

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»

2012

UKRAINOFILAMI MI HE
MI HE € UKRAIHOC
NIE JESTEŠMY
MI HE € UKRAIHOC
**NIE JESTEŠMY
UKRAINOFILAMI**
POLSKA MYŚL POLITYCZNA
WOBEC UKRAIŃCÓW I UKRAINY

Antologia tekstów

Pod redakcją

Pawła Kowala
Jana Ołdakowskiego
Moniki Zuchniak

МИ НЕ Є
УКРАЇНОФІЛАМИ

ПОЛЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА
ПРО УКРАЇНУ І УКРАЇНЦІВ

Антологія текстів

За редакцією

Павла Коваля

Яна Олдаковського

Моніки Зухняк

Переклад з польської

Сергія Гіріка

УДК 94(477+438):32]"189/198"(082)
ББК 63.3(4УКР)6-6я43+63.3(4Пол)6-6я43
М57

У антології зібрано тексти польських політичних мислителів 90-х років XIX – 80-х років XX століття, предметом яких є українсько-польські стосунки, проблеми співжиття українців і поляків на землях етнічного прикордоння, питання незалежності України та можливі сценарії розвитку відносин між Україною та Польщею як самостійними державами. Книга дає читачеві можливість сформуванню уявлення про еволюцію поглядів польських інтелектуалів на Україну та українців протягом одного з найдраматичніших періодів історії двох народів.

Для науковців, журналістів, політиків та всіх, хто цікавиться історією українсько-польських відносин.

Переклад здійснено за виданням:

Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. Wyd. 2 / Red. Paweł Kowal, Jan Ołdakowski, Monika Zuchniak. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008.

© Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008

ВИДАВЦІ ПІДТРИМАЛИ
ПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ У КИЄВІ ТА
МІЖНАРОДНИЙ ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ"

INSTYTUT KSIĄŻKI

© POLAND

Цю публікацію підтримано
Інститутом Книги в рамках перекладної
програми – ©POLAND Translation Program

This publication has been funded
by the Book Institute – the ©POLAND
Translation Program

- © Коваль П., Олдаковський Я.,
Зухняк М., упорядкування, 2002, 2008
- © Пірік С. І., переклад, 2012
- © Видавничий дім «Києво-Моги-
лянська академія», 2012

ISBN 978-966-518-584-0

Зміст

<i>Сергій Гірік</i> Від перекладача	7
<i>Адольф Юзвенко</i> Вступ	11
<i>Павел Коваль</i> Причинки до історії «української справи» в Польщі	13
ПОХОДИМО З ОДНОГО КОРЕНЯ	33
<i>Станіслав Тарновський. Про Русь та русинів (фрагменти)</i>	34
<i>Вільгельм Фельдман. Політичні програми й течії в Галичині 1846–1906 (фрагменти)</i>	64
<i>Леон Василевський. Про усамостійнення України</i>	80
<i>Леон Василевський. Україна і українська справа (фрагменти)</i>	87
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМА В ЧЕРВЕНСЬКІЙ ЗЕМЛІ	107
<i>Тадеуш Голувко. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах</i>	108
<i>Пьотр Дунін-Борковський. Напрями програми польсько-українського зближення</i>	120
<i>Миколай Зданович. Польсько-українське питання</i>	131
<i>Влодзімеж Бончковський. Ми не є українофілами</i>	145
<i>Адольф Бохенський. Політичне обличчя національної асиміляції</i>	151
<i>Александр Бохенський. Політична проблема Червенської землі</i>	173
<i>Станіслав Лось. Господарська проблема в Червенській землі</i>	216

МОРАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЛЬСЬКОЇ СВОБОДИ	235
<i>Юзеф Лободовський. Проти привидів минулого</i>	<i>236</i>
<i>Юзеф З. Маєвський. Лист до редакції «Kultury»</i>	<i>299</i>
<i>Редакція «Kultury». Непорозуміння чи дешевий патріотизм?</i>	<i>301</i>
<i>Юліуш Мєрошевський. Польська «Ostpolitik»</i>	<i>303</i>
<i>Юліуш Мєрошевський. Російський «комплекс Польщі» і простір УЛБ</i>	<i>316</i>
<i>Декларація у справі України</i>	<i>329</i>
НЕМАЄ ВІЛЬНОЇ ПОЛЬЩІ БЕЗ ВІЛЬНОЇ УКРАЇНИ	331
<i>Яцек Куронь, Антоній Мацєрєвич, Адам Міхнік. Польське питання – питання російське</i>	<i>332</i>
<i>Ян Зея. Колись, сьогодні, завтра</i>	<i>334</i>
<i>Редакція «Spotkaj». До братів-українців</i>	<i>335</i>
<i>Конфедерація незалежної Польщі. Резолюція про право України на незалежне буття (фрагмент)</i>	<i>336</i>
<i>Редакція «Rzeczpospolitej. Видання Комітету порозуміння у справі самостановлення народу». Україна і Польща. Вільні з вільними – рівні з рівними</i>	<i>338</i>
<i>Польське незалежницьке порозуміння. Польща – Україна</i>	<i>340</i>
<i>НСПС «Солідарність». Послання І з'їзду делегатів НСПС «Солідарність» до людей праці Східної Європи</i>	<i>356</i>
<i>НСПС «Солідарність». Ухвала в справі національних меншин .</i>	<i>357</i>
<i>Анджей Суліма-Камінський. У колі моральної й полі- тичної сліпоти: Україна й українці в очах поляків</i>	<i>358</i>
<i>Богдан Скарадзінський (Казімеж Подляський). Українцям: «Пробачаємо й просимо пробачення»?</i>	<i>372</i>
<i>Джерела текстів, що увійшли до тому</i>	<i>425</i>
<i>Відомості про авторів</i>	<i>427</i>
<i>Іменний покажчик</i>	<i>433</i>

Від перекладача

Справу українсько-польського порозуміння часто-густо розуміють як проблему залагодження конфліктів і плідної співпраці передусім на офіційному рівні – замирення такого штибу ми можемо спостерігати більш-менш стало від початку 1990-х років. Але не менш важливими є аналогічні процеси на рівні спільноти українських та польських інтелектуалів (не лише публічних), котрі перебувають поза державним апаратом, бо ж їхня позиція формує громадську думку чи принаймні впливає на процеси її формування.

Не в останню чергу цьому завданню слугує і публікація книг із історії міжетнічних відносин на землях, де поляки та українці століттями проживали поряд, відмова від замовчування неприємних (і часто ганебних) сторінок спільної історії двох народів. Уміння поглянути і на конфлікти минулого, і на часи миру й дії домовленостей очима сусідів, побачити вчинки представників «своєї сторони» з точки зору їхнього досвіду – не лише колективного, а й на рівні особистих вражень вихідців із колишніх Східних кресів – характерна ознака зрілості громади й готовності до примирення із власним минулим.

Пропонована українському читачеві книга не концентрується на конфліктах, бо ж не лише з них складалася історія відносин між поляками й українцями, але й не відмовляється від їх висвітлення. У ній представлено погляди тих польських політичних мислителів, котрі намагалися віднайти шляхи співпраці з українцями у спільних інтересах. За вміщеними в ній текстами можна простежити еволюцію поглядів на проблему польсько-українських відносин упродовж століття (включені до книжки тексти написано в період 1891–1985 років, тобто в період від актуалізації українських тем у польській суспільно-політичній думці після укладення

угоди 1890 року між українськими й польськими депутатами Крайового сейму Галичини¹ до розгортання активного опозиційного руху в Польській Народній Республіці й масового поширення в ній преси «другого обігу»).

Характерними й дуже цікавими для українського читача є процеси зміни погляду на українців, які виявлялися на рівні не лише відверто висловлюваних сценаріїв співпраці з їхніми елітами, а й на мовному рівні (ці особливості ми намагалися зберегти). Так, читач, безумовно, зверне увагу, що в найдавнішому з уміщених у збірці текстів (цикл статей Станіслава Тарновського «Про Русь та русинів») спостерігається стійке вживання етноніму «русини» щодо всіх українців, включно з підданими тодішньої Російської імперії. Автори пізніших текстів (особливо) починають вживати означення «українці» більш-менш стало, але іноді спеціально пояснюють причини такого слововжитку, ніби виправдовуючись перед польським читачем, та подають уточнення «русини» в дужках після слова «українці». Звертають на себе увагу й зміни в термінології. Так, Східну Галичину автори цих текстів залежно від часу написання тексту, характерної для нього політичної кон'юнктури та власних переконань називають то власне Східною Галичиною (австрійський період), то Східною Малопольщею (1920-ті роки, у відповідності до офіційної термінології, що застосовувалася в Другій Речі Посполитій), то Червенською землею (1920–1930-ті роки, коли вживання цього суто історичного терміна відіграло роль своєрідного компромісу між переконаннями авторів та офіційною державною політикою).

Крім питання вживання певних мовних формул, що виражують погляди авторів, характерними є й зміни у баченні ними українців. Так, у Станіслава Тарновського вони виступають аморфною масою, котра часто-густо не має власного політичного обличчя, причому характерним для цього автора є підкреслення розрізнення між підросійськими й підавстрійськими «русинами» (щодо останніх він не шкодує полемічного запалу, хоча й уникає прямих обвинувачень, а перших окреслює як пасивних жертв тиску з боку російського уряду, особливо, коли йдеться про конфесійні справи: якнайбільш детально він описує процеси

¹ Див. докладніше: *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів: Львівська академія мистецтв, 2000.

ліквідації греко-католицької церкви в Російській імперії упродовж XIX століття). Певний брак глибокої рефлексії саме в цьому тексті (за його багатства на фактологічний матеріал, що правда, іноді сумнівної достовірності) можна пояснити ціловою аудиторією тексту, оприлюдненого в газеті для селян: автор (до того ж представник консервативних кіл) навмисне вдавався до спрощень, але намагався, наскільки це було можливо, дати об'єктивну картину.

Автори пізніших текстів, що представляють ліберальний та поміркований лівий напрямки, здебільшого здійснюють глибший аналіз (із текстів австрійського періоду тут особливо виділяються праці Леона Василевського, який був одним із найавторитетніших польських фахівців в українських та білоруських справах¹).

Праці міжвоєнної, а також післявоєнної доби присвячуються передусім поточному політичному моменту, а не історичним екскурсам; у них українці визначаються як один із чинників міжнародної політики, врахування якого в майбутньому дозволить відновити реальну незалежність Польщі. Якщо діяльність кола паризької «Kultury» (розділ «Моральний вимір польської свободи») для українського читача не є чимось невідомим², то публікації

¹ Його аналіз власне української проблематики досліджує Тетяна Гранчак (див.: *Гранчак Т.* Українське національне відродження другої половини XIX – початку XX ст. в працях польського історика Леона Василевського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К.: Інститут української археографії ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2000), однак переклад праць Л. Василевського поки що не було здійснено.

² Кілька текстів періоду «Kultury», включених до цієї збірки, вже було опубліковано українською (див.: *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури» / Упор., підготовка текстів та передм. Б. Бердиховської.* – К.: Критика, 2005), однак якість перекладу в тому виданні не можна вважати задовільною. Так, наприклад, із шести сторінок «Римованого постскриптуму» до праці Юзефа Лободовського «Проти привидів минулого» у виданні 2005 року (опубліковано під назвою «Проти почвар минулого») було залишено лише дві, причому це скорочення не було не лише пояснено, а й навіть позначено. Серед прикладів кричущих неточностей перекладу, які викривляють зміст, наведемо такий приклад: у цій же статті Ю. Лободовський пише про випадок із замовленням йому тексту пропагандистських листівок штабом Польського Війська у вигнанні (автор називає його «Регіною» за назвою готелю, в якому розмістилося командування). Натомість у опублікованому у виданні 2005 року перекладі справу перевернуто з ніг на голову, а Ю. Лободовський уже нібито пише про «історію з листівками, які я (тобто Ю. Лободовський. – С. Г.) замовив у відомій «Регіні»» (с. 110). Вірогідно, анонімний перекладач (у вихідних даних цієї книги вказано сім імен перекладачів без деталізації за окремими статтями) вирішив, що «Регіна» – це назва друкарні, але такі помилки цілковито нівелюють якість перекладу.

з нелегальної преси доби ПНР (т. зв. другого обігу), які висвітлюють зміни у ставленні до східного сусіда в середовищі різних кіл польської опозиції, а також документують повсякденне життя української меншини, становище греко-католицької церкви у Польській Народній Республіці тощо, безсумнівно, викличуть неабиякий інтерес.

Гасло, винесене в заголовок останньої зі статей, включених до антології, – «Пробачаємо і просимо пробачення»¹ – гідно підсумовує розвиток польської політичної думки про Україну й українців протягом цього чи не найтрагічнішого у спільній історії цих двох народів століття. Вміння пробачати й просити вибачення навіть за за давнені провини, вміння брати відповідальність за ті провини, до яких сам не маєш прямого стосунку – шлях до розуміння іншого й порозуміння з ним, до відмови від його демонізації. Хоча й малою мірою, але ця книжка може посприяти розхитуванню усталених стереотипів про польську політичну думку минулого століття як винятково (чи навіть переважно) антиукраїнську. Це вже робить її вартою прочитання.

Сергій Гірик

¹ Це гасло набуло поширення після відомого листа, надісланого польськими католицькими єпископами німецьким 18 листопада 1965 року, в якому вперше публічно прозвучали ці слова.

Вступ

У ХХ століття українці ввійшли свідомими своєї національної окремішності і програмно підготовленими до боротьби за власну державу.

Після Першої світової війни ані історичні, ані політичні, ані етнічні міркування не сприяли польсько-українському порозумінню. 1918 року зіткнулися дві взаємовиключні точки зору на державну приналежність спірних територій. Коли в листопаді відродилася польська держава, на Наддніпрянській Україні вже існувала Українська Народна Республіка, а у Східній Галичині – Західноукраїнська Народна Республіка.

Інтерес до українського питання в Польщі після Першої світової війни не був аж надто значним. Поляків тоді цікавила передусім доля Львова й Східної Галичини. Аналогічну позицію щодо польських справ мали українці. Від початку листопада 1918 року ці сторони воювали між собою за спірні землі. Війна визначила польсько-українські відносини, виключивши можливість взаємного порозуміння, хоч у ньому й були зацікавлені обидва боки.

У конфлікті з українцями польські політики з кола Юзефа Пілсудського були готові на компроміс. Пілсудський не прагнув здобути всю Східну Галичину, хоча й не мав наміру поступитися Львовом на користь українців. Своє ставлення до питання майбутнього Галичини він ставив у залежність від того, як остаточно складеться доля всієї України. Пілсудський хотів, щоб Польща мала в Україні союзника проти Росії. Україна натомість тоді не була здатною вдало обороняти свою незалежність від експансії з боку Росії. У протилежність до Пілсудського лідер польського націоналізму Роман Дмовський домагався всієї Східної Галичини, а землі на сході від Збруча вважав частиною Росії. Ризьким мирним договором

1921 року було остаточно ухвалено рішення відповідно до програми Дмовського, а в Другій Речі Посполитій ідея національної держави взяла гору над ідеєю державної нації. Серед українців, особливо після вибуху Другої світової війни, ненависть узяла гору над тверезим розумом.

Тепер, після років радянського поневолення, і Польща, і Україна є незалежними державами. Поляків і українців розділяє лише історія.

Укладачі цієї антології вирішили згадати тексти тих польських політичних мислителів, котрі в минулому столітті приязні відносини між Польщею й Україною вважали одним із найважливіших пунктів польського державницького інтересу. Їхні думки не втратили актуальності й нині. Збігнев Бжезінський і Ян Новак-Єзьоранський уперто повторюють, що добрі відносини поміж Польщею та Україною мають настільки ж велике значення для безпеки Речі Посполитої, як і її приналежність до НАТО. Їхню точку зору поділяє влада Республіки Польща. Важко з тим не погодитися.

Причинки до історії «української справи» в Польщі

1. «Ми не є українофілами», – писав кількадесят років тому Владзімеж Бончковський, висловлюючи думки, котрі в очах опонентів могли здаватися і здавалися невинуватим українофільством, небезпечним захопленням українською культурою, порушенням принципів охорони польськості Кресів тощо. Писав із переконанням, що саме його, а не його опонентів, погляди, хоча й зі значними труднощами торуючи собі шлях, у підсумку стануть каноном польської політики.

Ідеї польсько-української співпраці у підсумку не перешкодила ані необхідність еміграції для багатьох її речників, ані комунізм в Україні та Польщі, ані ряд інших нещасть, що спіткали народи Польщі та України. Крапля точила скелю, незважаючи на складнощі історії ХХ століття: Другу світову війну, знеохочувальні спогади з періоду боротьби за незалежність та кордони, Велику війну, конфлікти часів галицької автономії.

Як укласти відносини з українцями? Як підтримувати побудову української держави і як співвіднести це з польським державним інтересом? Це – теми найважливіших розмислів, що цікавили найпотужніші сили польської політичної думки. Ставлення до України й українців – одна з центральних проблем польської політичної публіцистики у ХІХ, а передусім у ХХ столітті.

2. Вибір завжди є річчю суб'єктивною, так буде й цього разу. Сподіваюся, що нам вдалося не просто віднайти кількадесят старіших і новіших текстів, щоби згадати їх у контексті праць більш відомих, а й що вдалося представити, повертаючись до джерел – розуміючи це дослівно, – програму польської думки про Україну, розписану на кілька поколінь і послідовно, незважаючи на всі перешкоди, реалізовану. Включені до цієї збірки тексти – це дорожні знаки, що провадять читача історією великого перелому польської

політичної думки: від складнощів із визнанням українців окремим народом і до відвертого постулату підтримки їх прагнень до здобуття власної державності. Ця книга містить тексти найкращих польських політичних публіцистів, що писали на східні теми, зокрема про Україну.

Шукаючи тексти, що мали б знайти собі місце в цій збірці, гортаючи давно вже поживклі сторінки книжок і часописів, ми утвердилися в переконанні, що багато важливих текстів уже давно не згадувано і слід освіжити пам'ять про них.

3. На порозі ХХ століття багатьом полякам було важко усвідомити той факт, що українці (русини, як їх тоді називали) є народом і можуть проголосити ідею утворення власної держави, а підтримка тієї ідеї Польщею парадоксально може виявитися корисною для неї самої. Незважаючи на переслідування, котрі ХІХ століття принесло українцям, зокрема тим, хто користався з благ галицької автономії та порівняно великих можливостей національного розвитку.

Політична публіцистика про польсько-українські відносини межі століть і початку століття ХХ є також історією боротьби з одним із міфів, що побутував серед поляків сто й більше років тому. Це – міф про походження українського народу, який вважався твором австрійської політики. Погляд на український народ як більшою чи меншою мірою вислід загарбницької маніпуляції тяжів над поглядами представників національно-демократичного табору. Ще 1922 року один із найвизначніших польських політиків тієї епохи Роман Дмовський не лише підтримував цю тезу, а й спирався на неї в частині своєї політичної програми. Він констатував: «[...] Задовго до вибуху війни німці заповзялися організувати малорусів в українську державу й надавали відверту підтримку українському національному рухові»¹.

Переконання у своєрідній «неповноті» української національної ідентичності, її постанні завдяки підтримці силі загарбників вплинуло на програму, сформульовану для польської держави, й провадження політики на сході країни в таборі національної демократії. Спорідненою з подібними думками була ідея асиміляції національних меншин – уже тоді було очевидно, що вона була настільки ж нечесною, наскільки й нереалістичною.

¹ *Dmowski R. Zagadnienia środkowo-i wschodnio-europejskie. Цит. за: Dmowski R. Wybór pism / Red. R. Wapiński. – Warszawa, 1990. – S. 237.*

4. Найстаріші з відібраних до збірки текстів походять іще з часів перед здобуттям Польщею незалежності 1918 року. Вони являють собою цікаве свідчення того, як поляки змирилися з фактом, що поряд із ними про свої права (національні й державні) почали турбуватися й українці. Тексти Станіслава Тарновського, опубліковані у вигляді книжечки Вільгельма Фельдмана, найкраще показують, наскільки важко було мати справу з українськими темами полякам сто років тому, коли їхнім головним завданням було здобуття незалежності для власного народу. Було мало польських інституцій (окрім менш значних у підавстрійській частині), важко було також передбачити кордони майбутньої польської держави. В часи постановки фундаментальних проблем кордонів і устрою майбутньої держави ще складніше було мати справу з українським питанням.

Крім версії про те, що українці є витвором загарбників, існував іще один небезпечний для майбутніх українсько-польських відносин погляд. Згідно з ним послідовна асиміляційна політика могла стати відповідним до польських державних інтересів вирішенням української справи. Багато з уміщених у збірці текстів, що торкаються польсько-українських відносин, звертаються до цієї теми, актуальної ще в публіцистиці 30-х років, яка становила поважну частину ендецького бачення відродженої Польщі. Глибокий аналіз цієї проблеми подав Адольф Бохенський.

У контексті таких політичних дилем постали твори Леона Василевського, першого міністра закордонних справ в уряді Єнджея Морачевського. Вони не зосереджувалися на історичних підсумках польсько-українських відносин і нагадуванні про корені українського народу, а творили фундамент федеративної (альтернативної асиміляційній) політичної програми для майбутньої польської держави. Василевський одним із перших сміливо порушив українську проблему і відверто вказав на те, що підтримка української справи відповідає польським інтересам, між іншим, з огляду на потенційне послаблення Росії. У властивий своїй епосі й своїм поглядам спосіб Василевський став на тій позиції, що передусім українські соціалісти, люди найманої праці, мають реальні шанси дати Україні свободу. До того ж саме праці Василевського додали поглядам на східну політику табору Юзефа Пілсудського важливий первень політичного реалізму й турботи про справжній політичний інтерес відроджуваної польської держави, що була загрожена одночасно як з боку білої, так і червоної Росії.

Важко також переоцінити особисту роль першого міністра закордонних справ незалежної Польщі в пізніший період (1920–1930-ті роки). У цей час він, незадоволений записаним у Ризькому мирному договорі політичним урегулюванням, залишався на маргінесі політики, але виступав з різними ініціативами й надавав підтримку молодшому поколінню ентузіастів активної польської політики на сході й речників української справи. Публікації Леона Василевського часто з'являлися на шпальтах «Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego».

5. Період Другої Речі Посполитої, східні кордони якої було окреслено 1921 року в Ризі, парадоксально не був найкращим для української справи. Радянська Україна, напевно, не була й не могла бути справжньою прелюдією української свободи в майбутньому. Голод, переслідування, глибока й щоразу посилювана ізоляція від світу й підтримувана владою програмна русифікація складали повсякденне життя цієї республіки. Натомість Другій Речі Посполитій не вдавалося знайти спосіб ведення політики стосовно великої української меншини в Польщі. Що найважливіше – польським політикам тієї епохи навіть не вдалося уникнути зіткнення польських інтересів з інтересами українців, котрі мешкали в Польщі. Так само й розділена українська еміграція не могла віднайти форму вдалих дій у напрямку постановня незалежної України.

Читати статті на українські теми, написані у 1920-ті й 1930-ті роки з прихильних до України та українців позицій, не можна у відриві від конкретного історичного контексту їх постановня. Межа двадцятих і тридцятих років була важким часом для співжиття поляків і українців. Непослідовність реалізації політичних поглядів Юзефа Пілсудського призвела до того, що питання про шляхи розв'язання української справи в той час стало однією з найважчих проблем, що стояли перед поляками. Збільшувалося число питань без простих відповідей. Бо коли б мала постати українська держава, то на якій території? І що робити із землями з переважною більшістю українського населення, які поляки вибороли кров'ю і які належали до Другої Речі Посполитої? Якою має бути доля Львова, великого центру польської культури, але також і культури української (архіву, бібліотеки, музею)? Коли автономія для українців – громадян Другої Речі Посполитої, то в яких точно межах і як це співвідноситиметься з посиленням спаяності молодій польській державі, яку й так зшило з трьох різних частин, що утворилися після поділів?

Тексти польських публіцистів, з одного боку, писалися з позицій, лояльних до польської держави (саме її інтересам намагалися служити автори), з іншого боку – не могли абстрагуватися від реальності, котру було видно неозброєним оком: український національний рух, що набирав сили, комуністичне проникнення на Креси, непослідовна, а часто й відверто антиукраїнська політика держави. У той час зіткнулися нетерпимість, дух ідеологічного націоналізму й політичного екстремізму з українського боку, а з боку поляків – переконання про неможливість вироблення польсько-українського *status quo*, страх і помилкова політика в результаті. Нагадаємо кілька фактів: 1926 року було вбито львівського куратора Станіслава Собінського, у 1928–1929 роках сталися бомбові замаху у Львові в редакції «Słowa Polskiego» та на Східному ярмарку (Targi Wschodnie). Після цього мали місце сім так званих експропріаційних нападів (1930–1932), а також акти саботажу (підпали будинків, пошкодження доріг, ліній електропередач (близько двохсот таких актів). Відповіддю з боку поляків була проваджена Юзефом Пілсудським відплатна акція, т. зв. пацифікація – вступ до галицьких воєводств регулярних армійських частин та поліції, кількасот арештів, масове нищення майна українців. Класичний механізм: відмова у взаємному визнанні національних і державницьких прагнень – організовані екстремістськими групами терористичні акції – спроби пацифікації (нерідко як відповідь потужнішої більшості), які у своїх наслідках зачіпають цивільне населення чи взагалі є прямо проти неї скерованими. Українське суспільство було щоразу більше загрузало у маразмі. Політичні спроби виходу зі стану пригнічення шляхом переговорів уряду з українською парламентською опозицією (передусім УНДО) взимку 1931 року виявилися безрезультатними. 29 серпня 1931 року в Трускавці від рук українських нападників загинув один з ініціаторів переговорів Тадеуш Голушко, знаний симпатик української справи¹.

Важко повірити, що в настільки несприятливому історичному контексті з'явився «Biuletyn Polsko-Ukraiński». Кілька текстів, до читання яких запрошуємо, походять саме з цього видання. Виходив він спочатку як місячник, а пізніше (з 17 червня 1932 року) як тижневик – від 1932 до 1938 року. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» є, зрештою, винятковим явищем в історії польської періодики.

¹ Порівн.: Werschler I. Z dziejów obozu belwederskiego; Tadeusz Hołówko. Życie i działalność. – Warszawa, 1984.

Від початку існування часопису його очолив Владзімеж Бончковський. Дописували до «Бюлетеня» такі знавці української справи, як Леон Василевський, Ян Станіслав Лось, Пьотр Дунін-Борковський, Марцелій Гандельсман. Винятковість видання полягала й у тому, що поряд із політологічними аналізами й програмовими текстами в ньому з'являлася й література, гарна поезія, а також у тому, що разом зі статтями поляків своє місце в «Бюлетені» знаходили також українці, завдяки чому він ставав ще більш польсько-українським. Свої тексти в часописі вміщували, зокрема, Іван Кедрин-Рудницький та Богдан Лепкий.

«Бюлетень» був важливим знаряддям прометейської акції¹ (правдоподібно, що його підтримувала 2-га експозитура II відділу Генерального штабу), але він також відіграв значну (хоча часто й недооцінювану) роль у формуванні післявоєнної політичної лінії Єжи Гедройця й «Kultury». Зрештою, часом його видання датується початок дружби між Єжи Гедройцем і Владзімежем Бончковським.

Редактор «Kultury» так згадував початки співпраці між ним і Бончковським: «На прохання Міністерства закордонних справ створив часопис “Wschód” (“Схід”). У МЗС вважали, зрештою цілком слушно, що треба зайнятися східною проблематикою. У зв'язку з цим звідти звернулися до мене, щоб я заснував присвячене цьому періодичне видання. Зробив це і довів справу до видання першого числа. Але пізніше не мав на те часу й Бончковський, котрий був редактором “Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego” й спеціалізувався на польсько-українських справах, перебрав від мене часопис і надалі ним займався. Я відіграв у тій справі лише роль акушера. З Бончковським ми перебували в дружніх стосунках»².

Здається, що проблема тієї ролі, яку у формуванні громадської думки щодо українського питання відіграв «Бюлетень», досі достатньо не висвітлено. 1952 року сам редактор «Бюлетеня» звернувся до оцінки впливу цього видання в умовах режиму санації в Польщі другої половини 1930-х років: «Наша точка зору все більше опановувала молодшу інтелігенцію, зокрема її інтелектуальну еліту, але щоразу більш неприязно потрактовував нас державний апарат, який до цього передусім спонукали кресові чинники –

¹ Загальний огляд історії прометейського руху в міжвоєнній Польщі та ролі урядових факторів у ньому подав Марек Корнат. Див.: *Kornat M. Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej // Nowa Europa Wschodnia*. – 2008. – № 2. – S. 76–86 (прим. перекл.).

² *Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce*. – Warszawa, 1999. – S. 47–48.

головно з Червенської землі¹. [...] Щоразу складніше було знайти прихильного слухача у вищих ешелонах влади. Трималися значною мірою інерцією з перших років, легендою таємничої підтримки. [...] Вражаюче впали впливи оборонців нашої праці ("Bunt Młodych", а за ним і "Polityka" стають одними з найчастіше конфісковуваних періодичних видань)². У ситуації антиукраїнської пропаганди не лише з боку ендецької, а й урядової санаційної преси роль «Бюлетеня» важко переоцінити.

6. Після закриття «Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego» 1938 року його місце посів місячник «Problemy Europy Wschodniej», редактором якого так само був Бончковський. Нове видання було меншою мірою політичним і більшою науковим. Ці зміни було зроблено для того, щоби зробити можливим отримання дозволу на видання.

Інтелектуальний фермент, що його надихнули засновники й редактори «Biuletyniu» та інших пов'язаних із прометейським рухом часописів і груп, у той час уже набрав сили в середовищі консервативної санаційної молоді, незважаючи на урядові обмеження, що з'являлися. Певною мірою він вплинув і на групи, що гуртувалися навколо «Buntu Młodych» і «Polityki». Незважаючи на їхнє скоріше скептичне ставлення до декларованого старими пілсудчиками федералізму, вони формували мислення категоріями мирної політики щодо української меншини, сприяння проектам утворення Наддніпрянської України і зменшення польсько-українського антагонізму³. Прикметною рисою середовища «Buntu Młodych» було також виразне (представлене між іншими Александром Бохенським⁴) протистояння асиміляційній політиці. Крім цього, вона була також полемічною стосовно тогочасних поглядів ендеків і надавала поглядам усєї групи виразних рис політичного реалізму в оцінці становища в Другій Речі Посполитій.

7. Ми ніколи не дізнаємося відповіді на запитання, чи в умовах Другої Речі Посполитої існувала можливість узгодження державних інтересів територіальної неподільності Польщі з визнанням прав українців, значна частина яких перебувала в межах республіки.

¹ Ziemia Czerwieńska – одна з історичних назв Східної Галичини: порівн. з українською «Червона Русь» (прим. перекл.).

² Bączkowski W. Sprawa ukraińska // O wschodnich problemach Polski / Red. J. Kloczkowski, P. Kowal. – Kraków, 2000. – S. 90–91.

³ Порівн.: Ujazdowski K. M. Myśl polityczna środowisk neokonserwatywnych skupionych wokół «Buntu Młodych» i «Polityki». Praca magisterska. – Łódź, 1988. – S. 65–66. Зберігається в бібліотеці автора.

⁴ Król M. Style politycznego myślenia. – Paryż, 1979. – S. 27.

Ані політика польського воєводи Пьотра Дуніна-Борковського, статтю якого ми публікуємо, ані діяльність Генрика Юзефського на Волині (який, варто відзначити, перед тим був віце-міністром в уряді Симона Петлюри) не дала бажаних результатів, а навіть навпаки – викликала гострі суперечності. Польські політики й політичні публіцисти не могли вийти за засадничі обмеження тієї політики. Через те відповідь на запитання про ставлення до українців і України завжди залишала якийсь присмак недоволеності й елемент намагання примирити воду з вогнем у надії, що «якось воно буде». Пам'ять про нещодавні криваві бої за Львів, проасиміляційна поява важливих крил польської правниці, насамкінець, політика санаційного табору в 1930-х роках – усе це було фундаментальними бар'єрами, що стояли на шляху перебудування польського мислення про Україну.

8. Ксьондз Маєвський увійшов до історії польської політичної думки одним листом, написаним до редакції «Kultury». 1952 року редакція надрукувала резонансний, як передбачалося, лист від читача – ксьондза, а саме випускника Духовної семінарії св. Жана Віаннея¹ в Преторії (ПАР) Юзефа З. Маєвського. Лист порушував питання ставлення поляків до Кресів, зокрема до Львова й Вільнюса. Його було написано у зв'язку з повідомленнями зі з'їзду польських емігрантських організацій в Атлантик-Сіті у США. Публікація листа викликала бурю в середовищі еміграції і хвилю відмов читачів «Kultury» від подальшої передплати². Однак редакція йшла обраним шляхом і далі, не звертаючи уваги на реакцію обурених передплатників і численних еміграційних політичних кіл.

А для «української справи» той момент не був найліпшим. Вибух Другої світової війни і вступ Червоної армії до Польщі у вересні 1939 року відповідно до пакту Молотова–Ріббентропа стали причиною того, що всі українські землі опинилися під радянським пануванням. Українське суспільство, котре від початку значною

¹ Святий Жан Батист Марі Віанней (1786–1859) – святий католицької церкви (канонізований 1925 року), католицький священник, відомий як «кюре з Арса». Його будинок у селищі Арс є одним із найпопулярніших місць паломництва вірян у Франції (*прим. перекл.*).

² Kowalczyk A. S. B. Osadczuk. Europejczyk Wschodni // Osadczuk B. Ukraina, Polska, świat. Wybór reportaży i artykułów. – Sejny, 2000 (укр. переклад – Ковальчик А. С. Богдан Осадчук, східний європеєць // Осадчук Б. Україна, Польща, світ. Вибрані репортажі та статті. – К.: Смолоскип, 2001. – С. 13–28 (*прим. перекл.*)).

мірою було зачеплене наслідками воєнних дій, уже 1947 року було вдруге піддане урядуванню сильної руки Лазаря Кагановича (раніший період пов'язано з його урядуванням у 1920-х роках).

Недовиконання плану хлібозаготівель, подібно до того, як і кільканадцять років перед тим, мав наслідком грабіжницьку аграрну політику і новий голод у тій самій Україні. Каганович, довірена особа Сталіна, керував Україною неповний рік, однак він провів ставлення Москви до українських земель протягом наступних десятиліть. Ситуація в Україні підлягала нормальним для тоталітарних країн коливанням рівня репресивності політики. Однак засадничо політика більшовиків щодо України йшла в напрямі витіснення української мови на користь російської, узалежнення української економіки від російської, руйнування природного середовища в Україні, генерування шкідливих для українців демографічних змін. Комуністи ліквідували греко-католицьку церкву, а її клір піддали суворим переслідуванням або силою підпорядкували російському православ'ю.

Польща після 1944 року швидко перетворювалася на тоталітарну державу. Система репресій зачепила всі верстви суспільства. Політику щодо українців, котрі мешкали в Польщі, було поставлено в контекст боротьби з Українською повстанською армією, що діяла в південно-східній частині країни. Репресії, що широко розгорнулися (в офіційній пропаганді їх було представлено як відповідь на дії УПА), зачепили всю українську громаду Польщі: українців переселено на Повернені землі¹, розпорошено й позбавлено власності, до чого додалося також позбавлення можливості збереження національних традицій.

9. У першій половині 1950-х років проголошувати програму польсько-українського зближення було ще важче, ніж у 1930-х. Тут не вистачить місця, щоб у деталях розповісти, що впродовж більш ніж десятиріччя, що минуло від підписання пакту Молотова–Ріббентропа і нападу Німеччини й СРСР на Польщу, багато що змінилося.

Найважливішими були причини політичної природи, через які виступ на тему польсько-українських стосунків із позицією, відмінною від позиції більшості емігрантської преси в Лондоні (котра

¹ Повернені землі (пол. *Ziemia Odzyskane*) – північні й західні воєводства теперішньої Польщі, котрі до Другої світової війни входили до складу Німеччини і були включені до складу Польщі у результаті Ялтинської та Потсдамської конференцій (прим. перекл.).

не визнавала післявоєнного стану справ у Європі), був просто дуже ризикованим із політичного погляду, а для «Kultury» також і з фінансового (падіння прибутків від передплати, відхід деяких читачів). На польсько-українські відносини падали тінню події останньої війни, різанина на Волині, післявоєнні дії УПА, переселення, акція «Вісла». Пам'ять про людські кривди, як серед поляків, так і серед українців, жила ще впродовж цілих десятиліть.

Існували й формальні причини, через які здавалося, що порушення питання польсько-українських відносин не було на часі. Польський уряд у Лондоні¹, на відміну від Польського комітету національного визволення², не взяв до відома і не визнав проведеної під тиском Сталіна і за згодою союзників зміни польських кордонів на сході. Нові кордони Польщі не було санкціоновано мирним договором, окремі держави (Іспанія, Ватикан, країни Латинської Америки) не визнавали варшавського уряду і пов'язаного з ним нового ладу.

Більшість поляків, як у Польщі, так і в еміграції, сприймали втрату Вільна і Львова як велику національну трагедію. Для одних це була передусім трагедія патріотично-сентиментального характеру; для багатьох інших натомість вона була якнайбільш особистою, цілком реальною: їхні родини пережили втрату майна, грабіж, вигнання, дорогу до Народної Польщі через Свердловськ, далекі Алдан та Якутськ. Для цілого покоління поляків ці події означали собою втрату назавжди країни їхнього дитинства, для тих, хто потрапив у еміграцію, наслідки війни означали відсутність надії на повернення. Відсунути це все на другий план на початку 1950-х років було неможливо.

Більшість із передвоєнних авторів, котрі писали про польсько-українські справи, пройшла бойовий шлях разом із польською армією, що замість привести їх до Польщі на цілі десятиліття вивів їх у вигнання. Владзімеж Бончковський після багатьох (дуже цікавих) перипетій осів у Сполучених Штатах, Єжи Гедройць разом із

¹ Уряд Республіки Польща у вигнанні (пол. *Rząd Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie*) діяв у Лондоні у 1939–1990 роках); після вільних президентських виборів 1990 року в Польщі він офіційно передав свої повноваження владі Республіки Польща (прим. перекл.).

² Польський комітет національного визволення (пол. *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, PKWN*) – тимчасовий самопроголошений, підконтрольний радянському керівництву орган виконавчої влади на звільнених від німецької окупації територіях, що діяв 21 липня – 31 грудня 1944 року. На його основі 31 грудня 1944 року було створено Тимчасовий уряд Республіки Польща (прим. перекл.).

Літературним інститутом через Рим потрапив до Парижа й Мезон-Лаффіт, Пьотр Дунін-Борковський помер 1949 року, перебуваючи протягом певного часу на дипломатичній службі Народної Польщі (консул у Римі). Адольф Марія Бохенський після битви під Тобруком як солдат Бригади підгалянських стрільців¹ загинув під Анконою 1944 року. На батьківщині залишився Александер Бохенський.

10. Однак, як пише Кшиштоф Помян, «Kultura» після публікації «Листа кс. Маєвського» навіть зміцнила свої позиції, «оскільки з того часу стало зрозуміло, що може покластися на своїх читачів навіть тоді, коли каже їм неприємну і гірку правду. Займаючи виразну позицію в питанні про східні кордони Польщі, “Kultura” створювала умови дружніх відносин із українською еміграцією. Для Гедройця, котрий зі студентських років домагався здобуття визнання польською громадською думкою і польською державою національних прагнень українців, це було особливою перемогою – першим кроком до здійснення його мрії про гармонійне співжиття незалежної Польщі й незалежної України»².

Тут варто нагадати, що вже двома роками раніше (до того, як кс. Маєвський написав листа до редакції) Єжи Гедройць і Юзеф Чапський брали участь у Конгресі свободи культури, що відбувся в Берліні. Під час його інавгураційної сесії видатний польський інтелектуал і відомий європеець Юзеф Чапський виголосив гучну на той час промову, у котрій (єдиний із тих, хто взяв слово) порушив українське питання. Цим редакція «Kultury» здобула прихильність українських емігрантів, зокрема Богдана Осадчука. Діалог із українською еміграцією був одним із тривалих плодів діяльності «Kultury».

1952 року, дуже важливого з точки зору її української програми, у «Kulturze» з'явилися один за одним тексти Юзефа Лободовського («Проти жахів минулого», № 2–3. – 1952), Владзімежа Бончковського («Українська справа. Pro domo sua», № 7. – 1952) і насамкінець – «Лист від кс. Маєвського» (№ 11. – 1952).

¹ Самодіяльна бригада підгалянських стрільців (*Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich*) – велика піхотинська військова одиниця Польських збройних сил на Заході 1940 року, що була розформована того ж року. На її основі було створено Польську бригаду Нарвік і Батальйон підгалянських стрільців. Автор швидше за все має на увазі саме батальйон із аналогічною назвою, що існував до 1947 року і підпорядковувався британському командуванню (прим. перекл.).

² Pomian K. W kręgu Giedroycia. – Warszawa, 2000. – S. 41.

Бончковський у той час писав: «Наші стосунки розвиваються двома шляхами. З одного боку – відверта й гучна польсько-українська боротьба, з іншого – поглиблена співпраця, що наближала до майбутніх історичних розв'язань. І якщо цей другий чинник із плином часу занепав – провина лежить передусім у розвитку міжнародної ситуації»¹. Незважаючи на виразне прив'язання до традицій передвоєнної публіцистики на теми польсько-українських справ, докладно висвітлених у тексті Бончковського, швидко мало з'ясуватися, що найважливішим пером, що його послугами скористався редактор «Kultury», було перо Юліуша Мерошевського. У численних статтях Мерошевський викладав не лише власний погляд, а й часто точку зору редакції на те, яким чином у майбутньому мають укластися польсько-українські відносини.

11. Історик політичної думки пише: «Читаючи тексти Мерошевського, не слід забувати про вплив “Kultury” на Лондонця², конкретніше – про вплив Єжи Гедройця його післявоєнних переконань, але так само й передвересневих³ зацікавлень – маю на увазі традиції “Buntu Młodych” і “Polityki”»⁴. Найвідоміша стаття Мерошевського «Російський “польський комплекс” і простір УЛБ» (Kultura. – № 9. – 1974) була своєрідним підсумком його поглядів на справу польської східної політики. «Kultura» зберігала вірність їм до останнього номера, що побачив світ 2000 року. Сам Мерошевський помер 1976 року. За два роки до того він писав: «Ідея самовизначення й свободи для братніх народів, що відділяють нас від Росії, з одночасним щирим зреченням будь-яких імперіалістичних планів, до яких можна віднести надії на досягнення угоди з Москвою через голови і коштом цих народів – це могло б повернути польській незалежницькій політиці високий моральний мотив, якого на цей час їй не вистачає»⁵.

«Kultura» мала великий вплив на незалежну політичну думку, що формувалася в Польщі. За залізну завісу потрапляли нові ідеї і контрабандні зошити паризького місячника, що друкувалися на

¹ Bączkowski W. Sprawa ukraińska // Kultura. – 1952. – № 7 (57).

² Лондонець (*Londonczyk*) – псевдонім Юліуша Мерошевського (*прим. перекл.*).

³ Тобто тих, що мали місце до 1 вересня 1939 року – початку Другої світової війни (*прим. перекл.*).

⁴ Habielski R. O pisarstwie Juliusza Mieroszewskiego // Myśl polityczna na wygnaniu / Red. A. Friszke. – Warszawa, 1995. – S. 141.

⁵ Mieroszewski J. Rosyjski «kompleks polski» i obszar ULB // Kultura. – 1974. – № 9 (324).

тонкому папері, що зазвичай використовується для друкування Біблії. Інтелектуали, що жили в Польщі, мали добрі особисті контакти із Єжи Гедройцем, Юзефом Чапським та іншими мешканцями Мезон-Лаффіт. Вони непогано орієнтувалися в їхній політичній програмі не лише завдяки читанню місячника. Опозиційні середовища, котрі відкрито ставили під знак питання комунізм (вони зродилися допіру в середині 1970-х років), зв'язалися з Літературним інститутом і Мезон-Лаффіт. Однозначна програма польської демократичної опозиції щодо сусідів на сході, треба це сказати однозначно, була заслугою «Kulturę». Крапля вперто точила скелю.

12. Включення польською політичною опозицією української, литовської й білоруської справи до переліку важливих політичних проблем означало не лише визнання *status quo*. У дійсності це надавало польській політиці майбутніх років той «високий моральний мотив», про який згадував Мерошевський.

Для комуністичної пропаганди в Польщі України взагалі не існувало. Поляки повинні були забути про Львів, Україну і українців. Останні повинні були, згідно з образами комуністичної пропаганди, асоціюватися передусім із понурими «упівцями», персонажами «Слідів рисячих пазурів» та «Луни в Бещадах»¹. Подорожі на схід передбачали численні обмеження й заборони у такій мірі, що були практично неможливими. Усі публікації на східні теми цензурувалися під кутом інформації про сусідів з-над Дніпра. Виростали чергові покоління поляків, переконаних, що на схід від Бугу простягається СРСР, а не Україна, Білорусь і т. д. Навчальна програма у школах також спрямовувалася на замовчування чи фальсифікацію польсько-українських відносин. Висвітлення деяких тем (як-от союзу Пiлсудського й Петлюри) мінімізовано чи взагалі вилучено, інші (наприклад, УПА) деформовано й використувано як засіб пропаганди. Нормою були мовні кластери на кшталт «УПА – банди – вбивства».

Підпільний видавничий рух, передусім преса, з'явилися приблизно 1976 року. Підписання 1975 року в Гельсінкі Кінцевого акта

¹ «Сліди рисячих пазурів» Ванди Жолкевської та «Луна в Бещадах» Яна Гергарда – пропагандистські художні твори, обов'язкові для вивчення в польських школах часів ПНР. У них, як зазначають сучасні польські дослідники, представлено односторонню картину подій 1944–1947 років і беззастережно виведено образ українця як злочинця. Див.: *Motyka G. W kręgu «Łun w Bieszczadach»*. – Warszawa, 2009 (прим. перекл.).

Конференції з безпеки й співробітництва в Європі і червневій події 1976 року в Польщі відкрили безпосередній шлях до певних можливостей організації й діяльності опозиції в Польщі. Більш-менш цим періодом датовано появу другого видавничого обігу¹ – суто польського феномену в перспективі цілої Європи. Щодо східних справ він був не лише місцем вільних дебатів поляків на теми міжнародних відносин, а і єдиним (крім «Kultury», що потрапляла до Польщі) джерелом інформації про ситуацію на сході. Підпільні часописи містили рубрики, що документували повсякденне життя народів, що сусідили нам на сході, долю тамтешніх поляків, долю католицької церкви на сході і повідомлення, що стосувалися дисидентів, котрі діяли в країнах східного блоку і СРСР.

1976 року опубліковано програму Польського незалежницького порозуміння (ПНП) – спочатку в лондонському «Tygodniku Polskim» та паризькій «Kulturze», а згодом і в польській пресі другого обігу. ПНП була глибоко законспірованою організацією, якою керував Здзіслав Найдер. ПНП, як перша за кількадесят років політична група в Польщі, визначила собі амбітні політичні цілі, дала глибокий діагноз польській ситуації і співвіднесла її з ширшим контекстом подій у Європі й світі. Уперше за кількадесят років горизонти польської політики вийшли за межі мислення в категоріях штибу «як виправити соціалізм».

Програма ПНП складалася з 26 пунктів, кожний із яких містив діагноз сучасного стану в названій галузі і пропозиції змін. З 6 пунктів, що стосувалися міжнародних відносин, один – 14-й – мав стосунок до східних сусідів Польщі. Згадувалося, що не Росія, а, власне, Білорусь, Литва й Україна (тоді це не звучало настільки банально) є нашими сусідами на сході і перебувають у дуже складній ситуації. Польща, на думку авторів програми, не повинна, з огляду на багатосотлітню традицію існування спільної з цими народами держави, з огляду на приязне, лише тимчасово порушуване через надмірний експансіонізм поляків, співжиття з ними, залишатися байдужою, зокрема до долі України. Через це поляки повинні, як наголошували в ПНП, бути солідарними зі східними сусідами, підтримувати їхні спроби незалежитися від росіян, відмовитися від будь-яких гасел територіального ревізійнізму. Після публікації програми ПНП до 1981 року систематично розповсюджувало свої програмні документи, останні з яких,

¹ Польський аналог радянського самвидаву (прим. перекл.).

включені до цієї збірки і присвячені власне Україні, з'явилися вже в часи «Солідарності».

13. Польсько-українські справи з'явилися також на шпальтах «Głosu», котрий проблемам сусідів, зокрема українців і чехів, присвячував більше місця, ніж інші періодичні видання Комітету захисту робітників. У 1976–1980 роках певна кількість статей, що стосувалися польсько-українських відносин, з'явилася також у «Biuletynie Dolnośląskim» і виданнях, пов'язаних із середовищем Руху захисту прав людини і громадянина та Федерації незалежної Польщі, таких як краківська «Opinia».

Знайшлося для них місце в публікаціях, пов'язаних із політичною групою заслуженого незалежницького діяча Войцеха Зембінського, таких як «Rzeczpospolita. Pismo Komitetu na rzecz Samostanowienia Narodu». Сам Зембінський 1979 року з нагоди національного свята казав: «Якщо тепер шукаємо шляху до незалежності – то бачимо вихід. Польський народ повинен випростатися! Польський народ повинен прагнути волі! Пам'ятаймо також, що наші брати – на півночі литовці, латиші й естонці, а також білоруси й українці, з якими ми колись мали братовбивчу війну, що існує багато поневолених народів, котрі також мають право на вільне й незалежне життя. Єднаймося ж сьогодні з їхніми прагненнями – з народами, котрі колись із нами становили Найяснішу Річ Посполиту»¹.

Винятковим явищем на мапі польських незалежних часописів були «Spotkania»², котрі почали виходити 1977 року. Тематику польсько-українських відносин у них висвітлювано порівняно широко. На шпальтах «Spotkań» містилися заклики до солідарності з переслідуваними народами, нагадувалося про необхідність забезпечення прав національних меншин у Польщі, у тому числі й меншини української. Редакція цього люблінського підпільного видання виразно надихалася християнською суспільствознавчою наукою й відіграла помітну роль у поверненні на арену польської політики української проблематики. У редактованих у середовищі Люблінського католицького університету «Spotkaniach» з'являлися й тексти українців. Роль «Spotkań» оцінив у листі до Яна Новака-Єзьоранського Єжи Гедройць.

¹ Rzeczpospolita. Pismo Komitetu Porozumienia na rzecz Samostanowienia Narodu. – 1979 (10.XII). – № 4. – S. 17.

² Пол. «Зустрічі» (прим. перекл.).

Власне, саме на шпальтах «Spotkań» з'явилася друком стаття Констанція Заленка (Богдана Сагайдачного) під назвою «Як бачу майбутнє польсько-українських відносин?». У цьому, одному з найважливіших есеїв на теми польсько-українських відносин, що побачили світ у підпільній пресі, він писав: «Обидва народи, польський і український, борються за повернення чи здобуття загрожених тоталітарними утисками людських і національних прав, свободи й незалежності. У близькій перспективі нам ідеться передусім про послаблення радянського тиску на Польщу й Україну. Однак у дальшій перспективі ми прагнемо зберегти свою територію під власною владою і регулювати наші відносини за допомогою нормальних угод між рівними сторонами в дусі співпраці й порозуміння. [...] Нас, українців, знічують прояви нерівноправного ставлення до українців із боку частини громадськості ПНР. Часто не уряд чи партія, а сусіди-поляки не шкодують різних вивертів. [...] Апелую натомість до почуття відповідальності й справедливості кожного поляка, щоб в ім'я християнських принципів і, зокрема, найкращих принципів католицизму, із турботою про ліпше майбутнє він намагався у своєму щоденному житті досягнути встановлення польсько-українських відносин у ПНР на нових засадах поваги до людської гідності й національної ідентичності своїх співгромадян-українців»¹.

14. Преса «другого обігу» виражала політичні погляди опозиційних політичних кіл, що дуже різнилися між собою. Однак у тому, що стосувалося української справи, вони говорили в один голос. Луна старої суперечки про концепцію держави і ставлення до України вже стихла. Тема, що півстоліття перед тим була причиною запеклої полеміки (справа підтримки української незалежності), фактично стала програмою всіх незалежних політичних сил у Польщі.

Завдяки пресі «другого обігу», силенним повідомленням, що в ній з'являлися, кільком десяткам статей про польсько-українські відносини, котрі побачили світ на її шпальтах, Україна частково повернула своє місце в польській політичній думці. Повертали її не лише важливі статті, котрі мали фундаментальне політичне значення, як ті, що їх містив «Бюлетень» ПНП чи «Spotkania», а й усі, хоч і найкоротші, повідомлення про Україну, що нагадували

¹ *Sahajdaczny B. Jak widzę przyszłość stosunków polsko-ukraińskich // Spotkania. – № 5 (X).*

полякам про існування (!) і долю поневоленого українського народу.

Нагодою для появи українських тем були роздуми на теми історії Польщі (ягеллонська традиція, суперечка Пілсудського з Дмовським), частими були звернення до угоди між Пілсудським і Петлюрою, в якій публіцисти бачили своерідну картину майбутніх приязних польсько-українських відносин. Важливим чинником, що сприяв порушенню справи свободи українського народу й греко-католицької церкви, було обрання Івана Павла II Папою Римським і його відкрита політика щодо греко-католиків.

У цьому контексті слід також нагадати фрагмент виступу Івана Павла II під час зустрічі в костелі Отців-Василіан у Варшаві 11 червня 1999 року: «Тішуся, що можу вдруге відвідати цю василіанську святиню. Уперше як Папа був тут 1987 року, але то було в інших часах, і про ті відвідини не могло бути раніше оголошено. Своєю присутністю хотів у той час дати вираз глибокого визнання не лише для Закону Отців-Василіан, а й для всієї греко-католицької церкви, яку тоді було примушено мовчати»¹.

15. «Солідарність» як великий польський політичний рух було засновано на ідеї взаємної підтримки й «розсіювання» свободи. Нічого дивного, що серед ухвал I З'їзду профспілки «Солідарність» були дві, що визначали її політичну програму стосовно українців і України – наскільки це було можливим на той час: «Послання I З'їзду делегатів Незалежної самоуправної профспілки “Солідарність” до людей праці Східної Європи» та «Ухвала в справі національних меншин», котрі ми вміщуємо до цієї збірки.

Це «Послання», на спільну думку істориків, мало переломне значення² і для формування етосу «Солідарності», і для її долі, а також оцінки її на міжнародній арені. Характерно, що хоч початкове значення «Послання» лишилося непоміченим польськими комуністами, але в Кремлі воно спровокувало порівняно велике пожвавлення і навіть викликало плани складання «гідної відповіді радянських людей праці» бунтівним польським робітником³.

¹ Przemówienie Ojca Świętego Jana Pawła II podczas spotkania w kościele Ojców Bazylianów 11 czerwca 1999 // *Między sąsiadami*. T. 9. – Kraków, 1999. – S. 33.

² *Holzer J. Solidarność 1980–1981. Geneza i historia*. – Warszawa, 1984. – S. 180.

³ *Paczkowski A. Droga do «mniejszego zła». Strategia i taktyka obozu władzy*. Li-piec 1980 – styczeń 1982. – Kraków, 2002. – S. 210–211.

Допіру саме під час виступу «Солідарності» 1980–1981 років уперше за кілька десятиліть офіційно було порушено питання про українську меншину в Польщі. Згадано кривди, котрі в післявоєнний період спіткали польських українців, починаючи від акції «Вісла» і закінчуючи підтримкою комуністичною владою ксенофобії і ряду ускладнень у розвитку власної ідентичності, не кажучи вже про релігію (греко-католицьку церкву влада ліквідувала і переслідувала як її клір, так і вірян). 1981 року на шпальтах «Tygodnika Powszechniego» з'явився друком текст Володимира Мокрого «Сучасна дорога русина до Польщі»¹.

Мокрий (кількома роками пізніше, 1989 року, депутат Громадянського парламентського клубу, обраний під час пам'ятних виборів 4 червня), порушуючи табу, користуючись сторінками не будь-що-будь, а офіційно видаваного тижневика, писав: «Треба дати галявині розквітнути. А коли вже з'являться на ній різнокольорові квіти, що розтоплюватимуть смаки й почуття людей різних народів і релігій, нехай не викопується, не витягається нагору коріння тих квітів, що вирізняються іншою формою, кольором чи мають інакший запах. Бо то може порушити і зруйнувати сутність галявини, котра становить єдність у розмаїтті. [...] Ідеться, врешті, про те, щоб зрозуміти, що нас має вистачити на таку єдність у розмаїтті (що завжди свідчило про толерантність і демократію) не через те, що ми є сильними, а через те, що саме завдяки цьому розмаїттю ми є чи можемо бути сильні. [...] Вселяє оптимізм те, що молоде покоління поляків і українців, часто вже без особистих образ, хоч іще й без взаємної довіри внаслідок дії плинних стереотипів і міфів, котрі нескладно розвінчати, починає щоразу краще відчувати й розуміти сенс, джерела і цінність такого поєднання»².

16. Роки від початку воєнного стану до 1989 року – це період широко закроеного руху підпільних видавництв, багато з яких приділяло свою увагу українським справам і, зокрема, роздумам на тему польсько-українських стосунків у минулому й майбутньому. Важко назвати всі статті, в яких було порушено українське питання, їх було значно більше, ніж у другій половині 1970-х років. Ця тематика була актуальною, між іншим, на шпальтах видань

¹ Tygodnik Powszechny. – 1981. – № 46–47.

² Tygodnik Powszechny. – 1981. – № 47. – S. 4–5.

«Niepodległość» (органу Ліберально-демократичної партії «Незалежність»), «Kontakt», «Nowa Koalicja», «Walka», «Droga», «Tygodnik Mazowsze» та багатьох інших. З'явилися періодичні видання («Obóz», «ABC (Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne)», основною метою яких було порушення центрально- і східноєвропейської проблематики. У текстах програмного характеру частіше за все спостерігалось повернення до старих концепцій, тобто міжмор'я в його різних варіаціях або якоїсь федерації центральноєвропейських народів, котрі мають спільно й солідарно виступити проти імперіалістичної Росії.

Важлива (або й найголовніша) течія розмірковувань, коли йшлося про польсько-українські справи, концентрувалася навколо спроб вирішення найбільших історичних конфліктів, прийняття в умовах свободи поляками й українцями наслідків Другої світової війни. Найвідомішим текстом того періоду є (близько 10 видань у підпіллі!) есей Казімежа Подляського (Богдана Скарадзінського) «Білоруси, литовці, українці».

У період 1981–1989 років набагато більшою мірою, ніж у 1970-х роках, порушувалося дражливі теми двосторонніх відносин (питання Львова, акція «Вісла», різанина на Волині). Але порушувалося інакше, ніж у 1976–1980 роках, коли зверталася увага на менш контроверсійні теми зі спільної історії, наприклад угоди Пілсудського з Петлюрою. Незалежна польська публіцистика того часу вже виразно опанувала тему польсько-українських відносин. Історичні роздуми в підпільній публіцистиці найчастіше мали метою допровадити до висновків щодо майбутньої польсько-української співпраці. Однак вони рідко коли закінчувалися конкретними програмними вказівками, найчастіше обмежувались загальними гаслами і сентиментальними закликами до братерства й співробітництва.

17. Польща була першою державою в світі, котра визнала незалежність України 2 грудня 1991 року й уклала з нею дипломатичні відносини. Східна політика незалежної Польщі не з'явилася на порожньому місці. Зокрема, політика щодо України. Політична еліта Польщі, знову й знову повертаючись до східної програми «Kultury», намагалася підкреслити значення незалежності України для Польщі. Продовжується також (це вже стало традицією) побудова масштабних спільних проектів, пам'ятників (у буквальному

й переносному розумінні), згадування спільної історії. Це чудово виходить. І добре. Однак стабільними лишаються проблеми з перекладом цих правильних і важливих гасел на мову політичної й економічної конкретики. Можливо, це також (на жаль!) сталий елемент польсько-української близькості.

Незважаючи на роки комунізму, на намагання радянських і польських комуністів, досвід польсько-українського сусідства під час Другої світової війни, у польській політиці вдалося зберегти постулат підтримки української незалежності й укладання двосторонніх відносин на якнайкращому фундаменті.

Висловлюємо сердечну подяку пані Богумілі Бердиховській за допомогу в доборі текстів для цієї збірки. Ми дуже завдячуємо її порадам і зауваженням.

ПОХОДИМО
З ОДНОГО КОРЕНЯ

Про Русь та русинів
Фрагменти

Вступ

Ми походимо з одного кореня, розмовляємо мовами, котрі є настільки подібними, що розуміємо одне одного, не вивчаючи їх. Маємо одну віру, хоч обряд і різняться, живемо на одній землі і впродовж віків маємо спільну історію. Однак – ми не є русинами, та й вони не вважають себе нами. Іноді навіть можна почути, що між ними й нами є якісь стародавні взаємні кривди. Чому, маючи спільне походження, спільну віру і землю, ми не маємо тієї взаємної довіри, яку б повинні були мати? Хто в цьому винен? Хто й коли зробив іншому щось зле і скільки злого? Варто це знати і добре над цим поміркувати. У зв'язку з цим «Krakus»¹ вирішив нагадати і те, що було між нами в давні часи, і те, що діялося і діється вже в нашу епоху. Ми не будемо ані обороняти своїх, ідучи проти істини, ані зводити наклеп на чужих. Розповімо докладно, що було і що є. Той, хто хоче, щоб було краще, повинен спочатку дізнатися, в чому насправді полягає справа. Ми хочемо мати змогу жити з русинами в згоді й довірі, у зв'язку з чим бажаємо, щоб і читачі наші добре знали, як склалися стосунки між поляками й русинами раніше і якими вони є тепер [...].

Русини під російським пануванням

Ми вже згадували, що великі князі московські, тільки-но звільнившись із татарської неволі, почали шукати здобичі, передусім – руських земель, що входили до складу Польщі та Литви. Невдовзі після того вони взяли собі титул «царів усієї Русі», ніби даючи цим знати, що всі землі, населені народом, котрий говорив руською мовою, належали їм. Нібито руський народ був тим

¹ «Krakus» – консервативний суспільно-політичний тижневик для селян, що видавався в Кракові у 1891–1895 роках. Засновником і видавцем часопису був автор цього тексту – граф Станіслав Тарновський (*прим. перекл.*).

самим, що і російський, а руська мова – просто різновидом російської (подібно до того, як мова гураля з Карпат трохи відрізняється від мови мазура з-під Варшави, а прецінь вони обидва розмовляють польською). Але це неправда, бо і народ, і мова руська є окремими. Але зухвале ошуканство сильним людям часто вдається, бо одні люди бояться заперечити й зі страху погоджуються, а інші, кому це байдуже, не виступають проти, бо їх це не обходить. Таким чином московська фальсифікація пішла світом, і тепер усі чужі народи – німці, французи, англійці, італійці – думають і вірять, що це правда, що всі русини є (хоч і з невеликими особливостями мови) чистими росіянами.

Першою зміною, котра сталася з русинами, коли вони перейшли під російське панування, став перехід залежних селян у власність своїх панів. У Польщі існувала кріпосна залежність (як і в усьому тодішньому світі), була панщина і так зване приписування до ґрунтів, тобто заборона селянинові виїхати з села й оселитися деінде без дозволу пана. Але Росія запровадила на цих землях свій різновид кріпосного права, якого в жодній католицькій країні (та й узагалі в усій Європі, окрім Росії) не існувало. Згідно з ним кріпосний був невольником свого пана, його можна було продати, наче худобу, як доти продавали невольників погани, як раніше це робили турки й інші мусульмани, як донедавна американці з африканськими рабами. У нас, коли продається чи купується маєток, рахуються морги¹ землі й таким чином визначається вартість. У Росії ж рахували душі (людей), і продавалася тисяча, дві, три тисячі душ, скільки їх було в тому маєтку. Ось що русини здобули зі зміни держави².

Тільки-но приєднавши до себе русинів, Росія одразу почала працювати над тим, щоб їх переробити на справжніх росіян. Мови в них не відбирала, бо вважала, що в цьому немає сенсу: мовляв, ця мова й так подібна до російської й із плином часу ще більше до неї наблизиться, коли всі часописи й книжки будуть російськими, а лише люди на селі розмовлятимуть руською. Але існувала й інша річ, що відрізняла русинів від росіян, – віра. Коли на Русі зміниться віра і буде такою ж, як і в Росії, то за нею помалу зміниться й душа, й свідомість людей, а тоді й справді не буде різниці між русином і росіянином.

¹ Морг – неметрична міра площі. В Австро-Угорській імперії використовувався поділ на нижньоавстрійські морги (0,5755 га) (*прим. перекл.*).

² Цар Олександр II ліквідував цей звичай близько 30 років тому (*прим. авт., текст написано 1891 року*).

Одразу ж почалися заходи з ліквідації церковної унії. В угоді, підписаній під час поділу Польщі трьома державами – Росією, Австрією та Пруссією, – Росія в особі імператриці Катерини прийняла таку умову: «Її Імператорська Величність приймає невідклично за себе й своїх нащадків, що ніколи не вживатиме своєї влади проти католицької релігії та її обрядів».

Тільки-но підписавши це, скликала Катерина раду своїх великих урядників і схизматицьких¹ біскупів і наказала їм обміркувати способи, якими «найшвидше можна повернути польські провінції на православ'я» (так у Росії називають схизму). Спосіб знайшовся. На Україні, на Поділлі та на Волині, в Білорусі (або східній Литві)² зачинено василіанські монастирі: священників, котрі не хотіли перейти у схизму, виганяли з парафій і ув'язнювали, єпископів так само, на їхнє ж місце прислано схизматиків. Засновано чотири схизматицькі єпархії (дієцезії). І з таким запалом почалася справа, що протягом трьох років було знищено дев'ять тисяч уніатських парафій і сто п'ятдесят монастирів, а на православ'я повернено вісім мільйонів людей.

Після Катерини російський трон посів її син Павло. Він був великим диваком, непостійним у своїх думках і бажаннях, але з усіх російських царів мав найбільше сумління. Він звільнив поляків, котрих Катерина тримала в ув'язненні (Косцюшка, Немцевича, Ігнатія Потоцького, Кілінського та ін.), а уніатів не лише не бажав повертати на схизму, а й повернув їм деякі знищені його матір'ю дієцезії й василіанські монастирі. Але він жив недовго. Великі придворні урядовці й військові вчинили проти нього змову, щоб скинути його й замкнути в монастирі, на що погодилися й сини Павла I. Але замість того вирішили одразу з ним покінчити й задушили його (це вже, певно, без згоди синів).

Після нього на престолі сів його син Олександр I. Він був не без добрих почуттів, а зокрема, любив і вмів видаватися кращим, ніж був насправді. Уніатів, котрі ще залишилися в його державі, він не переслідував і силою до своєї віри не наvertsав. Він, якого впродовж усього життя мучила совість за батькову смерть, під кінець життя хотів перейти на католицтво. Помер раптово, отруєний, року 1825-го.

¹ Тобто православних. Однією з традиційних польських назв православ'я, що вживалася в релігійній полеміці, є термін «схизма» (пол. *schyzma*) – «розкол» (прим. перекл.).

² Тобто території, яка за часів Речі Посполитої становила частину Великого Князівства Литовського (прим. перекл.).

Його брат і спадкоємець цар Микола взявся за унію знову за прикладом бабці, Катерини. Почав із того, що всіх давніх уніатів, котрі за Катерини перейшли на латинський обряд (бо боялися, щоб їх не було наведено на схизму), наказав навертати й записувати у схизму. Для уніатських кліриків наказав засновувати школи під наглядом схизматицьких попів і з їхнім викладанням, василіанські монастирі наказав замкнути, а монахів розігнати. Це був початок, за яким почалося страшне й криваве переслідування, котре кличе до Бога про помсту.

Жив один молодий уніатський священик на ім'я Йосип Семашко¹. Від дитинства охоплений ненавистю до своєї віри, він мислив лише про те, як її зрадити, знищити унію дощенту, а на її місці запровадити схизму. З цієї метою подавав до царя та уряду багато записок із порадами про те, як то якнайшвидше здійснити, а коли став їм добре відомий як відступник і ворог католицької віри, цар представив його Папі на єпископа (тоді ще уніатського). Папа не міг знати, що ця людина мислила й задумувала у сховку свого серця, тож Семашко став єпископом. Спочатку Мстиславським, а згодом Віленським.

Він задумав схилити до схизми уніатських священиків або примусити їх до неї силою. А з того часу, коли священики б перейшли на російську віру, народ, без сумніву, був би так само переписаний у православні. Упродовж кількох років він працював над священиками. Гірших привертав на свій бік грошима, слабших – страхом, а вірних, які не хотіли зрадити свою церкву, виганяв із парафій, ув'язнював, наказував вивозити вглиб Росії, василіанські монастирі зачиняв і віддавав схизматицьким ченцям. З того часу і славний волинський Почаїв (поряд із галицьким кордоном) був відданий схизматам. Через кілька років дійшло до того, що кількості священиків, або злих, або таких, що боялися за власну долю чи долю родини, дали письмове зобов'язання перейти у схизму. Ті підписи Семашко надіслав цареві. Цар написав, що дякує Богові за навернення Русі у правдиву віру, і в пам'ять про це наказав викарбувати медаль із написом про те, що «Русь силою було відірвано від російської церкви, але любов'ю до неї повернуто» (року 1839).

Що то була за любов? Усіх насильств і шахрайств ми тут перелічити не можемо, бо це було б надто довго. Згадаємо лише,

¹ Йосип Семашко (1798–1869) – литовський уніатський єпископ, литовсько-віленський православний архієпископ, титулярний митрополит. На підставі його меморандуму Микола I виробив план ліквідації Унії в Росії. 1839 року перейшов на православ'я.

що тих священників, які не хотіли перейти у схизму, позбавляли сану й тримали в ув'язненні у схизматичських монастирях або переводили в дияконський сан при православних церквах. Тих, про кого думали, що вони й інших заохотять до вірності, переслідували суворіше. Так, наприклад, священника Міцевича впродовж шести місяців тримали на хлібі й воді в підвалах церкви в Жировицях, а коли й це не допомогло, віддали його православним монахам, котрі його та інших жорстоко тиранили, били й катували.

Ще гірше було монахиням-василіанкам. Ті, хто не прийняв наказу Семашка і відважно засвідчив, що не відступиться від своєї віри, вигнали з їхніх монастирів, змусили їх суворою зимою йти пішки до різних монастирів російських черниць. Там їх примушували робити найгіршу роботу, били, штовхали ногами. Багато з них померли через ті муки, але загалом жінки були сильнішими й витривалішими за чоловіків. Деяким із них удалося втекти і, здолавши незліченні перешкоди, дістатися Риму, в тому числі і їхній провідниці, матері Мокрині Мечиславській, оповідання про переслідування якої, написане іноземними мовами, прозвучало у світі. Сама вона дожила в Римі до глибокої старості в монастирі василіан і там померла.

А як же прийняв ті зміни уніатський простолод? У багатьох місцях, бачачи ту ж саму зовнішню форму богослужіння, як і давніше за унії, він не спостеріг того, що з ним було зроблено одразу. Але з часом побачив це й намагався опиратися. Не хотів приймати таїнств від схизматичських священників, подавав до царя прохання про дозвіл залишитися у старій вірі. Відповідь на це була швидкою. Тих, хто подавав чи переписував прохання до царя, вивозили вглиб Росії або ув'язнювали. Попи ходили селами з козаками й жандармами, силою розтуляли людям роти й примушували їсти проскури, після чого записували їх у православні. Іноді тих, хто опирався, збирали в одне місце, обкладували соломною. Цю солому підпалювали, і ті, хто хотів вийти живим, змушені були відступити від віри. Інших заганяли на замерзлі ставки і, коли вони продовжували опиратися, ламали кригу, щоб їх утопити. Так Росія наvertsала уніатів у схизму, така любов об'єднала з російською церквою триста парафій, дві тисячі священників, півтора мільйона людей (переважно в Литві¹)!

Після смерті суворого царя Миколи (1855) трон посів його син Олександр II. Він видавався лагідним і добрим, ліквідував кріпос-

¹ Див. прим. 2 на с. 36 (прим. перекл.).

не право у своїй державі, у тій заслuzі йому не відмовиш (хоча, коли б він дослухався до прохань польської шляхти з Литви, Волині та Царства Польського¹, зробив би це раніше). Натомість для Польщі, католицької церкви і, зокрема, уніатів він був не кращим, а ще гіршим за свого батька.

Це стало видно одразу після його вступу на трон з одного випадку, який передував багатьом іншим.

У Білорусі, недалеко від Вітебська, є одне велике село, яке раніше налічувало понад тисячу населення. Воно називається Дерновичі. Це село за Катерини зі страху, щоб його не записали на православ'я, перейшло з уніатського обряду на латинський. Але, оскільки колись діди тамтешніх селян були уніатами, за Миколи та за Семашка їх записали у православні. У своєму серці вони лишалися католиками і, прочувши про нового царя як про доброго, подали до нього прохання про дозвіл повернутися у стару віру. Одразу ж з'їхалися слідчі, чиновники, попи, жандарми, військові і почали питати громаду, як вона посміла подумати про непослух царю і Богу. Громада відповідала, що є слухняною царю, лише хоче зберегти свою давню віру. Тоді тих, хто вважався найповажнішими мешканцями села, жандарми жорстоко побили до крові, повибивали їм зуби й перевезли до в'язниці до Вітебська. Одного з них, сільського фельдшера Вінцентія, побили так, що він втратив розум. Після їх ув'язнення в Дерновичах зібралася ціла комісія, що засідала шість тижнів, допитуючи чоловіків і жінок. Під час того слідства мало кого не били до крові. Раптово комісія від'їхала. У селі і в цілій околиці думали, що цар наказав припинити насильство. Люди думали, що він, можливо, дослухається їх прохання й дозволить громаді лишитися католицькою. Але незабаром приїхала нова слідча комісія, очолювана якимсь ще вищим урядовцем, і знов викликала громаду на слідство. Почала ця комісія з умовлянь, одразу лагідних і солодкавих, щоб село не бунтувало й визнавало ту віру, якої хоче цар. Народ відповідав: «Коли дозволяєте сповідати свою віру євреям, то дозвольте й нам». Тоді другий чиновник вигукнув: «Чому ж ви, бунтівники, навіть не вклонитесь панові сенаторові?». Народ уклонився. «Не так! Нижче, до колін. І руку поцілувати». Один за одним схилялися до колін і цілували руку, не підозрюючи про обман. Тим часом тих, хто це робив, відводили вбік і записували, що він виправився й піддався, що він

¹ Царство Польське (також Конгресівка, Російська Польща) – назва польських земель із обмеженою автономією у складі Російської імперії у 1815–1915 роках (*прим. перекл.*).

уже православний. Цим людям наказали наступного дня всім бути в церкві і прийняти причастя. Але ті пізнали обман, і до церкви не прийшов ніхто.

Тоді все село було оточене так, щоб ніхто не зміг якою-небудь стежкою звідти втекти чи навіть просто повідомити, що там відбувається. Погрожували, що коли хто опиратиметься, отримає п'ятсот ударів палицями, коли витримає це – ще п'ятсот, потім утрете, а тоді поїде на Сибір, а над жінками й дочками його збиткуватимуться солдати. Після того всю громаду оточили військові, людей багнетами заштовхали до церкви, де їм у роти заштовхували православні проскурки. Потім було записано, що всі дерновицькі селяни добровільно повернулися на православ'я!

Так закінчилася дерновицька справа. Пізніше було ще гірше. Тисячі подібних і ще жорстокіших випадків сталися на Підляшші, та й тепер таке відбувається.

У старім Підляськім воеводстві і в частині Люблінського (росіяни назвали їх Седлецькою й Люблінською губерніями) знаходилася Холмська уніатська дієцезія. Руська людність там була найбільше змішана з польською, а грецький обряд – із латинським. Суперечок між тими обрядами не виникало ніколи – панувала цілковита згода. Духівники й паства обох обрядів відбували богослужіння в костелах і руських церквах по-братерському – справді почувалися братами в Господі Христі, у його церкві й братами на єдиній землі.

Через те, що серед тих уніатів прив'язаність до віри була сильніша, ніж будь-де, а також через те, що та дієцезія розташовувалася найближче до закордонного світу, у зв'язку з чим скоєні на цих землях насильства швидше могли дійти до відома людей, ніж ті, що діялися в Литві чи на Поділлі, російський уряд довго вагався, чи розпочинати там переслідування, чи ні. Намір і рішення мав давно. Одразу після переслідувань у Литві хотів цар Микола взятися за Холмську дієцезію, але його від того відрадили зі страху перед опором населення й обуренням світової громадськості. Тоді Росія ще трохи боялася того, що про неї казатимуть люди.

Коли ж 1863 року поляки без війська й грошей підняли повстання, що закінчилося поразкою, і ніхто ними не переймався, Росія вирішила, що не варто когось боятися чи на когось зважати. Взятася тоді ж знищувати все, що лишалося польського на цій землі: право, уряд, суди, школи, мову – все. І тоді ж сказала собі, що може сміливо покінчити з останньою у своїй державі уніатською дієцезією і повернути тамтешніх вірян на православ'я.

Тоді єпископом холмським був отець Калінський. Йому було поставлено вимогу, щоб обряд у підпорядкованих йому церквах поступово було наближено до схизматицького, щоб народ поступово звик до нього. Потім отця Калінського було викликано до Варшави. Скільки він вислухав у зв'язку з тим погроз і образ, знає лише він. А ось таким чином його відправили на заслання. Під час перебування у Варшаві правив він службу в старій василіанській церкві. Якось під час служби увійшов до церкви князь Черкаський¹, високий урядник, якого спеціально надіслали з Петербурга, щоб він знищував Польщу й унію. Залишився до кінця, приглядався, а тільки-но службу було закінчено, накинувся на єпископа, зводив на нього облудні наклепи, мовляв, той не вміє правити службу, викривляє свій обряд, що бунтує проти царя, є ворогом і відступником від своєї церкви. Одразу ж він наказав вислати його до В'ятки², де єпископ, тільки-но приїхавши туди (чи навіть іще не доїхавши), помер.

Почалися переслідування. Спочатку з церков мали позникати дзвінки, органи, амвони, було заборонено чотки і співання польських пісень; проповіді, що їх доти промовляли польською, стали російськомовними. Священиків, що не захотіли цього прийняти, висилали. Одразу ж почався спротив там, де його сподівалися найменше, а боялися найбільше. Престолюд не давав виносити органи з церков, не хотів ходити до спустошених церков, співав і молився, як і раніше.

На спротив – силою. Прийшло військо (козаки), розташувалося в селах – у кожній хаті по кілька. Господар мав їх годувати. Звичним способом досягти мети було виголодити селянина, довести його з дружиною й дітьми до краю злиднів, щоб голодом змусити його піти до урядової церкви. З того починали всюди, а де це не допомагало, там биття, заганняння цілих сільських громад до ставків і штовхання їх щоразу глибше у воду, щоб страхом утопитися змусити до віровідступництва. У деяких селах, як-от Коломб'їд, Генсь, Рудне Радзинського повіту³, пролилася кров, було вбито кілька людей.

І все те ні до чого не привело, ніхто не поступився.

¹ Володимир Черкаський (1824–1878) – князь, російський політик, симпатизував слов'янофілам, виконував укази Олександра II щодо проведення русифікації.

² Нині місто Киров, обласний центр Російської Федерації (прим. перекл.).

³ Тепер – у складі Седелецької губернії Російської імперії (прим. перекл.).

Тоді насильства припинилися, але влада шукала способів поступово і ніби доброю волею навести народ у схизму.

Але між місцевим духівництвом не було таких поганих священиків. Знайшлися вони, на жаль, у нас у Галичині. Привезли звідти отця Попеля. Той був готовий зробити в Холмі те ж саме, що колись у Литві зробив Семашко. Але його добре знали в Римі як прихованого схизматика, тож ані він, ані уряд не могли й мріяти про те, щоб Папа призначив його єпископом. А уряду був потрібен саме єпископ.

Тоді єпископом Холмським став о. Куземський, канонік собору св. Юра у Львові.

Отець Куземський почав із суворою заборони будь-яких контактів поміж духівництвом уніатським і латинським. Жандарми одразу ж отримали наказ стежити за послухом священиків. У службах з'явилися зміни, схизматичький обряд і звичаї залили уніатську церкву, наче потоп. Так, наказав єпископ, щоб на відпустах, замість правити стільки служб, скільки є священиків (як це відбувається в католиків усіх обрядів), повинна правитися лише одна служба, соборна, як вона зветься у православній церкві. Іншим разом наказав вірянам своєї єпархії, що служили у війську, сповідатися перед православними духівниками. Проти непокірних, тобто вірних, священиків застосовувалася вся сила церковної й світської влади – їх ув'язнювали, виганяли з парафій, вислали в Сибір.

Таким чином, той єпископ зробив або дав зробити все, що міг, щоб знищити обряд і окремішність своєї церкви. Але здригався від думки про відступництво і сам не перейшов у схизму. Коли побачив, що уряд вимагає цього від нього, сам відмовився від посади – продавши два села під Холмом, що йому належали, і виїхав до Галичини.

Після від'їду о. Куземського єпархією керував Попель, не уповажений на те Папою. Справа йшла вперед своєю дорогою, невпинно, але тихо. Щоразу нові зміни в обряді і щоразу більше цих змін. З боку народу той самий спокійний, але стійкий спротив – утримування подалі від спустошених церков і служб. Насильств, переслідувань, примусу більше не було. Тривало це впродовж двох років, до 1874-го.

Тоді, якраз на новий рік, вийшов наказ водночас покінчити з цією справою. Тоді духовна й світська влада заповзялися до впровадження до обряду суттєвих змін. Священиків, котрі не хотіли їх прийняти, ув'язнювали або вислали, а слухняну зміну їм постачала Галичина. На початку року було вислано двадцять чотири

священики. Але цим не скінчилося, почалися проблеми з простолюдом. Парафіяни не хотіли ходити до церкви чи приймати нових попів. Коли ж священиків почали силою зброї закріплювати на парафіях, а людей багнетами заштовхувати до церков, сталося перше значне кровопролиття – у Дрельові (Радзинський повіт) було вбито вісім людей, у Пратуліні (Костянтинівський, раніше – Янівський повіт¹) – вісімнадцять.

Народ дозволяв бити й убивати себе, клявся у своїй вірності царю, але не поступався. Коли до нього надсилали нових попів – розміщував їх із речами на возах і вивозив до найближчого містечка, зрештою, нічого злого їм не роблячи. Неприйнятих священиків військо знову привозило до села й віддавало їм церкву, але тільки-но військові відходили, те ж саме повторювалося знов.

У цей час відбувся візит царя Олександра II до Варшави. Люди мали надію, що цей цар, ніби добрий, бо скасував кріпацтво, дозволить їм сповідувати свою віру. Вислали до царя депутацію. Але царя вона навіть не побачила, лише генерал-губернатор сповістив їй його найвищу волю, щоб повернулися до своєї правдивої православної віри.

Народ тим часом продовжував опиратися. Що ж із ним робити? Придушити, але наскільки можливо тихо, щоб відголос цієї справи не дістався до інших селян та за кордон. Придушити тихо, але перед тим загнати людей у бідність, придавити їх голодом. Прислали військо. Чотири найбільш східні повіти Підляшшя (Більський, Костянтинівський, Володавський і Радзинський) наповнили козаки. Війська розміщували на проживання в селян, причому не по одному, а по кілька на один будинок. До того ж селяни повинні були годувати і їх, і коней, а усе, що мали, було до послуг військових. Бажання дошкулити йшло поряд із бажанням збіднити. Наприклад, у селянина забирали пшеницю, всю, що він мав, і віддавали козацьким коням. Різали його корову, вола і віддавали солдатам. Ті ж, не балувані раніше доброю їжею, отримували там по три фунти м'яса на день і погоджувалися їсти лише найкращі частини туші, а гірші кидали в річку чи болото або віддавали собакам... І таке мало місце не в одному місці, такі випадки не були поодинокими, так було всюди й постійно. Природно, що невдовзі запанували страшні й повсюдні злидні, весь край було спустошено й зморожено голодом, наче після татар. Та навіть гірше, бо татарські наскоки ніколи не тривали так довго. Але ніщо не допомагало.

¹ Тепер – у Більському повіті Люблінського воєводства, біля кордону з Білоруссю (прим. перекл.).

Жодного віровідступництва. Від людей вимагали прийняти нових попів і ходити до церкви – ті ж, коли не було іншої ради, тікали до лісу, якийсь час кочували там, але не погоджувалися.

Тоді уряд заповзвся до дієвіших засобів. Від громад вимагали підписів, не обов'язково про те, що приймають православ'я, але що згодні прийняти хоча б нових попів та обряд. Коли не погоджувалися, то їх били так, що нам, полякам, навіть повірити в це важко. По двісті ударів палицею було звичайною карою, але дехто отримував її двічі, а то й тричі... Батько одного забитого киями чоловіка сказав, що не плаче за ним і не жаліє його, бо Бог не може забути тієї муки й тієї смерті його синові. Інший, піднявшись після двохсот ударів, сказав, що то витримає будь-яка дитина, а не те що доросла людина, якій ідеться про віру й душу. А ще інший випадок свідчить, до якого рівня святості дійшов цей народ, вірою й готовністю до смерті подібний до перших християн. У однієї жінки (у Корниці¹) вбили єдиного сина. Вона плакала над тілом, а тоді з громади, що зібралася навколо, вийшов один старший чоловік і почав їй дорікати, що має не жалітися, а дякувати Богові й співати хвалебні пісні, що мала щастя народити мученика. Жінка одразу заспокоїлася, поволі під впливом того голосу припинила плакати, послушалася і, мабуть, уперше на світі заспівала над тілом убитого сина пісню подяки «Твоя честь і хвала».

Іншого разу селянина, якого побили майже на смерть, віднесли до шпиталю. Начальник жандармів, якому стало його шкода, пішов подивитися, чи той ще живий. Застав його, коли той співав годинки². Коли жандарм увійшов, спів припинився, а побитий уніат запитав, чи його знову прийшли бити. Запитав так спокійно, що комендант не міг приховати здивування, що селянин не мав жодного жалю до себе. «Коли то не твоя вина, робиш, що тобі наказали, і маєш мене знову бити, то принаймні бий так, щоб я помер». Іншим разом побитий, знаючи, що на нього чекає чергова кара, і сумніваючись, чи витримає, радився, чи не краще йому накласти на себе руки: «Однак то менший гріх, ніж відступитися від віри?». Коли йому нагадали, що лише Бог має право

¹ Вірогідно, мається на увазі село Стара Корниця (пол. *Stara Kornica*), тепер у Лосицькому повіті Мазовецького воєводства, в середині XIX століття під назвою Корниця (пол. *Kornica*) входило до Костянтинівського повіту Седлецької губернії (прим. перекл.).

² Годинки (пол. *godzinki*) – різновид літургійних молитов (як колективних, так і індивідуальних) у католицькій церкві. Найчастіше виконуються годинки про непорочне зачаття Діви Марії (прим. перекл.).

відібрати життя, кинув такі думки і поніс мучеництво. А такі речі, як кидання людей у воду по коліна, по пояс, по шию, тримання їх у воді цілими годинами взимку, на морозі, повторювалися неодноразово. Новим різновидом облуди було те, що зробили з жінками в Корниці. У найсильніший мороз їм наказали босими відкидати сніг з дороги на поле. Зробили. «Підпишете?». – «Ні, жодна». – «То зносьте сніг назад на дорогу». І позносили.

І в усьому цьому ці люди не мали жодного спрямування, жодної допомоги від кого б то не було, жодної поради. Священиків власного обряду, які були слухняні урядові, слухати не бажав, а інших уже не мав, бо їх відправили на заслання.

У селах з тремтінням здалеку слухали зойки й стогони; побитим і тим, хто помирав, коли дозволялося, несли порятунок. Більшого не міг би зробити й той, хто був готовий на все, а ніщо тепер не є настільки небезпечним, як підозра в яких-небудь зносинах із переслідуваними людьми. Латинські ксьондзи більше, ніж будь-хто, мусили триматися осторонь. Найменша допомога з їхнього боку, найменший контакт із переслідуваними одразу ж було б використано як привід для карі: «Латинські ксьондзи зміцнюють уніатів у бунті, а отже, треба взятися за обряд латинський». Ксьондзи мусили сидіти тихо, бо було б зачинено і їхні костели й не лишилося б жодних.

Мали місце і страшні вчинки, що робилися з розпачу. Так, у Клодах (Більський повіт) селянин Конюшевський, змушений охрестити дитину за новим обрядом, спалив себе, дружину й дітей. Перед тим зібрав усе збіжжя та речі, що мав, склав в одному приміщенні, щоб після його смерті було чим заплатити за шкоду, одягнувся у святковий одяг, дружині й дітям наказав зробити те ж саме, потім пішов із ними до стодоли, зачинив ворота зсередини, щоб ніхто не завадив, і підпалив.

Але є й інші випадки, у котрих немає нічого земного, недосконалого, а є лише святість. Одна жінка на ім'я Крайчиха не хотіла підписати, що переходить у схизму. «Підпиши, бо підеш на Сибір». – «То піду, а не підпишу». – «Ні?». – «Ні». – «То заберемо в тебе дитину». Але вона не вбила ані себе, ані дитину. Мов найсвятіша мучениця, знала одразу, що смерті треба чекати, хоч довго не обдумувала це. Слухняна, мов Авраам, знала, що треба скоритися і принести в жертву хоч і Ісаака. Вірувала й сподівалася, як великі визнавці віри, що Бог не покине дитину, котру залишила мати, щоб не залишити Бога. Сказала лише: «Бог про нього не забуде», попрощалася з дитиною і віддала.

Інша мати, коли піп хотів силою охрестити її дитину у схизмі, розбила їй голову об церковну стіну з криком, що Бог їй пробачить цей злочин, бо жертвує життям дитини для порятунку її душі.

Наведемо ще один приклад того, яких способів уживали росіяни, щоб цих нещасних любов'ю повернути до своєї віри. У містечку Ломазах¹ замкнули в одній стодолі всіх жінок і дівчат і пустили туди роту козаків, щоб робили там, що схочуть. Їхні чоловіки і батьки, яких тримали всередині іншої стодолою, почувши крики дружин і дочок, підписали папір про те, що добровільно приймають святу російську віру!

Добрі й вірні священники давно були ув'язнені, заслані на Сибір або виїхали за кордон. Їхнє місце посіли злі, закликані з Галичини Попелем. І вони, на чолі з ним, подали до царя прохання про дозвіл їм повернутися в лоно православної віри! За це Попеля було призначено православним єпископом Холмським.

А віряни-уніати? Нічого дивного, що такі нещастя змогли витримати не всі! Уряд і відступник Попель домоглися свого. 1875 року сорок п'ять парафій, близько п'ятдесяти тисяч людей дали записати себе в православні.

Але лишилося там ще двічі по шістдесят тисяч тих, хто не змінив віри, хоч усіх їх і записали православними. І з ними уже шістнадцять років діється те, що доти робилося з першими. То грізно, то ніби лагідніше, але чинять із ними росіяни завжди однаково.

І ніхто не може дати з тим ради, ніхто не може допомогти? Ніхто, бо потрібне військо й війна. Ні перед чим іншим Росія не поступиться, а хто ж піде на неї війною? Не ті тепер часи, коли християни згадували про кров одновірців, що її проливали турки. Папа Пій IX² нагадував і грозив карою Божою, показав російському слові на двері, коли той посмів казати, що уніати добровільно перейшли на православ'я. Але та погроза не діяла на людей іншої віри та людей без сумління. Кара Божа настала – царя Олександра II вбито внаслідок замаху, він лежав на вулиці з відірваними ногами і скроплював своєю кров'ю сніг і болото так, як у своїх селах підляські уніати. Але після його смерті нічого не змінилося.

Звісно, його син Олександр III є у схизматицькій вірі ще запозятливішим від батька і хоче повернути на неї коли не весь світ,

¹ Ломази – село (раніше – місто) в Більському повіті Люблінського воєводства, Польща (*прим. перекл.*).

² Пій IX (1792–1878), справжнє ім'я – Джованні Феретті. Папа Римський з 1846 року. Засуджував національно-визвольні рухи та ліберальні суспільні доктрини й політичні рухи.

то хоча б усі слов'янські народи. Нинішній Папа, Лев XIII, як може, боронить латинський обряд від загибелі, а для нещасних уніатів не може дістати жодного полегшення, його прохання про це лишаються без відповіді.

Той нещасний народ живе, як може. Не ходить до церкви, таїнств від попів не приймає, хрестять дітей, хто зможе, обходяться без шлюбу, складають його лише перед Богом і батьками, живуть і помирають без сповіді й причастя. Часом, наражаючись на небезпеку, переходять кордон, і в Галичині, у католицьких костелах, приймають таїнства. Але як кого піймають або навіть якщо хтось опиратиметься попові в себе вдома, то його в ланцюгах зі злочинцями поженуть десь у степи та на Сибір. Так перед тим вислано двадцять тисяч людей до Саратовської губернії (ще в Європі). Думали, що після такої кари вже перейдуть на схизму. Хто ж не хотів, тих гнали далі, за Уральські гори, до Азії, на Сибір, по кількадесят чи кільканадцять осіб. А часом бувало й так, що деінде мусив іти чоловік, а деінде дружина, десь батьки, а десь діти...

Пишуть звіди ті справжні мученики, завжди вірні й стійкі, терплячі й мужні, котрі навіть переслідувачам своїм пробачають, наче святі. Можливо, колись і «Krakus» зможе оприлюднити якісь із їхніх листів.

А тим часом у нас, у Холмській і Підляській землі, весь час так само. Уряд каже, що унії нема, але й надалі її переслідує. Вигадує справді диявольські способи, щоби щоразу більше людей до своєї віри змусити. Так, наприклад, звичайним було те, що в місцях, де не було латинського костелу, дітей латинників охрещували в уніатській церкві. Цього достатньо, щоб так охрещених латинників, а то і їхніх нащадків у третьому чи четвертому поколінні записати на схизматиків! Хрестилися в церкві, отже мусили бути православними. Шлюби між латинниками й уніатами траплялися часто. Коли тепер якийсь чиновник довідається, що хтось мав бабу чи прабабу уніатку, то одразу пише до уряду, що він із дружиною й дітьми повинен бути православним. Щоб зберегти вигляд справедливості, кличуть латинського парафіяльного священника на так звану мішану комісію й питають його, які він має докази того, що той чи інший його парафіянин є католиком. Ксьондз показує метрики, дає докази, але він у тій комісії є єдиним католиком, а проти нього сидять два схизматицькі попи та два урядники. Тоді вони більшістю голосів вирішують, що цих доказів недостатньо, той чи інший є православним, і так його

у своїх книгах записують. Тоді та людина має вибір – чи посправжньому стати схизматиком, чи покинути дім, майно й рідну землю й разом із дружиною й дітьми втекти за кордон.

Багато серед нас у Галичині мешкає тих, хто, таким чином рятуючи віру, втік! Або ще – чоловік і дружина, котрі не хочуть ходити до схизматицької церкви, а багато років тому взяли шлюб в уніатській, раптово довідуються, що він є недійсним, що вони як православні повинні взяти новий, перед попом, коли хочуть вважатися законним подружжям. Відповідають, що перед Богом і людьми є законно укладеним, поважним подружжям і нового шлюбу не потребують. Тоді уряд оголошує, що вони не одружені, і, щоб вони не подавали іншим поганого прикладу, розділяє їх: чоловік мусить мешкати окремо, дружина – окремо. Нещасна жінка, чесна і щира дружина, мусить зносити таку кривду на своє добре ім'я!

А наші ксьондзи чи наша шляхта не можуть із тим нічого зробити. Ксьондз, якби він вислухав сповідь такого нещасного або сховав його, пішов би на Сибір, його парафія залишилася би без духівника, костел би був зачинений. Уніатам би нічим не допомогли, а на латинський обряд накликали б нещастя. Шляхтич, який спробував би їх не те що захистити від переслідувань, а й просто просити попів та чиновників про жалість чи підкупити їх, так само пішов би під слідство або у вигнання. У кожного стукає серце, коли вночі, ховаючись, прийде до нього нещасний батько чи мати й проситиме, щоб урятував дитину від схизматицького хрещення. «Пан має гроші, то нехай він дасть хабар! Пан означає у них більше, ніж я, то нехай він їх попросить!». Але тут ані проханнями, ані грошима, ані чимось іншим не зарадити. Цар сказав, що руському обряду не бути, а як він сказав, так має бути!

Ніхто не перелічить і не згадає усі ті нещастя й жорстокості, як і всі ті заслуги й чесноти. Але бачить і рахує їх Бог, і він не забуде. Сам сказав, що пролита кров волає до нього про помсту, тож колись згадає й про ту мученицьку кров, якою просякла вся та земля. А ми, нездатні хоч щось зробити для тих нещасних, хоча б не забуваймо просити Бога про те, щоб укоротив їм ту муку, обернув її на тріумф нашої віри, а нам дав стільки ж віри й чеснот, скільки мають ці підляські й холмські мученики.

Так ведеться русинам-католикам під російським пануванням. Але, може, хоч русинам-схизматикам, що визнають російську урядову віру, ведеться добре зі світського погляду? Може, мають свою мову, закон, школи? Під російським пануванням не вільно бути ніким, лише росіянином, і іншої мови, окрім російської, бути не

може. Росіяни гидуять мовою русинів і ледве дозволяють нею говорити людям на селі, але писати чи друкувати нею книжки – ніколи. Швидше ще дозволять в Україні, на Поділлі та на Волині писати, друкувати й навчатися польською (хоч і забороняють це під загрозою найсуворіших кар), ніж руською. Щоразу частіше трапляється, зокрема в Україні, що люди, яких у школах навчали російською і потім довгі роки тримали на військовій службі, потроху забувають свою природну мову, і вона стає все більш подібною до російської.

Також кривджений попами, темними, хтивими, часто п'яницями, цей народ, хоч і побожний у душі, сповняється погорди до свого духівництва й церкви, нерідко кидає свою віру і нишком приймає якусь нову. В Україні, зокрема, все більше поширюється якийсь дещо подібне до лютеранського віровизнання, у якому немає ані священників, ані служби, ані таїнств, лише віряни сходяться між собою на молитву і самі проголошують проповіді. Коли б там могли показатися католицькі місіонери, то всіх тих, хто шукає кращої й більш живої, ніж схизма, віри, швидко б до правдивої віри навернули. Але для того, щоб там міг показатися й проповідувати католицький місіонер, уся Росія повинна стати іншою, ніж вона є.

Ні! Не стало Русі добре від того, що Хмельницький із її частиною піддався Росії, а решту забрала Катерина.

Русини під австрійським пануванням

Коли австрійський уряд захопив Галичину (після Першого поділу Польщі 1772 року), він одразу спостеріг, що в деяких русинів, зокрема серед духівництва, в глибині серця тліє неприязнь до поляків. Однак таких було мало, а поляки взагалі не знали про цю неприязнь, котра нічим себе назовні не виявляла. Губернатори писали до Відня у рапортах, що коли б поляки хотіли бунтувати проти уряду, то можна було б знайти опору в таких русинах, але радили не використовувати цей засіб, бо він небезпечний. «Русини, котрі ненавидять поляків, могли б занадто полюбити росіян, а це для австрійської держави могло би стати загрозою, бо, крім Галичини, русини є також на Буковині, а за Карпатами, в Угорщині, є і словаки, і схизматики. Коли б усі вони через схожість мови й обряду чи через спільність віри відчували такий потяг до Росії, це стало б чималим клопотом для Австрії».

Упродовж довгих років ці відносини залишалися такими ж, якими вони були за польських часів. У окремих русинів була прихована неприязнь, у переважної ж більшості не лише не було її, а й, навпаки, була взаємна приязнь і згода. Руські священники, їхні дружини й діти розмовляли між собою польською мовою й читали польські книжки. Русини й поляки, що вчилися в школах, мали однакові думки й почування. Коли поляки воювали, за часів Наполеона чи 1831 року, багато русинів ішло з ними разом у війні за справу, котру вважали спільною. Навзаєм, коли у Львові між 1830 і 1840 роками кілька русинів почали працювати над кращим унормуванням своєї мови і друкувати книжки, то жоден поляк і не думав їм перешкоджати, натомість кожний тішився і зичив їм усього найкращого.

Почався 1848 рік. Рік великих заворушень і в усій Європі, і в Австрії. У Відні вибухнули такі бої, що цісар (дядько нинішнього, Фердинанд I) утік до Тиролю. У Празі бунтували чехи, італійські провінції Ломбардія і Венеція за допомогою сусіднього короля Сардинії оголосили війну Австрії, в Угорщині почалася довга й важка війна. Щоправда, у Галичині заворушення були незначними. Але уряд, наляканий тими повстаннями, що відбувалися деінде, заповзвся їх утихомирювати. Робив це він аж занадто гостро, бо обидва найбільші міста, Львів і Краків, було піддано бомбардуванню, як тільки-но в них з'явилися натяки на якісь вуличні заворушення.

Тоді уряд звернув увагу на русинів. У деяких із них (як знаємо) завжди була неприязнь до поляків. Вони, бачачи, що це буде на руку урядові, почали відокремлюватися від поляків, створювати свої окремі ради, проводити збори, подавати прохання до намісника й цісаря не від цілого краю, а від самих лише русинів. У всьому, що вони говорили й писали, виставляли себе вірними підданими цісаря й держави й давали зрозуміти, що лише вони, а не поляки, є такими в Галичині. Тогочасний уряд, досить короткозорий, дуже ласкаво приймав такі засвідчення вірності і не розумів, що засіб, якого він уживав проти поляків – це двосічна зброя, що могла покалічити й Австрію.

З того часу русини почали завжди виступати як окремий народ. У тому б не було нічого поганого, вони мали й мають право на це, оскільки Господь Бог створив їх русинами, а на знак того, що вони не є поляками чи росіянами, дав їм власну мову, що не є ані польською, ані російською. Але хоч їхнє право й було добрим, але їхні дії й задуми були злими. Дії були злими, бо завжди й на кожному

кроці викликалися лише ненавистю до поляків, думкою про те, як би їм зашкодити. Любов до своєї вітчизни є доброю й святою, але в кого вона ґрунтується передусім на ненависті до іншого, той може багато шкоди завдати іншому, та й своїй вітчизні багато добра не зробить. За давніх часів Хмельницький через ненависть до Польщі багато чим зашкодив Русі. У наші часи русинам Галичини варто було б про те пам'ятати і свою любов до батьківщини очистити від того злого почуття ненависті й заздрості. Але вони того не зробили.

Уже невдовзі стало видно, що їхні наміри не були добрими й чистими. З латинського обряду до руського перейшли деякі звичаї, яких доти там не було. Наприклад, у церквах священники читають проповіді з амвона (у східному обряді зазвичай промовляють їх від вівтаря). Крім того, в них почали ставити органи (у східному обряді й у схизматиків органів нема, лише спів), під час служби, на піднесення¹ і на причастя дзвонили так, як під час католицької меси. Причастя русини, за прикладом латинників, приймали на колінах (раніше – стоячи, як схизматики). Різноманітні братства, співання «Розарію»², знов-таки за прикладом латинників, існували майже в усіх парафіях. Тепер руські священники, ніби піклуючись про свій обряд і його суворе дотримання, усувають з церкви все, що називали латинськими додатками. Дзвінки, органи, амвони зникали одні за одними. До причастя вірянам наказували ставати стоячи, парафіяльні братства радили або й наказували розпускати, не дозволяли співати «Розарій». Багато кому це не було до вподоби, бо ці додатки, хоч і справді взяті з латинського обряду, не могли зашкодити руському, натомість сприяли побожності вірян. Через їх усунення руський обряд ставав усе більш подібним до схизматицького, а оскільки люди часто більше дивляться на зовнішній бік, а не на сутність, можна було побоюватися, що ця подібність обрядів з часом могла б закрити людям очі на відмінності віри між унією і схизмою.

Зміни було впроваджено не стільки з бажання подбати про первісну чистоту руського обряду, скільки з неприязні до латинського. А невдовзі під цією неприязню з'явилося щось гірше, потяг до іншої віри і до іншої держави. Деякі священники почали відпускати бороди, як схизматицькі попи, пропускати молитви за Папу під

¹ Елемент меси, піднесення вгору чаші з вином і гостії (просфори). У західно-му та східному обряді цей елемент служби дещо відрізняється (*прим. перекл.*).

² Розарій – традиційна католицька молитва, яка співається за четками, а також назва цих четок (*прим. перекл.*).

час служб, подекуди з'являлися й друковані в Росії служebníки. Декого це занепокоїло, і вони почали питати, що це могло означати. Єпископи видали заборони – борода зникли, але раз посіяне зерно дало плід.

Руські духівники покинули свою давню абетку й прийняли російські літери¹. До своєї літературної мови, до книжок з огляду на те, що руська мова нібито не пристосована і не вироблена достатньо для літератури, почали впроваджувати безліч суто російських слів і виразів. Усе це разом виглядало підозріло і занепокоювало. Розважні люди мали б поцікавитися, що з того вийде далі. Руський народ і мова повинні були розвиватися, а вони тим часом на очах перетворювалися на щось інше, загалом непотрібне.

1861 року у Львові відбувався перший сейм. Там було багато русинів, їхні суперечки з поляками були частими й бурхливими. Через свою ненависть вони вимагали неможливих і несправедливих речей, наприклад поділу Галичини на два краї – польський (від Кракова до Сяну) і руський (від Сяну до Збруча). У своєму обуренні ми (хоч швидко це зрозуміли) часом поводитися безвідповідально, коли казали (лише дехто), що вони² мають бути поляками, що їхня мова є лише наріччям польської і т. д. Але в ті роки Рада держави у Відні складалася з послів, котрих обирали всі крайові сейми (не так, як тепер, коли обираємо окремо до сеймів, а окремо – безпосередньо до Ради держави). У нашому сеймі поляки мали більшість, тож, коли б хотіли, могли б не обрати до Ради держави жодного русина чи принаймні обрати їх зовсім мало. Цього русини теж боялися. Тоді надіслали кількох своїх, на чолі з єпископом Литвиновичем³, щоб ті домовилися з поляками про ті вибори. Поляки не хотіли їх кривдити, але знали, що в Раді держави, між безліччю німецьких, чеських, моравських та інших послів⁴, лише тоді спроможуться щось зробити для краю, коли всі завжди голосуватимуть як одна людина. Тоді вони дали русинам таку відповідь: «Коли дасте нам слово, що

¹ Мається на увазі перехід на гражданський шрифт. Автор помиляється, в греко-католицьких богослужбових виданнях (як і в православних) відмови від старої кирилиці не було, а використання «гражданки» у світському письменстві, що подекуди траплялося й до 1848 року, було викликане об'єктивними причинами (*прим. перекл.*).

² Русини (*прим. перекл.*).

³ Спиридон Литвинович (1810–1869) – греко-католицький (уніатський) архієпископ, митрополит Львівський, депутат галицького Крайового сейму та Ради держави Австрії, виступав за поділ Галичини за національним принципом.

⁴ Тобто депутатів (*прим. перекл.*).

у Відні, у нашому колі¹, між своїми, ви будете сперечатися з нами скільки забажаєте, але в залі засідань, перед чужими, голосуватимете так само, як і ми, ми вас оберемо».

Русини пообіцяли. Отець Литвинович публічно заявив, що дає своє слово клірика і єпископа, що русини у Раді держави триматимуться з поляками і голосуватимуть з ними разом.

Поляки повірили, дотримали слово й обрали русинів.

Але, тільки-но потрапивши до Відня і до Ради держави, русини забули про своє слово й обіцянки. Вони шкодили полякам на кожному кроці, під час кожного голосування тримали сторону німецької більшості, котра за жодним із країв і народів австрійської держави не бажала визнати жодних прав і свобод, які кожному народові належать і які є необхідними для його існування.

Тогочасна Рада держави тягнулася дуже довго, сейми не було коли проводити, був лише один короткий 1863 року. Тоді цар, побачивши, що така Рада держави не вирішить нічого доброго і що потрібна інша, справедливіша, розпустив її. Невдовзі вибухнула війна з Пруссією, тож Рада держави не скликалася ще півтора року.

Сейми відбувалися, як і повинні були, а оскільки галицький уже давно не збирався, то у 1865–1866 роках він тривав довго, близько півроку. Не було справи, під час розгляду якої русини б не висували б або неправдивих скарг на утиски і переслідування, яких вони нібито пізнали від поляків (наприклад, казали, що руські священники відпрацьовували ляхам панщину!), або несправедливих вимог. Раніше лише згадували про поділ Галичини на два краї, тепер же зробили з цього законопроект і хотіли, щоб сейм його ухвалив. Ясна річ, що такий поділ був би небезпечним не лише для нас та русинів, а й для всієї держави, бо та держава має сусіда, котрий віддавна каже, що все, що є «руським», має належати йому. Тож, коли б одна частина Галичини стала б виключно «руською», то з іншого боку кордону сміливіше точилися б зуби на неї. В усіх справах, у яких сейм домагався важливих і необхідних змін і полегшень для краю (наприклад, польської мови в школах, судах і адміністрації замість німецької, що була доти), русини перешкождали, як могли, і завжди голосували проти таких пропозицій. Тоді їх скерував отець Куземський, той самий, що згодом став єпископом Холмським і про котрого ми вже говорили вище, а також отець Наумович, про якого ще йтиметься.

¹ У польській та західноукраїнській політичній традиції «коло» є аналогом сучасної парламентської фракції (*прим. перекл.*).

Це тривало близько двох років. Несподівано, 1869 року, посол і віце-маршалок сейму Лавровський, русин, оголосив, що русини хочуть згоди з поляками й оприлюднив умови цієї згоди. Він запевнив, що русини ані від віри, ані від держави відступатися не бажають, що вони є й залишаться католиками. Поляки не могли, після довгих років діяльної неприязні русинів, унаслідок однієї промови одразу повірити в те, що ті мають найкращі почуття й наміри. Але вони б учинили величезну помилку, коли б знехтували такою можливістю домовитися, нехай і не зовсім певною. Тож цього теж не зробили. Сейм доручив крайовому відділові, щоб він, скликавши до ради поважних людей із поляків та русинів, обміркував умови цієї угоди, вирішив, які з них є справедливими, а які ні, а потім дав сеймові звіт у цій справі. А тим часом, казали поляки, спостерігатимемо. Якщо русини в сеймі, у своїх книжках і газетах ставитимуться до нас інакше, ніж дотепер, то це стане доказом, що вони справді хочуть згоди. І що їй хоче не один лиш пан Лавровський, але всі вони чи принаймні багато хто з них. Однак справа вийшла інакше. У діях русинів нічого не змінилося, хіба що вони почали зачіпати нас іще завзятіше. Важко було повірити, що вони щиро прагнуть згоди з нами. А коли невдовзі після того помер пан Лавровський, котрий щиро думав про цю згоду, вже ніхто не згадував про його пропозицію.

Отож, взаємні відносини поляків і русинів ставали дедалі гіршими. З одного боку – щораз більша ненависть, з іншого – щораз більша недовіра. До тієї недовіри новий і найсильніший привід додався після того, коли почалося переслідування уніатів на Холмщині й Підляшші. Руські священики, котрі їхали туди, не лише самі без вагання переходили на схизму, а й завзято допомагали російському урядові переслідувати людей, чинити насильства й жорстокості, котрі ми описали вище. Що ж іще можна було про них подумати, крім того, що вони є зрадниками і віри своєї, і свого стада, і Русі? Коли під російським панування робилися такі страшні речі, коли проливалася кров руського народу, галицькі русини ніколи ані в сеймі, ані поза сеймом, ані усно, ані письмово, не виступили на захист своїх братів, не висловили обурення з приводу тих жорстокостей. На гадані утиски русинів із боку поляків скаржилися без кінця-краю, а на жахливе переслідування русинів росіянами – мовчали, не висловили жодної скарги. Тоді, очевидно, кожен мав подумати, що ці переслідування вони вважають чимось добрим, що вони хочуть, щоб русини з уніатів стали схизматиками, а з русинів – росіянами, що, коли б мали змогу, то й самі б так

перейшли на іншу віру й приєдналися до іншого народу, як це зробили на їхнє нещастя їхні священники, що власними руками вбивали й ховали унію на Підляшші та Холмщині. А коли нещасні священники-уніати, котрих виганяли з Росії за небажання зрікатися своєї віри, знаходили притулок у Галичині з дружинами й дітьми й не мали з чого жити, то сякий-такий прожиток їм забезпечували латинські єпископи або духівники допомагали жертвами, але дуже рідко траплялося, щоб хтось дістав якусь мало оплачувану посаду й утримання від русинів.

Усе це показувало, що дух цього народу дуже зіпсувався. Русини багато що здобули за всі ці роки, багато й старанно вчилися в школах, багато хто з них обійняв посади в урядах та судах, написали й видали багато книжок, унормували свою літературну мову (на ті книжки і на руський театр сейм завжди виділяв і виділяє допомогу), досягли значного прогресу, але спосіб цього не був добрим. Бажання розвивати свою руську національність багато в кого було щирим, але воно сполучалося з ненавистю до інших людей, з байдужістю до віри, а часто й із повним безвір'ям. Це не могло мати добрі наслідки, тож замість ушляхетнити русинів, багато кого з них таке бажання зіпсувало. Дехто знову з тієї ворожості до поляків і байдужості до віри відверто казав, що їх справжньою батьківщиною є Росія, а їхньою церквою – схизма. Між народом ходили (і досі ходять) люди, котрі такі ідеї поширюють, знає Бог, ким заслані й оплачувані. Їхні газети й книжки повторювали це ж саме неявно, але чітко, щоб призвичаїти й приготувати народ до таких поглядів. Такими злими намірами відзначалося й досі відзначається одне їхнє об'єднання, на честь його засновника назване Товариством Качковського¹, що в Коломиї видає книжки й розповсюджує їх у краї. У тих книжках на початку зазвичай, для окомилування, є кілька слів про вірність і прив'язаність до цісаря й Австрії, а далі не лише наклепи на поляків і розпалювання ненависті, а й прикрашені неправдиві повідомлення про Росію, яке там гарне життя, який достаток, яка справедливість! Аби читач міг уже сам із того винести думки про те, що там ніби набагато краще, ніж тут, і що нам, звісно ж, було добре, коли б ми дісталися під російське панування.

¹ Товариство ім. Міхала Качковського – москвофільська організація, що діяла в Галичині у 1874–1939 роках і була створена для протидії поширенню українофільського руху в Галичині. Автор помилково приписує її заснування Михайлу Качковському (1802–1872). Насправді засновником цієї організації був Іван Наумович (*прим. перекл.*).

А чим би ми могли тому зарадити? Нічим, бо лише Бог може змінити людське сумління й волю. Тож ми мусили це терпляче зносити, намагалися добрими газетами й книгами виправляти, наскільки це вдавалося, те зле, що вони робили своїми; у сеймі відкидали їхні несправедливі закиди, коли вони скаржилися на утиски і кривди, які терплять від нас (і яких насправді нема), пильно дбали про те, щоб ані в чому їх не скривдити і не порушити нічого з того, що визнає за ними закон. Це було все, що ми могли вдіяти, і так ми робили завжди. Поза тим було випробувано ще один засіб, на випадок успіху, – раптом вдається. Ксьондз Валеріан Калінка¹ з Товариства «змартвихвстанців»², старанний у виконанні обов'язків клірика, а крім того, відомий публіцист і громадський діяч, мав думку про те, щоб заснувати у Львові дім, у якому виховувалися б молоді русини. Виховання б отримували чисто руське: мова, богослужіння, навчання – все мало би бути руським. Але мали виховуватися в католицькому дусі і прив'язанні до церкви. А через добре поводження й опіку, через тривалі зносини з ксьондзами, котрі б не хотіли їх переробити на поляків, може б, із часом, відучилися б від ненависті до нас. Цю думку прихильно сприйняли й у Відні, і в Римі. Святий Отець і цісар особисто заохочували ксьондза Калінку, щоб він такий дім заснував. Сейм допоміг йому і досі дає щорічну субсидію цьому закладові. Решту коштів покривають пожертви і, найменшою мірою, батьки учнів, якщо можуть і хочуть платити. Заклад створено, і він приносить користь, але хто його лає і шкодить йому, чим зможе? Русини. Навіщо? Бо, як кажуть, цей заклад створено, щоб робити з їхніх дітей «ляхів». Комісія сейму перевіряла, чи справді так є, і руські посли самі змушені були визнати, що там усе відбувається по-руськи, що хлопці відвідують руську школу і ніхто не намагається їх полонізувати. Так про що йшлося і навіщо був цей гнів? Про те, напевно, що дітей там виховують по-католицьки. Один із русинів чітко дав це зрозуміти в сеймі. Коли його запитали, чому він так нарікає на заклад, у котрім руських дітей виховують у чеснотах, добре навчають і, крім того, дуже дешево чи й взагалі безкоштовно, відповів: «Хоч вони й зостануться русинами, але для нас будуть втрачені, бо прив'яжуться до католицької віри».

¹ Валеріан Калінка (1826–1886) – ксьондз, історик, публіцист. Один із представників краківської історичної школи, дослідник історії Польщі періоду поділів.

² Товариство Воскресіння Господа нашого Ісуса Христа (пол. *Zgromadzenie Zmartwychwstania Pana Naszego Jezusa Chrystusa*), «змартвихвстанці» – міжнародний католицький орден, заснований у польській еміграції 1842 року. Проводить місіонерську, навчальну, наукову, видавничу та іншу діяльність (прим. перекл.).

Наприкінці дійшло до подій, котрі вже явно показали всьому світові, які наміри приховувалися під тими словами й скаргами про гадані утиски русинів у Галичині. Був такий собі Адольф Добрянський, русин, заслужений австрійський чиновник, навіть досить високого рангу, котрий мешкав в Угорщині недалеко від галицького кордону. Його дочка, пані Грабар, мешкала у Львові, син, Мирослав Добрянський, перебував на російській службі, але постійно їздив між Києвом, Вільно, Варшавою і Львовом. Поліція помітила, що в тієї пані Грабар часто збираються підозрілі люди, звернула на них увагу і потрапила на слід цілої змови, метою якої було відокремлення Галичини від Австрії і приєднання її до Росії. Під час обшуку в помешканні пані Грабар знайшли численні докази цього: листи (деякі з грошима, публікації, призначені для поширення серед народу і т. д.). Розпочався судовий процес, котрий відкрив, що обвинувачені контактували з російськими товариствами, метою яких було захоплення Росією всіх слов'янських країн; що вони отримували з Росії значну фінансову підтримку для цих цілей, що книжками й газетами намагалися втовкмачити русинам переконання в тому, що вони повинні об'єднатися з Росією і перейти на схизму. Між чотирма обвинуваченими на цьому процесі був і Наумович, колись посол і один із руських лідерів у сеймі.

Але сталося щось гірше, ніж змова. Одного разу ціле село, Гнилички, засвідчило в старостві, що бажає перейти на православ'я. Намовив людей і перший підписав це засвідчення їхній парафіяльний священник, той самий отець Наумович, про якого ми вище згадували як про керівника руських послів у сеймі. Світська влада нічого не могла їм зробити за це, оскільки в Австрії закон усім дозволяє сповідувати ту релігію, яку він забажає, і змінити її, як кому заманеться. Але цілий край був обурений, стався скандал. Митрополит позбавив Наумовича парафії, мешканці села, коли їм пояснили, що вони зібралися зробити, утрималися від такого вчинку. Отець Наумович переїхав до Києва, урочисто прийняв там схизму, отримав там якусь високу посаду і пенсію і вже звідти, через своїх довірених осіб і приятелів, провадить у Галичині ту ж саму діяльність.

Очевидною була небезпека, що загрозувала мільйонам християнських душ. Церква не могла залишити їх без захисту. У Римі і, так само, у Відні розсудили, що спокуса фальшивої віри шириться частково й із тієї причини, що архієпископська львівська дієцезія є надто великою, через що архієпископ не може добре знати

священиків і часто бачити їх, що негативно впливає на останніх. Отож, Св. Отець за згодою цісаря утворив нову руську дієцезію в Станіславові¹, першим єпископом якої став найпревелебніший отець Юліан Пелеш. Але проти зла, що зайшло так далеко, одного засобу замало. Апостольська столиця попідкувалася також про інший. Найбільш певним засобом для скріплення вірних у прив'язанні до церкви і в належному розумінні релігійних обов'язків є добре виховання нових священиків – у побожності, старанності й чистоті звичаїв. У східному обряді немає такої кількості монаших орденів, як у латинському. Є лише один – василіани, що колись яснів великими чеснотами та науками, постачав унії найкращих єпископів, але в нашому столітті дещо занепав. Коли цей орден повернути до давньої пильності й старанності, за його прикладом утвердилось б у добрі духівництво світське, а з часом і всі вірні.

Провінціал² василіан отець Сарницький мав намір, щоб виховання молодих василіанських кліриків доручити єзуїтам. Св. Отець дав дозвіл, унаслідок чого новіціат³ у Добромилі було віддано єзуїтам, котрі їх навчають і виховують послушників.

Русини знов почали зносити скарги на це. Це для них (ніби) кривда й образа, що латинський орден повинен навчати їхніх священиків. Вони цього не потребують і не бажають. Єзуїти їх лише перероблятимуть на латинників та на ляхів! У всіх руських та російських газетах також поширювалися нарікання і голосіння над тими нещасними, яких так переслідує Папа, австрійський цісар і поляки.

Належне виховання священиків, щоб вони були вірні, побожні, розумні, росіяни називають переслідуванням. А от уніати у Литві та на Підляшші добровільно перейшли на православ'я! Там не було переслідування!

Такою от правдою і такою доброю вірою борються з католицькою церквою і з поляками.

Що ж за таких обставин мали робити поляки? Як мали поводитися? Люди думали й говорили по-різному. Були такі, хто казав, що русинів треба приваблювати до себе якнайбільшою лагідністю і добротою, погоджуватися на всі їхні бажання, ухвалювати в сеймі всі їхні пропозиції, а тоді, як русини переконаються, що

¹ З 1961 року – Івано-Франківськ (*прим. перекл.*).

² Провінціал (у канонічному праві) – монах, обраний або призначений верховним головою провінції монашого ордену (*прим. перекл.*).

³ Новіціат – період послушництва перед вступом до католицького ордену, а також частина монастиря, у якій мешкають послушники (*прим. перекл.*).

польська більшість у сеймі їм завжди поступається і що вони можуть отримати від неї все, чого захочуть, то вони більше не будуть нас ненавидіти, а з часом і полюблять. У такій позиції було багато доброго серця, але мало розмислу. Коли русини тяжіли до іншої віри й іншої держави, то сумління й розум казали нам, що маємо бути дуже обережними. Кожне нове отримане право вони можуть ужити для того, щоб іще сильніше, ніж доти, чинити те, що є небезпечним для нас та цілої держави. Коли хтось хоче мене побити, то я не стану давати йому палицю, бо це б не була ані християнська, ані братерська любов, а просто недалекоглядність.

Інші, обурені позицією русинів, казали, що слід опиратися їм завжди й в усьому й ніколи ні в чому не поступатися. Доводили, що руський народ ані не почуває тієї ненависті до поляків, ані не думає про ті зміни, яких домагаються його послы. Що весь цей неспокій робить кількасот гарячих і зрадливих людей, а народ про це не знає і цього не прагне. Це правда, але так чинити, знов-таки, не було б добре. По-перше, серед вимог русинів могли бути й слушні, а такі завжди варто підтримувати, а по-друге, це викликало б ще більші скарги на польські утиски, а різні наші приятелі вдавали б, що вірять тим скаргам, і з того могли б виникнути нові клопоти й прикрості. Тоді сеймова більшість обрала середній шлях і тримається його: ні в чім русинів не кривдити, завжди визнавати за ними в сеймі все те, на що вони мають право за законом, але до тих прав нічого не додавати, бо вони б ужили це на нашу шкоду. Так сейм робив усі ці роки. Руські послы щороку приходили з новими пропозиціями, сейм їх розглядав, ухвалював, що було слушним, решту відхиляв. Скарги з того боку були завжди однакові, хіба що щоразу сильніші. Чи були слушними? То інша справа. Одним із головних доказів упослідженості й переслідування русинів було те, що руського народу так багато, а їхніх послів у сеймі відносно мало. Хто ж у тому винен? Люд на Русі обирає так само, як і в інших місцях. Коли він часто обирає послами поляків, то як цьому зарадити? Поляки мають право намагатися бути обраними, а русини мають право обирати поляків. Коли ж обирають стількох поляків, то, очевидно, народ не має до них тієї недовіри та ненависті, яку мають руські священики, адвокати, нотаріуси чи судді. Часом скаржилися й на те, що під час виборів старости або жандарми припускалися зловживань. Тоді щоразу уряд провадив слідство і найчастіше виявлялося, що коли й були насильства й побиття, то їх самі русини й робили. Де ж було якесь зловживання, то уряд його карав.

Іншим приводом для скарг були школи. Що руських шкіл замало. Знову неправда. За законом кожна громада сама має право вирішувати, чи діти повинні навчатися польською, чи руською мовою. Де громада засвідчить, що бажає руської школи, там і є руська школа. Не траплялося випадків, щоб було інакше, і справді, у краї маємо більше руських сільських шкіл, ніж польських. Що ж до вищих шкіл (гімназій), то, справді, є лише одна (у Львові), де викладання впродовж усіх років ведеться руською мовою. Але ж у менших містах, де є і поляки, і русини, а гімназія лише одна, як усіх задовольнити? Коли там навчати руською, нарікати-муть поляки. Сейм із цього приводу виніс ухвалу, що коли в якомусь гімназійному класі знайдеться двадцять п'ять хлопців, батьки яких захочуть, щоб їхні діти вчилися руською, то для них буде відкрито окремий клас із руськими вчителями і руською мовою викладання. Досі потрібна така кількість батьків, яка захотіла таких змін, знайшлася лише в Перемишлі, і там при гімназії є окремі руські класи.

Отож, скарги не були слухними, кривд і утиску не було, а скаргилися (як про це неодноразово говорили поляки в сеймі) для того, щоб цими скаргами тримати народ у неспокої і скріплювати його в ненависті. Під час останніх виборів до сейму, 1889 року, ця ненависть зайшла так далеко, що у своїх відозвах до виборців русини називали нас, поляків, чужаками, котрих не має бути на цій землі, і вже тоді настане добро й спокій, коли всі поляки заберуться за Сян. Цю відозву підписав навіть той русин, якого більшість сейму обрала членом крайового відділу.

Наприкінці останнього сейму (1890) стався несподіваний випадок (ми про нього згадували в першому номері «Krakusa»). Руські посла посварилися між собою і почали виступати одні проти інших. Одна сторона з паном Романчуком¹ (гімназіальним професором у Львові) засвідчила в сеймі, що русини не є й не хочуть бути поляками, але так само не є й не хочуть бути росіянами, що є і хочуть назавжди залишитися вірними католиками, що лише в Австрії і під опікою цісаря бачать безпеку й майбутнє для свого народу, а кожного русина, який тяжітиме до схизми та Росії, вважатимуть зрадником.

Інша сторона, від імені якої виступив пан Антонович (гімназіальний професор із Перемишля), заявила, що вона теж не мислить

¹ Юліан Романчук – представник народовців, а також українського парламентського представництва в Галицькому сеймі. Виступав проти польської автономії і за поділ Галичини з утворенням провінції, якою б керував український сейм.

про відокремлення Галичини від австрійської держави, що є вірною цісареві, але не хочуть мати нічого спільного з русинами, що говорять про якусь чисту Русь, але перебувають у зносінах із людьми, котрі з Франції, Швейцарії та інших країн намагаються ширити неспокій і безлад в усьому світі.

Так взаємно звинувачували одні одних. Ті – у тяжінні до схизми й Росії, інші – у прихованих намірах бунту й анархії.

Коли вони так відверто порізнилися в сеймі, слово взяв митрополит, архієпископ Львівський Сембратович, і заявив від імені всіх руських єпископів і духівництва, що навіть коли їм доведеться померти, від єдності католицької церкви і слухняності її голові Папі Римському не відступлять, що цісаря і дому цісарського тримаються й завжди триматимуться, але лише певними і гідними засобами, і готові будуть завжди виступити за згоду між двома братніми народами, що мешкають на одній землі.

Цей розбрат поміж світськими русинами, а зокрема заява єпископів, котрі в такий спосіб оголосили, що визнають слушним бік, на якому стоїть пан Романчук, а їх супротивників засуджують, – це дуже важливий випадок для наших відносин із русинами. Руське духовенство публічно зреклося російських і схизматицьких устремлінь, а біскупси своїм голосом немовби поручилися за світських, що ті говорять щиро і їм можна вірити. Ми не можемо ані легковажити, ані відштовхувати цей факт. Бо коли вони в цій справі мають добрі бажання і чинитимуть добре, то можемо в майбутньому дійти з ними постійної згоди і їм, як і собі, таким чином запевнити краще майбутнє. Зрозуміло, що після стількох років взаємної ворожості не можемо з одного слова повірити, що все в них одразу змінилося. Єпископам маємо вірити і віримо цілковито, а віряни повинні ще нас переконати своїми вчинками, що позбуваються тієї ненависті до нас, яку доти завжди виявляли. Коли, наприклад, припинять зле писати про нас у своїх газетах, поширювати проти нас облудні обвинувачення, коли в сусідських відносинах, чи то в повітових радах, чи то в сеймі покажуть нам більше доброти й менше завзятості, ніж доти, тоді матимемо якийсь доказ їх щирості і доброї волі і почнуть довіряти. Досі ж із радістю можемо це визнати, під час виборів до Ради держави та частина русинів справді давньої ворожості до нас не виявляла і діяла спільно з поляками. Побачимо, що буде далі.

Свої вимоги вони оголосили в газетах, і на майбутньому сеймі, ясна річ, із ними виступлять. До сейму варто розібратися, які з них є цілковито слушними, які менше, які з них можна виконати, які ні.

Тепер же ми можемо бачити напевне лише те, що як ми маємо чинити в цій справі обдумано й справедливо, щоб ані не скривдити їх, ані не зробити собі шкоди, так і вони знову повинні намагатися переконати нас своєю поставою, що не є нам ворогами, і збудити в нас ту довіру, якої повною мірою доти до них мати не можемо.

Підсумки

Такою була історія Русі і її стосунків із поляками, про яку тут коротко розповідалося. За давніх часів Польща, з погляду Русі, мала ту заслугу, що протягом довгих століть обороняла її від турків і татар, що її – без насильства й переслідувань – навернула до правдивої віри, що заселила величезні землі, що лежали безлюдними, чим обернула їх на користь людям, що засновувала міста, що ширила далеко в той бік славлення Бога, людську освіту, землеробство. Провиною ж, яку стара Польща мала перед Руссю, було те, що вона недостатньо пильно і старанно дбала про те, щоб прив'язати русинів до себе, наприклад, що не допустила до свого сенату їхніх єпископів, що деякі поляки (не король і не уряд) зле з ними поводитися. Русини двічі помстилися за це в давні часи – бунтом Хмельницького і під час уманської різанини. Тим завдали Польщі тяжчих кривд, ніж самі від неї пізнали.

У наш час ми не чинили їм жодної кривди, але вони нам зробили багато шкоди. Не зачіпали їх ніколи, лише захищали себе, державу, до якої належимо, та церкву. Опиралися їм і діяли проти них, бо те, чого вони прагнули, було несправедливим і небезпечним. Ми не могли дозволити, щоб нас називали чужаками і просили піти за Сян, щоб вони тяжіли до чужої держави й чужої церкви, намагалися не допускати їх до більшої влади зі страху, щоб вони не вжили її на зле. Вони до нас мали (і напевно, досі мають) ненависть, ми ж до них лише недовіру.

Таке становище маємо сьогодні. Що буде далі? Бог знає краще, але можна з певністю сказати, що згода і приязнь стали б і для одних, і для інших великим щастям. Живемо на одній землі, маємо тут бути одні поряд із іншими, і право на неї мають як одні, так і інші. Їх право є те, що зайняли цю землю, коли вона була ще пустою й нікому не належною, наче сам Господь Бог дав їм її у власність, і відтоді завжди на ній мешкали і завжди своєю окремою мовою розмовляли. Наше ж право, що ми не силою і насильствами ці землі опанували, але приєднали їх до Польщі частково через

спадкове право наших королів, частково – за власним бажанням русинів. Далі – те, що без нас ця земля б стала татарською чи турецькою (у малій частині, можливо, ще угорською), але сама не змогла б оборонитися й утриматися. Ми билися на цій землі з бусурманами за неї, за себе, за весь християнський світ, і можемо без перебільшення сказати, що вся вона, наскільки є довгою й широкою, просякла польською кров'ю. Маємо також те право, що так само на ній живемо, і за довгі віки свого панування з дикої й пустої зробили її людною й упорядкованою, що несли їй правдиву віру й освіту. Поляк на Русі не є чужинцем, не є таким, як той, хто на короткий час винайняв помешкання і потім може піти, куди захоче. Він запустив у цю землю коріння, немов старе дерево, і не годиться його з неї виривати чи казати йому, що він має піти. На це право русинів і поляків один наступає, росіянин, коли поляків і католиків примушує продавати землі й виїжджати, а русинів силою перетягує у свою віру й забороняє їм говорити їхньою мовою. Якщо він переможе, то в кінці не буде на Русі ані поляків, ані русинів, а лише росіяни і Росія.

Тому якщо ми, і одні, і інші, хочемо жити й залишитися на своїй землі, при своїй вірі, своїй мові, своїх правах, то маємо підтримувати одне одного, допомагати одне одному, а не дивитися одне на одного, наче на ворогів, і робити собі на зло. Ті злі почуття повинні ми для спільного добра і для добра самої святої віри й церкви в собі перемогти.

Ми, поляки, з чистою совістю можемо сказати про себе, що русина, який є щирим католиком і не має до нас ненависті, завжди готові любити, мов брата. Віднедавна в русинів справді починають проявлятися кращі почуття. Може, Бог дасть, вони зміцніють, розростуться, і ця болісна домашня сварка колись закінчиться жада-ним спокоєм і щирою згодою для щасливого майбутнього Польщі й Русі – добрий приклад людям, користь державі, хвала Богові, убезпечення й поширення святої віри і присоромлення її ворогів.

[1891]

Політичні програми
й течії в Галичині
1846–1906

Фрагменти

Рік 1848

[...] Одразу в гострій формі постало руське питання. Галицькі русини, про яких пізніше говоритимемо докладніше, віддавна втратили окремі політичні прагнення. В антагонізмі до польських рухів, починаючи з 1831 року, почала серед них прокидатися національна свідомість, а 1848 рік розбудив її раптово й одразу надав їй оборонних форм, пристосованих до політичної ситуації в краї. Смішним видається поширене серед багатьох короткозорих у політичному плані людей твердження про те, що 1848 року русинів «створила» австрійська бюрократія. Натомість безперечним є те, що ця бюрократія справила значний вплив на характер їх формування.

Тактика тогочасного бюрократичного уряду полягала у відшукуванні довголітніх антагонізмів між слов'янськими народами й німецькими та угорськими цілями побороювання революції, яку вони представляли. Звідси походить цілий ряд інтриг двірської камарильї, котра висунула хорватського бана Єлачича¹ як героя, котрий мав звільнити слов'ян. Звідси походить і посилене поєднання слов'янських почуттів із династичними й організування їх сил проти відцентрових, визвольних потуг.

У Галичині революцію репрезентували поляки, їхній стяг також майорів у першому ряду бійців за свободу у Відні, Німеччині, Італії. Отож, бюрократія застосувала протиотруту для захисту інтересів збереження ладу, тобто централізму й бюрократії, організувала сили, ворожо налаштовані до польської ідеї, яка була синонімом визвольної. Для цього австрійська бюрократія з усієї сили роздмухувала приспаний, але не загаслий остаточно, польсько-руський антагонізм, що мав національні і суспільні причини, й організувала русинів проти польської ідеї незалежності. [...]

¹ Йосип Єлачич (1801–1859) – граф, австрійський генерал, головнокомандувач військ Хорватії.

Резолюційна кампанія

Під сумним враженням 15 квітня 1861 року розпочав свої засідання перший галицький сейм.

То було за тиждень після перших пострілів у бік беззбройних людей у Варшаві. У Львові про це вже знали, і молодь, а також патріотична частина суспільства, бунтувала. Повернулися часи змов.

Характерним був склад сейму. Священиків (переважно руських) у ньому було 31, селян – 39, великих землевласників – 48, кільканадцять чиновників. У числі обраних селянами був і директор поліції Хомінський, затятий ворог поляків, співвинуватець пролиття шляхетської крові 1846 року.

Ця сесія тривала лише десять днів, але дуже яскраво відобразила стан краю.

Одразу криваво постало національне і руське питання. На першому засіданні слово взяв Адам Потоцький¹ і закликав сейм скласти урочисту декларацію, що надала б сеймову і життєву санкцію фактові скасування панщини. Кілька поляків говорило про любов і згоду. Відповідав їм русин Могильницький, а після нього, іще більш промовисто, єпископ Литвинович²: «Це справді так, і вважаю цю мить за найурочистішу, коли ми дожили нарешті до відвертого проголошення згоди і братерської любові – але не буде цієї любові без справедливості, тож керуймося прислів'ям: *Non datur charitas absque justitia*³». Після чого голосно кричав: «Нехай живе найсвятіший Господь!».

Між мазурськими селянами не було жодного, який вважав би себе поляком. Натомість вони почувалися «дітьми цісаря». Вони і їхні речники виступили з тим, що найбільше їх турбувало, – з наріканнями на злидні, на залишки панщини. Отець Вітвицький на одному з перших засідань у польсько-руській промові представив становище краю. Він був послом від гуцульського повіту. «Та околиця, – казав він, – колись багата на худобу, тепер є бідною й злиденною. Там не просто занепало селянське господарство, там настільки запанував голод, що тепер, у переддень весни, діти паслися на траві, як я це бачив сам, а селяни змушені їсти букове листя». Такі ж образи представляли й інші послы. Дехто з них одразу називав причини. Почулися крики, котрі впродовж довгих років

¹ Адам Потоцький (1822–1872) – консервативний галицький політик, виступав за автономію Галичини, посол до Галицького крайового сейму.

² Див. прим. 3 (с. 52) до статті С. Тарновського «Про Русь та русинів».

³ Не буває доброчину без справедливості (лат.) (прим. перекл.).

зганяли сон із очей шляхти: «Лісів і пасовиськ!». У цьому не було, як казали консерватори, бюрократичної інтриги, причому такої, яка б діяла на русинів і походила від русинів. Такі ж скарги від мазурів повторював ксьондз Ручка; голосно скаржилися, доходячи до злослів'я, гарячіші мазури. Відчували лише свої кривди, а, з огляду на їхню повну політичну безграмотність, вони були сліпими знаряддями в руках уряду – творінні Шмерлінга¹, зятятого ворога національної автономії і польськості.

Політична ситуація передбачала лише два шляхи: або ведення засадничої політики, спрямованої на досягнення будь-якими засобами далеких і незнищених польських цілей, або вступ на шлях утилітаризму, що одразу примушує шукати спільної мови з урядом.

Засаднича політика передусім вимагала моральних і кількісних сил. Перші мали окремі одиниці, другі ж можна було здобути лише привертанням до своєї ідеї народу (про що навіть думки не виникало). Десятиденну сесію 1861 року сповнено боротьбою з підозрілівістю селян і зятятістю централістів-святоюрців². Національна більшість поляків доручила крайовому відділові опрацювання ряду положень для націоналізації адміністрації і крайового шкільництва, однак, поза окремими формальними поступками русинам, нічого не зробила для пом'якшення антагонізму. Цей антагонізм поміж націоналістами і мазурсько-руськими централістами одразу почав мститися. Постає засадниче питання: чи сейм повинен вислати делегацію до віденської Ради держави. Ті, хто стояв на автономістській позиції, висловлювалися проти цього творіння Шмерлінга, але автономістів було паралізовано страхом перед селянином і русином. Уряд міг помститися, розпустивши сейм, утворити централістську більшість.

Лешек Борковський³ блискуче висловився проти вислання послів до Ради держави. За його словами, централістська система знов накликала б на державу ті самі негативні наслідки, які вже одного разу накликала. Тож треба бути обережними, щоб не стати співвинуватцями. Він висловився про те, що польські сили є заслабкими для того, щоб відвернути це нещастя, тож краще провадити засадничу політику, вірну собі самим та ідеалам. Прекрасну

¹ Антон фон Шмерлінг (1805–1893) – австрійський політик, юрист, міністр закордонних справ, прем'єр-міністр та міністр юстиції австрійського уряду.

² Святоюрці – назва української течії, котра діяла під керівництвом уніатського кліру з собору св. Юра і виступала проти польського національного руху.

³ Лешек Дунін-Борковський (Александр Дунін-Борковський) (1811–1896) – письменник, посол до австрійського парламенту та Галицького сейму.

промову зробив Дітль¹, у грізних картинах представивши стан країни, що вимагав праці на власному ґрунті. Але жодному політикові не вдалося відігнати привид, що загрожував із боку ворожих польськості польських і руських елементів. Автономістські ідеї мушили занепасти внаслідок економічних і національних антагонізмів, що панували в краї.

І так ще не одного разу в майбутньому – з тих самих причин.

Окреслив проблеми, але не вирішив їх, Земляковський², котрий уже тоді показав свій пізніший опортунізм. З його промови випливало, що маємо відправити послів до Ради держави, але із застереженням про те, що «надсилання наших послів до Відня не повинно вважатися зреченням прав самоуправління». Закінчив справу Генрик Водзицький³ внесенням формальної пропозиції про надсилання послів до Ради держави: «Там перед світом і Господом висловлять вони наші потреби і наші утиски, скажуть там, що сейм хоче, щоб ми самі вирішували питання про наші права і потреби».

Отож, до парламенту було відправлено сеймову делегацію (до якої було обрано і селянина), щоб із лав опозиції боротися проти Шмерлінга, котрий встановлював усе приязніші відносини з русинами. Тим часом надійшов 1863-й рік, яким було відзначено посередню участь видатних польських політиків у підтримці повстання, а після періоду нейтралітету з боку австрійського уряду – репресії, арешти, впровадження воєнного стану з усіма його наслідками. 1864 року сейм не скликався. Конспіративний дух, ідеали незалежності глибоко ввійшли у свідомість значної частини інтелігенції й шляхти, свої жертви їм приносили не лише романтики 1848 року, а й багато хто з представників краківської партії. Настало страшне протверезіння. [...]

Подоляки

Порівняно зі сформованістю й інтелектуальною довершеністю краківської партії, інший різновид галицького консерватизму, східногалицький, подоляків, видається менш прямолінійним. Подоляки, як це окреслив у одній зі своїх промов

¹ Юзеф Дітль (1804–1878) – лікар, громадський діяч, професор Ягеллонського університету, посол до Галицького крайового сейму, президент Кракова.

² Флоріан Земляковський (1817–1900) – політичний діяч, юрист, посол до Галицького крайового сейму та австрійської Ради держави.

³ Насправді Людвик Водзицький (1834–1894) – граф, консервативний галицький діяч, один із лідерів «станчиків» (традиційне найменування польських правих консерваторів у Галичині. – *Прим. перекл.*), посол до Галицького крайового сейму та австрійської Ради держави.

у ратуші Т. Романович¹, – це такі ж «станчики», як і краківські, але... менш мудрі. Це точне визначення, коли йдеться про загальну суму знань та інтелігентності. Професорів науковців, поетів у цій течії ми не знайдемо. Але це неточно, коли йдеться про політичні цілі – упродовж усієї сорокалітньої діяльності цього політичного табору видно свідому, планову політичну думку. Інша справа – органічно приросле до неї прокляття не лише відсталості, а й звичайного обскурантизму, який, коли судити з форми, повинен видаватися «нерозумним».

«Подоляки» представляють великих землевласників, котрі, мов острови, є розсипаними в морі руського населення. У переважній більшості вони є прямими нащадками польських колонізаторів, котрі впродовж п'ятисот років селилися на Русі й провадили там політику, від якої досі нічого не здобув ані жоден із цих двох народів, ані європейська культура.

Якраз навпаки, через перенесення центру своєї політики на схід Річ Посполита занедбала західні кордони, віддала до німецьких рук Силезію, знизила рівень цивілізованості власних земель, вигодувала шляхетське авантюрицтво й справжню анархію, створила зі східного боку свого організму виразку, що отруїла її кров, викликала гангрену у всьому її тілі. На землі, політій шляхетською, єврейською та козацькою кров'ю, русинський народ залишився таким самим, як і був, але ще більше врослим у свою культуру та в душі проїнятим запеклою ненавистю до ляхів. Шляхтич так само розумово занепав, змушений покласти всю свою інтелігентність і чуйність на те, щоб зберегти панівне становище.

Боротьба ускладнилася, коли після 1848 року русини відчували себе народом і стали політичним чинником, з яким треба було рахуватися хоча б у зв'язку з тим, що з ним завжди рахувався, а в разі потреби скеровував його проти шляхти, віденський центральний уряд.

Справді, на Русі є багато поляків. Їх кількість становить 12 224 000², тобто близько 26 %. Але цей відсоток дуже нерівномірно розподілено. «У одному з повітів (Бжозовському)³ Східної Галичини поляків 90 %, у чотирьох – понад 50 %, у шістьох – від 40 до 50 %,

¹ Тадеуш Романович (1843–1904) – політичний діяч, журналіст, редактор «Dziennika Polskiego», «Nowin», «Nowej Reformy», «Słowa Polskiego». Обирався до Галицького крайового сейму та австрійської Ради держави.

² *Przegląd Wszechpolski*, 1902 (прим. авт.).

³ Тепер у Підкарпатському воеводстві (Польща), біля кордону з Україною (прим. перекл.).

у дванадцяти – від 30 до 40 %, в одинадцяти – від 20 до 30 %, в одинадцяти – від 10 до 20 %, нарешті, п'ять повітів мають менш ніж 10 % польського населення»¹. Але це населення – це чиновники в містах і містечках та селяни, а шляхта, котра з початком конституційної ери зосередила у своїх руках велику власність, не мала нічого спільного ані з першими, ані з другими. Чиновника вона сприймала з погордою панів і підпанків і ніколи не мала з ним товариських стосунків (хіба що коли він уже мав золотий комірець). А польських селян до останнього часу сприймали на рівні з руськими – як живий фільварковий інвентар. Часом якась побожна душа зі шляхти будувала «польську» каплицю для народу. Проте, зрештою, шляхта так мало думала про своїх польських сусідів із сільських хат, що не завадила тому, що багато селян із польських колоній, почавши відвідувати руські церкви, поволі зрушилися й забули мову предків. Крім шляхетських думок, будинки від халуп відділяли й господарські інтереси.

Цей подвійний антагонізм із народом, суспільно-економічний і національний, став виразом політики східногалицької шляхти. Вона поділяє всі вади, перебільшення і спільні інтереси зі своїми західногалицькими братами, але до того ж ще й почувається не на своїй землі й постійно боїться того, що вона зникне з-під її ніг. Через це її прагнення утримати *status quo* змінилося запальним фанатичним консерватизмом, що часто доходить до обскурантизму. Класова тенденція тут ототожнилася з національною й стала тією міцною стіною, об яку розбиваються всі потреби й вимоги духу часу.

Уся внутрішня політика, адміністрація, шкільництво – все трактується з цієї точки зору. Наприклад, не можна думати про заснування десь у Галичині нової польської гімназії, бо русини вимагатимуть руської, не можна думати про якісь адміністративні реформи, бо частину влади, таким чином, віддали б у руки руського населення. Таким чином доходить до обскурантизму. Він має базу й у етнічно-географічній ситуації тієї частини краю. Віддалена від заходу, зайнята боротьбою й колонізаційною роботою, подоляцька шляхта віддавна не могла себе «відшліфовувати», як це робила мазурська. На додаток до цього старі роди залишилися у своїх гніздах, а Креси заселила більш підприємницька, але менш культурна шляхта, тут вона змішалася з багатими і ошляхетненими вірменськими родами, котрі додали їй спритності в боротьбі, але

¹ Останнім часом кількість поляків збільшилася внаслідок парцеляції деяких шляхетських маєтків і напливу мазурських робітників до шахт (прим. авт.).

мало культурності в почуттях, нарешті, змішалася з доробкевичами всіх типів, для яких колонізаторський ґрунт є справжнім Ельдорадо. Саме так утворився тип східногалицького шляхтича. Мало тут старопольських панів, зате ніде немає стільки, як тут, австрійських аристократів, недавніх і дуже недавніх, феодалів, батьки яких продавали перець, ганяли волів до Оломунця і торгували кіньми на ярмарках або рукавами витирали обличчя, поласувавши найсмачнішою вірменською стравою – бараниною. З властивою «новим людям» зятятістю всі вони борються за традиції, гнізда й історичні права шляхти на Русі, з погордою ставляться до диких претензій селян і крикливості демократії, заострюють боротьбу під стягом загроженої національності, уособленої в них самих.

Від часу встановлення автономії ця боротьба тягнеться без упину. Її тактика – вороже, негативне ставлення до всього, що походить із руського табору. Її прокляття – те, що подоляцька шляхта є недостатньо інтелегентною, щоби бути творчою. Вона міцно тримається за той стан, що існує, хай би як він був застарілий, згубний і непридатний для збереження, і, мов чуми, боїться будь-якого прогресу.

Виходячи з класового інтересу, вона в перший період існування сейму ухвалила корисне для себе й шкідливе для селян законодавство в галузі освіти, шляхів сполучення та сільського самоврядування, а потім твердо й безоглядно противилася всім реформам у цих сферах. Політична тактика тут узяла гасло автономії. Цьому прагненню до самоврядування слід приписати й той факт, що 1868 року подоляки були прихильниками усамостійнення Галичини, а їхній лідер К. Грохольський¹ – укладачем і «батьком» резолюції (див. т. I, с. 82). «Щоправда, – як казав д-р Рутовський², – ця резолюційна автономія мала бути формою, котру повинна була заповнити допіру крайова організація згідно із задумом подоляцької гвардії. Як би тоді виглядала сільська громада, школи, дороги, розподіл податків поміж шляхтою і громадами, говорити зайве». В опозиції, у якій тоді перебувала більшість польської делегації, ставши на чолі найчисельнішої групи шляхти, Грохольський швидко очолив польське коло³ і, таким чином, став першим міністром

¹ Казімеж Грохольський (1815–1888) – галицький політик, один із лідерів подоляків, посол до Галицького крайового сейму та австрійської Ради держави.

² Промова на зборах виборців міста Тарнів 19 травня 1883 року (прим. авт.).

³ Тобто фракцію польських послів до австрійського парламенту (прим. перекл.).

у справах Галичини. Подоляцький шляхтич уперто тримався подоляцького консерватизму, завжди з'являвся на міністерські збори в чамарі¹, але серед хвиль, штормів і бездоріжжя віденської політики його думка не могла знайти дороги, тож він швидко схопився за найпростішу тактику і сформулював її по-русинському: «Най буде, як бувало».

Відтоді ці слова стали виразом політики подоляків. Люди повністю доросли до її реалізації. Являючи собою багато в чому збір специфічних рис, подоляки мають також специфічно дібраних лідерів. До категорії особливостей належать і вчені з їх табору, про яких нічого не знає європейська наука, але котрі своїми пристосованими до класових потреб знаннями роблять велику послугу своїй партії. Таким був Корнель Кшечунович, котрий створив особливу «кадастрову» науку і, невпинно воюючи з владою в питаннях землеміру, обороняючи в парламенті свої погляди на фінансові питання, забезпечив своєму класові мільйонні прибутки. Таким є і його зять Давид Абрагамович², самоук, котрий, будучи ворогом інтересів мешканців міст, як мало хто з послів орієнтується в лабіринтах австрійської податкової системи і в цій сфері працює в інтересах свого класу. Шляхетський демократизм наказує збиратися під керівництвом брата-шляхтича, а не пана. Таким був Ірохольський, таким був і Яворський³, кістка від кістки подоляцької, тупий консерватор без широкого розумового виднокола, але цілком відповідний шляхетським інстинктам.

Певну еволюцію в характері подоляків можна було припустити близько 1880 року. Безоглядний консерватизм Ірохольського і послух пану Казімежеві як єдину політичну програму роздратували молодшу генерацію навіть подоляцької шляхти. Виразником фронди став молодий тоді ще Войцех Дзедушицький⁴, який став відомий завдяки літературному успіхові, котрий мав у певних

¹ Чамара (пол. *czamara*) – чоловічий одяг, схожий на кунтуш. Побутував у XVII–XIX століттях.

² Давид Абрагамович (1839–1926) – консервативний галицький політик, посол до Галицького крайового сейму та австрійської Ради держави, міністр у справах Галичини.

³ Аполінарій Яворський (1825–1904) – консервативний галицький політик, посол до Галицького крайового сейму та австрійської Ради держави.

⁴ Войцех Дзедушицький (1848–1909) – консервативний галицький політик, письменник і філософ. Посол до Галицького крайового сейму та австрійської Ради держави.

колах його твір «Афіни» (1876). У цього твору запозичила назву група його політичних приятелів, котра під назвою «афінян» 1881 року мала в сеймі 20 членів і швидко змогла об'єднатися з тими консервативними послами, котрі відірвалися від «станчиків» через їхню неавтономістську адміністративну реформу (див. т. I, с. 189). У «афінян» була перспектива стати найсильнішим сеймовим клубом. Але так не сталося. Войцех Дзедушицький продемонстрував цілковиту відсутність лідерських якостей та й узагалі здатності бути політиком. Він не зміг ані надати своєму клубові програму, ані керувати ним у поважній законодавчій роботі. Йому не бракувало ефектних жестів, фраза про його ягеллонську ідею облетіла всю пресу, причому німецька трактувала її дуже серйозно. У перекладі на мову сучасної політики, ця фраза мала б означати самодіяльність, культуру, справедливість. Насправді ж «афіняни» впродовж певного часу залюбки критикували політику «станчиків» і хотіли щедро дотувати шкільний бюджет. Коли ж дійшло до ефективної праці, вони запропонували проект у справі адміністративної реформи (1881), який був явно недостатнім і половинчастим (повідомі ради мали б право об'єднувати, коли вирішать за належне, сільські громади із шляхетськими дворами в адміністративні округи), а у шкільній справі вони йшли за думкою Зублікевича¹ – творити багато, але поганих шкіл. Окрім безлічі плутаних промов, Дзедушицький нічого на політичну арену не вніс, а оскільки ідей для створення політичної течії було недостатньо. Фронта розкололася. Частина її злилася зі свідомими мети «станчиками», частина – зі старими подоляками. Сам Дзедушицький увійшов до табору «Часу», і лише часто повторюване ним слово «автономія» нагадує про якусь окремішність. Зрештою, подоляки теж лише цим відтінком відрізняються від краківських панів та західногалицьких консерваторів.

Подоляки, далекі від міських понять і інтересів, у справі сільського господарства в усіх великих політичних і господарських питаннях ідуть за «станчиками», солідарно з ними поборюють програмні тези лівиці, однак повстають проти них, тільки-но відчувши загрозу своєму потрійному східногалицькому привілею – народно-ієрархічно-економічному. Одразу ставлять на вид «окреме становище» і національну загрозу. Тоді чинять безоглядний спротив

¹ Миколай Зублікевич (1823–1887) – галицький політичний діяч, адвокат, пов'язаний зі «станчиками». Посол до Галицького крайового сейму та австрійської Ради держави.

усім пропозиціям реформи сільських громад у напрямку ліквідації шляхетських дворів і повітових рад на користь єдиної сильнішої влади. Усі пропозиції й проекти в цьому напрямку, що їх «станчики» висували впродовж сорока років, усі їхні намовляння й спокуси лишилися без наслідків. Не хочуть дозволити «польській варті втонути в руському морі». Зі сталим неприйняттям ставляться вони й до шкільної акції – у цілковитій солідарності зі «станчиками». Завдяки «руській небезпеці» у Галичині не проведено єдину «реформу», котру польське коло охоче б запровадило законодавчим шляхом, – віддання шкіл у руки духівництва. Це б потягнуло за собою віддання шкільництва Східної Галичини в руки руському клірові. З іншого боку, подолаяки усе, що можуть, роблять для того, щоб зіпсувати цю школу. Найбільш охоче вони економлять на її бюджеті¹, зниженні морального рівня цієї школи², чинять спротив покращенню побуту вчителів. «На мою думку, – вигукував посол Торосевич³, – це річ непотрібна... Мені болить, що крайовий відділ не піклується про бюджет краю. Дивна річ, що наше представництво опанувала така щедрість і такий лібералізм». Більш охоче цей посол призначав такі дотації на місіонерство. Посол Яворський як голова польського кола після прийому в сеймі депутації вчителів вирішив, що їм не так уже погано ведеться, коли вони так порядно вдягнені.

Поряд зі зростанням опозиційних елементів у краї, зокрема народовецької течії і радикалізму серед русинів, головною турботою подоляків є збереження їхньої політичної гегемонії. Вони є головними натхненниками системи, яку політична й адміністративна влада застосовує щодо русинів. Центральний виборчий комітет, що діє в краї від других виборів до сейму, останнім часом поступово зрікається впливу на виборчий процес у Західній Галичині. Що ж стосується Східної, він провадить все потужнішу, затяту, не перебірливу в засобах діяльність. Під гаслом недопуску до виборів ворожих польським інтересам елементів він поборює як кандидатів, котрі тягнуться до чужої сили, так і щирих руських патріотів молодшої генерації, котрі стоять на ґрунті національного самоуправління і громадської солідарності з польським народом.

¹ Промова Д. Абрагамовича в сеймі 16 і 17 грудня 1887 року (прим. авт.).

² Пропозиції до сейму від 22 березня 1899 року (прим. авт.).

³ 22 березня 1899 року (прим. авт.).

Русин є ворогом. В обороні цього твердження, розпоряджаючись засобами і потужним впливом, комітет чинить величезний тиск на вибори, доходить до кричущих насильств, проливається кров, наповнюються в'язниці, конституціоналізм стає ілюзією, вивільняється гіркота й розпач, з'являється глибока прірва між двома народами – усе це для того, щоб переконати світ, що половина країни, три мільйони русинів, не обрали до парламенту більше, ніж лише вісьмох своїх земляків (саме такою тепер є кількість руських послів до парламенту в порівнянні з сімдесятьма польськими!), що вони справді хочуть, щоб їхніми представниками були Пінінський, Валевський, Богданович, Сапега та інші представники й виразники польськості?

Політичні привілеї цих представників ідуть поряд з економічними, один без іншого довго не протримається. Шуйський¹ цілком слушно назвав руське питання в Галичині «соціальним питанням із національними потугами». Значна частина русинів досі не має національної свідомості, але всі вони відчують свої злидні і кривди.

У Східній Галичині від часу ліквідації панщини розноситься «Лісів і пасовиськ!». Під час розподілу власності серед селян у домінальний² власності було залишено ліси, монополія на них доходить до 100 % (Скалат, Станіславів), іноді – 95–98 % (Мельниця³, Терехівля, Буськ, Перемишляни, Городенка тощо) належать виключно до більшої власності. Селянин не має ані палива, ані будівельного матеріалу, змушений платити за них працюю і... свободу. Так само його позбавлено і пасовиськ. Як дрібний власник, він приречений працювати на шляхетському дворі. Подібних відносин між найманим працівником і працедавцем тепер ми не зустрінемо в усій Центральній Європі. Час від часу проти цього чути голос протесту благородніших консерваторів. Подібно повівся в свої ідеологічні роки Тарновський⁴, за що на його голову посилався град протестів (саме тоді вперше вславився пізніший вождь подоляків Давид Абрагамович), унаслідок чого він був змушений

¹ Юзеф Шуйський (1835–1883) – історик, політик, письменник, публіцист, один із лідерів «станчиків». Посол до Галицького крайового сейму та австрійської Ради держави.

² Домінальна власність – земельна власність, із якої сплачувався податок. Землю, включену до домінальної власності, могли придбати лише особи, котрі мали документально доведену приналежність до шляхетського стану (*прим. перекл.*).

³ Тепер – Мельниця-Подільська Тернопільської обл. (*прим. перекл.*).

⁴ Станіслав Тарновський (1837–1919) – див. інформацію в довідках про авторів.

скласти мандат. За чверть століття ці стосунки не змінилися, і консервативний князь Пузина, описавши¹ стан робітничої дворової людності в окремих повітах Східної Галичини, зробив висновок: «Цій частині населення заподіюється страшна кривда і слід... погодитися, що в певній своїй частині інтелігентська галицька громада втратила почуття сорому й справедливості» [...].

У таких умовах варто дивуватися, чому страйк не вибухнув раніше. Руський селянин у хвилини остаточного розпачу «до зламання карку» емігрував до Америки і навіть до Росії. Страйк був економічною необхідністю, у багатьох місцевостях у ньому брали участь також польські селяни. Він був реакцією на ситуацію, що в Західній Галичині з огляду на багато причин виглядає краще. І лише «подоляки» могли й далі користуватися цим станом справ і сприймати селянський спротив як бунт і лише тепер, після численних нещасть і сутичок, погодитися на часткові поступки.

Чи національні моменти не грали ролі в цьому страйку? Цього не можна сказати, але вони з'явилися пізніше, в окремих місцевостях, завдяки залученню до процесу кількох агітаторів. Підстава ж була передусім соціальною. Про це свідчать передусім польські селяни, котрі тут і там приєднувалися до страйку, а також консервативні чинники з числа русинів (наприклад, «аристократичні» святоюрці), котрі, як і всі консерватори, економічно придушували цей страйк. Свідчить рівень оплати праці, проти якого у ХХ столітті мусив виступити цей усе більш освічений і усвідомлений центральноевропейський народ. Як і переважна частина страйків, він спочатку був зародковим, лише згодом народовці зрозуміли, що його можна використати як досконале політичне знаряддя.

Селянський страйк 1902 року спричинив важливі зміни в ідеології подоляків. Вони прозріли, що ідею «най буде, як бувало» надалі не вдасться залишати без змін. Що гірше – поки вони спочивали в затінку багнетів і привілеїв, світ настільки змінився, що навіть на результативну допомогу центрального імперського уряду не можна було розраховувати. Під час страйку вони даремно депутаціями своїх найбільших сил аграріїв до намісника намагалися домогтися блокади районів, що страйкували, даремно очікували силового придушення страйку. Намісник граф Пінінський² був людиною з їхнього кола, гаряче підтримував їх і, наскільки це було

¹ «Край», 1896 (прим. авт.).

² Леон Ян Пінінський (1857–1938) – консервативний галицький політик, посол до Галицького крайового сейму, пов'язаний із подоляками. Намісник Галичини.

можливо, пристосовував дії адміністрації до їхніх потреб, але ніяк не міг ліквідувати конституцію й коаліційне законодавство¹.

У таборі подоляків стався розкол. Коли одні з них, зокрема старші, а також власники великих землеволодінь, прагнули і надалі спиратися на уряд, голосно маніфестували свій австрійський патріотизм і завдяки цьому очікували охорони своїх інтересів, дехто з молодших вирішив спуститися зі своїх вершин і провадити «народну» політику, спираючись на польські елементи, котрі знайдуть у окремо взятих повітах.

Речником і керівником цієї акції став доктор Владзімеж Козловський. Син бунтівного шляхтича-посла від сяноцької землі, він змалку готувався до парламентської роботи, до якої так прагнув, що дав себе обрати до палати послів, коли йому ще не виповнилися передбачені законом 30 років, щоб не втратити нагоди – вакантного мандата. Це обрання було визнано недійсним, але йому тим часом виповнилося 30, і він був обраний повторно. Його було підготовлено доброю школою німецьких християнсько-соціальних економістів, що, разом із місцевими традиціями, утворило оригінальний продукт – шляхетський темперамент із головою німецького професора. У своїх промовах і виступах Козловський своєю ерудицією наголову розбивав і супротивників, і представників власного табору. Наприклад, промову в сеймі проти загального виборчого права, проголошену в листопаді 1905 року, він заповнив назвами кількох десятків іншомовних книжок і довжелезними цитатами. Ці знання наприкінці 1880 – на початку 1890-х років дозволили йому вдало представляти інтереси аграріїв у парламенті і запевнили йому потужний реальний вплив. Однак вони не дозволили йому посісти жодну офіційну посаду у зв'язку з його відвертою реакційністю, занадто яскравою навіть для австрійсько-галицької політики (так, він виступав за відверту клерикалізацію шкільництва). Після заворушень на Русі він відчув у собі поклик до порятунку тамтешньої шляхти і, всупереч волі більшості поль-

¹ Це собі дозволяли окремі чиновники, причому безкарно. Наприклад, староста з Гусятина Дюльц 27 вересня 1902 року (I. 29656) надіслав лист до отця Малковського в Босивах: «На Ваше повідомлення про намір скликати народні збори в Копичинцях 1 жовтня 1902 року об 11 годині перед полуднем у громадській залі нагадую, що 19 липня 1902 року (I.91) я заборонив будь-які народні зібрання в усьому повіті і досі цієї заборони не скасував». Звичайний урядовець таким чином на кілька місяців припинив дію одного з основних законів держави. Зловживань владою на користь великих землевласників було більше, з цього приводу 28–29 жовтня 1902 року у віденському парламенті відбулися одні з найбільш сумнозвісних «польських дебатів» (прим. авт.).

ського кола, що боялася будь-яких нових ідей, навіть коли їх висловлював настільки перевірений консерватор, склав із себе повноваження посла. Отримавши, таким чином, більшу свободу дій, він був обраний головою виборчого комітету і почав об'їздити провінцію з метою організувати національну оборону.

У цьому йому неявно допомагав його приятель, тодішній намісник граф Пінінський, що дуже не подобалося «станчикам». Почався період шляхетських зібрань, на яких Козловський розповідав про дух часу, що вимагає жертв, солідарності і праці із розсіяним у повіті польським народом, його національного усвідомлення, планової і стійкої політики щодо русинів. Національно-демократична течія раптово здобула численних прихильників чи принаймні протекторів. «Słowo Polskie» почало працювати на подоляцьку партію як його напівофіційний орган поряд із офіційним, яким є «Gazeta Narodowa». Віддунали оплески Козловському¹, і відтоді в деяких місцевостях Східної Галичини дається взнаки певна зміна у ставленні шляхти до польських селян. Століттями відірвані від «сусідів» у особі селян-мазурів, дідичі намагаються повернути їх до себе: показуються на народних вічах, влаштовують учти, тут і там допомагають закладати читальні або курси для неписьменних під егідою «народної школи», ще десь замислюються над побудовою латинської каплиці для народу. Водночас спостерігаються прояви солідарності щодо русинів. Так, під час прийняття на службу чи роботу перевагу віддають полякам, у деяких шляхетських дворах не можна звертатися до народу інакше, ніж польською, мали місце навіть випадки, коли, продаючи власність, її власник згожувався на меншу ціну за умови, що її купує поляк.

Цей поворот є повсюдним, і його політичним наслідком є ще більше роздратування й сила міжнаціонального конфлікту. У переважній частині повітів шляхта все більше відокремлюється від більшості населення, а воно, усвідомлюючи себе у національному плані, ставиться до неї все більш вороже. Економічна ситуація з кожним днем стає все важчою, поступки шляхетських дворів не можуть задовольнити сільськогосподарських робітників, котрі стають більш обізнані про відносини у Східній Європі та Америці. Лідерами, природно, стають радикально-народницькі провідники, страйки отримують передусім політичний характер, спрямований не проти поляків, а проти класових привілеїв. Економічні

¹ Gniewosz Wł. Organizacja społeczna w okręgu Brody. – 1902 (прим. авт.).

причини викликали новий страйк 1906 року¹, але поряд із вимогами покращення життя тут уже голосніше, ніж за чотири роки до цього, було чути політичні вимоги, гасла радикальної виборчої реформи. І так щодня ускладнюються відносини, роблячи життя й атмосферу Східної Галичини нестерпними. Ситуація стає все більш напруженою. З близької російської революції долітає й приймається в усе дальших рядах селян гасло: «Земля для селян!». Тут воно має більш певний ґрунт під ногами, ніж у Західній Галичині, і передчуває глибокі зміни суспільного ладу.

Унаслідок логічного розвитку цих відносин більш войовнича частина поляків усе глибше входить у націонал-демократичний табір. Він пропагує безоглядну боротьбу з русинами і з цією метою закликає до єдності всіх поляків, із затиранням класових інтересів. Друга частина й надалі триматиметься станчиківсько-віденської політики. Однак і в тих, і в інших перемогти має

¹ Про цей страйк пише в N[owej] Ref[ormy] (№ 164) один із кореспондентів, котрий покликається на точне знання взаємовідносин і полемізує з повідомленнями «Gazety Narodowej» і «Czasu» про відсутність економічних причин для руху страйкарів: «Польські пани на Русі у переважній частині передали своє майно в управління євреям, а ті, незважаючи на страйк, змушені платити податок і платять його. Страйки не мають національно-політичного характеру, бо серед руського люду немає ненависті до польськості. Антагонізм, що розділяє польську й руську інтелігенцію, серед руського простолюду невідомий».

«Селянські страйки на Русі мають лише остільки політичний характер, оскільки до їх початку спричинилися агітатори політичної партії українців. Але і в агітації закликали до згоди між трудовим людом без огляду на те, чи він є польським, чи руським».

«Агітації спричинюють ще більш сумне економічне становище селян Східної Галичини. Чим далі на схід, тим гірше оплачується праця сільськогосподарського робітника. Шляхта і священники під час сільськогосподарських робіт воліють послуговатися працею робітниць, а не робітників, і платили їм до вибуху страйку по 80 гелерів на день за працю в полі на ріллі від 6-ї ранку до 9-ї вечора, тобто аж до смеркання. За півдня, від 6-ї ранку до полудня, робітниця отримувала по 30 гелерів. Коли під час праці розпочиналася злива і треба було залишити поле на годину, дві чи три, то оплату за кожну годину вираховували».

«Нинішній страйк допоміг сільськогосподарським робітникам у Галичині вибороти собі кращу оплату без огляду на їхню національність чи віровизнання, бо населення там змішане. Шляхетські двори тепер змушені платити робітницям дві крони на день за роботу з 6-ї ранку до 7-ї вечора. Щоправда, цей заробіток переважно дістається чужинцям, бо свої селяни продовжують страйкувати, а більшість землевласників вирішила, що воліє заплатити три крони чужому робітникові, найнятому через агентів, навіть коли він працюватиме гірше, ніж дві крони місцевому. Вони кажуть: «Нехай мруть від голоду, тоді погодяться на наші умови»» (прим. авт.).

класовий інтерес, котрий у Східній Галичині виставлено на тяжчі випробування, ніж деінде. Страйки, котрі в нинішній фазі є спорадичними, із часом можуть повернутися проти всього устрою взаємовідносин на сході, зокрема з огляду на зростання політичної свободи селян, майбутнє виглядає дуже непевно. Споконвічний польсько-руський конфлікт нині є настільки ж гарячим, як і в найгрізніші часи Речі Посполитої. Подоляки нічого не зробили для його зникнення чи охолодження.

[1907]

Про усамотійнення України

Перед нами лежить цікава українська брошура, присвячена питанню широкої автономії України¹. Ця брошура є відбиткою праці, надрукованої «Словом» – українським тижневиком, призначеним для міського та сільського робітництва. Вона є першою публікацією видавництва, у котрому, окрім популярних книжок про кооперативи й податки, мають з'явитися й такі видання, як «Пролетаріат на Україні» та «Автономія України з погляду марксизму». Маємо справу зі спробами теоретичного обґрунтування політичної окремішності України з пролетарських, соціалістичних позицій. Вони мають нас зацікавити передусім через те, що зачіпають питання, яке є болючим для всіх народностей, пригноблених чужою загарбницькою державою, а також через те, що стосуються країни, з якою нас, поляків, поєднує не лише історія, а й комплекс економічних і національних взаємовідносин. Тож слід ближче придивитися до праці українських товаришів, присвяченій цікавій для нас темі.

Працю, заголовок якої ми назвали, поділено на дві взаємодоповнювальні частини. Перша – про автономію загалом – розтлумачує читачам, чим є автономія, які є її різновиди і які з них найбільш корисні для трудового народу.

Автор розпочинає з характеристики національного поневолення і його негативних наслідків у культурній, економічній і політичній царинах. Ілюструючи свої аргументи фактами з життя уярмлених народів, М. Порш пише, що «жоден народ на світі не може довго терпіти те, щоб хтось інший накидав йому своє врядування. І нема на світі такої сили, що змогла б знищити прагнення народу самостійно порядкувати своїм життям, прагнення

¹ *Микола Порш*. Про автономію України. – К.: Українське видавництво «Знання – то сила». – № 1. Видано коштом С. У. Г. (*прим. авт.*).

автономії». Автономію тут тлумачено широко – як цілковиту самостійність народу – і читач швидко може дійти висновку, що вона, власне, й означає незалежність, хоча це не було метою автора, який, пишучи до легального видання, мав уникати всього, що могло привернути увагу царської цензури.

М. Порш доводить, що найсильніше, найболісніше відчуває національне поневолення пролетаріат, оскільки воно «тримає робітника уярмленого народу в неволі й біді, затемнює його класову свідомість, розбиває єдність усіх робітників держави і єднає капіталістів і робітників уярмленого народу – одним словом, не дає йому звільнитися з тяжкої капіталістичної неволі».

Цілковито ліквідувати будь-які національні утиски можна буде лише тоді, коли не буде ґрунту, з якого вони виростили, коли буде повалено нинішній капіталістичний устрій із його класовим пануванням буржуазії й поневоленням пролетаріату. Але ті, хто став би твердити, що для того, щоб знищити національне поневолення, достатньо боротися за те, щоб капіталістичний лад була замінено соціалістичним, зробив би грубу помилку. Ніхто ж бо не знає, коли настане той новий лад. Поки сонце зійде, роса очі виїсть. Так само, як пролетаріат, прагнучи до соціалістичного ідеалу, виборює часткові поступові соціальні реформи, так само має він чинити і в боротьбі за повне знищення національного гніту. Має прагнути автономії. «Коли державна влада буде займатися лише тими справами, що стосуються всіх народів держави, а про місцеві, національні справи й потреби, що стосуються лише одного народу, дбатиме лише сам цей народ, – тоді буржуазія не матиме можливості пригнічувати інші народи». Проте автономія буває різною. Найчастіше зустрічається територіальна або крайова автономія. Вона приносить велику користь, але тоді, коли її застосовують у країнах із неоднорідним у національному плані населенням, вона є корисною не для всіх, бо й тоді більшість населення може пригноблювати національну меншину. Національно-територіальна автономія, що запевняє одному народові самостійність на його території, стикається із закидами про те, що неможливим є створення такої автономної територіальної одиниці, у котрій би не було меншин із представників інших народів. Дехто радить запроваджувати національну автономію без огляду на територію, яку посідає дана народність, причому одні прагнуть культурно-економічної автономії, а інші – лише культурної.

Автор брошури піддає критиці усі різновиди автономії, виходячи з того засновку, що «найкращою є така автономія, яка доцентру

нищить усе національне поневолення і передусім економічний визиск уярмленого народу, яка дає кожному народові можливість розвитку всіх сил і перш за все фундаменту всього її життя – господарства». З першого погляду здавалося б, що найкращим різновидом автономії є автономія національна, незалежна від території, культурно-економічна. На її піставі всі представники окремої національності самі вирішують усі свої національно-культурні, суспільні й економічні справи, внаслідок чого повністю зникає будь-яке національне поневолення. Але так здається лише на перший погляд. М. Порш показує це на прикладі євреїв. Чи можна твердити, що всі євреї в російській державі мають спільні економічні інтереси, спільну національну економіку? Нічого подібного. Суспільне господарство всіх народів тісно зв'язано із землею, територією, внаслідок чого в кожній країні господарство відрізняється від господарства в інших країнах. Економічне життя Польщі не схоже на економічне життя України, Великої Росії і т. п. Тому євреї Польщі живуть таким самим економічним життям, що й поляки, а євреї, скажімо, Білорусі – тим самим, що й решта населення цієї країни. Зрозуміло, що єврей-ремісник у Литві має такі ж господарські інтереси, що й литовський ремісник, єврей-власник цукроварні в Україні має інтереси, спільні з усіма цукровиками України, єврей-аграрій Катеринославщини – з українськими селянами, і мало які з його інтересів збігаються з інтересами євреїв-ремісників Польщі. Одним словом, польські євреї мають спільні економічні інтереси й потреби з поляками, українські євреї – з українцями, тобто з тими народами, серед яких вони живуть і працюють. Отже, євреї російської держави як цілість не мають однакових економічних потреб та інтересів і в різних частинах Росії; утиски економічного життя єврейства не є однаковими. Якщо економічний розвиток Польщі стримується, це відбивається на всьому її населенні, у тому числі й на польських євреях. У тому, щоб якнайкраще задовольнити економічні потреби й інтереси євреїв у кожній країні, екстериторіальна культурно-господарська автономія нічим не допоможе. Однакові закони для всіх євреїв, які б видавав єдиний для всіх євреїв Росії єврейський сейм, регулюючи господарське життя єврейства, дуже різного в окремо взятих краях, були б не лише некорисними, а й прямо шкідливими. Для євреїв у кожній країні найкращим з економічного погляду буде, коли кожен народ, серед якого вони мають мешкати, сам ухвалюватиме своє господарське законодавство, сам задовольнятиме економічні потреби своєї землі.

Ще менше користі уярмленим народам принесе культурно-національна автономія, оскільки свої автономні справи вона залишатиме у руках державної влади. Але й у справах суто культурних мало на що така автономія буде здатна. Передусім, культуру кожного народу тісно пов'язано з його господарським життям. Чим більш усебічно вона розвивається, тим буйніше розквітає й національна культура. Розкиданий усією державою народ не має свого самостійного, окремого господарського життя, внаслідок чого не може мати сталої національної культури, так само, як дерево не може жити без ґрунту, землі й води. Занепадає і його мова, бо завоювання мови оточення для такого народу стає життєвою необхідністю. Національно-культурна автономія не в силі в усіх випадках гарантувати дітям представників розпорошеної національності шкільну науку їхньою рідною мовою, оскільки неможливо заснувати відповідну кількість шкіл для дрібних груп, розкиданих на великому просторі, в результаті чого ці групи мусять або залишитися без освіти, або отримувати її чужою мовою. За умови існування національно-культурної автономії це не завжди є можливим, оскільки школи, що існуватимуть за таких обставин, можуть бути закритими для тих, хто сплачуватиме до автономної скарбниці податок, призначений на фінансування шкіл цієї розпорошеної народності. Слід звернути увагу й на те, що робітничий клас намагається перекласти якнайбільшу частину податків на класи власників. Мірою демократизації суспільства податок на прибуток ставатиме все більш важливим джерелом доходів держави. Внаслідок цього розпорошена народність матиме все менше фінансових засобів для задоволення своїх культурних потреб, бо багатші її кола, що найшвидше асимілюватимуться з оточенням, охочіше приєднуватимуться до національності, що становить собою більшість, тобто панівної, такої, що буде здатна забезпечити їх набагато краще в матеріальному й моральному плані, ніж до розпорошеної, котра не матиме ані окремої економіки, ані багатой культури. Таким чином, практичне здійснення національно-культурної автономії з плином часу стане просто неможливим через відхід найзаможнішої частини розпорошеної національності. Припустимо, однак, що капіталісти розпорошеної національності не зречуться спільності зі своїм народом і платитимуть податки на його культурні цілі до автономної скарбниці. У такому випадку єврейські, польські, російські, німецькі капіталісти і землевласники в Україні виявилися би включеними до кадастру своєї власної національності й платили б податки на культурні потреби свого народу, нічого не

даючи для задоволення потреб народу, серед якого живуть. «Тим часом, чи можна твердити, що свої багатства вони здобули завдяки робітникам зі свого власного народу? Чи ж у нас, на Україні, на цукроварнях, броварнях та на інших фабриках Бродських, Гальперінів, Горенштейнів працюють єврейські робітники? Чи в колосальних помістях різних генералів і графів Балашових і Чихачевих поливають потом землю російські селяни? Ні, ні і ні! Отже, коли б було запроваджено національну автономію – чи то культурно-економічну, чи культурну, коли б усіх цих капіталістів включили до національних кадастрів їхньої власної народності, тоді б український трудовий люд, який має дуже мало власних капіталістів, не маючи можливості зібрати гроші на свої потреби з тих, хто здобуває колосальні прибутки його працею, тяжко бідував би, бо не мав би чим задовольнити свої потреби». У зв'язку з цим, будь-яка нетериторіальна автономія є не лише некорисною, а й приносить шкоду. Автор брошури доводить, що лише територіально-національна автономія може бути метою пролетаріату.

Даалі він доводить, що така автономія є корисною і національним меншинам, що живуть розпорошено: «Національне поневолення виникло через те, що буржуазія народу, котрий має в державі більше прав, ніж інші, боїться капіталістів-представників інших народів, боїться не лише загалом у державі, а й у кожному її краї. Отже, для буржуазії цього народу страшним видається лише той народ, що заселяє інший край, бо ж його капіталісти, здобувшись на силі, можуть самі запанувати у своєму краї. Зрозуміло, що народ, котрий не має власної території й мешкає розсіяно на чужій землі, не є страшним для капіталістів того краю, бо неможливо, щоб капіталісти того розпорошеного народу змогли запанувати в усьому цьому краї. А оскільки буржуазія не боїтиметься капіталістів-конкурентів інших національностей, то за існування національно-територіальної автономії не буде й ґрунту для утисків розпорошеної групи, не буде причин для національного поневолення». Автор тут має на увазі виключно євреїв, трохи інакше справа виглядатиме, коли розпорошена група належатиме до національності, котра має власну територію поряд із автономією. У такому разі «страх буржуазії» не зникне, як не зникне бажання пригнічувати й асимілювати представників національності, котра живе в діаспорі. Раду на це можна знайти у якнайширшому демократичному устрої адміністративної одиниці, у якнайширшому місцевому самоврядуванні, яке гарантуватиме національним меншинам їхні мовні права. На це і вказує автор.

Другу частину брошури присвячено вже конкретно проблемі автономії України. Оперуючи багатим статистичним матеріалом, автор доводить неминучість усамостійнення цієї країни з культурних та економічних причин. Освіта України під російським пануванням занепала. Приблизно половина грошей, котрі Україна приносить Росії, не повертаються. Україну дискриміновано в плані побудови шляхів сполучення всіх різновидів. Транспортні тарифи складено не на її користь. Загалом, економічна політика Росії не лише не сприяє економічному розвитку України, а навіть шкодить йому. Враховуючи те, що господарське життя України помітно відрізняється від господарського життя всієї Росії, Україна повинна сама ним розпоряджатися.

Висловившись про необхідність для України автономії, М. Порш переходить до характеристики останньої. На його думку, вона повинна охоплювати всю сферу професійної освіти разом із усіма іншими установами культури, сільське господарство, шляхи сполучення, кредит, народне господарство, фінансові справи краю, справи міграції в межах краю, справи місцевого самоврядування, нагляд над крайовою адміністрацією, фабричне законодавство, справи охорони здоров'я, крайову статистику, благодійні установи тощо.

Що стосується держави, то вона повинна займатися лише спільними справами всіх країн та народів, що її населяють. До них належать особисті й громадянські права, державний бюджет, військо і флот, цивільне, торговельне й кримінальне законодавство, державні борги, пошта, телеграф і телефон, шляхи сполучення, що служать інтересам усіх країв держави, а також мають стратегічне значення, залізничні тарифи (як на державних, так і на крайових залізницях), міри й фінанси, банківське та страхове право, патенти на винаходи, загальнодержавне фабричне законодавство, вирішення спорів між окремими краями і т. д. М. Порш не бачить, що, передаючи державі настільки широкі повноваження, він у багатьох питаннях нищить автономію України. Наприклад, робить неможливим усунення шкідливих для України транспортних тарифів, коли передає справу їх встановлення центральній владі, дозволяє, що українські робітники й селяни відбували військову службу за межами краю тощо.

Варто ще сказати про те, які саме краї мають утворити цю автономну Україну в складі російської держави. М. Порш каже: «Україна – це край, у якому український народ чисельно переважає інші народи, разом узяті». Щоб окреслити кордони України, автор

брошури бере передусім 8 чисто українських губерній (Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська без чотирьох білоруських і російський повітів, Катеринославська й Херсонська) і долучає до них українські повіти сусідніх губерній (між іншими, Володавський¹ Седлецької губернії та Любешівський² і Томашівський³ Люблінської). Таким чином, він отримує території як мінімум у 513 тис. 85 квадратних миль площі з 32 мільйонами населення. На цій території українці становили б 74,2 % населення, росіяни – 11,4 %, євреї – 7,7 %, німці й поляки – по 1,9 % – 477 тис. (?) і т. д. До Крайового сейму по одному послу має обиратися від округу, що налічує близько 100 тис. людей, причому варто подбати про те, щоб у межах одного округу населення було по можливості національно однорідним і щоб кожна національність чи партія могла бути пропорційно представленою в сеймі. Найвищою виконавчою владою має бути Крайове правління, яке б обиралося послами до сейму терміном на два роки.

Ми так надовго зупинилися над брошурою М. Порша, оскільки вважаємо її появу здоровим проявом далекоглядних відцентрових устремлінь українських соціалістів. Втішним є вже сам той факт, що українські соціалісти вважають за потрібне всебічно аналізувати негативні сторони національного поневолення і створюють проекти політичного усамостійнення свого краю (хоча б поки що у формі автономії). Подальша праця в цьому напрямку неминуче повинна допровадити їх до переконання, що прагнути широкої автономії України в межах Росії – це обманювати себе нездійсненними утопіями, що метою українських соціалістів має бути поділ Росії і створення на її рештках цілком незалежної української держави поряд з іншими незалежними державами, створеними на місці інших військових здобутків царської держави.

[1908]

¹ Володавський повіт – тепер у складі Люблінського воєводства, Польща (прим. перекл.).

² Повітовий центр Любешів – тепер райцентр Волинської обл. (прим. перекл.).

³ Томашівський повіт – тепер у складі Люблінського воєводства, Польща (прим. перекл.).

Україна і українська справа *Фрагменти*

Передмова

Від Білостоцького й Більського повітів у Гродненській, уздовж східних меж Седлецької й Люблінської губерній, через усю Галичину з півночі від Сяну на південний схід до Нової Татарщини і ще далі – на Угорському Спішу польське населення живе поряд зі спорідненим із ним українським народом. Цей народ налічує 30 мільйонів і населяє розлогі землі, що тягнуться від півдня Мінщини аж до Чорного й Азовського морів, від угорського Закарпаття аж за Дон і Кубань.

Поляків із цим народом пов'язує не лише сусідство та спорідненість мови й походження. Нас із ним упродовж століть поєднувала спільна історична доля однієї держави. І досі ще відлам української Русі політично співіснує з відламом польської землі в Галичині, а в усій західній половині українського обширу польський елемент представлено надзвичайно широко.

Унаслідок цього питання про польсько-українські відносини в російській державі і, тим більше, під пануванням Австрії не сходять із порядку денного. Справа відокремлення Холмщини і польсько-руська боротьба у Східній Галичині наказує нашій громадськості все більше займатися нашими найближчими східними сусідами і пізнавати течії, що нуртують цю настільки близьку і водночас чужу нам спільноту.

На жаль, наш загал дивиться на Україну й українську справу крізь затемнені окуляри політичних упереджень, спертих на цілковите незнання реальних взаємовідносин. Полова журналістських повідомлень, що достосовуються до потреб хвилини в інтересах партійної політики, є джерелом інформації в українських справах для пересічного польського інтелігента. Нам бракує сталих об'єктивних повідомлень про розвиток української справи, її характер і тенденції на майбутнє.

Однак час уже докладно вивчити, глибше зрозуміти і тверезо оцінити українську справу. Ніхто не заперечуватиме, що належить пізнати Україну в усьому різноманітті виявів її суспільного життя, щоб мати змогу виробити власний погляд на те, чим є український рух, яку позицію щодо нього слід обстоювати. На перешкоді, однак, стає повна відсутність у нашій літературі праць, що уможливили б знайомство з комплексом справ, котрі становлять українське питання.

Отож, не спокушаючись можливістю вичерпати предмет, для чого потрібна була б розлога праця, автор цієї книжки прагне дати польським читачам систематичне зібрання найбільш загальних, а разом із тим найнеобхідніших відомостей у цій царині. Нехай моя праця буде вступним причинком до пізнання України і її справ і виконає своє завдання перед громадськістю, для якої її й призначено.

Позиція, яку я обстоюю, ґрунтується на 20-річному зацікавленні українською справою як за кордоном, так і в Галичині. У цій книжці я спираюся не лише на друкований матеріал, книжки й статті, а й на особисті київські та львівські враження. Частина з висловлених у ній думок постала як завдяки близьким контактам з представниками українського руху, так і під впливом фактів, очевидцем яких мені довелося бути. Спілкуючись із українською молоддю в Петербурзі, входячи до грона співробітників часописів «Народ» та «Жите і слово», слухаючи лекції бл. пам. професора Огоновського, близько стикаючись із цілим рядом руських політиків у Львові, стежачи за працею руських науковців у Товаристві ім. Шевченка, нарешті – уже здалеку від українського ґрунту – пильно стежачи за проявами інтелектуального життя України, збирав матеріал, котрим тепер ділюся з польськими читачами.

Відаючи в руки громадськості книжку про українську справу в часи страшного загострення польсько-українських відносин, я готовий до того, що вона не зустрине об'єктивної безсторонньої оцінки ані в польських шовіністів, ані в українських націоналістів.

В очах перших я, без сумніву, видаватимуся крайнім українофілом, котрий чи не за «пруські марки» намагається шкодити польській справі, допомагає «українським гайдамакам» у їхніх антипольських потугах. Інші ж, напевно, побачать у моїй праці привид «історичної Польщі», бажання оборони польського «стану посідання» і тому подібні страшні речі...

Мені не йдеться ані про тих, ані про інших. Думаю, що моя книжка потрапить і до рук тих, котрі з неї навчаться чогось корисного і, можливо, забажають пізнати ближче, за першоджерелами,

справи, котрі характеризую в загальних рисах. Ці, певно, зможуть ствердити, що, окрім гарячої симпатії до українського народу і глибокої віри в його краще майбутнє, як, так само, окрім часто гострої критики проявів, які вважаю негативними, я завжди намагався бути об'єктивним і безстороннім. [...]

*Українська справа
на переломі ХІХ і ХХ століть*

З того, що підросійські українці нині представляють іще дуже слабкий рух – слабший не лише в порівнянні з польським, а й навіть вірменським, грузинським чи латиським, із того, що ще досить довго вони муситимуть займатися закладанням фундаменту своєї майбутньої національної політики, – із усього цього не можна робити висновок про те, що український рух слід недооцінювати. Навпаки, він, без сумніву, має таку життєву міць, що після проходження певних неунікненних майбутніх стадій розвитку перетвориться в свідомий політичний рух. Гарантією цього, з одного боку, є націоналізація широких мас українського селянства, робітництва й дрібного міщанства, з іншого – вплив місцевого руського населення на українську інтелігенцію Галичини з її всебічним національним життям.

Хоча підросійська Україна 30 жовтня 1905 року перебувала загалом у такому ж стані, у якому галицька Русь була 1848 року, але можна помітити і значну відмінність між ними. Передусім, підросійські українці можуть користуватися плодами тієї культурної й політичної праці, яку вже було здійснено в Галичині. Крім того, ті матеріальні й культурні засоби, які має тепер підросійська Україна, у порівнянні із засобами руських «попів і хлопів» 1848-го, є просто величезними.

Через усе це ми можемо раніше чи пізніше сподіватися розвитку і росту українського руху в політичній царині. Для нас це має величезне значення. Для поляків, і передусім для польської демократії, небадуже, яким шляхом піде політична еволюція громадськості й країни, із якими нас поєднує стільки ниток. Ми повинні уважно приглядатися до етапів цього розвитку, тим більше, що той відлам польського суспільства, що мешкає в Україні, хоч-нехоч, а мусить розділити її долю. Необхідним у зв'язку з цим є те, щоб на політичному полі українські поляки якнайшвидше дійшли цілковитої згоди з українцями, щоб рука в руку спільно працювали для добра й майбутнього цієї країни, котра є спільною власністю всіх національностей, що її населяють.

Бажаючи ближче ознайомитися із сучасним станом політичних прагнень українського руху, варто поглянути назад і придивитися до тих шляхів, якими рухалася еволюція переконань української інтелігенції від перших хвиль пробудження її національної свідомості.

Перші виступи представників нової української літератури – Котляревського, Гулака-Артемовського – не мали жодних політичних первнів. Централістська російська економіка, що цілком відверто, свідомо й послідовно прагнула стерти всі окремішні риси, майже цілковито виполола рештки сепаратистських тенденцій, що проявлялися в Україні після її приєднання до Москви і найяскравіше виявилися в русі Мазепи. Український народ, пригноблений кріпацтвом, культурно занепадав, шляхта швидко русифікувалася. Автор «Енеїди» – Іван Котляревський – мав досить туманне уявлення про українську народність як щось окреме й самоцінне і взагалі не мав жодної національно-політичної свідомості. Це ж саме можна сказати про всіх українських письменників до часів Шевченка. Гулак-Артемовський незмірно тішився з триумфу російських військ над поляками 1831 року і з того, що «Пашкевич видавив з ляхів весь жир». Квітка пише прямо вірнопадданські речі, а в «Листах до лютезних земляків» відверто вихваляє панівний лад. Амвросій Метлинський називає Москву «рідним краєм» і т. д. Словом, жодний із цих письменників не виявив жодних автономістських прагнень, не кажучи вже про сепаратистські.

Єдиним проявом українського автономізму була відома «Історія русів», що її авторство довго приписували митрополиту Кониському, але яку насправді написав (близько 1810 року) Василь Полетика¹. Але ця «Історія» не мала в собі нічого етнографічно українського. Написана людиною, котра вважала себе «руською» і вживала виключно російську мову, «Історія русів» мала метою декларування необхідності конституції в Росії, причому Полетика ототожнював майбутній конституційний лад із давнім козацьким устроєм. «Історія русів» палає ненавистю до поляків і оповідає несусвітні речі про їхню підступність. Дуже багато що з цих «фактів», хоч їх і було заперечено пізнішими російськими й польськими істориками, досі мандрують підручниками й творами російських белетристів.

¹ Проблему авторства «Історії русів» остаточно не вирішено, огляд різних версій див.: *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці «Історії русів» // *Історія Русів* / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 5–28 (*прим. перекл.*).

Допіру в Шевченка стикаємося з цілком ясною національною свідомістю й чітко окресленими поглядами на минуле й сучасне України. Шевченко прекрасно розумів окремішність українців як від росіян, так і від поляків, і в своїх поезіях цілком свідомо виступав проти централістського врядування Петра I й Катерини II. Його симпатії належали козацькій Гетьманщині, яку він, щоправда, занадто не ідеалізував. Йому боліла національна зрада козацької старшини, котру він називав «підніжками, гряззю Москви, варшавським сміттям», плямив ренегатів, з відразою писав про тих русифікованих «землячків», котрі

*По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій...*

...

*П'явки! п'явки! Може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови.
Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі.
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!..*

Там, де говорить про минуле, він стає на козацькі позиції, але, наприклад, у закінченні «Гайдамаків» висловлює жаль із приводу того, що «діти слов'ян» упивалися кров'ю. «Добре, що минули ті часи», – каже він, а у вірші до Броніслава Залеського¹ веде мову про «відновлення тихого раю з поляками». Впливи «Історії русів» у Шевченка схрещувалися із впливами польської романтичної поезії і особистих зустрічей із засланцями-поляками, такими

¹ Броніслав Залеський (1819–1880) – політичний діяч, письменник, засланий до Оренбурга й Туркестану. Після 1863 року оселився в Парижі, прихильник політики готелю «Ламбер» князя А. Є. Чарторийського, секретар Історико-літературного товариства і редактор його «Roczników», директор Польської бібліотеки в Парижі.

як Броніслав Залеський, Желіговський¹ та ін. Польські впливи пробудили в Шевченка нечіткі ще незалежницькі прагнення й думки про здобуття свободи Україною й українським народом.

У своєму «Заповіті» Шевченко найвиразніше висловив ці думки про боротьбу з пригноблувачами України та її народу:

*Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани і гори —
Все покину, і долину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.*

Шевченко являє собою пік розвитку національно-політичної свідомості України. Геніальна інтуїція сина народу вказала йому те, на що не могли здобутися представники українофільської інтелігенції, котрі після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства рухали українську політичну думку назад, заганняючи її в рамки всеслов'янського чи східноєвропейського федералізму.

¹ Едвард Желіговський (1816–1864) – поет, належав до студентської патріотичної організації, за що його було інтерновано. Повернувся на Віленщину. Його філософсько-громадянська поема «Йордан. Драматична фантазія» (1846) стала маніфестом тамтешньої демократичної молоді. Ув'язнений і висланий до Петро-заводська, тоді до Оренбурга й Уфи. Після звільнення виїхав до Франції й Швейцарії, оселився в Женеві.

І Костомаров, і Куліш доводили, що українці непридатні до самостійного політичного життя, що їхнє об'єднання з росіянами було історичною необхідністю і що ані росіяни без українців, ані українці без росіян не дадуть собі ради. Навіть там, де лідери українофільства могли говорити сміливо, в еміграційній пресі, вони висловлювалися на користь усеросійської єдності, хоча й уважали за необхідне відокремлення українських земель у самостійну цілість «у майбутньому всеслов'янському союзі» (стаття Костомарова в «Колоколе» Герцена).

Але й ці слабкі проблески політичної свідомості, які ми зустрічаємо в Костомарова та українофілів, що зібралися навколо петербурзької «Основи», надовго занепадають під впливом Антоновича і його київських приятелів.

Коли у переддень повстання 1863 року українофіли, заслабкі для того, щоби відіграти самостійну політичну роль, мусли вирішити, чи піти рука в руку з польськими демократами і повстанцями проти царату, чи виступити проти демократичної повсталі Польщі – підтримати царат, Антонович і його найближчі приятелі обрали останнє. Щоправда, цей поворот було обґрунтовано красивими демократичними фразами (відома «Сповідь» Антоновича, вміщена в «Основі»), однак, коли польська демократична молодь, котра не менше, ніж Антонович, любила український народ, гинула на полі бою, у казематах царських тюрем чи в далекому вигнанні, Антонович, прийнявши православ'я, робив спокійну чиновницько-професорську кар'єру. А серед катів Польщі не бракувало й українофілів, як, наприклад, помічник Муравйова Олекса Стороженко або Куліш, котрий співурядував у Царстві Польському разом із Мілютіним.

Позиція українофілів у 1863 році і категоричний поворот до відмови від будь-якої політики відкинули українську справу на кільканадцять років назад. Наступні покоління, пробуджуючись до політичної діяльності на ґрунті української окремішності, мусли починати її, прив'язуючись до традицій Кирило-Мефодіївського товариства й усеросійсько-федералістських марень.

Аполітичність українофільства після 1863 року штовхала всі живіші й енергійніші елементи українського руху до російського табору. У російських ліберальних та радикальних рухах українці завжди відігравали визначну роль, але ніде не відокремлювалися. Серед російських революціонерів було багато українців – не лише за походженням, а й за свідомістю: достатньо назвати

хоча б Лизогуба, Кібальчича, Кравчинського-Степняка, Волховського. Але український рух як такий не мав від них жодної користі. Навпаки, росіяни все більше призвичаювалися до того факту, що український революціонер нічим, окрім особливостей вимови звуку [г], не відрізняється від великороса, не плекає ніяких окремих прагнень і, в суті справи, є таким самим росіянином.

«Громада», що її видавав Драгоманов у Женеві з кінця 1880-х років, ставила загальноросійську програму, прив'язуючи її до традиції Кирило-Мефодіївського товариства. Визнаючи корисність державної незалежності для кожного народу, «Громада», однак, не бачила потреби прагнення політичного сепаратизму ані для підросійської України, ані для галицької Русі. Натомість вона виставляла конституційну програму, причому, наближаючись до «бунтарських» поглядів революційних російських «народників», усю надію покладала на земський рух, що мав привести всю Росію до змін у федеративному дусі. «Громада» пропагує єдність усіх «бездержавних» народів (українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, вірмен, грузинів, румунів, євреїв) у боротьбі з бюрократичним урядом і з перевагою «державних» народів (росіян, поляків і балтійських німців).

Широко й докладно викладено план федералізації Росії в брошурі «Вільна спілка» (1884), яка запроєктувала поділ Росії на 20 автономних країн, переважно за етнографічним принципом. Лише там, де якась національність займає занадто великий обшир, її треба поділити на дві чи більше частин. У такий спосіб національна територія українців розділяється на чотири краї, чи кантони. Програма «Вільної спілки» була чисто ліберальною, основними пунктами якої було здобуття: 1) прав людини й громадянина як необхідної передумови особистої гідності й розвитку; 2) самоуправління як необхідного фундаменту стремління до здійснення соціальної справедливості.

Суспільно-економічну частину програми взагалі не роз'яснено. Від соціалізму «Громади» тут не лишилося нічого, окрім націоналізації шахт, водойм, лісів, залізниць тощо.

Під впливом Драгоманова, як ми знаємо, в Галичині постала Радикальна партія, котра іноді поширювала свою діяльність і на Україну, де наприкінці 1890-х років з українського табору вийшла невеличка група українських радикалів. Вони зав'язали зносини з Галичиною й намагаються поширювати в Україні ті гасла, які руські радикали висловлювали у своєму органі «Народ». Однак вони не досягли значного успіху, а більшість українофілів, з острахом

дивлячись на політичну діяльність у Галичині, підтримували народовців і їхню акцію «угоди», яку, зрештою, ініціював у Києві Антонович. Але, хай там як, пропаганда Драгоманова і його галицьких прихильників різними шляхами потрапила й до тих українських кіл, що не солідаризувалися з радикалами.

Під впливом цієї пропаганди всередині українофільського табору можна було спостерігати певну еволюцію в демократичному народницькому напрямку. Українські демократи поволі об'єднувалися, окреслюючи себе зі своїми поглядами в галицькій і буковинській пресі як групи «свідомих українців».

Ці «свідомі українці» наприкінці XIX століття являли собою найенергійнішу й найрухливішу групу серед українофілів. Їхня національна свідомість на ті часи досягла вищого рівня розвитку. Значна їхня частина послідовно користувалася українською мовою в щоденному житті і досить добре нею володіла. В рядах «свідомих українців» можна було зустріти значну кількість здібних письменників і публіцистів, виплодом праці котрих була вся популярна українська література. Ця група висловлювала свої погляди в статтях, які переважно друкувалися в чернівецькій «Буковині». Між цими статтями вирізнялася стаття П. Вартового¹ «Листи з України Наддніпрянської», у котрій талановитий публіцист подав огляд тогочасного українського руху й окреслив програму «свідомих українців».

Головна мета «свідомих українців» – прагнення здобути права для української мови в церкві, школі, судочинстві й серед інтелігенції. Вони хочуть, підвищуючи добробут і культурний рівень мас, переробити цих «інстинктивних» українців на «свідомих». Вважаючи українців цілком самостійною народністю, «свідомі українці» усе ж таки зрікалися будь-яких мрій про політичну незалежність. Хоч Україна й була придатною до незалежного політичного життя, однак «сьогодні не можна й помислити про якісь плани політичного характеру», казали вони, водночас припускаючи, що «прийдуть часи, коли й Росія гарантуватиме нам наші права в такий же спосіб, як Австрія гарантувала русинам їхні». Ця ж група заявила в «Символі віри молодих українців»², що прагне цілковитої автономії всіх народів Росії в дусі децентралізації найменших адміністративних одиниць (повітів, сільських громад тощо).

¹ Псевдонім Бориса Грінченка (*прим. перекл.*).

² «Profession de foi (символ віри) молодих українців» – програмний документ «Братства “тарасівців”», уперше опублікований 1893 року у львівському журналі «Правда» (*прим. перекл.*).

Характерно, що група «свідомих українців» узагалі не плекала ненависті до поляків. Наприклад, П. Вартовий у згаданій вище статті пише: «Мусять українець з ляхом помиритися, цілком правдиво. Еге, мусить се зробити і той, і той, бо тоді, коли вони погодяться, коли один одному не перешкоджатимуть робити, а навпаки — пособлятимуть один одному, тільки тоді вони матимуть належну їм силу, тільки тоді зможуть вони щасливо та впевнено боротися проти спільних ворогів. Ані лядський народ українським, ані український лядським — не станеться, а що сьому правда, то те доводить спільна кривава наша минулість. Коли ж так, то нащо і за що змагатися? І змагатися тоді, коли в нас є вороги, що однаково і ляха, і вкраїнця хочуть переробити на москаля? Одного ворога маємо, одна мусить бути в нас і оборона проти нього, а не змагання проміж себе»¹.

Із тих самих кіл, як видається, походить і брошура «Порабощаемый народ», видана французькою й російською мовами, у котрій було перелічено всі переслідування, що їх український народ пізнав від російської бюрократії. Але й у цій брошурі (1895) ми не знайдемо жодної думки радикальнішої, ніж бажання реформувати Росію в правову державу. Загалом, політична свідомість «свідомих українців» на кінець ХІХ століття ще не досягла високого рівня.

1897 року в Києві відбувся з'їзд, який об'єднав у єдину (хоч і досить вільну) цілість «свідомі українські» елементи, що обстоювали демократичні позиції. Таким шляхом виникла організація української інтелігенції, що не мала сталих зв'язків із народними масами, але намагалася за допомогою все ширшої культурницької праці створити ґрунт для народницької праці, спертої на маси. Як до безпартійної до цієї організації увійшли досить різноманітні елементи, між ними радикальні й соціалістичні. Звісно, це не могло спричинитися до виразного усталення програмної цілісності організації, що вже тоді приховувала в собі зародки майбутніх розколів.

Упродовж тривалого часу українські соціалісти не становили якоїсь окремої групи. Частина з них належала до есдеків², частина —

¹ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Лист ІХ (прим. перекл.).

² Російська соціал-демократична робітничка партія, заснована 1898 року. Її програма, підготовлена під керівництвом В. Леніна, окреслювала, між іншим, остаточну мету діяльності партії — соціалістичну революцію, а також повалення царату, встановлення республіканського ладу, запровадження восьмигодинного робочого дня.

до партії есерів¹, частина, зрештою, залишалася в органічному зв'язку з радикалами. Допіру в перші роки цього століття починає кристалізуватися окрема українська соціалістична партія.

1900 року у Львові було опубліковано брошуру, видану від імені першої української партії у властивому розумінні, т. зв. РУП (Революційної української партії), під заголовком «Самостійна Україна»². Автори брошури виходять із засновку, що кожен народ прагне організуватися в незалежну самостійну державу, оскільки лише цілісна в етнографічному плані держава може дати своїм мешканцям можливість усебічного духовного розвитку і матеріального добробуту. Вважаючи це твердження за аксіому, автори названої брошури розглядають питання про те, чи потрібне українцям політичне визволення, і доходять до стверджувальних висновків. Далі в брошурі доводиться історичне право України на політичну самостійність. Україна, об'єднавшись із Росією внаслідок Переяславської угоди (1654), являла собою цілковито окрему державу, поєднану з Московською державою «як вільна з вільною і рівна з рівною». Оскільки Росія не дотримала жодного з пунктів Переяславської угоди, Україна має право зробити з цього логічні висновки. Загалом, ця брошура використовує таку аргументацію, що важко повірити, що група, котра її видала, була соціалістичною (усі пізніші видання РУП мали виразно соціалістичний характер, а сама ця організація з плином часу перетворилася на доктринерську соціал-демократичну).

Одночасно з публікацією «Самостійної України» з'явилася друком програма УСП (Української соціалістичної партії), котра, власне, була буквальним перекладом програми ППС³, пристосованим до українських умов. Це була соціалістична програма з вимогами створення демократичної української республіки. УСП, прагнучи до цієї мети, засвідчувала, що «прагне діяти в братерському союзі з соціалістичними партіями Польщі й Росії». Вона розпочала видання партійного органу, але проіснувала недовго і незабаром занепадала.

¹ Партія соціалістів-революціонерів, заснована 1901 року, що об'єднувала переважно старих народників, проголошувала гасла ліквідації приватної власності на землю і її рівного розподілу між селянами. Члени цієї партії застосовували методи індивідуального терору.

² Авторства Миколи Міхновського.

³ ППС – Польська соціалістична партія (пол. *Polska Partia Socjalistyczna*), заснована 1892 року. Діє безперервно дотепер (у 1848–1989 роках – як еміграційна політична організація) (*прим. перекл.*).

Інакше склалася справа з РУП, котра, поволі зростаючи, стала поважним фактором українського національного життя. Вона створила соціалістичну українську літературу, покликала до життя ряд організацій, взяла діяльну участь у великих селянських заворушеннях у Полтавській губернії 1902 року. Водночас вона переживала внутрішню ідейну еволюцію. Із суто націоналістичної групи вона перетворилася на соціал-демократичну партію, що відображено суттєвими змінами в її програмі. 1905 року РУП змінює назву на Українську соціал-демократичну робітничу партію, програмною метою якої є автономія України.

Українські незалежники ще перед тим вийшли з РУП, заснувавши власну партію – УНП (Українську народну партію)¹, котра проголошувала боротьбу проти всіх «чужих елементів» в Україні. Серед її нечисленних видань на увагу заслуговують характерні «Десять заповідей»². Друга з них звучить так: «Усі люди – твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жида – се вороги нашого народу, поки вони панують над нами й визискують нас». Третя виглядає так: «Україна для українців! Отже вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів». Варто додати, що цю партію вважають соціалістичною, як і, зрештою, всі українські групи, що виникли в буремні 1904–1905 роки.

Тогочасні події спричинилися до активізації діяльності груп інтелігенції, що існували в Україні. Постає Українська радикальна партія та Українська демократична партія. Демократична партія не виявляє значної активності і дозволяє випередити себе радикальній, котра видає політичну бібліотечку для народу, що друкується в Галичині. Після 30 жовтня, коли стала можливою відкрита публіцистична діяльність українських партій і з'явилися перші українські періодичні видання, український рух швидко зростає і всі політичні сили української інтелігенції об'єдналися навколо двох партій – соціально-демократичної й демократично-радикальної³, що постала завдяки об'єднанню українських демократів із радикалами. Програма першої повністю відповідає програмам інших соціал-демократичних партій. Слід лише звернути увагу на її ставлення до питання національних прав України. Його окреслено однією з ухвал II з'їзду УСДРП⁴, котру цитуємо дослівно:

¹ Ця партія виникла 1902 року й не мала значного політичного впливу.

² Їх автором є Микола Міхновський (*прим. перекл.*).

³ Українська радикально-демократична партія, створена 1905 року, проголосувала гасла ліберальних соціально-економічних реформ, ухвалення конституції, національних прав для України, але без виходу її зі складу Росії.

⁴ Відбувся в Києві в грудні 1905 року (*прим. перекл.*).

«Узявши до уваги, що процес економічної централізації є лише одним із боків економічної еволюції, а другим є економічна децентралізація, котра матиме наслідком децентралізацію політичну; узявши до уваги, що політичні форми пристосовуються до індивідуальних – економічних, психологічних і культурних умов побуту кожної національності; узявши до уваги, що демократизація державного устрою вимагає децентралізації законодавства, адміністрації й судочинства, що в інтересах ліквідації – наскільки це є можливим у капіталістичному суспільстві – національного утиску, необхідною є передача всіх справ, у котрих виявляється національне гноблення, до рук об'єднання, що представляє інтереси національно-територіальної одиниці, – II з'їзд УСДРП в інтересах розвитку класової боротьби і виробничих сил в Україні приймає до своєї програми постулат автономії України з окремим законодавчим сеймом у тих справах, котрі стосуються народу, котрий мешкає на території України».

Соціал-демократи опублікували також найбільш докладне теоретичне обґрунтування тези про автономію України (*М. Порш. Про автономію України*)¹.

На автономістському ґрунті стоїть і Українська радикально-демократична партія. Її програмні цілі сформульовано в такий спосіб: «Прагнемо, щоб у Росії було встановлено справді конституційний, демократичний устрій. Тільки-но збереться Державна дума, вона одразу ж повинна намагатися запевнити законодавчі гарантії свободи слова, друку, об'єднань, страйків і віровизнань. Одночасно повинна бути скасована смертна кара. Необхідно ухвалити, що ніхто не може бути покараний без вироку суду і що без судової санкції не можна проводити обшуків і арештів. Має бути проголошено загальну амністію. Наші послы мають домагатися впровадження загального, прямого, рівного й таємного голосування під час виборів до Думи. Дума повинна мати право розгляду всіх питань, за згодою царя: ухвалювати нові закони, змінювати старі, провадити нагляд над діяльністю усіх міністрів і урядовців, котрі мають нести відповідальність перед Думою за всі свої дії. Жоден податок чи видаток із державної скарбниці не може бути ухвалений без Думи. Так само без неї не можна брати державні кредити.

Належить урівняти в правах усіх людей без різниці у віровизнанні, національності чи статі. Для всіх суд має бути однаковим –

¹ Пор.: *Wasilewski L. Ze spraw rusińskich (rec.) // Przedświt. – 1899. – № 7 (прим. авт.).*

відкритим, незалежним від влади, із обраними суддями. Усі представники влади й чиновництва повинні відповідати перед судом за свої злочини нарівні з іншими громадянами. Поліцію слід віддати громадським установам міст і повітів... Термін військової служби слід скоротити. Солдати мають відбувати її в рідному краї. У майбутньому слід створити міліцію.

Слід одразу ж заснувати хороші школи, щоб усі діти обох статей навчалися в них безкоштовно. Більш здібні діти повинні отримувати можливість продовжувати навчання. Українських дітей слід навчати українською мовою. Так само у середніх і вищих школах слід запровадити вивчення рідної мови... Українську мову слід запровадити в судах і адміністрації.

Російська держава є дуже великою, і в ній мешкає багато національностей. Важко керувати нею зі столиці, вирішуючи там усі, навіть найдрібніші справи кожного народу й країни – багато потреб тих чи інших народів залишаються незадоволеними. Через це потрібно щоб кожна країна, яку населяє той чи інший народ, мала право заснувати власну крайову національну раду, яка б піклувалася про потреби цього краю, й ухвалювати місцеві закони. Це означає, що краям і народам слід дати автономію. Наш український народ повинен мати право запровадити автономію України з національною радою, де наші послы дбатимуть про потреби нашого народу. Коли всі народи й краї заспокоять свої потреби, тоді й уся держава буде міцною і цілісною, бо жоден народ не хотітиме відірватися від держави, всі оборонятимуть її від будь-яких ворогів.

Сільська, волосна й міська адміністрації мають складатися з представників усієї місцевої людності без різниці класу чи статі й повинні мати право самостійно вирішувати всі місцеві справи. Те, що виходить за межі їхніх повноважень, належить до повітового чи губерньського земства, обраного шляхом загального, рівного й прямого голосування.

Хочемо, щоб землею розпоряджався лише той, хто власноручно її обробляє. Урядові, імператорські та монастирські землі мають бути передані народові (національній раді), а земля, що належить громадянам, повинна бути викуплена за цінами, визначеними спеціально обраною комісією, і також передана національній раді. Національна рада випрацює закони, силою яких усю землю буде розподілено між селянами для користування на умовах, визначених послами. Наразі ж, поки землю не буде повністю викуплено, слід упорядкувати земельну оренду,

зменшити державні податки і розширити права дрібних власників – селян.

Фабрики з часом також мають перейти у власність національної ради. Наразі ж слід видати закони, що стосуються охорони здоров'я й інтересів робітників і скорочення робочого дня до 8 годин, запровадити страхування робітників і дозволити їм організувати професійні спілки й страйки.

Замість тих податків, що існують тепер, слід запровадити єдиний прогресивний податок на прибуток».

Незважаючи на швидкий політичний розвиток, український політичний рух у переддень скликання першої Думи¹ був занадто слабким для того, щоб відіграти хоча б якусь видатнішу роль. Демократичній партії бракувало підтримки мас і якої-небудь організації поза вузькими колами інтелігенції. Українські соціал-демократи мали вплив на трудову людність сіл і маленьких містечок, але, як і інші соціалістичні партії, вони бойкотували вибори до Думи². Унаслідок цього ніде не було висунуто окремих українських кандидатів. Тим не менш, однак, до першої Думи потрапило багато українців не лише за походженням, а й за національною свідомістю. Вони заснували власний клуб, але зробили це настільки пізно, що тільки-но його було створено, Думу було розпущено.

До другої Думи³ знову потрапили свідомі українці, які об'єдналися в окрему групу, яка, зрештою, входила до думської «Фракції праці» («трудовики») як програмно найближча до неї. Українська група видає власний орган «Рідна справа – Вісті з Думи» – дуже добре редагований, унаслідок чого він успішно поширюється в Україні. Під впливом української громадської думки українська група в II Думі врешті виокремлюється з кола «трудовиків» і стає цілком самостійною фракцією, що стоїть на ґрунті програми автономії України.

Ця фракція внесла ряд поправок до урядового проекту, що стосувався клубної освіти. Українська фракція домагалася, щоб: 1) негайно було засновано курси української мови, літератури й історії

¹ 1906 року. У її складі, між іншими, було 63 українці, 5 поляків і 4 євреї. Через бойкот виборів лівими силами до Думи потрапили передусім націоналісти і ліберали. Проголошували постулат надання українським землям автономії.

² Слід згадати, що з УСД вийшла група діячів, котрі увійшли до складу Російської СДРП й утворили в ній територіально-українську організацію – «Спілку», котра невдовзі втратила всі українські риси і навіть виступила проти тези про автономію України (*прим. авт.*).

³ 1907 року.

для вчителів; 2) щоб в учительських семінаріях в Україні було розпочато викладання української мови; 3) щоб в університетах – Київському, Харківському й Одеському було засновано кафедри української мови й літератури та історії України.

Крім цього, українська фракція збирала матеріали для пропозицій про автономію України, місцеве самоврядування, українську мову в суді, церкві і т. д. Однак ці заходи не мали ніяких наслідків.

У Росії не прийнято серйозно трактувати українські вимоги, оскільки їх не підтримує жодна поважна політична сила. У дні посиленої революційної боротьби – від Японської війни до придушення Московського повстання, коли найдрібніші національні групи, такі як якути та чуваші, пробуджуються для самостійної політичної праці, про українців як самостійну політичну силу не чути. Українські національні діячі з легкістю користуються поступками, на які пішов царат через революцію, розвивають дуже інтенсивну культурну працю, але в царині суто політичної роботи видно хіба що слабенькі спроби створити власні партії.

До того ж, потужна контрреволюційна реакція дощенту змела паростки цих партій. У третій Думі¹ Україну представляє маса темних селян і попів-чорносотенців, про жодну українську фракцію не може бути й мови, політичні партії цілковито занепали і лише одна з них – соціал-демократична – відроджується у 1909–1911 роках.

Культурницька праця захопила всі інтелектуальні сили України, але й вона щоразу більше звужується внаслідок адміністративних репресій. Жертвами цих репресій стають українські часописи, деякі «Просвіти» (наприклад, київська), багато українських діячів відправляють на заслання чи в еміграцію, а уряд недвозначно дає зрозуміти, що не толеруватиме навіть культурницького українського руху. Чорносотенна преса плямить український рух як «сепаратистський», як результат «польської інтриги» чи «австрійських махінацій». Можна боятися, що мірою подальшого розвитку реакції занепадуть і ті нечисленні поля праці, що їх українці посіли після 1905 року.

Як би там не було, але кількарічна діяльність української преси і організацій зробила величезну справу. І урядові вже не вдасться виполоти сліди цієї праці. Національна свідомість глибоко ввійшла в селянські, робітничі й дрібноміщанські маси. Упродовж

¹ У III і IV Думах (1907–1917) українську справу взагалі не було представлено.

кількох років процес українізації має багато в чому посунувся вперед, і можна впевнено, на підставі накопичених в українській пресі документальних даних, твердити, що останні п'ять років дали Україні в цьому плані більше, ніж попереднє тридцятиріччя. Нині українцям бракує лише політичних сил, які могли б використати для широкої національної боротьби потенційні сили, акумульовані в масах. Але такі організації мусять рано чи пізно з'явитися, і тоді українське питання стане однією з найбільших і найнебезпечніших для царату національних проблем.

Закінчення

У попередніх розділах ми намагалися окреслити образ історичного розвитку української справи до сьогоднішнього дня. Роздerta на дві нерівні частини, австрійську й російську, українська територія тут і там перебуває у відмінних умовах. Коли з австрійського боку – у Галичині і на Буковині – вона уже давно стала на шлях конституційного розвитку, то під російським ярмом вона і далі зазнає бюрократичного свавілля, що будь-якої миті одним розчерком пера може звести нанівець плоди праці кількох десятиріч. З австрійського боку русини являють собою народ у повному значенні цього слова, народ, що кожного дня збільшує свої культурні, громадські й політичні здобутки. Натомість у підросійській Україні русини є ще значною мірою етнографічним матеріалом, перетворення якого в народ залежить від радикальної зміни політичних обставин.

Однак саме тут, у підросійській Україні, перебуває центр тяжіння всієї української справи. Бо про самостійне існування галицько-буковинської Русі не може йтися з огляду на її невеликі розміри і складні національні взаємовідносини на цих землях. Ідеал, якого має прагнути кожен нормальний народ – ідеал національної незалежності, може здійснитися лише шляхом звільнення підросійської України. І рано чи пізно цей ідеал мусить стати чисто практичним гаслом українського національного руху, української демократії.

Нині, як ми вже знаємо, незалежницькі прагнення в Україні майже цілковито відсутні. Опортунізм та традиції багаторічної аполітичності українського руху разом із надіями на перетворення Росії на «рай рівноправних народів» поки що не дозволяють гаслу незалежності України, що тут і там звучить час від часу, стати реальною програмою. Але рано чи пізно мусить до того

прийти. Життєва практика показує безплідність ялового бездумного опортунізму, переконання про неминучість політичної боротьби уже шириться і ширитися не припинить, а неunikненне банкрутство ілюзій щодо рожевого майбутнього народів Росії доробить решту. Із хвилиєю, коли прагнення до незалежності України стане програмою широї української демократії, надійде й момент, що прискорить вирішення польсько-українського питання.

Тепер ця проблема перебуває в стані загострення. Щоправда, це загострення існує лише в Галичині. Але не варто заплющувати очі на той факт, що ані галицька Русь від підросійської України, ані взагалі Галичина від Росії не відокремлена великою китайською стіною. І галицькі відносини кидають сумну тінь на польсько-українські стосунки з російського боку. Брутальний націоналізм знаходить підтримку й за кордоном. Скарги на утиски й переслідування руського елементу в Галичині, часто необґрунтовані чи з агітаційними цілями перебільшені, знаходять гостинний прийом на шпальтах київської української преси. І там вони справляють великий ефект, тим паче, що перед тим, як зважитися висловлювати скарги на утиски й переслідування українців русифікаторським урядом, треба поміркувати.

У результаті українець, позбавлений найелементарніших національних і мовних прав у себе вдома, щодня читаючи скарги львівських кореспондентів на «польські утиски», дає себе переконати й вірить, що ці утиски є гіршими від тих, які терпить він, підросійський українець. З'являється щось на кшталт того, що відбувалося в Царстві Польському до 1905 року, коли, завдяки вільному поширенню скарг на пруські утиски й гакатизм¹, пересічний польський міщанин, котрий не мав і десятої частки тих прав, якими користувався поляк у Пруссії, був свято переконаний, що саме в Пруссії, а не в Росії, поляки зазнають найбільших переслідувань.

Не хочу порівнювати стан справ у Пруссії і в Галичині. Лише агітаторська несумлінність радикальних руських полоножерів може чинити подібні речі. Між станом справ у Пруссії і Галичині не можна провести жодних паралелей. Незважаючи на всю

¹ Гакатизм – діяльність організації «Deutscher Ostmarkenverein» (Товариство німецьких східних земель, також відома під назвою «Гаката» за першими літерами прізвищ засновників), створеної в Познані 1894 року з метою сприяння онімеченню польських земель, що входили до складу Німеччини (*прим. перекл.*).

тяжкість боротьби, яку змушені вести русини, вони є справжніми панами у порівнянні з познанськими чи верхньосилезькими поляками. Мовою їхньої народної та середньої школи й десятка університетських кафедр є українська, яка й у суді, адміністрації, сільській громаді та сеймі має права, що постійно розширюються за повної відсутності виняткових прав для русинів. Звісно, не хочу стверджувати, що права, якими все більшою мірою користуються русини, є заслугою поляків. Вони є результатом енергійної жертвовної боротьби самих русинів, вони є їхнім здобутком, так само, як і преса, що складається з десятків видань, діяльність освітніх товариств, економічних, громадських і політичних організацій.

Галицьким русинам ще багато чого треба здобути, ще багато праці вони мають вкласти в будівництво споруди свого майбутнього, багато сил докласти до того, щоб уповні реалізувати й ті права, які тепер мають у теорії. Польсько-руська боротьба продовжуватиметься, бо її неможливо уникнути там, де дві національності – привілейована й упосліджена в соціальному й політичному плані – живуть у одній країні. У цій боротьбі обидві сторони припустатимуться зловживань і часто-густо огидних учинків, бо з обох боків на передній край висуваються крайні націоналістичні, шовіністичні, неперебірливі в засобах елементи.

«Вартий палац Паца, а Пац палацу». Немає такого огидного факту, який би вчинила одна зі сторін, якому б не можна було протиставити такий самий факт, учинений іншою. Чим є гіршим кокетування німецьких гакатистів і огидне русофільство українських націоналістів за підтримку польськими колами руських москвофілів? Огидні пасквілі Равіт-Гавронських, Ратиборських та ін. в етичному плані не стоять вище за той бруд, яким закидають усе польське різноманітні Сембратовичі. «Słowo Polskie» своїми шовіністичними вибриками, брехнями, пасквілями й наклепами не поступається «Ділу». І чи кров руських селян, що проливається під час кожних виборів, є менш цінною за кров поляка – намісника Галичини?

Боротьба триває й триватиме далі. І коли щира демократія двох народів і здатна якимось чьому зарадити, то хіба намаганнями домогтися того, щоб ця боротьба не набувала таких огидних форм, щоб у ній було менше крові й бруду, але більше щирих переконань, які виходять за тісні повітові й провінційні межі, більше розуміння інтересів усієї Польщі та всієї України.

Єдиним виходом із дотеперішньої, здавалося б, безнадійної ситуації є оцінка взаємовідносин українців і поляків – по обидва боки кордону – зі становища незалежницьких прагнень обох країн. Лише на тлі цих прагнень можливим є *modus vivendi* і – в майбутньому – союз між поляками й українцями. Лише в світлі ідеалу незалежності Польщі й України демократія обох народів знайде шлях, який гарантуватиме задоволення справжніх інтересів кожної з цих країн. Лише під гаслом незалежності польсько-руське питання в Галичині чи питання Холмщини з російського боку можна буде спрямувати до нормального вирішення в рамках переговорів із питань кордону між двома народами, котрі живуть настільки змішано, як у Східній Галичині чи на Холмщині.

[1911]

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА
ПРОБЛЕМА
В ЧЕРВЕНСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Методи й шляхи
оздоровлення¹ взаємовідносин
у Східній Галичині
і східних воєводствах

Сутність теми національних меншин у Польщі полягає в нормалізації відносин у східних воєводствах і колишній Східній Галичині, де українці й білоруси являють собою міцний елемент, котрий може вважатися щонайменше співгосподарем цих земель. Євреї, як і німці, починають усе краще розуміти, що є абсолютними меншинами, добробут і національно-культурний розвиток яких цілковито залежить від віднайдення *modus vivendi* з більшістю – її успіх і добробут буде також їхнім успіхом і добробутом.

Повертаючись до ситуації у східних воєводствах і Східній Галичині, треба констатувати, що там місцеве українське чи білоруське населення становить більшість або половину загалу людності, але, незважаючи на це, дотепер було відсунуте від управління своїм краєм. Прагнення не допустити до врядування українців і білорусів у підсумку призвело до того, що до нього не допускаються й місцеві поляки. Східні воєводства і Східну Галичину віддано на відкуп неосвіченій і непридатній бюрократії, котра спирає свою владу на конфіскацію газет, розпуск товариств, тлумлення культурного, політичного й громадського життя українців і білорусів. Словом, фактична влада там потрапила до рук поліції й прокурорів.

Бездумна політика щодо українців і білорусів штовхала Польщу у прірву, бо мільйонні маси українців і білорусів ненавиділи не лише тупу брутальну бюрократію, а й саму польську державність.

¹ В оригіналі статті в заголовку вжито термін «санация». Оскільки статтю було написано на самому початку встановлення в Другій Речі Посполитій режиму санації і цей термін тоді ще не набув пізніших негативних конотацій, ми вважали за потрібне передавати його як «оздоровлення» (*прим. перекл.*).

Травневі події зупинили цей процес психічного віддалення від Польщі українського й білоруського населення. Ба більше – судячи з преси й усних повідомлень, ми пробудили старі почуття, розтопили, здавалося б, уже згаслі надії й очікування, пов'язані з Польщею. Слід пам'ятати, що українське й білоруське суспільство в Польщі опинилося між молотом і ковадлом. З одного боку, мають Радянську Росію, в межах якої національні права українського й білоруського народів мали все більші здобутки, але це відбувається в атмосфері насильства й безправ'я, адже писати, говорити українською та білоруською там може лише той, хто сповідує комуністичний світогляд. Таким чином розвивається власна культура, але сперта на накинених, чужі первні, зростає покоління, що розмовляє лише українською чи білоруською, але з отруєними душами й думками. Водночас кожен українець чи білорус бачить, що жодної справжньої української чи білоруської державності в межах Радянської Росії нема, а за цю державність доведеться вести довгу й криваву боротьбу з Москвою.

З іншого боку, українські й білоруські землі, що належать Польщі, є лише окраїнами величезних етнографічних територій. Відірвані від Польщі, вони непридатні для того, щоб створити власну державність. Для цих земель тепер немає інших можливостей, ніж бути частиною Польщі або відірватися й приєднатися до Радянської Росії, що означало б – віддати під панування Москві весь український та білоруський народи. У таких умовах логічно дійти думки, що з українських і білоруських земель, що входять до складу Польщі, слід створити справжній П'ємонт національно-культурного відродження, а з іншого боку, укласти взаємовідносини з польською державою таким чином, щоб отримати в її особі союзника й помічника в боротьбі з Москвою за цілковите визволення.

Для того, щоб так сталося, у кордонах Республіки Польща необхідно створити можливості повного національного й культурного життя, творення й збагачення власної культури на взірць Західної Європи. Окрім того, необхідним є розуміння Польщею того, що незалежні Україна й Білорусь є її найкращою гарантією від нових нападів Москви.

Такої можливості й такого розуміння досі не було – і українське й білоруське суспільство перебувало в Польщі між молотом і ковадлом – між московською «чрезвычайкою» й польською казарменною бюрократією. Тож нічого дивного, що з'являлися голоси, що казали: «Краще під "чрезвычайкою", там, де допитують і судять по-українському, де весь народ, хоч і під батоном, але разом».

Травневі події стримали такі настрої і, як я вже казав, збудили великі надії. Таку щасливу нагоду не можна змарнувати, треба «кувати залізо, допоки гаряче», треба використати цей поворот думок і сподівань у бік Варшави – бо хто знає, чи не востаннє український і білоруський селянин повернув свої змучені очі в нашу сторону, шукаючи тут рятунку й кращої долі. Уряд проф. Бартля¹ має це собі усвідомити. Через це у східних воєводствах і Східній Галичині мають відбутися радикальні й швидкі зміни.

Це реформи настільки незначні й необхідні, що справді сумним є той факт, що за них треба так боротися.

Передусім має надійти оздоровлення й виправлення наявних відносин. Має бути покладено край кривді, яку чинено людям на Кресах і у Східній Галичині.

Запорукою цього має стати негайна заміна вищого чиновництва у Східній Галичині та східних воєводствах. Не може лишатися там жоден воєвода, жоден прокурор, жоден шкільний куратор, бо адміністрація, судочинство й шкільна влада там себе цілковито дискредитували. Ніхто не повірить, що пани Дембський, Гарпаріх, Сікора, Головня зможуть змінити дотеперішній курс.

Лише нові люди зможуть вичистити ті авгієві стайні, що їх залишили численні дотеперішні старости, шкільні інспектори, судові слідчі, підпрокурори, шефи політичної поліції і т. ін. Це – обов'язок, це – державна необхідність, і кожен день зволікання приносить величезну шкоду.

Слід не лише змінити верхівку адміністрації, не просто усунути непридатних урядовців першої інстанції – необхідно брати на державну службу українців і білорусів. Серед них уже є значна кількість правників, лікарів, агрономів, інженерів, із числа яких вийдуть здібні чиновники, судді, прокурори.

Наступна справа, яка не терпить зволікань, – запровадження самоврядування. Ця справа є соромом Польщі, робить посміховисько з її конституції, котра має свідчити про демократичний устрій нашої держави.

Нині всюди в Європі самоврядування є фундаментом демократичної держави. Тим часом у Східній Галичині, а слідом за нею – і в Західній упродовж 15 років не було проведено вибори навіть до

¹ Уряд Казімежа Бартля було скликано після травневого перевороту 15 травня 1926 року (мається на увазі державний переворот після появи в пресі інформації про замах на Юзефа Пілсудського, що нібито стався 12 травня. – *Прим. перекл.*). Із кількома змінами він протримався до 30 вересня 1926 року. В українських справах провадив політику поступового розширення національних свобод.

куріальних органів самоврядування¹. Це ж саме має місце і у східних воеводствах. Результати цього є просто фатальними. У сільських громадах замість обраних населенням вїтїв урядують вїйти й комісари, призначені старостою. Відчуваючи свою безкарність і неможливість усунення з посади, вони у величезному числі випадків б'ють людей у страшний спосіб, практикують хабарництво та крадіжки. Повітові й міські ради у Східній Галичині переважно замінені комісарами або їхній склад довільно дібрано старостою. Занепад самоврядування у Галичині дав результати – повний ідіотизм громадського життя. Тоді, коли магістрати й повітові сеймики у Конгресівці² й колишній прусській займанщині³ розвивають величезну й усебічну діяльність, – там не робиться нічого, не будується ані нових доріг, ані шкіл та шпиталів і т. п.

У східних воеводствах повітові сеймики та магістрати призначаються, тому до їх складу входять люди, котрі складають єдину кліку зі старостою.

Старости й бургомїстри, яких ніхто суттєво не контролює, самовільно використовують майно громад і отримують із того легальні або нелегальні прибутки. Отож, немає нічого дивного в тому, що вся адміністрація стає на голову, щоб не було впроваджено справжнє самоврядування.

Тим часом, ніщо не заспокоїть так українське і білоруське населення і не посприє його звиканню до польської державності, як самоврядування. Дороги, електростанції, лікарні, охорона порядку, сільськогосподарські школи – усе це однаково потрібне і польській, і українській, і білоруській, і єврейській людності, і все це в інтересах польської держави. На тлі податків чи будівництва доріг з'являтимуться спільні інтереси та антагонізми однієї частини населення повіту (без огляду на її національну приналежність) щодо іншої.

¹ Куріальні органи самоврядування – органи самоврядування, вибори до яких здійснювалися за куріальною системою (із поділом виборців на «курії» за станомою приналежністю, освітнім, майновим рівнем тощо і чітко визначеною кількістю місць у представницькому органі для кожної курії, незалежно від її сільськості). За такою системою здійснювалися вибори до Галицького крайового сейму за часів Австро-Угорської імперії (*прим. перекл.*).

² Частина Польщі, що з 1815 року до проголошення Другої Речі Посполитої перебувала у складі Російської імперії. Назва походить від назви Віденського конгресу 1815 року, за ухвалою якого Герцогство Варшавське ввійшло до складу Росії (*прим. перекл.*).

³ Тобто територія, котра внаслідок поділів Польщі опинилася у складі Пруссії і перед проголошенням Другої Речі Посполитої входила до складу Німецької імперії (*прим. перекл.*).

Смію заявити, що однією з головних причин занепаду антисемітизму в Конгресівці серед польського населення і послаблення антипольських та антидержавних настроїв серед єврейського населення, що були настільки сильними в 1918–1919 роках, є запровадження справжнього, спертого на «п'ятиприкметникове»¹ виборче право, міського самоврядування, коли могли пізнати одне одного й зблизитися люди, котрі мали довіру громади і вплив.

Такі ж зміни в настроях принесе запровадження самоврядування на Кресах і у Східній Галичині.

Але це має бути справжнє самоврядування, сперте на «п'ятиприкметникове» виборче право, оскільки воно гарантує участь польського населення і, з іншого боку, змушує непольську людиність надсилати до органів самоврядування свої найкращі сили, здібні до праці чи, можливо, й до керівної роботи, а отже, тих, хто лояльно ставиться до держави й може співпрацювати з владою.

Давши Кресам і Східній Галичині сільське, повітове й міське самоврядування, міністр Млодзяновський² зробив великий державний крок у напрямку міцного й тривалого скріплення цих земель.

Досі ми говорили лише про справи, котрі, б'ючи в українців і білорусів, били одночасно і в поляків, бо від поганої, недоугої й тупої бюрократії, від браку самоврядування потерпали всі незалежно від національності, потерпало все господарське й суспільне життя цих регіонів.

Але поляки й українці, поза тим, мають важливу для кожного з цих народів царину, в якій до них висувалися окремі домагання. Маю на увазі шкільництво. Тут діються неможливі речі. С. Грабський³ і без того невдалий закон про утраквістичні школи⁴ призвели до справжнього погрому українських та білоруських шкіл.

¹ Тобто таке, яке можна охарактеризувати п'ятьма прикметниками: загальне, пряме, рівне, пропорційне й таємне (на таких засадах відбувалися вибори до Сейму) – на противагу «триприкметниковим» виборам до Сенату (загальне, пряме, таємне), під час яких застосовувалася не пропорційна, а мажоритарна система (*прим. перекл.*).

² Казімеж Млодзяновський (1880–1928) – польський політичний діяч, працівник МВС, головний комендант комунальної і народної міліції, комендант школи підхорунжих у Варшаві, тричі обіймав посаду міністра внутрішніх справ (в уряді К. Бартла після травневого замаху 15 травня – 30 вересня 1926 року). Належить до числа прихильних до української справи політиків.

³ Станіслав Грабський (1871–1949) – політик і економіст, професор Університету Яна Казимира у Львові і Варшавського університету, член Національної ліги та Польського кола в російській Першій Державній думі у Петербурзі. Ініціатор утворення Народно-національного союзу, що об'єднав більшість правих політичних течій. Двічі обіймав посаду міністра віровизнань і народної освіти. З 1939 року – в еміграції. Голова Національної ради в Лондоні, пізніше – Крайової національної ради.

⁴ Школи, в яких викладали двома мовами (*прим. перекл.*).

Усі початкові білоруські школи зачинено, так само зачинено всі початкові українські школи на Волині і майже тисячу початкових шкіл у Східній Галичині. Державних середніх українських і білоруських шкіл немає, а приватні було ліквідовано у безглуздий і рафіновано жорстокий спосіб.

У цій царині має відбутися радикальна зміна ставлення Польщі до українського й білоруського шкільництва. Держава не повинна протидіяти появі якнайбільшої кількості початкових українських і білоруських шкіл. В інтересах польської держави лежить те, щоб якнайбільше її громадян уміли читати й писати. А добре відомо, що люди охочіше віддають гроші на школи з рідною мовою викладання.

Закон від 31 липня 1924 року має бути суттєво змінено, оскільки складання присяги вносить до шкільної справи фактор політичної агітації. Але й тепер на підставі чинного закону можна створити сотні нових українських і білоруських шкіл, оскільки закон чітко визначає, що там, де батьки 40 дітей висловлять бажання мати таку школу, вона має з'явитися. Шкільний плебісцит, що відбувся б після позбавлення агітаційного нальоту, без сумніву, дасть можливість зорієнтуватися, де справді існує потреба в українських і білоруських школах.

Утраквістичні школи слід зберегти там, де населення є мішаним і його не вистачає для відкриття двох шкіл.

Натомість центр тяжіння цього питання повинен лежати на тому, щоб українські й білоруські початкові школи отримали кваліфікований і добре обізнаний із польською культурою й мовою учительський склад. Іншими словами, йдеться про те, щоб українські й білоруські вчителі могли добре й охоче навчати дітей польської мови, щоб вони прихильно ставилися до польського народу, мови і культури.

У зв'язку із цим найважливішою турботою Міністерства народної освіти має бути заснування українських і білоруських учительських семінарій, які б мали високий рівень викладання й готували хороших викладачів.

Не бачу нічого поганого в тому, щоби по одній українській і білоруській учительській семінарії було, наприклад, у Кракові, де українська й білоруська молодь мала б змогу пізнавати польську культуру з найкращих і найчистіших джерел. Природно, що директорами таких семінарій, а також вчителями предметів, які викладаються рідною мовою, повинні бути краяни, котрі користуються повагою у власній громаді. Такі семінарії, що мали б національну атмосферу і давали можливість спілкуватися з польським

супільством і науковим світом, виховують нове покоління вчителів-українців і білорусів, чиє знайомство з Міцкевичем, Словацьким, Виспянським, Жеромським навчить їх шанувати польський народ і культуру. Тоді вони зрозуміють, що С. Грабський, Лопушанський¹, Прушинський² є продуктами столітньої неволі, а не виразом справжніх первнів польського народу.

Звісно, це не виключає можливості таких семінарій у Вільні, Новогрудку, Луцьку, Кременці, Львові з ще більшим наголосом на високому рівні викладання й особливо серйозному доборі польських викладачів.

З іншого боку, в усіх польських учительських семінаріях у східних воєводствах (бо у Східній Галичині вони є утраквістичними) має бути впроваджено викладання української мови та літератури й історії України (рівно й білоруської), щоб польські вчителі, йдучи працювати до польських шкіл у цих землях, знали не лише польську, а й білоруську (так само й українську) мову та культуру. Тоді такий учитель зможе дуже прислужитися справі культурного зближення братніх народів.

Саме тому в державному інтересі є не нав'язування населенню польської школи та завезення із Західної Галичини й Конгресівки вчителів, котрі не володіють мовою місцевої людності й не розуміють їхніх звичаїв і культури, а заснування білоруських і українських шкіл із учителями-білорусами та українцями, вихованими у знанні й повазі до польської культури. Утраквістичні школи теж можна засновувати, але лише там, де населення є дуже змішаним (Холмщина, Підляшшя, Гродненщина, Віленщина). Там учителями можуть бути поляки, котрі добре володіють мовою місцевої людності, поважають місцеве населення і симпатизують йому без огляду на національну приналежність.

Словом, центр тяжіння у сфері української та білоруської початкової школи лежить у творенні відповідних учительських кадрів.

Не можна перешкоджати створенню українських і білоруських шкіл усіх типів: чим більше в Польщі шкіл, тим краще – повинен мати місце лише розумний і гнучкий контроль із боку шкільних інспекторів, які б перевіряли, чи ці школи не стали осередками антипольської роботи і чи на належному рівні там викладається польська мова.

¹ Тадеуш Лопушанський (1874–1955) – діяч у сфері освіти, міністр віровизнань та народної освіти.

² Конрад Прушинський (1851–1908) – письменник, видавець, юрист, співзасновник Товариства наукової освіти.

Якщо у сфері освіти на Кресах працюватиме висококваліфікований і обізнаний із польською культурою вчитель-білорус чи українець, толерантний шкільний інспектор, котрий би дбав не про те, щоб у школах якнайменш говорили українською чи білоруською мовою, а про те, щоб українською чи білоруською дітям розповідали про Косцюшка, Міцкевича, Словацького, Пілсудського, Люблінську унію, Литовський статут, повстання 1831 та 1863 років, похід на Київ 1920 року, а в польських школах – про Києво-Могилянську академію, Гадяцьку унію, Шевченка, Франка, Петлюру, боротьбу українського й білоруського народів за свою незалежність, про лицарську вірність армії Петлюри після київської поразки, – тоді справу українського та білоруського шкільництва буде узгоджено з інтересами українського й білоруського народів, бо це створить на селі початки нового, освіченого й національно свідомого покоління. Таке рішення відповідатиме й польському державному інтересу, оскільки це покоління буде виховано в знанні польської мови та повазі до історії та культури Польщі.

Настільки ж радикально має змінитися й система середньої освіти у східних воєводствах. Там досі немає державних українських і білоруських шкіл, як немає і утраквістичних. Водночас українську й білоруську молодь дуже неохоче приймають до польських середніх шкіл. Звідси стає зрозумілою тенденція призупинення формування української та польської інтелігенції. Про існування такого варварського задуму свідчить ставлення шкільної адміністрації до приватних українських і білоруських гімназій. Їм не видають постійні ліцензії (їх лише подовжують щороку), закривають у них молодші класи, їхнім випускникам відмовляють у вступі до польських університетів, ускладнюють отримання польського атестата.

Це абсурдна і шкідлива політика. Влада вважала, що таким чином підштовхне ці гімназії до занепаду. Помилилася. Білоруські гімназії у Вільні, Новогрудку, Клецьку і Радошковичах і українські на Волині – у Луцьку, Рівному та Кременці – і далі існують, тримаючись завдяки надлюдським зусиллям громади і жертвовності вчителів. У цих гімназіях навчаються передусім діти селян, і таким чином у них створюється зав'язь нової інтелігенції. Але в яких страшних умовах! Не маючи субсидій ані від уряду, ані від органів місцевого самоврядування, ці школи матеріально ледь жевріють, що стає причиною низького рівня викладання. Учні, позбавлені можливості отримати подальшу освіту, зростають у розчаруванні

й ненависті до польської держави і з цією ненавистю або повертаються на село, або втікають до університетів Росії чи Праги. Так ми створюємо початки інтелігенції, але інтелігенції, яка вороже ставиться до нас.

Цьому треба покласти край. Ці гімназії повинні отримати постійні ліцензії, право публічності, тобто визнання їхніх атестатів на рівні з атестатами державних гімназій. Їм треба надавати постійні субсидії, державним коштом найняти до них учителів польських предметів із правом визначення кураторів, щоб таким чином упровадити до них відповідний польський елемент. З іншого боку, слід заснувати державні українські й білоруські гімназії – спочатку як паралельні молодші класи із щорічним відкриттям вищого з українською або білоруською мовою викладання при кількох польських гімназіях у Вільні, Новогрудку, Слонімі, Луцьку, Ковелі тощо. Таким чином польська держава могла б побудувати цілковито контрольовану нею систему українських і білоруських середніх шкіл.

Таке рішення корисне ще й тим, що посприяло б економії коштів скарбниці, а молодь двох народів виховувалася б під одним дахом.

Однією з головних і найнагальніших реформ вважаю запровадження української мови та літератури (так само й білоруської) в усіх польських середніх школах у східних воеводствах. Це державна необхідність, якщо ми хочемо в майбутньому мати там розумну інтелігенцію й здібну адміністрацію. Чиновник, суддя, лікар, агроном на цих землях мають володіти мовою місцевого непольського населення, якщо вони хочуть, щоб до них дослухалися і їх поважали.

Абсурдно вимагати, щоб мільйони дотепер неписьменних і темних селян навчилися польської мови. Значно простіше (і для держави це буде мудрішим кроком), щоб мову цих мільйонів вивчила тамтешня польська інтелігенція, польська адміністрація всіх зразків. Мовні закони від 31 липня 1924 року, котрі слід якнайшвидше втілити в життя, залишаються мертвими словами саме тому, що одночасно з ними не було видано розпорядження, котре логічно витікало б із них, – про те, щоб представники польської влади на місцях упродовж року вивчили українську або білоруську мови.

Маю надію, що нинішній уряд це логічне, розумне й практичне розпорядження усе ж таки видасть.

Крім того, радикально змінитися повинна вся система судочинства у східних воєводствах. Слід усунути суддів і прокурорів, котрі вороже настановлені проти місцевого населення, не знають його мови й звичаїв. Слід найняти місцевих правників, незалежно від їхньої національності, але таких, які добре володіють українською або білоруською мовами. Суд, у якому селянин не лише сам зможе свідчити рідною мовою, а й буде допитаний тією ж мовою прокурором чи суддею, – такий суд стане одним із чинників поєднання цього селянина з державою.

Однак, повертаючись до справ освіти, варто приділити увагу і вищій школі. Тут також продовжується абсурдна політика. Не відкриваємо українського університету і взагалі не приймаємо української та польської молоді до польських вищих навчальних закладів. Із цим треба покінчити. Український університет у Львові є річчю необхідною і вже настільки передискутованою, що на це шкода слів.

Одночасно на Волині слід відкрити Вищу агрономічно-торговельну школу з особливим наголосом на кооперації, до якої українці мають хист. Ця школа має бути українською, але з правом приймати поляків як до числа професорів, так і до числа студентів, оскільки повинна стати на високому науковому рівні і притягувати до себе з усієї Польщі людей, котрі захочуть присвятити себе кооперації. Поляки можуть їхати або до Чехії, або до Кременця на Волині. Нарешті, у Віленському університеті слід відкрити кафедри білоруської мови, літератури та етнографії. Крім того, має бути засновано Білоруський вищий педагогічний інститут, котрий би дав білорусам початки власної педагогічної інтелігенції.

Це щодо шкільництва.

Із ним є тісно пов'язане загальне культурно-національне й політичне життя українців і білорусів. Тут має статися негайна й радикальна зміна. Дотеперішні нагінки і переслідування «Просвіт», преси, видавництв, театрів, політичних партій та всіх громадських установ мають змінити толерантність і довіри, заклик до того, щоб українське й білоруське суспільства, користаючись зі свободи, самі провадили ідеологічну й політичну боротьбу з комунізмом.

Я переконаний, що цей шлях довіри до демократичних і патріотичних елементів серед українського й білоруського суспільства ми найкраще й найшвидше зможемо протиставити комуністичним впливам, котрі нині у східних воєводствах та Східній Галичині, поки там урядують поліція, є дуже сильними.

Залишається ще одна царина – життя православної церкви. Цю церкву слід оточити опікою з боку держави, захистити її від захланності римо-католицької церкви. Там, де населення вимагає цього, слід повернути громадам і заново відкрити зачинені церкви. Православну церкву слід українізувати й білорусизувати, а також водночас демократизувати шляхом допуску населення до внутрішнього управління нею.

Це – щодо справ політичних, культурно-освітніх і релігійних.

Однак виконання і втілення в життя всього цього не дасть належних стійких результатів, якщо одночасно не буде проведено далекоглядне економічне оздоровлення.

Передусім держава повинна вкладати в Креси значні інвестиції загальнодержавного значення на будівництво залізниць, шосейних доріг, пошти й телеграфу, лікарень, регулювання річок, осушування боліт і т. п. Це потрібно для того, щоб населення бачило, що польська держава там справді будує і що людність із цього будівництва матиме зиск. З іншого боку, держава повинна оточити всі українські й білоруські економічні починання доброзичливим сприянням і опікою – усі ці численні кооперативи, каси взаємодопомоги та ощадні каси. Українці мають видатні здібності до кооперації, і в інтересах держави допомагати цьому рухові та водночас легально ним керувати й контролювати його через надання йому кредитів та інших позичок через державні банки.

Однак вихідним пунктом усього оздоровлення і справжнім фундаментом пов'язання українського й білоруського населення з польською державою є швидке й стале проведення там земельної реформи. Велике землеволодіння на цих землях слід ліквідувати на користь місцевої людності без жодного виокремлення місцевих поляків. Отримання землі з рук польської держави зав'яже міцні вузли між українським і білоруським селянином та польською державою.

У парі із земельною реформою має йти спрощення й полегшення процедури комасації¹ землі, ліквідація сервітутів² і т. ін. Якнайменше формальностей, якнайбільше полегшень і заохочень.

¹ Комасація – один із найважливіших елементів земельної реформи в міжвоєнній Польщі, що полягав у зобов'язанні великих землевласників продати місцевим селянам за посередництвом надлишок землі понад встановлений ліміт (*прим. перекл.*).

² Сервітут – право на обмежене користування землею людиною, якій не належить дана ділянка (наприклад, право проходити або проїжджати нею, надане власникові сусідньої ділянки, тощо) (*прим. перекл.*).

Упорядкування земельних відносин збудує фундамент, на якому можливо побудувати міцну споруду польської державності у Східній Галичині та східних воєводствах.

Це можна зробити лише в один спосіб – дати можливість українцям і білорусам, котрі мешкають у Польщі, жити всією повнотою національного, культурного, політичного і релігійного життя, оточити їхні економічні й суспільні потреби розумним і постійним піклуванням з боку держави.

[1926]

Напрями програми польсько-українського зближення

В останні роки сталися два важливі факти у царині польсько-українських відносин. Першим із них став крах переговорів¹ у справі угоди між центральною репрезентацією Клубу ББ² і Українським парламентським клубом³ – про цей крах ми дізналися із заяви посла Голувка⁴. Цей факт зайвий раз стверджує, що шлях формальної угоди, можливо, не є найкращим. На щастя, крім нього, є й інші давно вже випробувані шляхи, які краще й більш певно ведуть до зближення народів, котрі конфліктують, але мешкають в одній державі. Про ці шляхи говоритиму нижче.

Другою подією стала публічна заява єпископа Хомишина⁵ у вигляді пастирського листа. Він закликає до українсько-польського зближення, а також до лояльності українських мас до польської держави. Погляди цього єпископа відомі суспільству, але офіційність його виступу робить із його пастирського листа важливий політичний факт.

Єпископ Хомишин опосередковано висловлюється проти формальної угоди, стверджуючи, що українські угодовці, а також ті, хто має намір укласти угоду, є непопулярними серед українців. У цей спосіб він дає зрозуміти, що не пов'яже з угодою зближення народів.

¹ Переговори, про котрі йдеться, було ініційовано в лютому 1931 року, одразу після т. зв. акції пацифікації у Східній Галичині, проведеної польським урядом у вересні – жовтні 1930 року. Ці переговори не мали наслідків, а одного з їх ініціаторів – Т. Голувка – було вбито в результаті замаху.

² Парламентський клуб Безпартійного блоку співпраці з урядом, санаційної політичної організації, заснованої 1928 року.

³ Йдеться про українське парламентське представництво, до складу якого входили переважно послы від УНДО.

⁴ Див. біографію у відомостях про авторів.

⁵ Григорій Хомишин (1867–1947) – станіславівський греко-католицький єпископ.

Далі єпископ Хомишин висловлює побажання щодо створення конкретної програми зближення. Він вважає, що це на часі. Але така постановка питання виключає заглиблення в подробиці концесій і концесійок, проектів і пропозицій, а навпаки – каже нам передусім установити засадничі рамки того, чого ми маємо прагнути. У зв'язку з цим прошу вибачити мені, якщо я, поставивши собі за мету схарактеризувати необхідні вимоги такої програми, не приділю багато місця ані конкретним потребам чи прагненням українців, ані застереженням і страхам, які можуть ті чи інші проекти пробудити серед поляків. Я обмежуся передусім засадничими напрямками програми без урахування будь-яких концесій чи угод, що лише створюватимуть враження безладної роботи.

У праці над розробкою засадничої програми можуть багато в чому допомогти статті п. Бохенського¹, вміщені в «Czasie»². Поза тим голоси преси, як польські, так і українські, у тому числі й прихильні до автора, намагаються не порушувати засадничих тез, висунутих п. Бохенським. Швидше, вони хочуть використати його заяви як зброю в актуальній політичній боротьбі. Запозичують, як це робить українська преса, прихильний тон його текстів, а тоді із задоволенням занотовують окремі його конкретні пропозиції.

Однак, насправді, взяття до відома пропозицій п. Бохенського без заглиблення в мотиви, з яких він їх робив, у підстави, на яких він вибудовує свої тези, не може провадити до чогось позитивного. Так, наприклад, однією з основних його пропозицій є визнання Львівсько-Тернопільської провінції, з необхідності пов'язаної зі Станіславівською³, територією зі змішаним населенням. Поряд із цим він звертає увагу на необхідність порозуміння місцевих польських і українських чинників. Але чи таке порозуміння буде можливим, коли українці бачитимуть, що ми, поляки, є тут нечисленним елементом? Чи ж у такому разі розмови про локальне зближення матимуть сенс? І навпаки, коли поляки ігнорували б існування українців, чи могли б вони з ними домовитися?

З боку Польщі стає все важче ігнорувати існування українців на наших землях. Місце такого ігнорування тепер посідає концепція національно змішаної території. Так, у своїй відомій сеймовій промові, після численних цитат із моєї статті про змішану українсько-

¹ Див. біографію у відомостях про авторів.

² «Час» («Czas») – громадсько-політичний часопис, що виходив у Кракові (1848–1934) та Варшаві (1935–1939). Видання вважалося одним із головних органів польських консерваторів.

³ Станіславів – назва Івано-Франківська до 1962 року (прим. перекл.).

польську територію, посол Дюбуа¹ постійно говорить про Східну Малопольщу вже лише як про національно змішані землі. Останнім п. Голувко у своїй статті у «Gazecie Polskiej»² ужив твердження про національно змішану територію колишньої Східної Галичини більш-менш тими ж словами, як це виразив п. Бохенський. Українці досі не зачіпали цієї проблеми у своїх заявах. У цій справі п. Бобжинський³ у приватному листі від початку березня цього року висловлює думку, що небажання визнати поляків співгосподарями у Східній Малопольщі стане найбільшим ускладненням для реального польсько-українського порозуміння. Думка настільки авторитетної державної особи, докладно знайомої з нашими відносинами і загалом прихильної до українців, дає багату поживу для міркувань.

Думка про невизнання рівноправними співгосподарями краю чисельно значних меншин є властивою не лише українським діячам. Вона виявляється і в інших європейських країнах, у яких існують меншості такого типу. Такі думки є одними з найважливіших джерел неспокою, що існують у національній царині в післявоєнному світі. Але слід зупинитися на питанні про те, чи небажання визнати нас співгосподарями може принести українцям якусь хоча б гадану користь.

Отож, коли хтось обіймає державну владу над якоюсь територією, він може мати таку гадану користь. Так, наприклад, у час існування ЗУНР українці могли, вважаючи поляків меншиною, а не співгосподарями краю, зняти всі вивіски польською мовою. Згадаємо, що вони визнавали за нами певні права як за меншиною, але не як за співгосподарями краю. Але й ці права вони розуміли дивно, доказом чого може бути тодішнє виборче право, що спиралося на національний кадастр і надавало нам чотири мандати із загального числа у сто двадцять. Такий стан речей цілковито не відповідав не лише нашому культурному становищу в цій країні, а й процентному співвідношенню чисельності населення. Після подібного досвіду ніхто не повинен дивуватися, що навіть найбільберальніші поляки можуть і мають вимагати від українців визнати поляків співгосподарями краю. Очевидно, що тут ідеться про

¹ Станіслав Дюбуа (Stanisław Dubois) (1901–1942) – соціалістичний діяч, публіцист, посол до Сейму, співорганізатор Центролівиці.

² «Gazeta Polska» – громадсько-політична газета санаційної орієнтації, що виходила у Варшаві у 1929–1939 роках.

³ Міхал Бобжинський (Michał Bobrzyński) (1849–1935) – історик, консервативний галицький політик, лідер «станчиків», намісник Галичини у 1908–1913 роках.

господарів у локальному розумінні, бо у значенні здійснення державної влади може йти мова лише про одного господаря, яким є польська держава.

У часи вищезгаданого обмеження всіх прав поляків один патріотично налаштований розумний українець сказав мені, що боїться, як би не сталося так, що поляки, повторно зайнявши цей край, не чинили у такий же спосіб. Як відомо, поляки після свого повернення принаймні не обмежили виборчих прав, якими могли скористатися українці з огляду на свою чисельність. Натомість справді, всюди, де українці перед тим познімали польські написи, було знято українські. У тих українських сільських громадах, на які не поширювалася влада ЗУНР, завдяки чому не було знято польських вивісок, українські написи теж лишаються дотепер, як ми це бачимо, наприклад, у багатьох селах трьох південно-східних повітів Краківського воєводства.

Бачимо, що деякі користі, радше формальні і короточасні, можуть мати місце, коли у власній державі ігнорується те, що інший народ є співгосподарем, навіть коли цей факт очевидний. Натомість у чужій державі така позиція не може принести нічого, більше того, вона може принести втрати, про які я хочу сказати докладніше. Якщо в наших південно-східних воєводствах ігноруватиметься важливе значення польського чинника, то можливими стануть лише зносини з центральною владою країни. На такій позиції українці стояли неодноразово, звертаючись то до Відня, то до Варшави, залежно від того, кому належала Східна Галичина. Не заперечуючи цілком потреби чи навіть необхідності таких контактів із центром держави, до котрої вони належать, я хочу показати на прикладі, що без підтримки з боку місцевих польських елементів такі переговори ніколи не давали позитивних результатів.

Відомо, що коли намісником Галичини був граф Анджей Потоцький¹, відносини між австрійським урядом і українським парламентським представництвом були надзвичайно близькими, дійшло навіть до укладання угоди з тогочасним прем'єром бароном Беком². Незважаючи на це, тодішній період не був корисним для українців, принаймні коли дивитися з їхнього боку. Навпаки, українці добре пам'ятають особу й епоху графа Станіслава Бадені, котрий був маршалком сейму, потім – духовним вождем місцевого

¹ Анджей Потоцький (1861–1908) – граф, консервативний політик, намісник Галичини з 1903 року, маршалок сейму, один із чільних представників «станчиків».

² Макс Владімір фон Бек (1854–1943) – австрійський політик, міністр-президент (відповідник посади прем'єр-міністра) австрійської частини Австро-Угорщини в 1906–1908 роках (*прим. перекл.*).

польського населення, а крім того, й уродженцем Східної Мало-польщі. Саме в його часи місцеві поляки найменше протидіяли прихильному курсу щодо українців.

У реальній політиці, зрештою, найбільше говорять із тими, хто більше за інших важить, а не з тими, хто найшвидше погоджується з нашою думкою. Завжди можна знайти людей, можливо, просто мало зацікавлених, які будуть доброзичливо ставитися до співрозмовника. У польсько-українських відносинах це було викликано, з одного боку, пасивною позицією польської громадської думки, а з іншого боку, місцевими поляками з їхньою силою дієвої згоди та незгоди. Саме з цією людністю українська політична думка повинна на практиці стати на шлях реальної політики. Варшава завжди визнає те, що прийме Львів.

Один із найкращих не лише теоретичних, а й практичних знавців польсько-української справи нещодавно висловився, що не було б **пацифікації**¹ в тій формі, у якій вона відбулася, якби не відповідний настрій частини польської громадськості. Ця громадськість, перебуваючи під багаторічним впливом думок про боротьбу проти українців, визнала, хоча б пасивно, те, що відбувалося. З іншого боку, можна сказати, що відносно малі масштаби хвилі арештів серед українських політиків пояснюються пасивним ставленням до цих арештів польської громадської думки. Бачимо, що місцева польська громадська думка, хоча колись і була досить нервовою, тепер не є настільки виразною. Навіть більше, у значній своїй частині вона не є безоглядно ворожою щодо українців.

Але якою є ця польська опінія? Хто її виражає? Це – першорядні питання для кожного, хто зрозумів значення громадської думки для українсько-польських відносин. У часи передвоєнного парламентаризму це питання було б зайвим. Тоді її в повній мірі контролювали партії. Газети висловлювали волю парламентарів і поширювали її серед населення. Цей стан досі значною мірою існує серед українців, оскільки їхнє парламентське представництво є більше національним, ніж партійним, що часто буває, коли якийсь народ у державі перебуває в меншості. Натомість криза парламентаризму повною мірою проявилася у сучасному польському суспільстві, як, зрештою, і серед значного числа інших народів, котрі нині мають власні держави.

Якщо йдеться про те, щоб визначити, хто виражає польську громадську думку в сьогочасній Польщі, а конкретніше, про що нам ідеться, хто її виражає у Східній Малопольщі, – знайти відповідь

¹ Підкреслення автора.

буде надзвичайно складно. Тож не слід дивуватися тому, що з цим рахуються українці. Вони щиро кажуть, що невідомо, хто в підсумку матиме сталий вплив у польському суспільстві колишньої Галичини.

Вважаю за необхідне зробити невеличкий філософський відступ. Деякі думки, незалежно від того, чи їх було пущено у світ у вигляді програми якоїсь партії, чи шляхом літератури або публіцистики, закріплюються в суспільстві й живуть далі. Іноді навіть незважаючи на занепад партії, від якої вони пішли, або забуття того, із якого літературного твору їх запозичено. Деякі з цих думок настільки усталилися у своїх суспільствах, що відмінність у політично-партійних переконаннях навіть найбільш ворожих між собою людей не перешкоджає їм мати ідентичні погляди, скажімо, на питання національної політики. У нинішніх політичних умовах не слід аж надто серйозно зважати на приналежність людей до конкретних партій чи політичних груп. Польське суспільство перебуває в політично організаційному хаосі. Політичні розрізнення залежать від того, кого ми хотіли або не хотіли бачити у владі, а не від переконань чи конкретних програм. Іноді просто дивовижною є відмінність між думками прихильників якоїсь партії та її офіційною програмою.

Але, можливо, саме завдяки тому людям доброї волі в наш час не було б настільки важко діяти в цей спосіб на політичні переконання своїх співгромадян, щоб посприяти усталенню в суспільстві більш людських поглядів, які б приносили державі як цілості більшу користь замість постійної громадянської війни. Очевидно, смішно було б говорити, що якась із сучасних впливових сил була б здатна гарантувати, що зможе привести суспільство до таких переконань. Але не слід вважати виключеними можливості позитивного впливу. У момент, коли суспільство вийде з політично організаційного хаосу, можливо, проявиться цілком його нове обличчя. Усе залежить від праці, яку буде вкладено в це суспільство.

Тут варто чітко поставити питання про т. зв. концесію. Розумію нетерпіння українців щодо цього. Вони втратили багато з тих свобод, які мали за часів Австрії та польської автономії в Галичині. Майже цілковито втратили своє шкільництво. Всюди зникли українськомовні вивіски. Їхню мову не визнається ніде з тих місць, де допускався усний чи письмовий її різновид у попередній період. Незважаючи на це, не можна надто нервово ставитися до проблеми концесії. На мою думку, свободи для українців можна обґрунтувати допіру тоді, коли польське суспільство, з одного боку, зрозуміє

їхні потреби й захоче їх визнати, а з іншого, стане повністю переконаним, що після надання цієї концесії воно не наражатиме на небезпеку ані можливості свого розвитку в краї, ані своїх державних інтересів. Передусім слід здійснювати на практиці ті вимоги українців, які найменше можуть викликати подібні сумніви. Так само, слід уникати всього, що могло б викликати в українців відчуття того, що хтось прагне їх асимілювати або перешкодити їм у національно-культурному чи економічному розвитку. Таким має бути перший етап польсько-українського зближення.

У цей перший період польська держава могла б уможливити для українців створення власної Академії наук, власного національного інституту на кшталт Оссолінеуму, дозволити відновити початкове й середнє шкільництво, коли буде вповні гарантовано, що в цих школах виховання відбуватиметься в державному дусі, і, нарешті, передбачити українську мову на вивісках і в діловодстві як допоміжну всюди в тих місцях, де українці становлять більшість. У економічній царині варто було б так само підтримувати розвиток українців, оцінюючи їхні господарські ініціативи аналогічно до інших господарських ініціатив у краї. Насамкінець, можна було б запровадити воеводську автономію з рівними правами українців і поляків у той спосіб, коли кожна національність матиме однакову кількість мандатів, як це пропонував п. Бохенський. Думаю, що така урядова програма зустріла б потужний опір, тому під час її реалізації слід виразити дієву турботу про долю поляків у цих землях. Два роки тому, коли писав про це в «Drodze», я твердив, що справа забезпечення розвитку поляків є найважливішим постулатом, натомість другим є урівноправлення українців у культурному й економічному розвитку. Нині на це частково згоджується навіть національна демократія, доказом чого може бути, наприклад, остання стаття проф. Глонбінського¹, у якій можна знайти таке твердження: «Господарем на цій землі є польська держава, яка визнає право всіх національностей на вільний культурний і господарський розвиток».

Повертаючись до постулатів, слід зазначити, що варто було б лишити на потім усі ті з них, що могли б викликати сумніви в якійсь із цих двох національностей. Так, наприклад, це питання про український університет на наших землях, про ширші мовні права для української меншини або, нарешті, питання культурної

¹ Станіслав Глонбінський (1862–1943) – політичний діяч, економіст, професор університету у Львові, міністр освіти у двох польських урядах, віце-прем'єр, посол до Сейму, сенатор.

природи, як, скажімо, запровадження латинської графіки для української мови чи водностійнення календаря для обох католицьких церков. Усі постулати на такий кшталт у наш час взаємної недовіри могли б викликати в обох суспільностях неприємне враження. Тому їх слід залишити на задньому плані.

З вищесказаного видно, наскільки делікатною й складною справою є відносини між обома народами. Один передчасний нерозважний крок може зіпсувати працю кількох років і підштовхнути край у безнадійний стан безкровної громадянської війни, у якому він перебуває нині. Просування єдино можливим шляхом може мати місце лише тоді, коли ці громади вдасться переконати, що наша держава в національній політиці робить послідовні, виважені, програмні кроки, що гасло уможливлення національного, культурного й суспільного розвитку для українців і таке ж саме гасло для поляків призначене не на взаємну шкоду обом або на користь одному коштом іншого, а є щирим і без застережень визнаним гаслом.

Переконаний, що лише шляхом повільної й послідовної праці в нашому суспільстві й спроб щоразу живіших контактів між обома суспільностями можна дійти істотного покращення взаємовідносин. Як немає країни, яка б могла постійно складатися із цілковитих злидарів з одного боку й багатіїв – з іншого, так само не може бути країни, у якій за убогства й темряви однієї народності інша могла б розвиватися в багатстві й культурі. Бо ж завжди в результаті убога й темна людність опустить заможну й освічену до свого рівня. Мудрі народи-асимілятори, як, наприклад, німці, намагалися підняти населення в господарському й культурному плані, незважаючи на окремішність інших народів від німців і не прагнучи їх відокремлення. З моменту, коли асиміляція як принцип дії стає неможливою, слід підняти народи, сприймаючи їх як частини всього населення як цілого. Так чинить Швейцарія, Сполучені Штати Америки, Англія. Одні з таких держав стали на цей шлях уже в момент свого заснування, інші – тоді, коли зрозуміли неможливість асиміляції. Усі вони зробили правильний висновок із фактичного стану, в якому вони опинилися, маючи чисельні національні меншини.

Мені здається, що способу дії, відмінного від вищевикладеного, немає. Від усіх інших шляхів віє романтизмом, і можна заздалегідь передбачити, що вони закінчатся поразкою. Романтизмом було гасло українців часів польсько-української війни «нехай нас розсудить залізо та кров», бо хоч вони нас і розсудили, але українська справа для Східної Малопольщі залишилася болючою проблемою.

Настільки ж болючим було б і українське питання, якби ці території залишилися в складі української держави. Так само романтичним було переконання поляків про те, що на цих землях вдасться втілити в життя гакатистичну політику Пруссії, яка мала на своїй території 4 % поляків за майже цілковитої відсутності інших національних меншин у той час, коли ми їх маємо 30 %. Романтизмом були настільки часті і в українців, і в поляків ілюзії щодо того, що король чи Бог надішле їм якогось мужа, який вилікує всі національні хвороби всупереч чи поза власною спільнотою. Нарешті, новим типом романтизму буде, коли самі себе почнемо переконувати, що зможемо зробити зі своїми громадами все, що захочемо. Натомість неромантичним спостереженням буде констатація того факту, що наші громади, хоч і близькі за походженням, культурою та господарськими інтересами, розсварені між собою і що від цього конфлікту нічого доброго не буде жодній із них.

Маємо мислити, як і завжди, коли йдеться про життя народів, категоріями довгих років, іноді навіть століть, а не хвилин. Національної згоди не можна дійти накиданням її собі на шию чи підписанням якогось документа. Спробуймо лише пробігти в думках довгий період і запитати себе, чи зблизилися б наші народи, чи зникла б взаємна недовіра, чи рушив би вперед загальний розвиток нашої країни, чи стало би вінцем цієї справи укладання якоїсь постійної польсько-української угоди, якби польсько-українські відносини рухалися в обумовленому напрямку?

Відповідаючи на це запитання, скажу, що, на мою думку, навіть у майбутньому буде потрібна форма угоди. Не бажаю повертатися до аргументів, котрі я висував проти ідеї угоди у своїй статті у «Drodze» 1929 року. Обмежуся лише найсильнішими. У понятті угоди звучить необхідність встановлення чинника, який був би компетентний визначати, чи ця угода виконується. У приватному житті таким чинником є встановлений згори третейський або звичайний суд. Очевидно, що жодна держава не погодиться на такий чинник у її політичних зносинах із власними громадянами. Але в такому разі втрачається будь-який сенс угоди. Нарешті, будь-яка угода є результатом переговорів. Що нам можуть дати українці за те, що їм даємо ми? Не будуть скаржитися і обіцятимуть лояльність? Вони й так не матимуть змоги вносити скарги, яких ми так боїмося, якщо ми урядуватимемо справедливо і правомірно. Лояльними вони будуть, якщо їм добре вестиметься, не будуть – коли їм буде зле.

Польська політика має бути політикою задоволення інтересів українців без шкоди для держави і польської суспільності, метою – їх лояльність. Ця політика повинна послуговуватися, якщо це буде можливо в майбутньому, намаганням спільно й узгоджено вирішувати конкретні проблеми в органах самоврядування або центральних органах влади, але не має бути – згідно з інтересами обох народів – політикою формальних угод. Маємо приклад подібної австрійської політики, яку провадили поляки, яка свідчить про те, який можна отримати результат таких дій. Як відомо, Австрія робила конкретні поступки щодо національних свобод поляків і водночас була пов'язана з Польським колом¹ досить нечіткими відносинами, оскільки вони зобов'язували лише в залежності від випадку. Ці неформальні відносини між Польським колом і австрійським урядом, однак, протрималися майже 50 років. Зближення такого стибу не вимагають того великого числа обманів, нещирих заяв, обіцянок, яких немає наміру дотримуватися, як це має місце в разі укладання угод. При цьому майже не було випадків, коли б народи ставили цю співпрацю під сумнів. Інакше з угодами – за них нібито несуть відповідальність народи й уряди, але на практиці зазвичай народи, а часто й уряди їх порушують. А відповідальність за угоду залишається на незначній групі політиків, котрі в таких випадках втрачають увесь свій вплив.

У всій цілості своїх розмірковувань я намагався унаочнити думку про те, що на наших землях слід задовольняти як польський, так і український народ, підтримуючи їхній національний, культурний і економічний розвиток. Треба заглибитися в потреби цих народів, дослідити перестороги, які вони можуть мати, якнай докладніше радитися з їхніми лідерами, прагнути до того, щоб конкретні справи якнайчастіше вирішувалися за взаємним порозумінням між обома сторонами. А передусім слід визначити стабільну політичну лінію, яка б не залежала від того, який настрої у нас викличуть заяви політиків іншої сторони або брак таких заяв.

На закінчення я хотів би розглянути ще одну проблему, яка час-то викликає негативні наслідки. Це – віра деяких поляків у те, що український простолод мислить інакше, ніж його лідери, що він зайнятий лише своїми господарськими справами і взагалі не мислить політично. Справжній стан речей є протилежним. Цей простолод у національних справах досить часто є радикальнішим за

¹ Тобто польським парламентським клубом у австрійській Раді держави (прим. перекл.).

свою інтелігенцію. Так, наприклад, можна сказати, що більшість інтелігенції, часто з причин міркувань над справою, була проти акцій саботажу. Натомість запальна молодь та частково селяни, виходячи з мало обміркованих мотивів, але, безумовно, національного характеру, неодноразово брали участь у таких акціях.

Ілюзія про аполітичність українського селянина постала, мабуть, через те, що більшість поляків, стикаючись із ним, найчастіше розмовляють із ним про господарські справи. Враховуючи певну скритність, характерну для селянства мало не в усіх країнах, справді іноді може здаватися, що для них неважливими є українські національні справи. Але багато фактів суперечать такому припущенню, приміром результати виборів до палат парламенту, які показали цілковитий неуспіх політики відокремлення українських селян від їхньої інтелігенції. Після стількох років спроб здійснювати цю невдалу політику, можливо, варто припинити жахати нею українців, бо це виглядає ляканням якимись чортами та чаклунами дітей, які вже давно їх не бояться.

Метою всіх наших починань має стати цілковита лояльність громадян української національності до польської держави. Як і кожну іншу мету, ми маємо мислити цю як таку, якої досягнемо наприкінці нашого шляху.

Візьмемо далекий приклад, щоб на справу можна було поглянути холоднішим оком. Одразу після захоплення англійцями бурських республік важко було повірити в те, що вони стануть лояльними до Англії. Не знаю, чи за ці кільканадцять років бури¹ засвідчили свою лояльність – партія «неприєднаних» є найчисельнішою в їхніх законодавчих органах, – але ми всі знаємо про те, що вони добровільно проливали свою кров за Англію на полях битв, а їхні вожді відзначилися на англійській службі. Наслідки політики англійців щодо бурів не позбавлено романтизму, але їх досяг народ, котрий мислить дуже реалістично й обрав ліберальну політику в національних справах зовсім не через надмірну чуйність. Однак англійці свій національний інтерес, про який вони завжди дбають, вбачають не у формі примітивного міркування про те, що вони зароблять лише тоді, коли інші втратять. Подібно до цього їм не здається, що політичний розум виражається лише в нещадності.

[1931]

¹ Бури – нащадки голландських, німецьких і французьких колоністів, котрі мешкають у Південній Африці. Вони воювали проти Англії за незалежність під час т. зв. бурських війн у 1899–1902 роках.

Польсько-українське питання

I

Одним із першорядних за актуальністю політичних проблем Польщі є польсько-українське питання. Не через те, що вона періодично нагадує про себе вибухами бомб терористів і розпаленням актів саботажу – їх як вияв зовнішніх факторів слабо пов'язують із суттю польсько-українських відносин. Українське питання в Польщі є актуальним, оскільки незалежно від того, наскільки пов'язаною з ним є сучасна польська політика, його розв'язання невідступно домагатиметься обопільний життєвий інтерес. Інтерес, вільний від штучних нашарувань, накладених із обох боків штучним опортунізмом або націоналістичним шовінізмом, що закрити собою правду. Немає в Польщі іншої проблеми, яку вже в процесі її розвитку представляли б настільки фальшиво, як польсько-українське питання. У цьому напрямку в згоді між собою ідуть історія і актуальна громадська думка, наука і публіцистика, школа й церковний амвон.

Поряд із масою матеріалу, породженого ними, баластом би було висвітлення окремих голосів про встановлення польсько-українських відносин у відповідність з їх історією – голосів «фахівців» від науки, котрі в цьому разі (винятково солідарно) є далекими від необхідної в таких умовах наукової об'єктивності. Тих, котрі підписуються з більшими чи меншими пересторогами, а зазвичай і без усяких застережень, під відомою стадіонівською¹ легендою, котра джерел українства та польсько-українського антагонізму шукала в австрійсько-німецьких інтригах.

¹ Франц Серафін фон Стадіон (1806–1853) – граф, австрійський політик, австрійський губернатор у Галичині. Діючи на власний ризик, оголосив ліквідацію панщини (1848), котру пізніше визнав австрійський уряд. Уміло використовував польсько-українські суперечності, підтримуючи заклики українців до поділу Галичини на польську та українську частини. Як міністр внутрішніх справ Австрії займався придушенням революційного руху у Львові.

Ця апіорність польської думки щодо постановня українського народу та джерела польсько-українських непорозумінь буде головним об'єктом нашого подальшого розгляду.

Нинішня ситуація в Малопольщі не є, як це часто доводять, штучним явищем, механічно створеним тими чи іншими зовнішніми чинниками. Вона є наслідком ряду причин, початки яких сягають кінця XIX століття. Ми б дуже спростили цю цікаву для нас проблему, коли б усю провину за теперішні відносини української громадськості в Малопольщі й польської держави поклали на макіавеллівську австрійську політику. Пересічний польський інтелігент перебуває під впливом такого ставлення до українсько-польської проблеми, поширеного серед польської суспільності в Малопольщі. Він переконаний, що винна в усьому австрійська політика, що нацьковувала українців на поляків. Але це неправда. Звісно, Австрія у ряді випадків підтримувала український національний рух, оскільки бачила в ньому противагу, яку можна було використати в разі загострення відносин між монархією й польським політичним представництвом. Але не варто забувати, що в буквальному розумінні вся політична адміністрація довоєнної Галичини перебувала в руках поляків, завдяки чому дії австрійців могли бути (і були) нейтралізовані польським суспільством. Австрійська політика була лише тією останньою краплею, котра зіграла вирішальну роль у виливі взаємних упереджень і неприязні. Справжні причини нинішнього політичного безладу в Малопольщі полягають у нездорових відносинах, котрі від початку склалися між двома народами.

Якщо ми повернемося до періоду незалежної Польщі перед поділами, ми побачимо на цьому терені з одного боку маси закріпаченого українського селянства, а з іншого – польську шляхту різноманітних гербів та маєтків. Українську шляхту з часом було цілковито асимільовано польською культурою. В цих умовах, що в ті часи здавалися нормальними, але які в історичній перспективі, коли дивитися з 1932 року, стали головною причиною наших пізніших народних нещасть, – український селянин (тоді ще русинський або взагалі національно не кристалізований автохтон) бачив себе соціально покривдженим виключно поляками. Він забував або й просто не мав такої думки, що таку ж саму долю мають і кількамільйонні маси польського селянства у Польщі. Саме це є вихідним пунктом розвитку психологічного тла малопольських подій. Очевидно, що поки українська громадськість не породила інтелігенцію, це було лише потенціалом. Його було закладено

в ненормальності суспільних відносин, котрі всю людність, яка розмовляла іншою мовою, ніж польська, викинули за борт шляхетського корабля, що єдиний давав людські права в той час. Після поділу Польщі австрійська політика спішно використала цей стан справ, що, зрештою, зробити було легше, оскільки пізніше розкріпачення селянства дало їй у руки поважний протипольський і протишляхетський козир.

У дальшому розвитку точка тяжіння проблеми, тобто формування взаємовідносин, лежала у суперечностях соціальних інтересів поміж шляхетським двором та селом, а в останній, уже передвоєнній стадії – між усією українською громадськістю, що зберегла всуціль селянський характер, і незліченною армією чиновництва, що складалося майже виключно з поляків. Бо ж усі чиновницькі посади, від жандармів до намісника, у передвоєнній Малопольщі перебували в руках поляків.

Якщо досі пересічний український селянин асоціював Польщу зі шляхтою й римо-католицьким ксьондзом, то в останньому періоді він бачив її у власнику двору, який часто переходив у єврейські руки, у ксьондзі й у тій величезній масі галицького чиновництва, що накладала на нього податки, кидала його у в'язницю, карала за непосилання дітей до школи тощо. Австрію ж він бачив у розмитих обрисах, благоговійно вимовляючи ім'я «цісаря Франца Йосифа» і стикаючись із кулаками австрійського унтер-офіцера.

Польща перед очима українського селянина вибудовувалася в образі країни панів, керованої за посередництвом чиновників-поляків. Це знаходило дивне відображення і у відносинах між українською масою і соціально рівними їй поляками у глибоких селах. Польський селянин, часто значно бідніший за свого сусіду-українця (чи, коли хтось неодмінно хоче, русина), але який носив безліч разів латаний європейський одяг, – в очах українського селянина здавався зліпленим із кращої глини, видавався паном. Тут знаходило вияв уже призабуте минуле – на відміну від важкого стану закріпаченого українського селянина шляхетський герб, навіть причеплений до єдиного коня з розбитим возом, давав його власникові всі людські права, які теоретично могли прокласти йому дорогу до найвищого становища.

II

Яким же в цей період було ставлення окремих верств польського суспільства до українських селянських мас?

Малопольському землевласництву були чужими прогресивні течії, котрі від часів Французької революції потужною рікою

текли із заходу на схід. Будучи замкненим у собі, цей стан не лише – як це можна було спостерігати колись і на північно-східних землях – не входив у жоден контакт із українським сільським населенням, а й дивився з цілковитою байдужістю, а то й із пихою, і на селян-поляків, цілі села яких було розсіяно навіть у найбільш українському трикутнику, замкненому між кордонами нинішніх Румунії, Чехословаччини, Радянської Росії та Дністром. Із цього погляду малопольські землевласники не відрізнялися від тих знаних нам із найгіршого боку з історії власників величезних латифундій в Україні, про яких так образно писав був Тадеуш Голувко у своїй передсмертній книжці «Через два фронти». Ця суспільна група була найбільшою мірою егоїстичною, культурно здегенерованою, внутрішньо зіпсованою. Одним словом, це були ті відомі в Західній Європі «галицькі графи», для яких мірою всього виступали титули, гроші, гарні манери і генеалогічне дерево, яке часто домальовувалося в поті чола. У таких умовах між польським шляхетством, яке в очах українських мас видавалося (зрештою, цілком безпідставно) відповідником Польщі, і селом утворювалася непрохідна прірва.

Подібні ж взаємини мали місце між українським населенням і римо-католицьким кліром. Цей клір завжди дивився і дивиться з висока на українські селянські маси, які до того ж є об'єктом постійної боротьби між двома панівними християнськими конфесіями Малопольщі – римо-католицькою і греко-католицькою. У боротьбі за душі винятково гостро, аж ніяк не в дусі любові до ближнього, священики обох віровизнань стикаються між собою на кожному кроці. Що характерно, римо-католицька церква, як і все польське, тут завжди вважається чимось кращим, панським, тоді як греко-католицьку церкву всюди вважають селянською. На цьому тлі взаємовідносини між кліром обох конфесій є не лише негативними, а й узагалі не по-християнському ворожими. Оскільки, коли йдеться про українську громадськість, єдиним елементом, який інтелектуально піднявся над українськими масами, від початку був греко-католицький клір. Він же своєю боротьбою з римо-католицьким духівництвом підніс прапор боротьби за основні українські постулати. Ця боротьба була плідною: вона торкнулася різкої суперечності соціальних інтересів і тих історичних психологічних нашарувань, які відокремили поляків усіх станів від української селянської маси китайським муром. Саме клір першим нагнажував пристрасті, витворив і активізував позиції, необхідні для подальшої боротьби. Щоправда, вже тоді з української селян-

ської маси вибивалися здібні особистості, які, здобуваючи майновий ценз, спочатку поглиналися польською культурою і, у переважній більшості, розривали будь-який контакт зі своїм народом.

У таких умовах церкви, чи, точніше, віровизнання, які панують у Східній Малопольщі, замість того, щоб стати – як це виходило б із їхнього характеру – об'єднавчим чинником у польсько-українських взаєминах, стали одним із основних факторів загострення взаємного антагонізму й ворожості.

Головним чинником поглиблення національного антагонізму було негідне ставлення польського чиновництва до української селянської маси та інтелігенції, яка в процесі наростання міжнаціональних непорозумінь нарощувала кадри у прямому співвідношенні з посиленням обопільного національного шовінізму та помилок нашої адміністрації.

Галицька адміністрація мала своє реноме, відоме в усьому світі. На тлі званої галицької злиденності й тих принижень, які несла з собою австрійська система, галицький чиновник повну неусталеність вважав сіллю місцевої землі і все суспільство, окрім привілейованих прошарків, до яких у Малопольщі належав кожний, хто мав гроші або відповідний освітній рівень, вважав об'єктом, над яким влада здійснюється не в політичному чи суспільному, а у виховному розумінні, причому з широкими можливостями здійснення утисків і витягання матеріальних благ. Селян, без огляду на національну приналежність, довоєнне чиновництво трактувало якнайгірше. Варто також підкреслити, що чим ближчим до селянських мас був такий чиновник за своїм походженням, тим гострішим було його негативне ставлення до них. У такий спосіб він ошляхетнював себе у своєму псевдоінтелігентському оточенні.

Отож, можна зайняти таку позицію, що селянин не має жодних амбіцій і вся сутність панування над ним зводиться до «тримання його за морду» (це дуже спрощене окреслення, але найліпше передає відповідну думку). Проте така позиція є абсолютно хибною. Людина навіть на найнижчому рівні цивілізованості має мінімум того, що зветься людською гідністю. Образа цієї гідності повинна викликати в неї почуття ворожості, яке часто, з соціально-опортуністичних причин, залишається прихованим. Селянину справді імпонує сила, але лише тоді, коли вона поєднується з елементарною справедливістю. Силу без справедливості він вважає рівнозначною гнобленню, якого не терпить. У цьому плані селяни на всіх меридіанах і паралелях земної кулі є однаковими.

Таке ненормальне ставлення галицького чиновництва до українських селян могло не мати особливої реакції серед українських мас доти, поки їх було позбавлено керівної сили – власної інтелігенції. Коли ж інтелігенція, що вийшла з цього народу, почала подавати голос, між поляками й українцями окреслилася виразна прірва.

Не слід забувати і про ті величезні труднощі, які мав здолати українець, щоб отримати середню, а потім і університетську освіту. Українських шкіл, зокрема середніх, у Малопольщі тоді було зовсім мало. Багато кому з українців доводилося навчатися в польських гімназіях. Наскільки я пам'ятаю галицькі гімназії, там панували дуже дивні виховні стосунки. Ставлення вчительського персоналу до учня формувалося в залежності від прошарку, з якого він походив. Син пана старости, аптекаря, судді, «фінансиста», «фізика» чи навіть жандарма (бо це була значна фігура в тодішній Малопольщі) міг бути повним ідіотом, але, завдяки своєму походженню, а часто й завдяки хабарям, переходив із класу в клас, щоб згодом стати «гордістю» галицького суспільства. Так він отримував патент про приналежність до інтелігенції, без якого в Малопольщі він би був ніким. Син селянина в гімназії, за малими винятками, мусив долати непереборні труднощі, зносити нечувані приниження, щоб отримати матуру. Впродовж восьми років за ним тримався епітет «хама», або, коли йдеться про українського селянина, – «хруня» (синонім «хама»), «гайдамаки», «караїма» тощо. Коли він інтелектуально підносився над загалом, «вершки» учнів усе одно дивилися на нього згори. Йому ніколи не давали забути, що він «виіплений» із селянської глини. Очевидно, це діялося за взятим згори прикладом – від батьків, учительського персоналу чи амвона. Здавалося б, що це все – дріб'язок, але як багато це важить для формування дитячої душі!..

Отож, не варто дивуватися, що в таких умовах українець із характером гімназія виховувала у ворожому ставленні до всього польського. Там йому на кожному кроці нагадувалося, що він належить до «гайдамаків», до якоїсь нижчої раси, якою гордував і яку висміював польський загал. Коли пізніше зросла кількість українських середніх навчальних закладів, керували ними випускники польських гімназій, які зі шкільних стін винесли ненависть до польськості. Коли додати до цього, що українцеві, який закінчив гімназію чи університет, було дуже складно отримати чиновницьку посаду, які майже всюди зайняли поляки, – зрозуміємо, чому український інтелігент будь-якою ціною намагався знайти

матеріальну підтримку деінде. Він мав перед собою селянську масу – неорганізовану, нерозвинену економічно, політично й соціально. Він ішов у народ із якнайбільше примітивними, демагогічними політичними й економічними гаслами, пробуджуючи його до політичного мислення. Таким шляхом із часом український інтелігент отримував можливості ширшої роботи, засоби для життя, а іноді й робив у такий спосіб кар'єру. Цією ненормальною ситуацією користувалася австрійська політика, яка ще більше поглиблювала взаємний польсько-український антагонізм, що закріплювався таким чином. Але джерелом загострення наших відносин із українцями значною мірою були ми самі.

III

Постріл Січинського в намісника Потоцького¹ був для нас грізним *memeto*. Це було нагадування про те, що слід переглянути ставлення до українського питання, що треба обрати інший шлях у цій царині. Але у тодішній масі польської громадськості трималися політичні й суспільні погляди, які цілковито ідеологічно збігалися з нинішньою націонал-демократією. Вони характеризувалися спрощенням таких складних проблем, як національна, до такого примітивізму, що були нездатними знайти справжній вихід із тогочасної тяжкої ситуації. Замість здійснити засадничий перегляд ставлення до українського питання, наше тодішнє політичне представництво вело безплідні суперечки про те, чи Східну Малопольщу населяють українці, чи русини. Що характерно – незважаючи на те, що від того поворотного моменту польсько-українських відносин минуло добрих кілька років, у цій суперечці досі є запеклі антагоністи, які нагадують нам відому битву з вітряками. Тоді, коли треба було прийняти мужнє рішення, ми оперували напівмірами, які в широкій перспективі завжди давали негативні результати. Поряд із польським шовінізмом, що все більше поширювався у польських масах Східної Малопольщі під впливом націонал-демократії, природно консолідувався і внутрішньо зміцнювався український націоналізм. На шляху до все ще можливого українсько-польського порозуміння з'являлися щоразу більші перешкоди, котрі відповідно зміцнювала ворожа до нас австрійська політика. У цьому плані націонал-демократія відіграла роль потужного двигуна, котрий довів українські гасла до

¹ Мається на увазі вбивство намісника Галичини Анджея Потоцького (див. прим. вище) українським соціал-демократичним активістом Мирославом Січинським, здійснене 12 квітня 1908 року (*прим. перекл.*).

максималізму. У результаті його зіткнення з іншим максималізмом утворилася прірва, через яку буде дуже складно перекинути міст.

Коли ж у цій атмосфері розбурхування зоологічних шовінізмів українцеві вдавалося дістати посаду, його приймали так, що коли він мав хоча б мізерне національне почуття, то мусив відмовитися від цього (зрештою, крихітного) шматка хліба. У виняткових випадках він ставав т. зв. перекинчиком, тобто змінював греко-католицьке віровизнання на римо-католицьке, що дорівнювало зміні української національності на польську. Однак переважна більшість української інтелігенції, що зберегла свій національний характер, не мала тих побутових можливостей, які їй могла дати державна служба в Малопольщі. А ми пам'ятаємо, що це в Малопольщі було чи не єдиним місцем праці для інтелігенції. Це сталося тому, що малопольська промисловість була навмисне стримувана у своєму розвитку на користь Австрії та Чехії; торгівля ще перебувала в пелюшках, зраджуючи свій примітивізм і через посередництво багатьох факторів негативно відбиваючись на бюджеті і так цілковито спауперизованих малопольських споживачів.

Волею-неволею, силою неблаганної життєвої необхідності українська інтелігенція мала власноруч дбати про своє існування. Можливості для праці представників вільних професій були дуже обмежені. В умовах надмірної кількості інтелігенції за зайняття вакансій треба було серйозно боротися, іноді – несучи фінансові витрати, на які пересічний українець, який походив із селянської родини, був нездатний. Українська інтелігенція в цих умовах мусила всю свою увагу спрямовувати на рідну землю і там шукати для себе матеріальної підтримки. Саме звідти походить та схильність українців до кооперації, яка може служити прикладом і для нас. Але, діставши більшу матеріальну незалежність, українська інтелігенція могла з іще більшою силою боротися за свої національні постулати.

У такому насвітленні намагання довести, що український рух є штучним, що український селянин є цілковито байдужим до політики і лише тонка верства інтелігенції, користуючись несвідомістю мас, штучно роздмухує українське питання, позбавлене підстав. Національні й соціальні рухи не створюють селяни. Чинником, який пробуджує маси народу до політичного мислення, завжди виступає інтелігенція. Типовим прикладом урухомлення до того абсолютно пасивних політично мас є мізерна довоєнна

литовська інтелігенція, котра упродовж порівняно дуже короткого часу навчила литовські національно бездіяльні маси політичної абетки. Ще 1932 року ми можемо знайти не одне село, котре недостатньо усвідомлює значення існування Польщі. У жодній східноєвропейській державі селяни не демонструють особливо глибоких почуттів до держави. Про політичні (тобто національні) тенденції у засадничо пасивній селянській масі завжди дбає інтелігенція. Вона встановлює напрямок і вказує мету. Безумовно, саме таке явище ми бачимо в українському суспільстві.

IV

Пишучи про польсько-українське питання з особливим наголосом на факторах суспільного характеру, не можна обминути увагою формальної польсько-української війни 1918–1919 років. Події під Львовом були виразом антипольських настроїв, котрі панують в українському суспільстві. Отож, усталилося переконання, котрим часто так відверто розкидаються, що до цієї боротьби, за посередництвом Австрії, призвів Берлін. Мабуть, у цьому є частка правди. Мірою наближення австрійської воєнної катастрофи у Львові збиралися все більші українські військові сили, громадячи зброю й амуніцію на військових складах. Це факт. Але наївно твердити, що цю зброю в руки політично пасивного українського селянина вклали німці й австрійці. Цю зброю проти польських панів він брав у більшості випадків сам. Ненависті до цих панів його навчила власна інтелігенція, і він сподівався, що після перемоги «панська» земля потрапить у його руки.

Такий прецедент ми вже мали в Малопольщі 1914 року під час російської окупації. Ту ж саму картину, яку пізніше можна було спостерігати на безмежних просторах Росії в часи її революції, у Східній Малопольщі можна було побачити вже 1914 року. Після втечі австрійських військ селянство масово рушило в шляхетські двори, грабуючи все, що можна було забрати, і нищачи все, чого не можна було віднести чи відвезти додому. Розбивання фортепіано, вікон і дверей, розрізання безцінних полотен ножами – усе це відбувалося в польських шляхетських дворах і палацах уже 1914 року без жодної на те потреби. Це всюди тлумачиться так, що до цього селянські маси спровокували росіяни. Однак мені видається, що це – мисленнєвий опортунізм, що це (настільки часте в таких випадках) спрощення проблеми, котра має куди глибші і складніші причини. Наскільки я це пам'ятаю, у моїй околиці це була спонтанна й самодіяльна акція. Селянин, бачачи перед собою безлад,

хвилинну анархію, давав волю своїй ненависті до «панів», котрі доти визискували його на кожному кроці (перед війною денна оплата праці на галицьких фільварках нагадувала своїм розміром оплату праці китайських кулі).

Це була перша перевірка справжнього характеру відносин між українськими масами й польськими панівними колами. Щоправда, ці відносини не дорівнюють відносинам із Польщею взагалі, але в розумінні українського селянина власник шляхетського двору досі виступає синонімом польської державності. Хоча, слід беззастережно визнати, що у 1914 році польське поміщицтво визискувало польських селян (власне, збіднілу шляхту), але чинили це виключно із соціальних мотивів, тоді як у їхньому ставленні до українського селянства до цього додавалися ще й причини міжетнічного конфлікту.

Також є важливим те, що у цей переломний для Малополющі час серед широких мас польського суспільства побутували якись чутки про якусь різанину поляків, плановану українцями. Пам'ятаю, що поляки у селах, оточених українською більшістю, не одну безсонну ніч провели у тривожному очікуванні цієї вигаданої різанини. Можна доводити, що цей факт був підсвідомим наслідком історичної галицької різанини. Однак, на мою думку, це є доказом глибини польсько-українського антагонізму в масах, що відносини у Східній Малополющі були далекими від тих ідилічних пасторалей, які малювала польська громадська думка, котра через звичайні лінощі не хотіла відкрити очі на прикру жорстоку правду. У такому світлі абсолютно інше забарвлення отримують братовбивчі битви під Львовом. Українсько-польська війна була не лише австро-німецькою інтригою, а й виразом того психологічного тла, на якому протягом довгих віків відбувся розвиток польсько-українського співжиття.

V

До цього сумного стану справ ми дійшли, незважаючи на наявність у Малополющі ряду об'єктивних чинників, котрі, за відповідних дій, могли б спрямувати польсько-українську проблему на цілковито інший шлях.

По-перше, взаємне породичання між поляками й українцями і надалі дає багато можливостей у цьому плані. Насправді, у Східній Малополющі немає жодної польської родини, яка б не мала родичів серед українців, і навпаки. Звісно, я не маю на увазі верхніх шарів суспільства, котрі відіграють щоразу меншу роль і найближчим

часом будуть змушені зректися й тих залишків свого впливу, які вони ще мають на шкоду для обопільного порозуміння. Маю на увазі верству дрібних землевласників, який досі домінує в малопольській політиці. Це взаємне породичання є природним ґрунтом для взаємного замирення. Ідеться лише про те, що полякам слід припинити дивитися на себе як на щось краще, ніж їхні родичі-українці, як на *Herrenvolk*¹, щоб вони припинили з погордою дивитися на приналежність цих своїх родичів до селянства, на їхнє греко-католицьке віросповідання та на їхню етнічну й звичаєву окремішність.

Розумію, що таке гасло дуже складно реалізувати, розумію, що над цим слід працювати роками. Але в прагненні побудувати краще майбутнє для обох народів розуміння практичної важливості цього досі швидше лише теоретичного фактору було б значним прогресом. Ідею того, що вузли споріднення мають стати мостом у пошуку порозуміння, повинна впроваджувати передусім школа. Дитина, що закінчує початкову школу, повинна винести з неї не насаджуване батьками й учителями почуття вищості щодо «хрунів» і «хамів», а повагу до братнього народу та національної окремішності свого товариша-українця, із яким він разом сидів на шкільній лаві і з яким стикатиметься в подальшому житті. Бо ж не можна пізніше вимагати від студента (як тут у народі називають учнів середньої школи), а потім від студента університету розуміння становища колеги-українця й поваги до його народу, коли із самої колиски його лякали «хрунями», «хамами», «караїмами», так само, як у інших частинах Польщі дітей лякають євреями або циганами.

За умов таких впливів школи й родини суспільству залишається бути різко націоналістичним, шовіністичним; воно змушене виключати навіть думку про порозуміння; більше того, навіть коли подібне питання буде стояти на порядку денному, воно вимагатиме беззастережного послуху, мов від рабів.

Далі – інтелігенція не може, як це відбувалося досі, триматися осторонь. Вона має прагнути створити якнайбільше спільних корисних ідейних платформ, відмінність поміж якими не передбачатиме неможливості компромісу. Культурні починання українців не мають бути, як ми це досі бачили, більмом на оці поляків. Вони мають виступати показником розуміння й симпатії польської громадськості до цього напрямку національної культурницької праці

¹ Народ панів (нім.) (прим. перекл.).

українців. Рівною мірою це стосується й українського суспільства, яке вважає відсутність будь-яких контактів із польським культурним життям проявом патріотизму.

Коли ми говоримо про необхідність впровадження об'єднаних ідей у шкільництво, то це стосується й українських шкіл. Вони поки що є далекими від ідеалу, який би ми хотіли бачити у братній нам українській школі в інтересах обох наших народів. Розуміємо, що в дотеперішніх умовах українці не завжди мали можливість розпрощатися з такою тактикою. Але беру до уваги стан справ, за якого можна було б створити спільний спосіб дій. Тимчасом пересічна українська дитина у школі й удома виховується в ненависті до польськості. Коли це не дозволяється робити в школі, таке роблять – з відома і напучування вчителів – поза школою. Уже в колісці українська дитина чує слово «лях», яке пізніше, поки вона зростає, набирає в її свідомості щонайгірших рис. «Лях» винен у тому, що тут і там перед збором урожаю дитина, сидючи на призьбі під сонцем, пухне з голоду (це не риторичний прийом – у Малопольщі це звичайне явище навесні), у тому, що взимку немає взуття і дитина босою ходить по снігу, в тому, що під час шкільної перерви ця дитина їсть чорний хліб із тертою картоплею, гірший, ніж її товариш-поляк, у тому, що пізніше, коли трохи підросте, вона мусить іти на літні роботи за мізерну плату або на вирубку лісів узимку...

Саме в цьому дусі працює українська школа, діє інтелігенція, саме в цьому напрямку настановлено всю українську психіку – починаючи від селянських хат і закінчуючи найвищими верствами. Зрозуміло, що за таких діаметрально протилежних позицій, за такого розпаду обопільного шовінізму, поки плуг політичного розуму вижене на поверхню перші здорові елементи, зростатиме лише бур'ян розбрату.

Як ми вже зазначили, рух відродження має початися зі шкільництва. Молоді слід дати потужні й змістовні гасла – такі, які б могли визнати своїми обидві сторони. Тут не йдеться про створення якоїсь фікції, яка б приваблювала молоді душі. Ці гасла нам диктує та благородна ідея, що її було реалізовано в Польщі задовго до появи політичного лібералізму та пацифізму і незадовго перед тим, як Вілсон¹ оголосив свої відомі ідеї про право народів на

¹ Вудро Томас Вілсон (1856–1924) – американський державний діяч, політик, президент США від Демократичної партії, автор т. зв. 14 пунктів, ініціатор створення Ліги Націй. Лауреат Нобелівської премії миру за 1919 рік.

самовизначення. Маємо на увазі *ятеллонську ідею*. Треба лише, щоб її можна було беззастережно кинути в маси молоді.

Такий же вплив на рух відродження і польсько-українські відносини має відіграти й духівництво обох конфесій. Досі клір безвільно плыв за загальною течією зоологічного шовінізму, першу стадію якого він сам покликав до життя. Безпосередньо впливаючи на широкі маси і формуючи характер шкільної молоді, воно має широкі можливості для цього.

У свою чергу, ми повинні зупинитися й на питанні взаємин між чиновництвом і широкими верствами населення. До війни вони, як ми це вже показали, залишали бажати кращого. Отож, незалежно від змін урядового курсу справа полягає в тому, що в спадок від Австрії ми отримали масу чиновників, які в душі є шовіністами, односторонньо налаштованими людьми, які бачать в українському народі ворога Польщі. Поліцейський, урядник староства, представник центральної влади і т. п. – кожен із них у першому ж зустрінутому українцеві бачить ворога польської держави. Такий апріорний підхід до всього українства та кожного українця зокрема деморалізує обидва боки. У таких умовах чиновник є схильним зловживати владою, а пересічний українець не виявляє жодних зусиль на благо держави, бо ж його все одно в поліції чи адміністрації вважатимуть ворогом держави.

Перед поліцією (бо ж він найбільш безпосередньо стикається з широкими масами) у першу чергу стоїть величезне завдання. Слід спрямувати всі сили на те, щоб на етнографічно змішаних землях поліція була найкраще підготовленою в державному плані – для того, щоб вона розуміла, що для держави тут найважливішою є її виховна роль, а не кількість протоколів, які часто складаються в безглузких і навіть із адміністративного погляду неважливих випадках. Так само це стосується адміністрації сільських громад, писарів яких більше зацікавлює отримання від громадян якнайбільших прибутків, ніж сумлінна праця на розвиток громади. Уряди староств, незалежно від політичної опіки над керованими ними теренами, повинні зосередити увагу на відповідному ставленні чиновників усіх розрядів до тих, хто до них звертається. Не повинні мати місця такі випадки, як продаж з аукціону господарства площею в п'ять моргів із худобою та інвентарем за 600 злотих, – один подібний епізод одразу перетворює на ніщо всі здобутки на цьому терені, перекреслить усю попередню роботу в громаді.

VI

Так чи інакше, це – щоденна політика, від якої можна очікувати великих результатів на північному сході Польщі, але яка в малопольських умовах ніколи не дасть остаточного ефекту. Задалеко тут усе зайшло. Навіть при найбільш адекватному ставленні всієї адміністрації й органів самоврядування в Малопольщі до українських мас повний процес об'єднання є неможливим без участі в ньому української інтелігенції, під впливом якої перебувають селянські маси. Це слід усвідомити чітко і без будь-яких недомовлень. Тоді ми не чутимемо слухних заяв видатних українських політиків про те, що перший-ліпший жан-дарм краще розуміється на малопольських взаємовідносинах, ніж деякі великі польські політики, котрі повторюють старі віджилі гасла, пропущені через односторонній фільтр адміністрації. Адміністрації, що ніколи не доросте до здатності розв'язувати настільки складні проблеми, як національна. Адміністрація може виконувати (добре чи погано) готову програму, але ініціатором вона буває дуже рідко. Занадто безпосередньо її залучено до загострених відносин, занадто зацікавлена вона в їх особливому розвитку, щоб здобутися на якусь об'єктивність із урахуванням загальнодержавних інтересів.

Отож, коли ми справді хочемо досягти позитивних результатів у Малопольщі, слід залишити застарілі й віджилі переконання, перейти до суду над облудними опортуністичними інформаторами, котрі мимоволі (скажімо, за звичкою) не можуть зректися поглядів, які все життя мали їхні батьки й діди. Історичний досвід одного разу вже дав нам достатній наочний урок у цьому плані – тоді, коли ми забрали в козаків їхні свободи, повіривши неправдивим повідомленням тих, чийм єдиним інтересом на сході був захист їхніх маєтків, які були більшими за площею, ніж такі держави, як Бельгія чи Голландія разом узяті. Нехай це служитиме нам пересторогою на найближчий час.

[1932]

Ми не є українофілами

У відносинах між окремими українськими політичними колами й колом осіб, об'єднаних навколо «Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego», здавна існує непорозуміння. Ці українські, а так само й аналогічні польські кола хочуть бачити в нас традиційних українофілів, що з якихось незрозумілих ближче причин полюбили все українське й тепер, залежно від темпераменту й рівня громадянської мужності, є готовими ламати списи в обороні цих самих українців, що їх усі й із усіх боків утискають і переслідують. Нічого несправжнього під сонцем!

Ми не є українофілами. Нам анітрохи не подобається сучасний стан речей в українському суспільстві, ми не лємо сльози над українською історією, нас не розчулює образ степу, хутора чи вишневого садка. Ми не стаємо грудьми на захист абстрактної справедливості, що її українські Єремії¹ з якогось дива ототожують зі сліпою Фортуною, яка незаслужено обдаровує щастям одних (наприклад, Польщу) і кривдить інших (наприклад, Україну). Швидше навпаки. Ми можемо у яскравіший і об'єктивніший, ніж той, на який здатні окремі українські кола, спосіб розкритикувати внутрішню ситуацію в українському суспільстві, роботу його окремих представників і організацій, сенс певних їхніх дій.

Ми стоїмо на цій позиції не через те, що, впадши у відвертий утилітаризм і крайній національний польський егоїзм, не віримо в можливість існування (дуже рідкісної!) незацікавленої симпатії, у «добро без Бога», у вищу справедливість. Усупереч усьому ці речі існують і існуватимуть!

* * *

Ми не є українофілами з ряду причин. Українофільство як явище виникло у специфічних умовах, в унікальний період і на чітко окресленій території. Українофільство з'явилося

¹ Мається на увазі біблійний пророк Єремія (*прим. перекл.*).

на Наддніпрянській Україні у ХІХ столітті. Його психологічне підґрунтя є простим і зрозумілим – народ, покинутий власними зросійщеними та спольщеними вищими верствами, *народ без права голосу*¹. Поряд із ним існував декласований радикальний уламок тонкого прошарку польської земської шляхти, передусім ліберальної й народо-, а отже, й українофільської, свідомої свого кривого споріднення з українцями й давніх прав Речі Посполитої на ці землі. Асиміляція цієї шляхти зі степом, її своєрідна орієнтація, залишки старого козакофільства, зміцнені українською школою в польській поезії, власне, й дали в сумі українофільство. Побічні чинники у вигляді спільної антимосковської платформи, а крім того, відсутність будь-якого тертя між українцями й поляками, прискорили розвиток цієї течії. *Однак наріжним каменем українофільства була політична мовчанка українських мас.*

Неважко зрозуміти, що ми б аж ніяк не спостерігали на Наддніпрянській Україні такого явища, як українофільство, якби український народ був організованим і сформулював власні політичні цілі, якби він висловлював польським краянам «антикресові» гасла, навіть помірковані й не експропріаційні, якби він разом із цим прагнув панувати в культурному, суспільному та науковому житті. Швидше за все ми б не знали й «хлопоманства», яке мало місце у добре знаній формі, так само, як не мали подібного розвитку відносин на Червоній Русі², де існувало суперництво між поміщицьким двором і селом, поляками й русинами, де русини вже в часи «Руської трійці», у першій половині ХІХ століття, почали виборювати свої права. Отже, пояснивши, у яких умовах з'явилося й розвивалося українофільство, маємо ще раз заявити, що таких умов на Червоній Русі ми, певно, не мали ніколи і якнайменше можемо сподіватися їх знайти у наш час. Натомість логічним є сперте на глибокі розмірковування твердження про відсутність українофільського руху на Червоній Русі. Логічним і цінним із практичного погляду є підкреслення безпідставності й нереальності будь-яких спроб створити подібну течію тепер. Ґрунту, на якому б проросло таке зерно, ми не маємо зовсім.

У світлі наших висновків цілком зрозумілий «імпортний» характер українофільства в сучасній Польщі, його зв'язок із групою старих польських діячів в Україні. Чужість і нежиттєздатність українофільства в сучасних умовах можна побачити в цілковитому (за ліченими винятками) маразмі й пасивності щодо вирішення

¹ Тут і далі курсив автора (*прим. перекл.*).

² Тобто в Галичині (*прим. перекл.*).

українського питання в Польщі досить чисельних польських українофілів, загалом непогано облаштованих, часто впливових і добре поінформованих щодо українських проблем. Ми не знайдемо їхніх гучних прізвищ ані на шпальтах польських газет, які торкаються теми українсько-польських відносин, ані серед адвокатів чи прокурорів на численних політичних судових процесах; ми не знайдемо їхніх прізвищ і в числі передплатників єдиного у своєму роді в Польщі «Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego».

Із того ж браку «об'єктивних умов» для життєдіяльності, не кажучи вже про розвиток українофільства в сучасній Польщі, народжується таке промовисте явище, як майже повна відмова молоді від приєднання до числа старих українофілів. Навіть родичі останніх, їхні діти, вважають українофільство виявом батьківського дивацтва (що б там в Україні не коїлося!) і, вступаючи до суто польського життя, зазвичай уникають будь-яких контактів з українцями.

Саме тому ми не є українофілами. Саме тому ми схильні вважати, що в наших умовах українофільство є небажаним явищем, а відновлення його активності в будь-якій формі послабить позиції конструктивних польських політичних сил у справі вирішення національних проблем Речі Посполитої.

* * *

Ким же ми є натомість? Що нас пов'язує з українським питанням і прискорює чи взагалі робить можливим порозуміння з українцями? Відповімо коротко, але складно – *сучасність*. Та сучасність, яка дозволила порозумітися з молодого Польщею пілсудчиків не соціалістам і демократам догітлерівської Німеччини, а саме Німеччині Гітлера. Та сучасність, що робить застарілими атрибутами кінця ХІХ століття й передвоєнних часів численні збанкрутілі гасла міжнародного зближення у дусі інтернаціоналізму Ліги Націй, справедливості, класу чи Розуму (з великої літери). Нарешті, та сучасність, найзнаменнішою рисою котрої є доктринерство *практичне* й розрив із доктринерством *абстрактним*. Намагання сперти будь-яке політичне порозуміння на міцній базі справжнього інтересу й егоїзму, не захищеного за фіговим листком фальшу. Єдиним джерелом нашої діяльності у справі національних проблем Речі Посполитої є належно й реально усвідомлене Добро й Честь Польщі. І нічого більше.

Належно й реально усвідомлене Добро й Честь Польщі. Розуміємо, що наше добро й честь не зможемо зберегти в атмосфері настільки численних трагічних судових процесів над «сепаратистами», не зможемо втримати більшість наших «меншин» у завуальованому пасивному опорі. Знаємо, що великої Польщі не збудуємо політичними диверсіями й довільним окреслюванням внутрішніх «ворогів», не підніmemo її матеріальною силою нашої адміністрації, поліції чи суспільної організації. *Знаємо, що зможемо збудувати велику Польщу лише ціною великих зусиль у внутрішній і зовнішній політиці. Знаємо, що наша сила полягає не у зменшенні українських (а також білоруських чи литовських) сил, а в наголошенні на спільній меті, у спільних прагненнях, у спільному піднесенні до всесвітнього значення балтійсько-чорноморського міжмор'я, замкненого в наших національних кордонах.* Українців (так само, як і білорусів із литовцями) вважаємо своїми союзниками, а їхній поміркований здоровий розвиток, *свідомий власної мети й прагнень*, визначаємо як такий, що підсилює наші власні сили. І саме тому проголошуємо: «Україна має бути вільною!».

Саме тому питання про нашу щирість чи нещирість, про наші почуття до українців і України є суто академічними й наївними. Ми «любимо» Україну, кажучи словами Євгена Чикаленка, «до глибини нашої кишені». І ніхто нам не закине брак щирості в цьому.

* * *

Але існує одне «людське, архілюдське» *але*. Усвідомлюючи собі наш польський державницький інтерес саме в такому, а не іншому розвитку українсько-польських (і взагалі національних) відносин, у обсязі наших зацікавлень наближаємося до нинішнього українського життя, починаємо без апіорної неприязні пізнавати його й заглиблюватися в нього. Починаємо цінувати його значення, розуміти, а інколи й розтлумачувати його вади, шанувати прагнення. Це не може відбуватися без участі будь-яких почуттів, без симпатії, співчуття, котрі в декого з нас набувають досить виражених форм. Тим сильніших, що вони виростають на ґрунті відчуття спільності нашої історії й долі.

Ми не стаємо через те українофілами, натомість стаємо *україністами*, подібними до *фахових германістів, англістів, японістів чи китаїстів*, і певною мірою пропагандистами української культури й прагнень у Польщі. І ми робимо це з тим більшою переконаністю й певністю в собі, що не керує нами ніяке «фільство».

Отож, коли б ми все одно захотіли окреслити себе за допомогою терміна «українофіли», мали б від змісту цього поняття відняти частину, що міститься в закінченні «фільство», а на її місце поставити елемент нашого розуміння того, що польський державницький інтерес полягає в належному розв'язанні української проблеми як у Польщі, так і взагалі у Східній Європі. Такими ми є, й такими ми хочемо залишатися.

* * *

А українці? Злегка заскочений нашими висновками читач може поцікавитися, як після такого *dictum acerbum*¹ повинні тримати себе щодо нас українці?

Передусім так, як їм диктує власний життєвий інтерес. Це є проблемою їхнього, а не нашого державного інтересу. Але ми склали й власну точку зору на назване питання, яку аж ніяк не хочемо тримати в таємниці. Ми вважаємо наївними всіх тих українців, котрі в будь-якій політичній праці орієнтуються на могікан польського українофільства. Польські українофіли, як і українці, що шукають у них політичної (а не просто товариської!) підтримки, належать вчорашньому дню і у своєму епігонстві разом поливають брудом добре минуле польської політичної думки на Наддніпрянщині.

З точки зору наших потреб вважаємо політично доцільною співпрацю з тими українцями, які виходять із запитів *виключно українського національного інтересу*, тобто з активними українцями, що демонструють повне розуміння політичної дії, а не словесних чи паперових декларацій. Лише таких українців вважаємо співтворцями політичної ситуації на українському полі. Усі інші є творцями *декору* (дуже дорогого), потрібного нам у минулі часи, коли ми звертали увагу на Лігу Націй, на заяви англійських парламентарів чи інших агентів світового імперіалізму типу Лендъеля².

Польських українофілів вважаємо неактуальною силою. Аналогічно оцінюємо й українських полонофілів, котрі переживають болючі хвилі розчарування чи навіть трагедії. Уже з цієї причини вони позбавлені волі до дії й будь-якої цінності як політичний чинник.

¹ Гіркого вислову (лат.) (*прим. перекл.*).

² Йозеф Лендъель (Jozsef Lengyel) (1896–1975) – угорський письменник, співзасновник Комуністичної партії Угорщини, після падіння Угорської Радянської Республіки – на еміграції, зокрема в СРСР. Арештований 1938 року, відбував заслання в Сибіру.

У цьому світі особливо глибоке й вартісне значення отримують слова одного з представників табору, який помилково називають полонофільським, хоча він уклав би союз і з самим дияволом, коли б того вимагав український інтерес. Хтозна, можливо для українського спостерігача Польща набуває рис якогось апокаліптичного страховиська, але одне є певним – на «диявольському» польському вогнищі українці зможуть засмажити й свій шмат м'яса. Тогосвітне королівство є царством сатани. Платонічно-піднебесну Україну можна побудувати з Муссоліні чи Гітлером, канадську – на чолі з його королівською величністю Георгом V, Україну на Зеленому Клині – з Японією, але українську Україну можна збудувати лише з Польщею. І це буде тим реальніше, чим більш Польща буде «матеріально» зацікавленою в українському питанні, чим більш вона буде «імперіалістичною», чим більше вона згадуватиме власне героїчне ягеллонське минуле.

Усі українці, справжні українці, без *«фільства» й орієнтацій*, ті, хто любить справу визволення України настільки, що є готовими на союз із самим дияволом, – тільки б їм було з ним по дорозі у справі визволення України, – усі вони зрозуміють нас і підуть з нами. Про інших нам не йдеться. На інших нам шкода марнувати час.

[1935]

Політичне обличчя національної асиміляції

I. Асиміляція і політика

Проблема національної асиміляції, появи й занепаду народів, без сумніву, належить до найскладніших. Література, що торкається цієї теми, є настільки багатою, що годі й мріяти її повністю опрацювати. Звідси – неможливість вирішення проблеми, а певною мірою й запропонувати якийсь нове рішення. Висловитися в цій справі зазвичай бажають різноманітні запальні публіцисти, охочі нагодувати читачів думками, поданими у вигляді аксіом і спертими – *risibile dictu*¹ – на якихось «особистих спостереженнях». Один видатний філософ сказав, що мислителі потрібні для того, щоб захищати людство від псевдомислителів. Не маючи претензій до мислителів, ми охоче стаємо на герць із псевдомислителями.

На проблему національної асиміляції можна дивитися з різних боків. Наприклад, можна зосередитися на впливі культурного рівня народу, котрий асимілює, на інтенсивність процесу. Можна шукати залежність між чисельністю меншості, її географічним розташуванням і процесами асиміляції. Усі ці особливості є дуже цікавими і повчальними. Але наразі ми залишимо їх і розглянемо асиміляцію з погляду політики, тобто поставивши її у зв'язок зі становищем держави. Неможливо уявити собі таку політичну проблему, яку б не було якнайтісніше пов'язано з державою. Політична програма може полягати в прагненні змінити або державне законодавство, або державну адміністрацію (чи то шляхом змін у її складі, чи то змінивши напрям її праці). Усе, що не має стосунку до цієї царини, не належить до політики, а отже, і до політичної літератури. Наприклад, коли говорити про введення обмеження євреїв у праві на торгівлю, то можна уявити здійснення цього або шляхом внесення змін до законів чи спрямування роботи влади (тоді

¹ Смішно сказати (лат.) (прим. перекл.).

така програма буде політичною), або шляхом якихось дій, які не передбачають втручання держави (тоді така програма не буде політичною). Такі розрізнення можуть видаватися непотрібною схоластикою. Але насправді вони нам дуже знадобляться у відмежуванні кола наших інтересів тому, що стосується національної асиміляції.

До політики тут належить лише можливість для держави впливати на зміни, пов'язані із національною приналежністю її громадян. Проблема асиміляції у її політичному вияві можна викласти у виразі «вплив держави на асиміляційні процеси». Ми намагатимемося дещо наблизитися до висвітлення такого впливу. Але поки ми перейдемо до нашої справи – ще кілька слів скажемо про засадниче розрізнення.

Адам Кшижановський¹ у висновках своєї класичної «Пауперизації» розділив людей на три категорії: ті, що здатні використати досвід минулих поколінь; ті, що здатні використати лише власний досвід, і ті, хто взагалі нездатний використати чий завгодно досвід. Отож, у нашій справі найскладнішим буде саме те, що попередній досвід, на перший погляд, суперечитиме досвідові ближчої до нас епохи. Зміни у національному складі великих провінцій колись були на порядку денному і вплив держави на них безсумнівно був доволі значним, але приблизно від середини XVIII століття ми бачимо в цій справі засадничі зміни. Із цілковитою певністю можна сказати, що відтоді значні національні зміни відбуваються вже без впливу держави, та й узагалі стають куди більш вільними. Звідси постає необхідність розділити цю проблему на частини: що стосується минулого, сучасності, а також роз'яснення змін, які відбулися в міжчассі.

Є ще один тонкий момент, про який слід згадати. Говорячи про зміни в національному складі держав, треба мати на увазі дві абсолютно різні речі. З одного боку – цілковитий занепад власної самосвідомості меншини і її входження з піднятими прапорами до складу державного народу. Такі процеси відбувалися у Франції з провансальцями, у Польщі – з кашубами. Найвидатніший публіцист молодого польського націоналізму пан Є. Гертих² прагнув

¹ Адам Кшижановський (1873–1963) – економіст, професор Ягеллонського університету, член Польської академії наук з 1920 року, посол до Сейму, переважно займався економічною теорією, прихильник лібералізму в економіці.

² Єнджей Гертих (1903–1992) – політичний діяч, публіцист, активний діяч харцерського руху, референт МЗС і аташе Консульства Польщі у Східній Пруссії, секретар Виконавчого комітету табору Великої Польщі, член головного управління та головної команди Стронніцтва Народового. Редактор «Warszawskiego Dziennika Narodowego». Після Другої світової війни – в еміграції у Великій Британії. 1961 року виключений із еміграційного Стронніцтва Народового. Дописувач часопису «Horyzonty», редактор «Opoki».

саме такої асиміляції наших східних меншин. З іншого боку, до нашої теми належить також прагнення держави шляхом послідовної політики змінити співвідношення між національними групами в окремії провінції, зменшити відсоток меншини і збільшити число представників державного народу. У такому випадку меншина як національність не занепадає, але якась її частина асимілюється. Застосовувати політику такого типу на наших Східних кресах пропонував проф. С. Грабський. Може здаватися, що відмінність між цими двома типами асиміляційної політики є більше кількісною, ніж якісною. Але це не так, якщо врахувати суттєву різницю в методах, які використовують під час здійснення кожної з цих програм. Наочно це можна показати на прикладі асиміляції шотландців англійцями та тим, як турецький уряд позбувся грецького населення в Малій Азії. Друга асиміляційна програма послуговується передусім засобами колонізації і економічної екстермінації меншини, а перша – створенням традиції, яка об'єднує обидві народності, та стримуванням вільного розвитку культури меншини. Нижче ми детально розглянемо обидва різновиди асиміляційних програм.

II. Поява й занепад народів

Автори з найрізноманітніших політичних таборів (згадаємо хоча б Дмовського з одного, а Мацкевича – з іншого боку) визнають надзвичайно сильний колись вплив державності на формування національної свідомості. Дехто йде настільки далеко, що взагалі виводить появу народів із державної організації. Це є очевидним перебільшенням, у чому можна легко переконатися з прикладів таких народів, як греки або італійці, яких, власне, ніколи не було об'єднано в єдиній державі. При цьому це народи, історію яких покладено у фундамент усієї сучасної ідеї національності. Однак треба зробити суттєвий наголос на тому, що перебування в межах одного державного організму й традиції, що виникали з цього, напрочуд часто спричиняли появу нових національних свідомостей або занепад одних із них на користь інших. Назвемо тут хоча б такі народи, як французький або швейцарський. У історичні періоди, впродовж яких думка про те, що народ як він є, не змінюючи своєї суті, має прагнути якнайбільшої політичної сили, була куди слабшою, ніж тепер, перебування народів у одній державі й поглинання одного іншим не пробуджувало негативних історичних спогадів. Якраз навпаки – вона усувала антагонізми. Держава втручалася в це й іншим шляхом, поза політичним

симбіозом двох гілок. Наприклад, сприяння панівної групи чужинській культурі здобувало для неї великі території, коли народи, що втрачали ідентичність, не бачили в тому нічого шкідливого, або принаймні бачили дуже мало. Прикладом цього є онімечення Силезії П'ястами або Чехії – першим Люксембургом.

Так уявлялася ситуація у далекому минулому. Цей досвід і нині впливає на прихильників провадження державою асиміляційної політики. Але вони забувають, що масштаби впливу держави на національні процеси набагато зменшилися від середини XVIII століття, коли почали набирати вагу націоналістичні ідеології. Через це тепер неможливо говорити про значний вплив держав на відродження чи занепад народів. Це, звісно, не означає, що асиміляційні процеси протягом останніх століть у деяких випадках не посувалися помітно вперед, так само, як іноді вони стримувалися або навіть переривалися. Очевидно, що випадки, коли народи, які на перший погляд було вже повністю асимільовано, знов отримували свідомість, були досить частими. Серед читачів «Drogi» не знайдеться такого, хто б не зміг за одним разом перелічити десяток таких народів, як каталонці, словаки, лужичани, македонці, білоруси, фіни, естонці, латиші, литовці, мальтійці та багато інших. З іншого боку, треба підкреслити прогрес у національному поєднанні Англії і Шотландії, Бретані і Франції, кашубів і Польщі, України і Закарпатської Русі і т. д. Пан Ґертих має рацію, коли твердить, що хоча випадки занепаду народностей у останні часи і стали набагато рідкіснішими, не можна говорити про повне припинення всіх асиміляційних процесів.

Натомість, про що можна говорити впевнено, то це про повну відсутність впливу держав на процеси занепаду, відродження чи, нарешті, появи новочасних націй. Майже всі відроджені в останні століття народи стикалися з надзвичайно потужною протидією з боку держав, у котрих мешкали. Наведемо приклад трьох народів, які ми згадали першими: каталонців, словаків і лужичан. Чи можна уявити собі послідовніші й енергійніші заходи, ніж ті, які вживала Угорщина з метою мадяризації словаків чи Німеччина для германізації лужичан? Однак життєві процеси відродження народів завжди брали гору над асиміляційними потугами державної бюрократії. Ми не будемо тут оцінювати причини численних випадків відродження бездержавних народів. Це дуже широка і складна тема. Але певним для нас є одне: державна політика не була здатною істотно вплинути на зміни в цьому напрямі. Проте сильніший тиск, ніж той, котрий російська бюрократія впродовж

XIX століття чинила на відроджувану українську народність, важко уявити. Дійшло до повної заборони друкувати будь-які україномовні видання. Але результати цього тиску були знівельовані, як і в інших випадках. Український народ відродився і голосно про це заявив у 1917–1921 роках.

Безсилля держави щодо впливу на самостійно утворені національні рухи ще яскравіше видно на прикладі історії народів, котрі впродовж останніх століть не повернули самосвідомість. Досить часто мали місце такі випадки, коли державна влада, усвідомлюючи неможливість переробити меншину на свій копил, намагалася пробудити в ній рештки національної свідомості, відокремленої від тієї, до якої ця меншість схилилася перед тим. Так, наприклад, німецька влада з подиву гідним терпінням намагалася створити особливу кашубську народність, яку б було засновано на традиціях поморських князів і на кашубській мові. Але, незважаючи на методичність дій, ця акція не була успішною – і це враховуючи те, що такий же напрям існує і в кашубському середовищі. Всупереч державі такі ідеї було поховано, а кашуби остаточно перетворилися на поляків. Одна з небагатьох гілок із власною мовою, котра в останніх століттях злилася з іншим народом, зробила це *всупереч державі*. Дуже схожими були й наслідки менш методичних заходів, які здійснювалися з метою утворити моравську та ельзаську нації.

Колись часто казали, що причиною відродження українського народу в Галичині була політика графа Стадіона. Сьогодні ж уже мало хто серйозно сприймає такі байки. Зрештою, роль Стадіона є для нас найкращим аргументом. Український народ відродився в Галичині, а одночасно і в кордонах Російської імперії. Слабкість значення втручання держави засвідчує те, що це сталося і там, і там, незважаючи на протидію з боку Бібікова або підтримку з боку Стадіона. Очевидно, можна вибудовувати різні розмисли щодо того, що б сталося, коли б Олександр III не розпочав русифікацію німецької культури в балтійських провінціях. Але точно відомо, що початки пробудження національної самосвідомості латишів виявилися ще перед тим періодом. Вірогідно, скоро ми вже матимемо новий добір аргументів, узятих із досвіду фіаско спроб Речі Посполитої протидіяти появі спільної національної свідомості на Гуцульщині, Лемковині та у Східній Малопольщі.

На появу й занепад національної свідомості впливає багато чинників, які ми тут навіть не намагатимемося перелічити. Немає сумніву, що до них належить певною мірою й державна політика.

Але водночас історичний досвід показує, що цей чинник у наш час є одним із найменш важливих і аж ніяк не вирішальних, оскільки майже завжди протягом останніх двох століть національна еволюція рухалася в напрямку, який був протилежний тому, який йому намагалася задати послідовна й енергійна політика держав, наприклад політика Німеччини. Коли б ми, за нашим звичаєм, хотіли показати цю проблему у квазі-математичній формі, ми б сказали, що послаблення впливів держави на перебіг національних процесів є прямо пропорційним реакції, яку викликають спроби примусової асиміляції. Можливо, нелогічним є те, що народи бунтують проти дій, котрі насправді не в силі змінити їхню долю. Але, можливо, саме в цьому бунті й полягає причина неуспіху асиміляції. У висловленому вище твердженні міститься її осуд. Спроби асиміляції, не впливаючи істотно на історичні процеси, викликають надзвичайно сильну реакцію у вигляді ворожості меншини до держави.

Нам залишається зупинитися на відзначених вище емпіричних фактах. Передусім проявляється зв'язок між прогресом політичного лібералізму, який мав місце у XIX столітті, і зменшенням впливу держави на національні зміни. На відміну від досить лагідних методів XIX століття у попередні періоди в цій царині можна було помітити куди кращі результати. Повернення до тотальної держави поряд із загальною варваризацією політичного життя створили б нові перспективи для національної асиміляції. Щоправда, тут би йшлося вже про екстермінацію, а не про асиміляцію – це уточнення для нас дуже важливе. Антропологічні дослідження продемонстрували занадто слабкий вплив історичних інвазій на расовий склад європейських країн. Піттар, великий антрополог із Лозанни, висміює людей, котрі, відвідуючи Сицилію, думають, що бачать там расові типи, які представляють усі народи, котрі її захоплювали в минулому – греків, фінікійців, арабів, норманів та ін. Насправді усі їхні інвазії на острів не залишили там жодних помітних антропологічних слідів. Це свідчить про порівняно малий обсяг екстермінацій, котрі тоді відбувалися. З іншого боку, незважаючи на лібералізм XIX століття, засоби, які використовувалися з метою асиміляції, у цей період іноді були надзвичайно потужними, досить згадати хоча б події в Ірландії. А сила держави, з огляду на заснування шкіл і поширення друкованого слова, помітно збільшилася порівняно з минулим станом. Не намагаючись відповісти на запитання про те, чи не збільшить впровадження

тотальної держави можливостей її впливу на національні процеси, спробуємо віднайти засадничу відмінність між ХІХ століттям і попередніми періодами в еволюції ідей і їхньої взаємної сили.

Ми вже зазначали, що однією з безсумнівних причин послаблення асиміляційних рухів, які були доволі поширеними в минулому, є зростання впливу переконання про те, що люди однакової мови й культури мають прагнути до якнайбільшого посилення саме своєї групи, об'єднаної спільною культурою. Думку про те, що люди однакової культури мають прагнути максимальної політичної сили, ми називаємо націоналізмом. Певною мірою такий погляд знаходив вираз завжди. Про його прояви можна говорити навіть щодо найдавніших періодів. Сьогодні натомість націоналізм виявляє набагато більшу інтенсивність у порівнянні з іншими ідеями, але було б великим перебільшенням твердити про те, що він є єдиною значною ідеєю, яка впливає на міжнаціональні стосунки. Солідарність представників різних національних культур, викликана спільністю релігійних поглядів, політичних або суспільних переконань, і сьогодні часто протидіє інтегральному націоналізму. Інтенсивність етичних норм, котрі претендують на те, щоб керувати людським життям, однак, змінюється з кожним десятиліттям. Іще у ХVІІІ столітті династичний роялізм був однією із найсильніших ідей, що поборювали націоналізм. Раніше також знаходила потужний вираз конфесійна солідарність. Сьогодні ж, безсумнівно, думка про те, що люди спільної культури мають намагатися збільшувати силу своєї групи, перебуває в zenіті розвитку свого впливу. Найважчу боротьбу таким переконанням доводиться вести з ідеалами миру і міжнаціональної солідарності.

Залишимо питання про причини цього відносного зростання націоналізму. Скажемо лише, що на постання національної свідомості (а так само і на її наслідок – націоналізм) вплинули два головні чинники: з одного боку – культурна спільність, а з іншого – спільність політичних традицій людей, котру пов'язує одна культура. Очевидно, що це ще далеко не всі і, можливо, навіть недостатні націєтворчі фактори. Однак співдія цих двох чинників є засадничо необхідною для постання й збереження національної свідомості. Класичним (причому з багатьох поглядів) прикладом є історія становлення грецького народу. До перських війн єдність греків мала швидше цивілізаційний, ніж політичний характер. Пізніше, звісно, також знаходили вияв такі тенденції. Так, наприклад,

Исократ¹ у період занепаду Греції вважав об'єднаним фактором культуру, а не походження. Але традиції перських війн створювали підґрунтя для дій Демосфена², який висунув обвинувачення в чужинецькому походженні македонської династії (яка культурно була безсумнівно грецькою) і висловлював ідеї вироблення колективної свідомості народу, спертій на обидва вищезгадані чинники. Власне, саме на спільній політичній традиції греків – на Ефіальті³, Леоніді⁴, на Плутархових⁵ життєписах – за аналогією утворювалися і новочасні націоналізми.

Розуміння двох головних націєтворчих факторів дозволить нам зрозуміти послаблення ролі держави щодо національних змін. Поки ідея політичної солідарності, котра б спиралася на солідарність культурну, була порівняно слабкою, асиміляційні процеси, тобто занепад певних культурних спільнот і як наслідок постання нових, відбувалися майже безперешкодно, не викликаючи жодних протестів або принаймні дуже мало. Культурному зближенню двох народів не суперечили традиції політичної боротьби, яка проводилася через посилення підтримки такого зближення. Так, наприклад, відбувалося з польським і литовським народами: польський народ накидав литовському свою культуру, литовський народ відчував неприємне йому підпорядкування польському в політиці (яке він потім скинув), але не відчував жодного жалю

¹ Исократ (436–338 до н. е.) – грецький промовець, творець класичної прози. Був прихильником Македонії, відігравав значну роль у афінському політичному житті. Прагнув об'єднати греків під проводом Філіпа II Македонського й повести їх проти Персії.

² Демосфен (384–322 до н. е.) – афінський політичний діяч, промовець. Лідер антимакедонської течії, яка мала на меті захист свободи Греції. 340 р. до н. е. об'єднав грецькі держави під керівництвом Афін. Обвинувачений своїм супротивником Есхіном, був змушений тікати з країни. Повернувся після смерті Александра Великого й знову намагався відновити політичну силу Афін. Після поразки у Ламійській війні наклав на себе руки.

³ Ефіальт (V ст. до н. е.) – афінський політик, аристократ із демократичними переконаннями. Після вигнання Фемістокла з Афін виконував функції неофіційного лідера народу, очолюючи демократичний табір. Прагнув обмежити впливи ради, яка складалася з колишніх найвищих афінських урядовців.

⁴ Леонід (?–480 до н. е.) – цар Спарти, керував обороною Фермопіл. Завдяки його самопожертві греки мали час підготувати оборону країни. Вважається символом виняткової мужності.

⁵ Плутарх (близько 50 р. н. е. – близько 125 р. н. е.) – грецький письменник і філософ-мораліст із Херонеї (Беотія). Навчався у платонівській Академії в Афінах, а також у Александрії (Єгипет). Заснував школу на взірць платонівської Академії, завданням якої було сприяти моральному і релігійному відродженню греків.

з приводу втрати власної культурної відособленості. Культурне зближення могло відбуватися одночасно зі зближенням взаємних політично-історичних традицій. Обидва чинники, потрібні для створення спільної національної свідомості (культурна спільність і єдина політична традиція), ішли поряд один з одним.

Коли ж початок XIX століття приніс надзвичайне поширення націоналістичних ідей і стало видно, що попередні століття ще не привели до повного злиття польського й литовського народів, процес об'єднання було раптово припинено. Литовці зрозуміли, що їхній зв'язок із Польщею вів їх до національного самогубства, втрати окремішнього буття, тобто найбільшої з можливих поразок для народу. Традиції спільних поразок і перемог, котрі полякам видаються вузлами, котрі пов'язували обидва народи, раptom набули для литовців відштовхувального характеру. Вони зрозуміли, що такі традиції за умов недостатнього розвитку національної свідомості вели їх прямо до втрати незалежного національного буття. Саме звідси й походить неузгодженість між польською й литовською історіографіями. Полякам здається, що для того, щоб приєднати до себе литовців, треба їм нагадувати ті політичні блага, котрі обидві країни мали завдяки унії та своїй солідарності. Вони не розуміють, що найкраще могли б переконати литовців у необхідності їх об'єднання з Польщею нагадуванням про те, що ті ніколи не втратять своєї національної окремішності щодо поляків.

Ці роздуми дозволяють нам сформулювати загальну думку про національну асиміляцію. Коли роль держави у новочасній асиміляції є мізерною, то це не через те, що держава (наприклад, через послідовну шкільну політику) не може вплинути на формування культури меншини і зближення у такий спосіб культур державного народу і народу меншини. Відомо, наскільки сильно Росії вдалося русифікувати Східні креси. Коли створення нової культурної спільноти або принаймні наближення до неї не спричиниться вже сьогодні до злиття двох народів, то це відбувається з тієї причини, що будь-які дії держави у цій царині викликають (унаслідок сили сучасних націоналізмів) ворожість між державою і меншиною. Така традиція з'являється завжди, коли з вини окремої держави народ зазнає якоїсь великої поразки. А яка поразка може бути жахливішою за втрату окремішнього національного буття?

Ми вже сказали вище, що новочасна національна свідомість формується внаслідок дії двох факторів – культурної спільності

з одного боку і політичних традицій, що перебувають у зв'язку з цією спільністю, – з іншого. *Нещастям усіх державних асиміляційних планів, справжньою Немезидою*¹, що тяжіє над ними, є той факт, що одночасно з успіхом, якого держава досягає щодо одного з цих факторів, автоматично має місце віддалення меншини в іншому, і навпаки. Втрата меншиною окремої національної культури викликає спогади про боротьбу з державою й ненависть до неї. Розвиток культури меншини викликає в дійсності розвиток співпраці з державою, але віддаляє можливість культурного злиття обох народів. За таких умов програми ліквідації народів засобами держави виглядають сизифовою працею.

Чинники культурної окремішності та політичної традиції в різних народів можуть мати абсолютно різне кількісне співвідношення. Ми вже зазначали вище, що спільна традиція є дуже слабо вираженою у білоруського народу. Цікавішим є приклад Ірландії: там загарбнику вдалося практично повністю стерти цивілізаційне розрізнення між місцевим і англійським народами, єдиним важливим чинником, що їх відрізняв, залишалося віровизнання. Але традиції англо-ірландського антагонізму були настільки сильними, що, незважаючи на зовсім слабкий фактор окремішності ірландської культури, цей народ ані на хвилину не припиняв бути самим собою. Це дуже переконливий аргумент щодо безсилля держави ліквідувати меншину шляхом культурної асиміляції.

Саме в цьому і виявляється найбільший парадокс асиміляційних планів. Пов'язаність культурної єдності з політичними традиціями і внаслідок цього з прагненням максимальної політичної сили для свого народу, увесь той комплекс подій, який ми називаємо народженням новочасного націоналізму, викликав неможливість ліквідації народу шляхом послідовної державної політики. Проти асиміляції почав діяти націоналізм. Але й доктрина, котра вперше свідомо висунула гасло національної держави та асиміляції меншин, також була націоналістичною.

Стародавній бог Хронос їв власних дітей. Націоналізм, бог нашої епохи, дотримується схожих звичаїв. Одну річ він пожирає напевно (ми маємо на увазі можливість реалізації власної національної програми). Привабливість універсальних ідей жодним чином не узгоджується з тим, як їх сприймають окремі народи або

¹ У давньогрецькій міфології – богиня відплати, котра карає винних у порушенні моральних та суспільних норм (прим. перекл.).

супільні верстви. Унікальність націоналізму полягає в тому, що він, висуваючи більш-менш однакові гасла для всіх народів, у кожного з них викликає формування доктрини, яка якнайбільше суперечить наслідкам сприйняття таких самих універсальних гасел у сусіднього народу.

Відносність поняття політичної сили викликає те, що смішною є сама ідея про узгодження націоналізмів. Політична сила полягає в можливості накидати свою волю іншим національним організаціям. Погодження між двома націоналізмами можливе лише на шкоду комусь третьому. Зasadничо сила держави дорівнює відносній слабкості інших держав чи організацій. Коли ми під націоналізмом розуміємо прагнення до політичної сили, то треба відкинути надію прийти цим шляхом до миру між народами. Натомість ситуація складатиметься зовсім інакше, коли ми розумітимемо під націоналізмом прагнення до якнайбільшої національної однорідності держави. У будь-якому разі цілком переконливим здається той факт, що поширення уявлення про те, що представники однієї національності мають спільно намагатися досягти максимальної політичної сили, перешкоджає національній асиміляції.

Можливість відновлення процесу злиття європейських народів з'явиться одночасно із занепадом сили сучасного націоналізму. Тоді вона почне діяти знову, позасвідомо і, що найкраще, невідомо, на користь яких народів. Не виключено також і те, що програму наших націоналістів буде здійснено тоді, коли Польщею керуватиме та чи інша міжнародна організація. Так чи інакше, до таких результатів можна дійти шляхом відсторонених розмислів, спертих на певній дозі емпіризму.

Варто ще зазначити, що, говорячи про націоналізм, котрий перешкоджає асиміляції, ми не маємо на увазі якихось різновидів несправжнього націоналізму. Ми не хочемо сказати, наприклад, що гакатистичний націоналізм національної демократії перешкоджатиме асиміляції. Тут узагалі не йдеться про несправжній націоналізм, зокрема той, теорію якого ми намагалися сформулювати на цих сторінках, чи той, який до нас (і набагато ясніше) опрацювали Трайчке¹,

¹ Гайнрих фон Трайчке (1834–1896) – німецький історик, політик, член Пруської академії наук, професор Гайдельберзького й Берлінського університетів. Депутат Райхстагу, спочатку ліберал, згодом – консерватор, націоналіст, прихильник об'єднання Німеччини під керівництвом Пруссії і її перетворення на гегемона Європи.

Моррас¹, Дмовський² і Донцов³. Масштабна національна асиміляція буде нереальною, поки зберігатиме силу думка про те, що народ повинен намагатися зберегти свою сутність та досягти якнайбільшої політичної міцї.

III. Належність провінції до держави

Однак, залишмо міражі минулого і перейдемо до реальніших справ. На початку цього нарису ми зазначили, що поряд із надією на цілковиту ліквідацію меншинних народностей, що її плекають деякі націоналісти, існує й інша політична течія. Ішлося про те, щоб відмовитися від повного викорінення народу-меншини і дій, спрямованих на зменшення відсоткового співвідношення державної й меншинної національностей у провінціях на Кресах. Корифеєм цієї програми в Польщі є С. Грабський, автор відомого гасла спольщення територій між Львовом і Тернополем. На перший погляд видається безсумнівним, що така програма є набагато реалістичнішою від попередньої. Оскільки діями держави ліквідувати народ неможливо, остільки ж реальною видається її здатність досягти зменшення відносної кількості представників конкретної народності в провінції. Але й тут детальніший аналіз свідчить, що результати, які було отримано в цьому напрямку останнім часом, є незначними. Нижче ми проаналізуємо спочатку можливості такого типу асиміляційної політики, а потім – її користь для державних інтересів.

¹ Шарль Марі Фотіус Моррас (1868–1952) – французький письменник, публіцист правого спрямування, співзасновник і один із лідерів Ліги французької дії (Action française) та її органу – часопису «Action française». Член Французької академії, з якої його було виключено 1945 року після оголошення засудження на довічне ув'язнення за співпрацю з урядом Віші.

² Роман Дмовський (1864–1939) – співзасновник і лідер національної демократії, політичний публіцист, головний ідеолог польського націоналізму. З 1893 року очолював національний табір. Засновник і видавець «Przeglądu Współczesnego». Свою програму виклав у книжці «Думки сучасного поляка». З 1905 року підтримував ідею об'єднання всіх польських земель під протекторатом Росії. Депутат Першої і Третьої Державної думи Російської імперії. 1919 року – делегат Польщі на Паризькій мирній конференції, де висував вимоги приєднання до Польщі Силезії та Померанії, а також Литви, частини Білорусі та України. Посол до Сейму. З 1923 року – міністр закордонних справ. Прихильник ідеї національної держави, висував гасла асиміляції українців і білорусів.

³ Дмитро Донцов (1883–1973) – український журналіст, літературний критик, головний ідеолог і політичний публіцист, лідер Української партії національної роботи (УПНР), редактор «Вісника». Вважав, що головною загрозою для українського відродження є Росія. 1926 року виклав свої погляди в праці «Націоналізм». З 1939 року – в еміграції.

А. Два основні методи, що ведуть до суттєвих змін у відсотковому співвідношенні національностей у провінції, полягають у колонізації з національними цілями або підтримці економічної сфери однієї з національностей. Прикладом такої політики є дії німців у Померанії та Силезії, а також щодо Познані. Відносно невелика площа цих територій у порівнянні з рештою Німецької імперії, а також мінімальний відсоток меншинного населення в німецькій державі створили просто ідеальні умови для германізації наших нинішніх «Західних кресів». Але все одно германізаційна політика, яку з такою інтенсивністю проводили з часів Фридриха Великого і яка викликала стільки ненависті до німців, дала мізерні за значенням результати. Отець К. Циммерман у своїй монументальній праці, присвяченій німецькій колонізації в Померанії та Силезії, виразно підкреслив слабкість цих результатів. Найпромовистіше, однак, це засвідчують мапи, які вміщено наприкінці другого тому названої книжки. Вони засвідчують прогрес німецької колонізації в Силезії від часів Фридриха Великого і аж до апогею германізації, якщо брати до уваги результати перепису населення 1905 року. На цій мапі ми виразно бачимо, що з часів Фридриха межі заселеної німцями території виразно зсунулися лише щодо півострова польського населення, який колись вдавався в етнографічно німецьку Силезію, а саме – на лінію Ключборк¹ – Намислав² – Вроцлав. На північ та південь від цієї лінії етнографічні межі майже не змінилися, незважаючи на двохсотрічні зусилля держави. Гольше у своїй праці «Der Netzedistrikt»³ твердить, що всі вільні солтиси Кололівства Пруссії й Наднотицького округу в середині XVIII століття були німцями. Цей факт він пояснює тим, що поляки не вміли читати й писати. Отець К. Циммерман, однак, не поділяє цієї думки. Він пише: «У Німеччині солтиси були німцями через те, що ними є і були і всі мешканці сіл». Отож, за 150 років до того, коли більшість населення Померанії ще становили поляки, у період, який передував столітній посиленій германізації, значну кількість сіл уже було заселено німцями. Настільки ж незначні результати дали спроби русифікувати Волинь та Конгресівку. Кількість уроджених

¹ Ключборк (нім. *Kreuzburg*) – місто в Польщі, повітовий центр у Опольському воєводстві. До 1945 року – в складі Німеччини (*прим. перекл.*).

² Намислав (нім. *Namslau*) – місто в Польщі, повітовий центр у Опольському воєводстві. До 1945 року – в складі Німеччини (*прим. перекл.*).

³ Мається на увазі книга «Наднотицький округ» («Der Netzedistrikt») відомого німецького географа кінця XVIII – початку XIX століття Августа Карла Гольше, опублікована 1793 року (*прим. перекл.*).

росіян на цих землях і нині є до смішного малою. Коли порівняти їхню кількість із тим, яких клопотів і труднощів коштувала русифікаційна політика царській імперії протягом ХІХ століття, то просто розбирає сміх. *Pariuntur montes, nascitur ridiculus mus*¹.

Такими ж «вдалими» були намагання німців германізувати Ельзас або датський Шлезвіг. Поряд із мізерними результатами, другою рисою всіх цих національних імперіалізмів є їхня неймовірна короткочасність. Пан Є. Гертих зі здивуванням констатував, що в одному з померанських міст відсоток поляків одразу після проголошення незалежності зріс із кільканадцяти до кількадесяти. Двосічний аргумент! Штучна германізація, яку там провадила Німецька імперія (її політику іноді ставлять за взірць для Польщі), призвела до настільки стійких результатів, що вистачило одного року, щоб відсоток німців з кількох десятків зменшився до кількох. Цей приклад добре ілюструє слабкість навіть столітньої політики держави щодо природних рухів населення.

Якщо в нашу епоху неможливе повне знищення якогось народу засобами державної політики, то певних змін у національному характері населення все ж таки можна досягнути. Вище ми показали, що результати таких прагнень є відносно слабкими – як у порівнянні із сумою затрачених зусиль, так і щодо стійкості результатів.

Тепер мусимо зупинитися на тому, як впливатимуть ці результати на загальний політичний стан у державі і чи взагалі можуть бути ефективними зусилля, які вкладаються у зміну національного складу провінції.

Б. Якщо дії меншин загалом мають на меті зміни передусім у внутрішній ситуації держави, які у разі здійснення їхньої програми були би досить значними, то збільшення відсотку державної народності щодо меншості у певній провінції не має такої мети. Причина цього полягає в тому, що зміна національного складу певної провінції породжує значні внутрішні проблеми для держави, викликає суттєве незадоволення меншини, часом тероризм і завжди – плутанину і зайві зусилля. Результат же безпосередньо стосується лише кількох відсотків населення цієї провінції.

Ми вже згадували, що мрією Станіслава Грабського є досягнення переважної чисельності поляків на лінії Львів – Тернопіль. Ідеться про здобуття для держави кількох десятків тисяч громадян

¹ Дещо видозмінена цитата з праці Горация «Мистецтво поезії, або послання до Пізонів». Значення – «Гора народила мишу» (*прим. перекл.*).

настільки ж лояльних, як і ті мешканці Меховського повіту¹, які в 1920 році казали: «Наші б'ють поляків». Метою зміни співвідношення населення в окремо взятій провінції зазвичай буває бажання вплинути на думку міжнародної спільноти, прагнення зберегти провінцію в складі держави шляхом збільшення в ній чисельності державної національності. Це ж і є головним аргументом цитованого політика. І саме тут і міститься головна суперечність. Виділяються дві можливі концепції умов приєднання провінції до держави, тісно пов'язані із загальним ідеологічним спрямуванням. Назвемо їх національною та державницькою концепціями. Національна концепція, яку в Польщі представляє національна демократія, висуває твердження, згідно з яким питання про належність провінції до держави слід вирішувати у відповідності до співвідношення національності, яка її населяє. Інакше кажучи, прихильники цієї концепції твердять, що ступінь вірогідності належності провінції до держави є прямо пропорційним до відсотка представників державної національності, які в ній мешкають. Аргументацію, на яку спирається ця теза, запозичено з історії Версальського договору й епохи, яка почалася одразу після нього. Державницька ж концепція формулює цю проблему дещо інакше. Належність провінції до держави залежить передусім не стільки від її національного складу, скільки від сили держави, про яку йдеться. Коли б Німеччина не була слабкою в часи підписання Версальського договору, вона б не втратила етнографічно польських земель. Коли б Чехословаччину не посилювала підтримка з боку Франції, вона б не анексувала Закарпатської Русі. Коли чинник національного складу провінції й має вплив на її належність до якоїсь держави, то лише як один із складових її сили чи слабкості. Тут у гру входить два погляди: 1) внутрішня ситуація в державі покращиться шляхом збільшення відсотка громадян, прихильних до неї; 2) міжнародне становище держави стане кращим шляхом здобуття згоди міжнародної спільноти щодо того, що населена поляками провінція має бути частиною Польщі. Прихильне або негативне сприйняття міжнародної громадськості, без сумніву, становить один із факторів, що формує силу держави на світовій арені.

Державницька концепція схиляється до тієї очки зору, згідно з якою не відсоток населення вирішує питання про належність провінції до держави, а сила держав, котрі починають гру

¹ Нині – у Малопольському воеводстві Республіки Польща, недалеко від кордону з Україною (прим. перекл.).

за оволодіння цими землями. Відсоток же населення впливає на справу лише опосередковано, шляхом посилення чи послаблення якоїсь зі сторін.

Перед тим, як ми перейдемо до критичного оцінювання кожної з цих концепцій, звернемо увагу ще на один характерний контраст.

Прихильники національної концепції, обстоюючи платформу «національного принципу», безсумнівно, висловлюються за певну правову норму. Не оцінюючи її вартість (цю норму досить сильно критикують), погодьмося, що маємо справу з об'єктивною нормою. Ми вже бачили інтелектуалів, пацифістів і чиновників, які з відразою відсахувалися від нашої державницької концепції. Визнання вирішального значення *принципу національностей* призводить до винародовлення великих територій або принаймні до спроб це зробити. Таке безправ'я, жорстокість і екстермінацію, як, наприклад, під час виселення греків із Малої Азії, важко собі уявити.

Натомість державницька концепція куди скептичніше ставиться до практичного значення національного принципу, що на практиці провадить до визнання статус-кво в етнографічній царині й відмови від змін, здійснюваних силою. З іншого боку, національна концепція, у разі її повсюдного визнання, в дійсності б викликала міжнаціональні війни всередині держав, але зменшила б міждержавні конфлікти. Державницьку концепцію ми визначили як прагнення до збільшення сили народу й солідарної з ним держави. Національну концепцію – як прагнення до якомога більш однорідного національного складу держави і об'єднання всіх громадян певної національності в її межах. Перший із цих різновидів націоналізму веде до зменшення кількості й сили конфліктів усередині держави, але неодмінно викликає міждержавні конфлікти. Другий легше узгодити з певними формами пацифізму, але він водночас веде до внутрішньої боротьби та гакатизму. Коли б національна концепція, тобто бажання понад усе досягти гомогенності національного складу населення, справді була політичним двигуном сучасної Європи, коли б вона змінилася загальним визнанням принципу, за яким до держави мають належати провінції, у яких більшість населення складається із представників національності, яка є в ній панівною, – тоді, можливо, і справді питання про належність певної провінції до держави вирішував би її національний склад. Але доки другий різновид націоналізму –

прагнення досягти найбільшої сили держави й народу – відіграє таку роль у міжнародних відносинах, ми мусимо поділяти думку, згідно з якою цю проблему вирішує передусім сила держави, котрій ця провінція належить чи яка на неї претендує.

Одним із головних аргументів національної концепції, без сумніву, є плебісцит. Коли питання про належність окремих країв до держави вирішувати у відповідності до плебісцитів, то, справді, вирішальним чинником є їх національний склад. Через кілька тижнів після референдуму в Саарі така аргументація видається особливо переконливою. Але докладніший аналіз післявоєнної історії свідчить про дещо відмінне. Метод плебісциту застосовувався не стільки у випадках непевності в складі населення провінцій, про які йшлося, скільки у випадках труднощів із узгодженням між політичними таборами, котрі висували протилежні гасла. Наприклад, немає сумніву, що польсько-німецькі референдуми буди своєрідною формою англо-французького компромісу, який також певним чином задовольняв почуття законності, у згоді з яким намагався діяти Версаль. У інших випадках, як, наприклад, у Шлезвігу, також було обрано засіб плебісциту у зв'язку з невеликим зацікавленням великих держав цієї проблемою і бажанням підкреслити свою вірність правовим принципам. Натомість знаковим є те, що не було проведено плебісциту на територіях куди більш мішаних, прикладом чого є Віленщина. У цих випадках не було рівноваги сторін, котрі боролися, мала місце лише виразна перевага однієї з них. Назвемо тут хоча б кордони, встановлені Тріанонським договором, невідповідність яких етнографічним межам зробила їх хрестоматійним прикладом. Так само Севрський мирний договір закріплював за Грецією території, про які було відомо, що більшість населення на них становлять турки. Але жоден плебісцит не допоміг би у Лозанні боротися проти переможних військ Кемаля. У справі Східної Галичини обійшлося без референдуму. Причиною, очевидно, стала окупація краю польськими військами – тут сила держави, без сумніву, домінувала над національним принципом.

Коли ми говоримо про міжнародні взаємовідносини, вирішальну роль відіграє передусім сила держав, котрі борються. Це, звісно, не означає, що ми перебільшуємо і, за поширеним звичаєм багатьох націоналістів, недооцінюємо значення думки світової спільноти. Її ставлення до держави, поза сумнівом, є важливим фактором, що впливає на політично-дипломатичне становище і, відповідно, на силу держави. Постійне провокування міжнародної

громадської думки було однією з головних причин поразки Німеччини у світовій війні і, як наслідок, втрати нею кількох провінцій. Вступ Великобританії до Антанти (значною мірою) і прилучення до неї Сполучених Штатів Америки (мабуть, виключно) були викликані саме обуренням громадської думки ганебними кроками німецького уряду. Це – постійний чинник, який впливає на стан держави.

Отож, зрозумілим видається те, що одним із вирішальних факторів, які впливають на готовність відстороненої громадської думки залучити до тієї чи іншої держави якусь провінцію, є національний склад її населення. Позиції державницької та національної концепцій тут можна дещо зблизити. За національною концепцією приналежність території вирішується її національним складом. Державницька концепція ставить наголос на силі держави. Однак, коли узалежнити її від думки світового співтовариства про національний склад населення земель, про які йдеться, – ці дві позиції взаємно зближуються.

Ми пишемо, що вони зближуються, а не що вони є ідентичними. Бо ж ніхто не є настільки наївним, щоб твердити, що ставлення міжнародної спільноти до національного складу провінції є єдиним і найважливішим чинником, який свідчить про силу держави. Частіше ми бачимо протилежну помилку – недооцінювання почуття законності, властивого світовому співтовариству. Отож, ми дійшли до точки, у якій засадничою проблемою для нас стане питання про те, якою мірою примусова зміна співвідношення в національному складі певної території може вплинути на ставлення світової громадської думки до держави і її територіальних постулатів, а далі – наскільки сильно вона впливає на інші фактори сили держави.

Значення для держави національного складу населення провінції тісно пов'язане з тим, наскільки поширено «принцип національності» в сучасній Європі. Міжнародні ідеї, завдяки своєму впливові на дії держав, безсумнівно, є силами з іноді навіть більшим практичним значенням, ніж найсильніша військова потуга. Чим поширенішим є погляд, згідно з яким територія, населена людьми певної національності, має належати до держави, у якій ця національність є панівною, – тим більший вплив на становище держави має співвідношення населення на цій території. Отож, не підлягає сумніву, що ані тепер, ані в минулому принцип національностей не був єдиною ідеєю, яка б впливала на погляди світової

громадськості на політичні події. Ми мали і династичний легітимізм, і конфесійний принцип XVI століття, а ще раніше – покликання на призначення з Апостольської столиці. Можна назвати багато подібних ідей, які впливають на дії держав через громадську думку. Нині до них належить, скажімо, ідея пацифізму. Із середини XIX століття національна ідея почала переважати інші за значенням – вірогідно, з причини розквіту тісно пов'язаних із нею демократичних ідей. Апогей принципу національностей припадає, безперечно, на час Версальського договору. На це вплинув не лише одночасний занепад інших ідей міжнародного значення, які б могли суперечити національній, а і досить специфічна ситуація, зумовлена особливою роллю президента Вілсона у вирішальний час. Усі універсальні ідеї, незалежно від свого змісту, зазвичай поступаються, коли починають суперечити державним інтересам, або лише дещо викривляють політичну лінію держави. У час укладення договорів, якими було закінчено світову війну, цей фактор виступав дещо менш потужним, ніж доти. Головна політична сила, котра керувала переговорами – Сполучені Штати Америки, – майже не мала інтересів щодо кордонів між європейськими державами. Звісно, в таких умовах панівна тоді правова ідея, а саме принцип національності, відіграв досить значну роль. Але в час зеніту слід думати про смеркання. Разом із занепадом парламентаризму відбулося й значне охолодження ставлення до національного принципу. Після світової війни це знайшло вияв і у літературі, і в політичній практиці. Звичним стало вважати, що належність до культурної держави, урядування в якій відбувається у відповідності зі стандартами, прийнятими у західноєвропейських демократіях, є, можливо, куди більш корисною для населення, ніж належність до держави, у якій представники його національності були б панівними, але урядування відбувалося варварськими методами. Знаковою в цьому плані стала промова Уїнстона Черчилля щодо націонал-соціалістичної держави й питання про належність Померанії. Уїнстон Черчилль прямо заявив, що коли б німці становили більшість її населення, варварством було б віддати її у владу Третього Райху. Це, без сумніву, відповідало думкам пересічного європейця. Що стосується Бессарабії, кожен протестував би проти її приєднання до Радянської Росії, незважаючи на досить таки сумнівний склад тамтешнього населення. Причиною цього є те, що методи управління в цій державі є досить дразливими для більшості європейців, у тому числі для найбільших прихильників

принципу національностей. Натомість належність Закарпатської Русі до Чехословаччини не викликає жодних заперечень, хоча кількість чехів там не є значною. Бо ж Чехословаччина є цивілізованою державою. Ми, без сумніву, живемо в часи повороту від національного принципу й занепаду його значення.

Політика асиміляції має на меті здобуття прихильності світової громадської думки шляхом узгодження національного складу населення держави із принципом національностей. Однак, на жаль, таке здобуття прихильності є значною мірою сумнівним, хоча б із причини проведення самого цього винародовлення і пов'язаних із ним насильств. Ці насильства не лише не матимуть позитивного сприйняття на міжнародній арені, а й навпаки, можуть призвести до погіршення позицій держави у цьому плані. Своєю непродуваною політикою мадяризації угорці нарobili собі більше шкоди, ніж отримали користі з тих кількох відсотків угорців, які нині мешкають на Закарпатській Русі. Коли б національний принцип був єдиним чинником, здатним вплинути на ставлення міжнародної спільноти щодо територіальних претензій держави, можливо, і справді варто б було докласти зусиль для того, щоб змінити національний склад прикордонних провінцій. Коли ж проти цієї ідеї виступають інші, коли її значення принаймні нейтралізується неминучим варварством асиміляційних процесів – позитивний бік таких дій для держави підлягає суттєвому зменшенню. Коли ж ми пригадаємо, наскільки незначними є наслідки такої політики винародовлення і наскільки сильний спротив меншин вона викликає, – наше рішення щодо змін у національному складі провінцій шляхом застосування державної сили має бути негативним.

У викладених вище міркуваннях ми розглянули об'єктивні можливості асиміляційної політики і її узгодження із державними інтересами, коли йдеться про ставлення до держави світової громадської думки. Цю ж проблему можна розглянути й з іншої точки зору – зважаючи чи на зовнішню політику держави, чи на її внутрішньополітичне та економічне становище. Однак трактування асиміляції з цих точок зору є досить складним, оскільки до них не можна застосовувати принципи, які мають стосунок до всіх випадків. Тут варто було б почергово розглянути особливості проблем із кожною меншиною. Можливості створення загальної теорії є суттєво обмеженими, однак ми спробуємо принаймні назвати фактори, які мають впливати на державну політику щодо меншин.

1. Народ, до якого належить меншина, навіть коли він не має власної держави, є не лише *об'єктом*, а й *суб'єктом* міжнародної політики. Ми це розуміємо в тому сенсі, що його позиція у деяких випадках може впливати на становище держави, у якій він мешкає, або на результати міжнародних конфліктів. Так, наприклад, небажання поляків служити у Вермахті багато в чому перекреслила плани Людендорфа в часи світової війни. Отож, асиміляційна політика, як правило, викликає неприхильне ставлення меншини до держави. Наслідком цього має бути погіршення її позицій на світовій арені.

Чисто теоретичне значення, натомість, має справа меншин, які населяють кілька держав і як наслідок мають надії на поділ сусідніх політичних одиниць шляхом створення держави народу-меншини. Ліквідація власної меншини могла б, у певних випадках, суттєво послабити такі надії. Отож, такий негативний вплив асиміляції на ситуацію в державі видається нам нереальним у зв'язку з неможливістю ліквідації меншини шляхом втручання держави. Однак, з іншого боку, не варто забувати, що ворожа для меншини політика іноді буває корисною для держави з точки зору міжнародних відносин. Ідеться про випадок, коли дві держави, в яких мешкає одна й та сама меншина, об'єднуються для спільної боротьби проти неї. Як ми знаємо, це був один із засобів, за допомогою якого Бісмарк зближувався з Олександром II та Олександром III. Це фактор, який іноді слід брати до уваги.

2. У плані економіки асиміляційна або угодовська політика не має важливого значення. Політика підтримки однієї національності без сумніву потребуватиме значних коштів. Це особливо стосується тих випадків, коли йдеться про колонізацію. З іншого боку, не можна забувати й про те, що переслідування якогось одного народу також потребує затрат. Так, наприклад, створення шкільництва для меншин, якого нині в Галичині немає, часто потребує значних видатків. Можливо, саме з цього приводу один відомий політик висловив думку про те, що українське питання є передусім питанням грошей.

Набагато більше значення має національна політика, коли йдеться про екстермінацію або усунення певної меншини, яка посідає помітне місце в економічному житті краю, наприклад у торгівлі або промисловості. Тут варто згадати дії Іспанії проти морисків. Ця політика, яка прагне змін у національному складі краю, має радше негативні наслідки. З одного боку, вона позбавляє

край активного елементу господарства, а з іншого – збільшує участь держави в економіці, що, як правило, викликає загальне зuboжіння.

3. З точки зору внутрішньої ситуації в державі наслідки асиміляційних зусиль також зазвичай є негативними, що ми вже часто підкреслювали вище. Вони викликають надзвичайно вороже ставлення окремо взятої меншини до держави. Оскільки ж ми визначили як загальник твердження, згідно з яким держава є тим сильнішою, чим більше її громадян прихильно до неї налаштовані, втрата державою сили від таких дій є очевидною. Іноді асиміляційна політика викликає навіть терор із боку меншини і, як наслідок, дезорганізацію держави. У країнах зі значним відсотком меншин узгодити демократичний устрій із екстермінаційною чи асиміляційною політикою справді неможливо. Представники меншини, як правило, в таких випадках голосують проти уряду й ускладнюють його існування. Справу впливу державної політики на настрої меншин ми, зрештою, розглянули в наших «Tres questiones de natione ac statu»¹.

Доходимо кінця наших розмірковувань. Вище ми вже побачили, що в наш час асиміляція цілих народів є насправді цілковито незалежним від держави й дуже рідкісним випадком. Натомість, оскільки йдеться про спроби змінити національний склад населення певних територій, вони зазвичай дають мізерні результати. І навіть ці результати не несуть із собою якоїсь особливої користі для держави, оскільки хоч вона й наближається завдяки їм до ідеалів «принципу національностей», але водночас отримує репутацію держави, якою керують у варварський спосіб, що врівноважує цю користь від зцементування населення за національною ознакою. Така політика викликає ненависть меншини до держави й у такий спосіб спричинює її послаблення. Саме тому ми вважаємо будь-які асиміляційні спроби шкідливими для сучасної європейської держави.

[1935]

¹ «Три питання про народ і державу» (лат.) (прим. перекл.).

Політична проблема Червенської землі

Беззаперечні засновки

У дотеперішніх наших розвідках ми навели засадничий критерій, у відповідності з яким слід розглядати українську проблему. Цей критерій – державний інтерес Польщі. Далі ми дали визначення української проблеми або кризи, яким є *стан розбурханості або ненависті двомільйонного українського населення до Польщі*. Отож, вирішення цієї проблеми має відбуватися шляхом послаблення чи ліквідації цього стану – виключно до цієї мети мають спрямовуватися зусилля польської політики. Це має відбуватися з єдиним застереженням: засоби, що використовуватимуться для досягнення цієї мети, не повинні містити зловживання польським пануванням на мішаній польсько-українській території.

Першу частину праці ми присвятили аналізу ситуації у Червенській землі. Висновками з цього аналізу є такі незаперечні твердження, що на них ми спиратимемося в другій частині нашого дослідження, обмірковуючи реальні засоби вирішення проблеми:

1. Українці Червенської землі числом близько трьох мільйонів є національно свідомими, і сподівання на їх колонізацію є фікцією.

2. Такою ж фікцією є прагнення домогтися зречення ними мрій створити в майбутньому незалежну Україну.

3. Натомість у цих умовах цілком можливо дійти до співпраці у вигляді лояльності або навіть дій на користь польської держави.

4. Ця можливість полягає передусім в усуненні всіх тих обставин, що не приносять ані Польщі, ані польському населенню жодної користі, змушують українців ворожо або пасивно ставитися до держави.

Ці умови можна поділити на чотири засадничі частини: I. Психологічні; II. Освітні; III. Політичні і IV. Господарські. Оскільки останні становлять предмет окремого дослідження С. Лося¹, ми за

¹ Див. інформацію про нього у відомостях про авторів.

чергою розглянемо три перших, обмірковуючи можливості реалізації українських постулатів.

А. Психологічні умови

Становище українців у Червенській землі є таким, що навіть коли б їхній національний інтерес диктував їм бути лояльними, вони все одно не могли б на це піти. Коли йдеться про маси, слід завжди враховувати перевагу для них ірраціональних моментів. Національні маси хочуть мати свою мову, свій прапор, хочуть багатіти і навчати дітей у власних школах. Хочуть, щоб до них ставилися справедливо. Борковський¹ іде настільки далеко, що стверджує, буцімто прагнення незалежності є лише бажанням дійти цих зазначених умов існування і що маси прагнуть їх здійснення більше, ніж власне державності. Додамо, що ті народи, що ніколи не мали власної держави, або мали її дуже давно, дуже перебільшують, ідеалізують світлі сторони власної державності. Народи, що мешкають у межах кордонів інших держав, у чужинському оточенні, певні обмеження відчують більш болісно, ніж коли б такі обмеження встановлювала влада власної держави. Їм на кожному кроці видається, що їх переслідують, але вони не бачать, що «панівний» народ часто перебуває в тяжкій ситуації, але вже з власної вини. Саме тому панівні народи повинні запобігати подразникам, котрі, не приносячи жодної користі державі, екзальтують меншинні народи, роз'яत्रюють їхні почуття, спричинюють ненависть і внутрішньодержавну боротьбу.

Проблема назви

Одним із чинників, що чи не найбільше посприяв формуванню неприязні українців до Польщі, є відмова їм у праві називатися українцями. І в актах законодавства, що стосуються Червенської землі, і в присвячених їй дослідженнях не використовується українська термінологія. Гертих обґрунтовує це тим, що «той, кого всюди називають українцем, у підсумку повірить, що справді ним є. Особливо важливо витіснити поняття “українці” як означник загалу русинів».

З такої думки логічно випливає те, що автор вірить, нібито хтось, кого «вперто називають русином», повірить, що справді ним є. Це неправда. Двадцять років упертого називання русинами всіх тих, хто бажав зватися українцями, ані на мить не переконало

¹ Див. інформацію про нього у відомостях про авторів.

їх, що вони є чимось іншим, а не тим, ким хочуть бути. Єдиним результатом цього впертого називання стало зростання ненависті з боку тих, у кого ми хотіли викликати лояльність до Речі Посполитої. Від шанованого «руського народу».

Тезу Гертиха сперто на хибний засновок, нібито українці є не народом, а відгалуженням, тому їх можна асимілювати. Так само, як і всі похідні від неї, ця теза є помилковою. Вона спричинила незмірні шкоди для Польщі, не даючи взамін жодної користі. Але, слід визнати, що коли б твердження Гертиха було слухним, такі висновки були б логічними. Натомість ті націоналісти, котрі відмовляють українцям у їхній термінології з історичних міркувань, є красномовним прикладом браку політичного мислення в покоління, котре було виховано не у власній польській державі. Ці люди стверджують, що слід заперечувати назву «українці», бо вона історично позначала зовсім інше поняття, не національне чи територіальне. Зауважимо, що ми примушуємо українців називатися русинами їхньою ж власною мовою¹. На мою думку, це твердження є цілком слухним. То й що? Чи через те, що історично ця назва позначала щось інше, або через те, що «ми маємо право» називати інші народи так, як заманеться, нам варто викликати спротив і ненависть двомільйонної маси населення власної держави?! Елементарне розуміння нашого власного інтересу свідчить, що слід би було всі ці непередбачувані обставини використати для досягнення згоди з українцями. Натомість наша геніальна політика рушила в іншому напрямку.

Насправді проблема термінів «руський» і «український» є аж надто характерною. Подамо тут короткий нарис їх розвитку.

15 квітня 1921 року в ратифікації Ризької угоди закон, ухвалений того дня, веде мову про «українців», котрі населяють польські землі. Але вже в законі (зрештою, не виконуваному) про самоврядування й університет від 26 вересня 1922 року вживався виключно термін «руський». Оскільки у приватних українських школах використовувався термін «український», вийшло розпорядження

¹ Треба пояснити, що українців найбільше дратує заборона вживати термін «український» в урядових часописах, які видаються їхньою мовою. Йдеться не про те, як їх називаємо ми в нашому польськомовному письмовому чи усному спілкуванні, а про те, щоб, наприклад, на будівлі української гімназії у Львові не було українськомовної таблички з написом, що це – державна гімназія з «руською» мовою викладання. Таке примушування народу набувати якоїсь назви навіть теоретично викликає серйозні застереження (*прим. авт.*).

Міністерства віровизнань і народної освіти від 12 грудня 1922 року за № 2393/61, що приписувало вживання виразу «руський» замість «український».

Надходить період сумної пам'яті законів С. Грабського¹ від 31 липня 1924 року, а саме – про державну й урядову мову (Dz[iennik]. U[staw]. 78, poz[ycja]. 724), про мову судочинства (Dz. U. R[zeczypospolitej]. P[olskiej]. 78, poz. 757) і про організацію шкільництва (Dz. U. R. P. 79, poz. 766). В усіх цих трьох законах використовується термін «руський» та «русинський». Вираз «український» ніде не вживається.

Таку термінологію вживають саме у Червенській землі. Натомість на Волині населення, котре говорить тією ж мовою, для своєї мови отримує назву «українська» (дозвіл Кураторії шкільного округу в Рівному для приватних гімназій «Рідної школи» в Луцьку, Рівному² та Кременці). Унаслідок деякої еволюції поглядів Львівська кураторія 12 лютого 1932 року дозволила вживати термін «український» у приватних гімназіях на території, якою вона опікувалася. У березні 1936 року вийшов обіжник Міністерства внутрішніх справ, за яким дозволялося (але не наказувалося) адміністративній владі толерувати назву «український». Нарешті, під час перепису населення 1931 року окремими пунктами виділялися «руська» та «українська» людність.

25 червня 1936 року за розпорядженням міністра віровизнань і народної освіти було створено кафедру української мови у Львівському університеті. Однак 10 липня 1936 року, тобто 15 днями пізніше, цей самий міністр за узгодженням із міністром військових справ видав розпорядження (Dz. U. R. P. nr. 58, poz. 433/1936), за яким школи на Волині названо «українськими», а заклади з тією ж мовою викладання в Червенській землі – «руськими».

Ці дані висвітлюють справу ширше. Видно, що навіть у центрі політичного життя, у міністерствах і правничих бюро, котрі редагують законодавчі акти, панує неймовірний хаос, незнання проблеми та відсутність позиції щодо української справи. То що ж має відбуватися на нижчих щаблях адміністрації? Отож, слушним є загальноприйнятий у Червенській землі погляд, згідно з яким не те що кожен воевода, а мало що не кожен староста провадить окрему національну політику.

¹ Міністра віровизнань і народної освіти.

² У тексті помилково «в Ковні», тобто Каунасі (Литва); у дійсності товариству «Рідна школа» належали гімназії в Луцьку, Кременці та Рівному (*прим. перекл.*).

1937 року з'явився новий подразник. Староства Червенської землі видали заборони щодо вживання назв місцевостей у їх українському звучанні. Наприклад, назву міста Тернопіль не можна писати руською («Тернопіль»), а слід уживати лише в польському варіанті («Тарнополь»). Дійшло до того, що в Бережанах староство заборонило показ вистави аматорського гуртка через те, що в поданні було вжито українську назву цього міста. У Тернопільському воеводстві влада примусила близько 400 українських кооперативів, «Просвіт» та інших українських товариств внести зміни в їхні печатки, друковані органи, таблички тощо. Можна уявити, яку симпатію до нашої держави викликав цей наказ і наскільки корисними для народу були ті нехоть і ненависть, які викликали подібні починання. Ці події висвітлив у Сеймі український посол С. Баран¹. Наше міністерство відповіло йому, що з міркувань порядку, а також з технічних причин слід мати устаєлену назву для окремих місцевостей. Таким чином бюрократи для полегшення власної праці забули про найважливішу аксіому, розуміння якої є необхідним для вирішення проблеми: *Червенська земля є національно змішаним краєм*, і всі питання слід регулювати з огляду на це, а не на «технічне впорядкування» чи полегшення праці низовим функціонерам. Не варто доводити, що жоден українець не повірив у подібну мету видання розпорядження й впровадження таких змін, про які раніше не йшлося. Вони доходять думки, що ця новація є новим засобом колонізації, який слугуватиме створенню враження про те, що цей край є суто польським.

Особливим зразком тиску на українців з боку номенклатури є нетолерування поштовими службовцями (*sic!*) імен в українському звучанні. Посол Целевич² на засіданні комісії Сейму 15 січня 1938 року навів як приклад випадок, коли лист, адресований людині з іменем «Павло Шимчак», повернувся назад із написом «Шимчак Павло не існує, але є Шимчак Павел», та ряд подібних фактів.

¹ Баран Степан Іванович (1879–1953) – український політичний діяч, дійсний член НТШ, доктор права, адвокат. У 1928–1939 роках – посол до Сейму від УНДО, в 1951–1953 роках очолював уряд УНР у екзилі. Помер у Мюнхені (*прим. перекл.*).

² Целевич Володимир (1890–1943) – український політичний діяч, один із лідерів УНДО. Посол до Сейму в 1928–1930 та 1935–1939 роках, прихильник нормалізації польсько-українських стосунків. Після приєднання Західної України до УРСР 1939 року заарештований радянськими каральними органами, помер в ув'язненні у Саратові (*прим. перекл.*).

Приниження національної гідності

Психологічні моменти, які полягають у недооціненні національної гідності українців, – найбільш неприємний розділ цієї праці. Слід показати політикам і польському суспільству недоліки, які в нас, у польського народу, ледве чи можна заперечити. Ця критика є важчою, оскільки тут узагалі не можна знайти навіть таких сумнівних логічних підстав, як ті, котрі ми бачимо в термінології Гертиха. Усі польські автори засуджують нападки на українців. Однак преса продовжує поширювати тваринну ненависть і погорду до всього українського.

До числа найбільш важливих моментів належить зогидження української історії в дитячих очах через тенденційне представлення подій і людей у підручниках. До того ж в українських букварях проблема відносин із державою і виховання польського патріотизму займає набагато більше місця, ніж у польських. Хтось може сказати, що діти українців потребують такого навчання більше, ніж діти поляків. І це справді так. Але навчання польського патріотизму без будь-яких причин іде в парі із запереченням патріотизму українського, який теж, мірою можливості, слід представляти в офіційних виданнях, бо інакше він виникатиме з підпілля, уявлятиметься як щось романтичне, приховане, ірраціональне й таке, що не підлягає критиці.

Ще гірша ситуація з літературою, яку рекомендовано для читання. Дитячий журнал «Рюмук» у 10 номері від 1937 року представляє польсько-українські відносини у спосіб, який дуже болісно зачіпає національну гідність українців. Українське військо там представлено виключно як «бандити» та «гайдамаки», котрі здатні лише грабувати і взагалі є схожими на собак. Цей журнал у школах читають діти українців, батьки й брати яких загинули у цій війні. Важко зрозуміти, як могли з'явитися такі підлі душі, які були здатні таким чином викликати в дітей відразу до всього польського. Треба пам'ятати, що діти надзвичайно вразливі і образи, які їм заподіюють у цьому віці, даються взнаки впродовж усього життя.

У поданому тут прикладі є ще один момент. У цьому ж числі «Рюмука» польсько-більшовицьку боротьбу представлено дещо інакше. Большевики там постають як шляхетні супротивники, гідні звання солдата. Так ми самі працюємо проти наших державних інтересів: з одного боку, ослаблюємо моральну готовність до спротиву Росії, з якою в нас може виникнути важкий конфлікт, а з іншого – робимо все, що тільки можемо, щоб налаштувати проти себе українців, від яких може залежати доля цієї боротьби.

Ще гірше, коли ми ухвалюємо закон, котрий спрямовано бути добродієм щодо українців і доказом нашої великодушності, а потім, через його неправильне або просто шкідницьке виконання, він стає новим каменем образи, новим джерелом роздратування, ненависті й конфліктів. Ми маємо на увазі закон про пенсії для інвалідів українських військ, котрі воювали проти Польщі у 1918–1919 роках. Появу цього закону польська громадськість Червенської землі сприйняла надзвичайно холодно і часто наводила його як приклад підтримки сепаратистів і сприяння українцям більшою мірою, ніж полякам. Тим часом виявилось, що з двох тисяч заявлених українських інвалідів цю пенсію було призначено тридцяти п'яти, – усім іншим було відмовлено, чим було створено ще одне джерело кривди й безправ'я, яке, можливо, і не виникло б, якби такого закону взагалі не існувало. Ще гірше, що в цьому законі є пункт, який вимагає від інваліда свідчень про його «лояльність». З властивою деяким законам недалекоглядністю цьому поняттю не було дано визначення, що дало низовим органам безпеки змогу довільно інтерпретувати цей термін і таким чином постійно принижувати й зачіпати національну гідність інвалідів. Отож, низова адміністрація обрала таке тлумачення, відповідно до якого «лояльність» – це не лише відсутність виступів проти держави, а й наявність позитивних дій щодо неї, наприклад під час державних свят, у вигляді підтримки всього польського і т. п. Дійшло до того, що в допомозі було відмовлено сліпому, глухому й паралізованому інвалідові (Марко Сташко, село Псари Рогатинського повіту¹; промова посла Целевича у бюджетній комісії 13 січня 1937 року).

Таким чином, виконання цього закону викликало незадоволення у всіх. По-перше, в поляків, котрі вважають надмірною ввічливістю надання пенсій своїм колишнім ворогам, по-друге, у двох тисяч українських інвалідів, котрі, незважаючи на закон, цієї пенсії не отримують, і, нарешті, у тих 35 інвалідів, котрі таки отримують цю пенсію, але в результаті численних принижень. Це справді сумне досягнення, із яким наш читач ще кілька разів зустрінеться на цих сторінках.

Це – надзвичайно прикрі речі, котрі виразно демонструють, наскільки політика мимовільного утиску є гіршою за політику прямого переслідування, яку провадили націоналісти.

¹ Нині – с. Приозерне Рогатинського району Івано-Франківської області (прим. перекл.).

Позиція польської преси

Іншим фактором, що викликає ненависть і почуття приниженості (шкідливе для нас передусім через те, що воно виникає в українців), є те, як польська преса пише про українські справи. Це доволі складна проблема, і тут недостатньо тої чи іншої політики уряду. Це – чітка позиція значної частини польського народу, зміни якої дуже потребує польський державний інтерес.

Речей, котрі можуть дратувати українців самим нашим способом про них говорити, багато. Одним із найважливіших із таких способів є підкреслення того, що поляки (йдеться про місцеве польське населення) є господарями на тій землі. Це – ігнорування важливості фактору визнання змішаності краю. Очевидно, що центральний уряд завжди є певною мірою господарем цього краю. Але у заявах варто підкреслювати характер співпраці, рівноправ'я місцевих поляків і українців, звісно, в межах переважного значення інтересів держави, на що українці легко погоджуються. Також широко побутує в пресі висміювання й писанина про чужинськість терміна «український», тлумачення назви «русини».

Зазначимо, що неможливо знайти жодної статті чи сеймової промови, котра б не починалася з підкреслення «цивілізаційної вищості» нашого народу над українським. Важко зрозуміти, яке задоволення отримують і яку мету переслідують ті, хто таким чином себе вихваляє. На нашу думку, це – вираз якогось глибокого культурного «вискочництва», яке важко пояснити навіть демократичними формами відродженої Польщі. Вищість, коли вона справді має місце, не розпускає хвіст і не хвалиться перед тими, котрих вважає нижчими. Відмінювання на всі лади вищості поляків зачіпає національну гордість українців і, з іншого боку, дає їм дуже негарний приклад для наслідування й дискваліфікує тих, хто б міг, коли б не напукне самовихваляння, справедливо здаватися вищими.

Нарешті, третій камінь образи для слов'янських меншин, який цього разу кидають у їхній бік їхні приятелі (зокрема, доктор Ян Бобжинський), – це проголошення ягеллонської ідеї. Ягеллонський період, котрий для нас був часом великої національної експансії, для слов'янських меншин був періодом асиміляції, внаслідок якої вони втратили свою найбільш цінну верству – власну шляхту і мало не втратили назавжди своє окремішне національне буття. Обіцянка повернення цього періоду «симпатії» до них є великим непорозумінням. Можна бути явним прихильником

асиміляції, як Гертих, можна не говорити вголос про асиміляцію, але думати про неї, але позиціонувати себе як приятеля меншини й водночас говорити про ягеллонську ідею означає штовхати цю меншину до ще більшого гніву й ненависті (велике дослідження про ягеллонську ідею в її сучасному вигляді друкував «*Bunt Młodych*» (№ 2. – 1937)).

Настільки ж важливим і шкідливим (тут уже йдеться про речі, які мають нести за собою покарання) є використання кожної бійки чи пожежі у Червенській землі для того, щоб кидатися обвинуваченнями й нацьковувати на українців польську громадську думку. У цій нечесній акції перед веде «*Ogędownik*», а також краківська і польська преса. Ці часописи некритично публікують найфантастичніші обвинувачення щодо подій у Червенській землі, які роблять їхні кореспонденти або навіть письменники, що спеціалізуються на пригодницькій літературі. Нещодавно деякі такі оскарження було викрито українською пресою як наклепницькі. Ми на хвилину затримаємося над цим, щоб показати, про що саме йдеться, і продемонструвати, що наш закид не є безпідставним.

У перші дні жовтня 1937 року польські часописи повідомили про вбивство 6 жовтня в Ставчанах¹ капітана резерву Махновського як нібито про жертву українського терору. Польський читач не міг мати щодо цього жодних сумнівів. Було вбивство, був труп, а отже – мав бути терор і вбивця. Похорон відбувся у Львові надзвичайно врочисто, за участі мера та вищих чиновників. Тимчасом ось що виявилось. Вбив Махновського такий собі Куспіш. Він справді був українцем, але зробив це в нападі божевілля. Спочатку він застрелив свого друга, тоді підпалив будинок сусіда й братову стодолу, стріляв в усіх, хто кинувся на порятунок, а один із пострілів влучив у війта Махновського. Поліція за допомогою селян роззброїла його, коли він намагався підпалити інші будинки. Але такої інформації про вбивство ці видання вже не публікували. Залишився осад, залишилося переконання в тому, що здійснено новий терористичний акт, що сепаратисти піднімають голову, що необхідно вжити надзвичайних заходів, що будь-яка нормалізація викликає лише зростання антипольської агресії.

Ми показали лише один приклад, але насправді в кожному другому числі націоналістичних часописів можна відшукати репортажі, котрі формують у польського читача хибне бачення ситуації. Більшу кількість таких випадків я навів у своїй статті у «*Polityce*» (№ 21. – 1937),

¹ Тепер – у Пустомитівському районі Львівської області (*прим. перекл.*).

опублікованій під заголовком «Покласти край божевільлю». Результатом цієї послідовної і справді божевільної акції преси є абсолютно помилкове, прямо протилежне дійсності бачення стану справ нашою громадською думкою. Має місце також почуття безсильного жалю і ненависті навіть із боку тих українців, котрі б хотіли співпрацювати з Польщею.

Цього впливу зазнають не лише пересічні читачі газет. Доказом того, наскільки далеко зайшла агітація преси, є великий скандал через виступ станіславівського посла пана Жиборського. Пан Жиборський тривалий час був урядовцем у Східній Малопольщі, там його було обрано послом, отож він належав до не найгірше інформованих представників польського суспільства.

Отож, посол Жиборський на засіданні Сейму 23 липня 1937 року оголосив звернення до міністра внутрішніх справ у справі терористичних дій у Підгаєцькому повіті. У цьому зверненні йшлося про знищення портретів маршала Пілсудського у Мужиліві та Юстинівці, а також про терор, жертвами якого стали комендант Стрельця у Дрищеві¹ Бориславський та осадник із громади Стадніца Томашик. Насамкінець, як доказ почуттів і настроїв української громади, він дослівно зачитував відозву, розповсюджену у вигляді листівок і підписану українським парламентським представництвом та найповажнішою з націоналістичних партій – УНДО:

«Український народ, не віддавай землі мазурам, вступи до організації рядиборців², за українську землю, український уряд. Знай, не допоможуть тобі ані комуністи, бо вони за Радянську Росію, ані соціалісти, бо вони за соціалістичну Росію. А ти ставай за Україну.

Справедливий лад в Україні встановить лише українська національна революція, а зміцнить – український уряд. Тоді господарем на Україні стане український народ, а твої сини стануть у ряди українського війська під українськими державними прапорами.

Українці, усі збирайтеся на маніфестацію, що відбудеться о 12 год. біля представництва польської влади – староства».

Читач, котрий мав терпіння прочитати першу частину цієї праці, чудово знає, що УНДО, на котру найбільше нападають революціонери й котра стоїть на позиціях виключно антиреволюційних, не могла б випустити такої відозви. Згадка про Росію свідчить, що тут ми маємо справу з комуністичною провокацією, здійсненою

¹ Тепер – с. Надрічне Бережанського району Тернопільської області (прим. перекл.).

² Так у тексті (прим. перекл.).

з метою спровокувати хаос. Але все одно посла Сейму приписали цю листівку УНДО, що демонструє, наскільки жадливим є стан поінформованості в цій справі навіть тих поляків, обов'язком яких є ґрунтовне знайомство з внутрішньоукраїнською проблематикою. То що вже казати про читацьку масу?

Заяву Жиборського передрукувала вся польська націоналістична преса. Пізніше ж виявилось, що портрети, про які йшлося, ніхто не знищував; що Бориславський справді був убитий, але з особистих мотивів, а перед смертю назвав убивць, якими виявилися два поляки; що Томашика вбили з метою пограбування, а не з політичних причин. Інші наведені у заяві факти також виявилися неправдивими або дуже перебільшеними. Однак польська преса на найпомітніших шпальтах подала як повідомлення про цю заяву, так і сам текст зацитованої відозви. Спростування потім або взагалі не вміщувалися, або це робилося в найнепомітніший спосіб. Було розпалено суперечку, залишився осад.

Пишучи про дії преси й роблячи на них наголос, слід зробити два важливі застереження. На польській пресі лежить почесний обов'язок охорони національного духу й оборони від рутенізації, загроза котрої (хоч і не є масовою) існує на селі. Йдеться про те, щоб поляки показували хоча б стільки ж, скільки й українці, господарських, культурних і політичних зусиль. Ці обов'язки тяжкі, і я не лише не маю на думці їх заперечувати, а й вважаю їх засадничим пунктом нашої політики в Червенській землі. Але ж можна діяти без брехні, образ, роздмухування ненависті, шляхом змагання справами.

Інше застереження стосується позиції українців. Ми вже писали про те, що істотна частка провини за недостатнє розуміння проблеми польським суспільством лежить на повній відсутності пропаганди з боку українців. Знову повторюю цей закид. Вважаю, що українська пропаганда є неодмінною умовою порозуміння у справі Червенської землі. Кирилічна абетка, мов китайський мур, розділяє наші громади, і немає жодної української агенції, яка б інформувала Польщу про життя цієї важливої меншини.

Культ полеглих

Справа віддавання почесей полеглим у битвах проти Польщі й Росії у 1918–1920 роках є проблемою, котра досить сильно впливає на українську психіку. Наш уряд і суспільство обстоюють позицію, згідно з якою згадування тих битв налаштовує населення в антидержавному дусі, тож це слід узагалі заборонити.

Не можна заперечити певну логічність у такій настанові, принаймні коли дивитися зблизька. Натомість слід зауважити кілька моментів, про які не можна забувати. Заборона відзначення дат битв може здатися непотрібною, оскільки це є віддаванням честі загиблим. По-перше, оскільки ці полегли є рідними або батьками тих, хто хоче віддати їм шану, то згадування про них є настільки глибоко закоріненим у психіці населення, що годі й думати опанувати ці почуття. По-друге, погодившись, що, не маючи змоги знищити культ полеглих, ми все одно будемо з ним боротися й забороняти його, слід передбачити, що цей культ піде в підпілля і стане ще потужнішим двигуном формування ненависті до держави й польськості. Ще сильніше за спогади про битви діятиме на думки заборона віддавати почесні вже мертвим ворогам.

На нашу думку, не можна забороняти культ полеглих українських солдат, натомість йому слід надати державного статусу. Адже битви між поляками й українцями відбувалися одночасно з куди більшою й важчою боротьбою, котру обидві держави вели проти Росії. Ті ж самі солдати, які загинули у війні з Польщею, перед тим билися проти Москви, а дехто з їхніх товаришів опісля не складав зброї під командуванням Петлюри, навіть тоді, коли вони вже були змушені залишити населені українцями землі. З цих причин ми маємо відчувати обов'язок спільно вшановувати могили наших загиблих, хоч вони й загинули в боротьбі між собою. Спільне відзначення днів полеглих замість нинішнього поновлення ненависті й жадання боротьби створило б нагоду для зближення обох народів. Зрозуміло, що це б могло настати після певного послаблення напруги у взаємовідносинах і ліквідації всіх обставин, котрі змушують українців займати антидержавну позицію. Не забуваймо про те, що українська проблема або неприязне ставлення українців до держави є наслідком ряду неприємних фактів і відносин у Червенській землі. Перша й найважливіша частина вирішення кризи потребує пасивних дій – усунути загату, що стримує рух до порозуміння. Лише після цього очищення авгієвих стаєнь можна говорити про якісь позитивні зміни, та й то дуже обережно, щоб не повторилася історія з інвалідами. Французи кажуть «*Le mieux est l'ennemi du bien*»¹, і це прислів'я ніде не пасує краще, ніж тут. Спочатку слід розібратися з найгіршим спадком псевдоасиміляційного періоду, а потім ризикувати діяти позитивно, що завжди можуть сприйняти як провокацію.

¹ «Найкраще – ворог хорошого» (фр.), цитата з віршованої казки-моралі Вольтера «*La Béguéule*» (1772) (прим. перекл.).

Подібна справа, яка, можливо, й не принижує національної гідності, але має певний зв'язок із пам'яттю про битви, стосується написів, вінків, хрестів і т. п. Такі дії, що їх найчастіше робить молодь шкільного віку, є наслідком революційного настрою, характерного для періоду дозрівання. Виставляння таких дій, часто досить невинних, як-от написи крейдою на стіні або дощці, державною зрадою, призводить лише до посилення зворотної реакції: сприйняття тих, хто так чинить, як героїв, і до позбавлення їх потім, коли переростуть небезпечний вік, можливості легально працювати на благо своєї громади на теренах польської держави. Згадується раніше цитований анекдот про Сталіна.

У травні 1937 року в селі Криве Радехівського повіту¹ вночі було встановлено великий хрест із українським написом, гостро спрямованим проти колонізації й польської держави. Одночасно було підпалено два об'єкти, що належали полякам. У відповідь було заарештовано близько 200 осіб у віці від 16 до 22 років. Справді, досвід навчив Польшу серйозно ставитися до загрози підпалів, але слід також зважати на те, щоб репресії не спричиняли спалахів ненависті і щоб їх не здійснювали несправедливо там, де має місце бажання співпрацювати. Не можна забувати, що перебування в ув'язненні й взяття на облік у поліції кидає тінь на людину, унеможливує отримання нею посади і залишає відкритим лише один шлях – шлях підпільної роботи.

Інший типовий приклад надмірної суворості ми бачимо, наприклад, у вирокі судового процесу у справі уславлення Біласа й Данилишина – убивць Голувки, котрий відбувся 19 жовтня 1937 року у Львові. З акту обвинувачення випливало, що вчителька Шмітув у березні відібрала в 12-річного Івана Сокола аркуш із текстом пісні, у якій оспівувався вчинений українцями злочин. Виявилося, що хлопець отримав цей аркуш від 13-річного Івана Іванчишина, а експертиза показала, що написав цей текст його родич Михайло Іванчишин. Присяжні винесли ухвалу про їхню невинність, але трибунал ухвалив вирок і засудив Іванчишина до двох із половиною років ув'язнення. Отож ми вважаємо, що подібні ув'язнення, які трапляються досить часто (а ще частіше має місце позбавлення волі в цілях слідства, без рішення суду), не можна застосовувати до молодих хлопців, і в таких справах вік повинен стати важливою пом'якшувальною обставиною.

¹ Тепер – с. Криве Радехівського району Львівської області (прим. перекл.).

Поряд зі справою вінків і походів першорядним є питання про державний прапор і гімн. Характерно, що чеський уряд визнав на рівні держави таку пісню на Закарпатській Русі. І вже один цей приклад вияскравлює відмінності між політикою Польщі та Чехії. У нас заради гасла про «національну державу» – гасла, яке не дало нам жодного поляка, але завдяки якому в нас з'явилися мільйони ворогів, – забороняються українські національні пісні. Це дуже серйозна помилка. Не лише через те, що суперечить політиці краю з національно змішаним населенням, а й у зв'язку з тим, що заборона пісні робить її потужним стимулом антидержавного революційного руху. По-різному діє пісня, яка лунає на всі боки під час численних національних свят, на іменинах усіх генералів чи міністрів, і пісня, котру співають за замкненими вікнами та дверима, при свічках або чатуючи, чи не наближається поліцейський або провокатор. Це ж саме стосується національних кольорів.

Мовна проблема

Мовна ситуація спирається на закон Грабського від 31 липня 1924 року. З усіх законів Грабського саме цей найменш шкідливий, можливо навіть цілком непоганий, і може слугувати підставою таких польсько-українських відносин у Червенській землі, які б ми хотіли там бачити. Ось найважливіші з його пунктів:

Ст. 1. Державною мовою Польщі є польська мова. Державною мовою послуговуються всі органи державної влади й самоврядування, а також органи адміністрації як у зовнішніх, та і у внутрішніх справах, за винятком випадків, зазначених у наступних статтях.

Ст. 2. Цивільна влада й органи адміністрації першої і другої інстанцій, а також органи самоврядування та їхні установи приймають письмові та усні заяви у межах своїх повноважень від громадян руської (русинської), білоруської та литовської національностей їхніми мовами, зокрема від русинів на території воєводств: Тернопільського, Львівського, Станіславівського, Волинського і Поліського... і т. д.

Ст. 3. На заяви сторін, що вносяться недержавною мовою, органи адміністрацій першої і другої інстанцій, а також магістрати міст, повітові і воєводські відділи та їхні установи відповідають: на території воєводств Львівського, Тернопільського і Станіславівського – двома мовами; на інших територіях, зазначених у ст. 2, – державною мовою, але за бажанням сторони – двома мовами: державною та мовою заяви.

Питання можливості в аналогічних випадках використання однієї із зазначених мов поряд із державною у відповідях міської влади в містах, виокремлених зі складу повітів державною адміністрацією, вирішує міська рада.

Уряди сільських громад відповідають сторонам мовою, якою було подано заяву.

Ст. 4. Під час засідань рад сільських громад, міст, повітових та воеводських сеймиків поряд із державною мовою можуть використовуватися мови, котрі передбачено для цього воеводства в ст. 2.

Питання можливості використання однієї зі згаданих у ст. 2 мов у засіданнях міських рад у містах, виокремлених зі складу повітів державною адміністрацією, вирішує міська рада. Протоколи засідань рад сільських громад, міських рад, повітових і воеводських сеймиків можуть складатися, окрім державної мови, однією з мов, якими дозволено користуватися під час засідань, на підставі рішення даного органу самоврядування.

Ст. 5. Оголошення органів самоврядування на підставі рішення даного органу самоврядування можуть оформлюватися двома мовами: поряд із текстом державною мовою, поданому на першому місці, може бути вміщено текст, дозволений для подавання заяв.

Оголошення державної влади робитимуться тими ж мовами, що й оголошення органів самоврядування даної громади.

Воеводські нормативні акти та оголошення адміністративної влади, які публікуватимуться в «Dzienniku Urzędowym Wojewódstwa», поряд із текстом державною мовою, розміщеному на першому місці, повинні мати текст тією мовою, якою складатиметься протокол воеводського сеймика. У випадку різночитань перевага надається текстові державною мовою.

Ст. 6. Органи самоврядування можуть, якщо ухвалять відповідне рішення, провадити листування з іншими органами самоврядування не лише державною мовою, а й іншою мовою, але лише в межах території, на якій вживання цієї мови дозволяється за ст. 2.

Ст. 7. Приписи ст. 2–5 не стосуються влади та адміністрації залізниць, пошти, телеграфу й телефону.

Однак з метою порозуміння з місцевим населенням, зокрема у квиткових касах та на віконцях поштових відділень, у разі потреби та за можливості слід використовувати мову місцевого населення.

Інші статті є друкорядними.

Цей закон, якби він виконувався, дав би українцям цілком достатні можливості задовольняти їхні національні амбіції в цій

справі. Мають місце не лише численні випадки порушення та недотримання закону, причому не лише його букви, а й самого духу.

Візьмемо для прикладу справу реєстраційних карток. Якийсь запопадливий староста в Рогатині раптово виявив, що постійно практиковане заповнення реєстраційних карток українською мовою не передбачено законом. Тому він видає таке розпорядження:

«Під час проведеної цього року перевірки бюро запису і контролю міграції населення виявлено, що громадяни Польщі української (русинської) національності реєструють в'їзд і виїзд недержавною (тобто руською (русинською) мовою). У зв'язку з цим пояснюю, що громадяни української національності під час виконання обов'язків щодо реєстрації мають виконувати приписи щодо державної мови (Dz[iennik] U[staw] R[eczypospolitej] P[olskiej] № 273, roz. 724). Органи самоврядування зобов'язані приймати усні та письмові заяви, що стосуються справ, вирішення яких належить до їх компетенції, від польських громадян руської національності їхньою мовою. Однак, із тлумачення цієї постанови не слід робити висновок, що польські громадяни руської національності можуть надавати польським міграційним бюро реєстраційні картки на формулярах руською мовою... Подаючи реєстраційну картку, громадянин узагалі не просить бюро про якусь урядову дію або рішення, а лише виконує свій законний обов'язок. У зв'язку з цим міські й сільські органи влади не можуть приймати реєстраційних карток, які заповнено непольською мовою. Винні, зокрема ті, хто чинить порушення неодноразово, підлягають покаранню» (Л. В. В. 7/37. 18 жовтня 1937 р.).

Те, яким чином заповнення реєстраційних карток українською мовою може зашкодити польській державі чи нашому народові, коли інші урядові документи цією мовою заповнювати дозволено, – це питання, щодо відповіді на яке можна оголосити конкурс із нагородами. Таких голок, якими можна вколоти українців, щоб показати, що вони не в себе вдома, що над ними, а не разом із ними панують поляки, у мовній сфері безліч. Через це слід підкреслити, що такі дії слід припинити. Дороговказом тут має бути політика національно змішаного краю, принцип паритету й паралелізму, від якого ми не можемо відступитися ні на крок, якщо не хочемо заради дрібної примхи розвалити будівлю, принцип реальних поступок, на які ми йдемо, щоб уможливити українцям спокійне творче життя в межах Польщі.

Зупинив себе, щоб не подати більше подібних прикладів, якими наповнені українські часописи, але щодо яких мовчать видання польські. Боїмося, що це виглядатиме як заглиблення в українські «кривди». Цією короткою назвою окреслено всі більш-менш справедливі скарги на різні утиски з боку поляків. Розгляд «кривд» є великою помилкою української сторони. Вона має концентрувати свої зусилля на засадничо важливих речах, а не розпорозуватися на тисячі нападок, які ані передбачити, ані побороти неможливо, враховуючи нинішній стан думок.

Згадаймо лише випадок із метричними виписками, який поспував дуже багато крові. Він полягав у тому, що руським священикам, які завжди робили метричні виписки своєю мовою, було наказано писати їх польською. Цю справу було протягнуто через усі інстанції, і закінчилася вона спольщенням виписок. Користь від цього не врівноважує галасу, який піднявся у зв'язку з цими подіями.

Поряд із мовним питанням у органах влади стоїть питання написів, які роблять державні й самоврядні установи. Ці написи, котрі нині є майже виключно польськими, повинні всюди виконуватися обома мовами. Це – єдиний логічний висновок як із наших засновків, так і з мовного закону Ґрабського. Йдеться про те, щоб українець на кожному кроці не відчував того, що влада (самоврядування) є чужою. «Загальна школа з руською мовою викладання» – це напис, який ще де-не-де можна зустріти на селі. Навіть на школах, у яких викладання ведеться українською, немає ані напису, ані національної назви. Політику краю з національно змішаним населенням не можна реалізувати без фундаментальної реформи, яка б змінила вигляд усіх урядових написів.

Окрім написів, українці часто порушують також справу щодо радіо. Вони вимагають більшої кількості україномовних передач. Нині до програми львівської радіостанції включено певну кількість українських передач, що викликало обурення багатьох поляків, але не задовольнило українців. Вони підраховали, що час україномовного ефіру становить п'ять хвилин на день. Для цієї справи характерне те, що в ній ми бачимо перший випадок поступки, яка зачіпає польський стан посідання¹. Якщо двомовні написи, дозвіл на відзначення свят, уживання мови в органах влади і т. д. українцями не зачіпають прав поляків, то зрозуміло, що

¹ Під станом посідання автор розуміє сукупність матеріальних цінностей, особливих прав, якими володіє певна національна група, контрольовані нею установи та організації тощо (*прим. перекл.*).

збільшення кількості радіопередач українською мовою зменшить їх кількість польською. Прикметним є й те, що справи, у яких ліквідація утисків принаймні нікому не шкодила, так і не вдалося по-сунути; натомість, коли кілька польських передач було замінено руськими, незадоволеними виявилися обидві сторони. Через це, на нашу думку, слід було піти іншим шляхом. Польща повинна побудувати окрему, виключно україномовну радіостанцію, з великою потужністю, яка б дозволила хоча б частково врівноважити деморалізаційну пропаганду більшовицького радіо.

Нарешті, кілька слів про українську літературу. Був період, коли конфіскації просто ліквідували все українське письменництво. 1932 року головний відділ освіти видав «перелік українських книжок і видань, заборонених у Польщі» (його зібрав та уклав Махляс). У цій книжці на 36 сторінках подано перелік 523 книжок і 230 періодичних видань, конфіскованих до 25 липня 1932 року. 1933 року вийшов додаток до цього переліку, доведений до кінця 1932 року. До додатку ввійшли 72 книжки й 12 періодичних видань. До числа конфіскованих видань потрапили «Кобзар» Шевченка, «Про Шевченкову криницю», «Молода Україна» Франка, «Історія України» Аркаса, Дорошенка чи Крип'якевича, романи Куліша, драми Лесі Українки, перший том праць проф. Лепкого тощо (В[iuletyń] P[olsko]-U[kraiński]).

Видання такого переліку було необхідним, оскільки українські бібліотекарі не знали, що можна, а що не можна читати. Але ми вважаємо, що такі переліки зайві, а літературні твори не можуть підлягати конфіскаціям.

Звільнення з посад

Проблему урядових посад для українців окремо розглядатиме Станіслав Лось. Це не лише господарська, а й політична проблема. Вона містить певну небезпеку послаблення централізації адміністративної сили у випадку, коли важливі позиції на окремі території повністю б перейшли до рук меншини, в лояльності й відданості котрої ми не можемо бути вповні впевнені. Однак ця проблема відсутня в разі, коли йдеться про нижчі посади, функціонерів чи просто осіб, які працюють у державних установах [...].

Не говорячи про допуск молодих сил до посад, слід уже зараз припинити звільнення і зайняти позицію, відповідно до якої чиновник, який кілька років зразково працював, не може бути покараний лише за приналежність до української національності. Слід

хоча б мінімально допустити *numerus clausus* урядників-українців, щоб не зустрічати на всіх урядових посадах, від яких часто залежить життя особи, лише поляків. Зрештою, це формуватиме відчуття панівного класу, панівного народу. Мету всієї нашої політики унеможлиблює створення для українців якнайповнішого сурогату власної держави – щоб у випадку боротьби з нами вони могли все втратити і нічого не здобути.

Тим часом нинішній стан аж надто далекий від цього ідеалу. На залізничній службі, де працює 130 тисяч осіб, майже взагалі немає українців. У львівській дирекції українців лише десятеро, а в п'ятиста відділах Червенської землі – жодного. 21 січня 1938 року посол Целевич зачитав на засіданні бюджетної комісії розпорядження дорожнього відділу львівської дирекції, що зобов'язувало брати на роботу на шляхах сполучення поляків, причому лише римо-католиків. У такий спосіб найбільший розподільник громадських статків цілковито оминає українців і викликає нову хвилю заздрості, злиднів і революції.

Взаємовідносини з армією

Щоб закінчити розділ про психологічні моменти, котрі унеможлиблюють пересічному українцеві якесь інакше ставлення до польськості, окрім ненависті й жалю, ми маємо порушити питання відносин військової влади й українців.

Дії деяких військових у Червенській землі в 1936–1937 роках назавжди залишаться темною сторінкою історії нашої армії. Досить сказати, що під час селянських страйків, коли українці поведилися винятково спокійно й лояльно, з'явилися військові літаки, які скидали листівки із закликами починати боротьбу проти українців. Таким чином, навіть тоді, коли до цього не було жодних підстав, польське суспільство мобілізувалося в україножерському напрямку.

Інші дії наших військових командувачів, дії особисті, котрі заведве мають урядовий характер, настільки далеко відходили від військових справ, що їх слід назвати аж надто малокорисними. Зокрема, маю на увазі акцію в Тернопільському воєводстві. Ціною побудови кількох каплиць чи громадських будівель, поновлення діяльності певної кількості товариств і гуртків, справи, котру могла успішно виконати будь-яка цивільна влада, ці люди зробили Речі Посполитій невинуватну кривду. Кинули тінь української ненависті на мундир польського солдата. Ми вже писали про «Луги» і їхню програму спільної боротьби з Росією. Отож, такі дії знищують

будь-яку можливість співпраці, якнайнепотрібнішим чином і без жодного врівноваження відбирають в українських амбіцій великого і чи не єдиного їх примирювача – польську армію маршала Пілсудського, котру досі ще не ненавиділи, авторитет якої досі не заціпався.

Але нам ідеться не про це, а про ставлення військової влади до українських новобранців. Отож, щоб довго не розмірковувати, скажемо лише, що існують командири, котрі стоять на позиціях національної держави і не визнають іншої національності у війську, окрім польської. Ці командири добре розуміють, що українські солдати, доведені до краю такою системою, не підуть за ними у випадку війни. Тож замість довгих викладів, поставимо коротке запитання: чи не краще просто звільнити українців від військової служби і замінити її податком або трудовою службою?

Ця альтернатива є зовсім простою, і не треба проводити спеціальних досліджень, щоб її зрозуміти. Ми переслідуюмо українців, водночас даючи їм військовий вишкіл. Тож слід або не робити зусиль, що викликають ненависть, або припинити озброювати їх проти нас. Не школи, не університет, не написи й мова, а саме військова служба є тією перевагою, про яку кажуть: «Усе їм дамо, а вони потім від нас від'єднаються», є тією зброєю й збільшенням сили, які можуть повернутися проти нас.

Як Польща могла припуститися такого парадоксу? Джерел цього слід шукати в давній тезі дмовчиків¹ про пригорщу, кліку «українських» агітаторів і добрий український народ, який тільки й мріє про співпрацю з Польщею.

Про сутність домагань

Ми закінчили розділ про політичні умови вирішення проблеми Червенської землі. Розмовною мовою його б можна було назвати «наукою вимагань». Ми поставили його на перше місце, бо усунення цих психологічних гальм є першою й найважливішою умовою нормалізації співжиття обох народів. Завдання, яке неможливо оминати. Для того, щоб могли діяльно творити, спочатку слід припинити перешкоджати життю, котре не лише розділяє, а й зближує.

Хоча ми мірою наших сил і знань вичерпали тему, додамо ще кілька слів. Через те, що коли ми кинули оком на написані вище рядки, у нас виник острах, що українські читачі цієї праці можуть

¹ Тобто послідовників польського націоналіста Романа Дмовського (прим. перекл.).

виробити у своїх думках образ власного стану в кордонах Польщі гіршим, ніж він є насправді. З польського боку нічого подібного не загрожує. Думка про нечувані привілеї, якими держава обдаровує українців, є дуже поширеною, засіла в душі та думках кожного поляка настільки міцно, що немає жодної надії на те, що вона зникне й перейде в протилежну крайність. Коли хоча б у когось нам вдасться зменшити ці перебільшення, це вже буде великим успіхом.

Інакше з українцями. Вони готові знаходити кривди навіть там, де їх нема. Коли б можна було писати так, щоб українці не могли цього прочитати, я б без вагання вдався до нього. Українці мають такий спосіб, але ми – ні. Тож я маю додати кілька рядків спеціально для українського читача.

Прем'єр Славоу Складковський¹ у промові від 23 січня 1938 року в бюджетній комісії Сейму заявив, що, сміливо дивлячись у очі українським послам, він може твердити, що вони мають повні можливості культурного розвитку, а що стосується розвитку господарства, то він хотів би, щоб поляки розвивалися так швидко, як українці. У цих словах немає жодного перебільшення. Справді, для українців усі вказані вище утиски не є істотним гальмом для їх культурного чи економічного розвитку. Вони приносять більше шкоди самій польській державі, а меншості – у тій мірі, в якій штовхають її на шлях підпільної роботи, революції й негачії, роззброюючи її у великій справі боротьби проти Москви разом із Польщею, яка є єдиною великою можливістю для їхнього народу.

Поза тим, ці утиски є дуже поверховими. Це справжні шпигачки, які часто є неприємними, але бувають і дуже корисними з певного погляду, наприклад, з точки зору зміцнення національної свідомості. Справді, нині ми дійшли до того, що українська національність є фактом і боротьба з нею є безнадійною, але, можливо, ще кільканадцять років тому справа виглядала інакше. Досить того, що політика, образ якої ми вище змалювали, загалом не є найгіршою з тих, що можуть спіткати український народ і яку ми бачимо в різних країнах: Радянській Росії, на Волині, у Чехословаччині. З одного боку, це спричинює устійнення української національної свідомості, а з іншого – не заважає таким важливим лініям

¹ Феліціан Славоу Складковський (1885–1962) – політик, генерал, лікар за професією. З 1905 року – член ППС. Під час Першої світової війни служив у Польських легіонах. Тричі обіймав посаду міністра внутрішніх справ, посол до Сейму. У 1936–1939 роках – прем'єр-міністр, близький колега Пілсудського, співавтор політики санації в Польщі. З 1945 року – живе у Великій Британії.

розвитку, як можливість отримання освіти і збагачення. Що найбільше – лише спотворює їх.

Через те, що автор писав цей розділ для поляків у надії, що вони зможуть замінити свою дріб'язковість розсудливістю і великодушністю, тепер він звертається до українців із закликом про те, щоб поряд із дрібними й менш дрібними вимогами вони усвідомили, що, незважаючи на все, у межах Польщі їхній розвиток не було зупинено, що всі перешкоди були викликані передусім хибним розумінням суті справи, а не злою волею, і, зрештою, що вони самі, через цілковитий брак намагання поінформувати польську громадськість щодо цієї проблеми, спричинилися до існуючого стану речей. Нарешті, щоб вони більше думали про майбутнє, а не про минуле і щоб разом із поляками доброї волі доклали зусиль для випрямлення шляхів співжиття обох народів у Червенській землі.

Б. Освіта

Двомовність загальної школи

Коли делегація українського парламентського представництва в Польщі одного разу прийшла на прийом до міністра віровизнань і освіти, щоб висловити ряд важливих вимог у сфері освіти й релігійного життя, пан міністр звернувся до послів із запитанням: «Скажіть-но мені, панове, а навіщо ви, власне, називаєте себе українцями?». Очевидно, що допоки ми матимемо таких міністрів освіти, не буде й мови про те, щоб українську проблему було хоч трохи залагоджено.

Освіта, не кажучи вже про проблеми конфесійні, належить до найважливіших і найбільш дражливих справ меншин. Без надто глибокого ознайомлення із цими справами освіта на терені, населеному меншиною, може стати інструментом ширення темряви, заздрості й боротьби. Перед війною й упродовж перших повоєнних років викладання в школах, зокрема загальних, відбувалося на засадах паралелізму. Поряд із українською школою була польська. Українські діти могли навчатися в школі з українською мовою викладання, а польські – з польською. Лише шкільні закони проф. Станіслава Грабського від 31 липня 1924 року запровадили засадничий поворот у самій суті загальної освіти, а саме – через створення школи двомовної (утраквістичної), де мали навчатися одночасно діти і поляків, і українців. «Основним типом державної школи на прикордонній території (Креслах), як говориться у ст. II закону, – з метою узгодження й поєднання для мирного співжиття

населення національно змішаних земель, а не їх розподілу, є спільна школа». Однак, як це часто буває, у цьому випадку також, незважаючи на гарні гасла, вміщені навіть у тексті закону, створення утравквістичної школи не лише не стало двигуном «мирного співжиття» обох національностей, але й навпаки – серйозно спричинилося до зростання взаємної ненависті з обох сторін та до сильнішого роздратування українців.

Чи утравквістична школа була фатальним задумом уже в момент свого заснування, чи стала такою лише внаслідок хибного практичного втілення цього задуму, – це питання, на якому ми зупинимося лише коротко, оскільки це не має вирішального значення для наших міркувань. Істотним є те, що утравкізація спричинила не поліпшення, а погіршення стану співіснування, і саме тому слід її відмінити. Чи це є неминучим наслідком, який випливає з помилковості самої теорії, чи лише внаслідок поганої реалізації, – неважливо. Однаково складно знешкодити як те зло, яке лежить у теоретичній основі дій, так і те, що з'явилося через її застосування людьми. Треба враховувати характер і рівень людей і усвідомлювати, що вони є факторами, які дуже складно змінити.

Ідея утравкізації не прагнула асиміляції будь-якої зі сторін. Навчання в одній школі дітей і поляків, і українців могло б у теорії провадитися ідеально, так, щоб обидві частини людності, взаємно пізнаючи сусідній народ і його мову, вільно саморозвивалися. Чи С. Грабський, запроваджуючи двомовність, передбачав, що українські діти, без жодного тиску, лише через наближення до польської культури, змінять свою національну приналежність і стануть поляками? Можливо. Грабський, так само, як і Гертих, Васютинський¹ і Глузінський², дотримувався думки, причому задовго до них, що народ, котрий населяє Червенську землю, є руським, але

¹ Войцех Васютинський (1910–1994) – журналіст, письменник, співробітник «Gazety Warszawskiej», пізніше – «ABC», редактор тижневика «Prosto z mostu», член правонаціоналістичних партій і організацій – Табору Великої Польщі, Уеспольської молоді, керівник органів Національно-радикального табору – Фаланги і Стронніцтва Народового, керівник відділу преси Першої панцерної дивізії, редактор «Defilady» і «Salamandry», що видавалися в Бельгії, Голландії та Німеччині. Пізніше в Лондоні редагував часописи «Życie» і «Myśl Polska». Пізніше у Нью-Йорку був заступником керівника польської служби Радіо «Вільна Європа» і редактором «Nowego Dziennika».

² Антоні Владислав Глузінський (1858–1935) – лікар, професор Ягеллонського університету в Кракові, Університету Яна Казимира у Львові та Варшавського університету, член Польської академії наук, співзасновник Товариства польських терапевтів та Товариства боротьби з туберкульозом.

може, і надалі розмовляючи своїм «наріччям», відчуті себе польським. Так чи інакше, слід рахуватися з тим фактом, що на селі півною мовою є мова українська і що нею часто користуються навіть поляки, коли розмовляють між собою. За таких умов використання руської мови на рівних правах із польською загрожувало б також асиміляцією з іншого боку – переходом поляків до складу української національності.

Двомовність суперечила лише одній, але занадто важливій, може навіть фундаментальній, zasadі урядування в краї зі змішаним населенням – zasadі уникнення подразників конфліктів, роздратування, ліквідації тертя між двома народами, що мешкають в одному краї. Ця zasada однозначно вимагає окремих шкіл для дітей обох національностей. Українці відчули двомовність шкіл як кривду, заподіяну їм поляками. Але так само й місцеві поляки відчули її як кривду, вчинену їм якимось дивним способом власним польським урядом на користь українців.

Маємо вже другий приклад того, як нерозумна політика у її реальному втіленні може спонукати обидві сторони до ще більшої ворожості, до роздратування, не даючи їм жодної користі. Бо ж не можна себе обманювати, нібито красиву фразу про «поєднання з метою мирного співжиття» через спільні школи можна було бодай трохи реалізувати через спільні школи. Ніяких позитивних наслідків утравкізація не принесла¹.

Можна припустити, що шкоду, якої завдає таке псування відносин, хоча б частково компенсує громадянське виховання дітей, прищеплення державницьких поглядів учителями-поляками та утравкістичною школою.

1

Рік	Школи з мовою викладання		
	польською	українською	утравкістичні
1911/12	1521	2416	
1922/23	2343	2453	
1923/24	2487	2417	
1924/25	2598	2176	
1925/26	2424	1179	1102
1926/27	2274	840	1538
1927/28	2234	720	1659
1934/35	2327	457	2230

В українській енциклопедії (мається на увазі «Українська Загальна Енциклопедія: книга знання» у трьох томах, видана кооперативом «Рідна школа» у Львові, Станіславові і Коломиї у 1930–1934 роках. – *Прим. перекл.*) (т. III, с. 870) вказано, однак, що українських шкіл 1930 року було лише 134 (*прим. авт.*).

Однак у дійсності справа виглядає інакше. Слід прийняти за саду, що будь-які зміни в позиціях українців, у якому завгодно напрямку, могли б здійснити лише самі українці. Усі впливи, навіть найобережніші та найправильніші, якщо вони виходять від поляка, приймаються вороже або з упередженням. «Найгірші, найобмеженіші, найбільш непримиренні українські радикали вишли саме з польських шкіл», – пише Лось. У результаті система утравкістичної школи викликає виключно шкідливі наслідки у суспільстві меншини. З метою реалізації теорії про «примирення й об'єднання, а не розділення» обох національностей створено місце, де обидва народи змушені взаємно себе поборювати, де збільшується почуття покривдженості і зростає потенціал ненависті. Доктринерство цієї засади очевидне. Її можна порівняти із ситуацією, коли господар, прагнучи «примирити й поєднати» двох розсварених людей, замикає їх у одній кімнаті й кричить: «Поєдную вас для мирного співжиття» замість того, щоб дати кожному окрему кімнату.

Ставлення поляків до утравкізації

Спостерігаючи величезну нехоть і довгий ланцюг зусиль українців щодо ліквідації системи спільної школи, можна б було подумати, що вона має прихильників хоча б із числа польської громадськості, що страхи українців є слушними, що за допомогою цієї системи певним чином здійснюється колонізація. Тим часом, реальність виглядає інакше. Утравкістична школа належить до числа тих численних ідей наших геніальних знавців справ меншин, які, нічого реально не даючи полякам, водночас незаперечно викликають в українців відчуття кривди, порушення закону, відсутності об'єктивних інстанцій, до яких можна б було поскаржитися. Замість колонізації такі дії роблять фікцію колонізації з усіма її наслідками.

Польське суспільство в Червенській землі налаштоване відверто проти утравкізації. Насправді опінія цієї громадськості вимагає дотримання або впровадження багатьох постанов, які б нам видавалися помилковими, але причиною нашої відмови ми називаємо інтереси українців. Натомість слід визнати, що коли існує якийсь стан речей, яким незадоволені як українці, так і поляки, то немає жодних суттєвих підстав зберігати його, окрім задоволення доктринерів.

Професор Ромер¹, автор відомої брошури під назвою «Польський стан посідання на південному сході Речі Посполитої» (Львів, 1937), брошури, котра стала сигналом тривоги і спричинилася до консолідації польського суспільства, створення SPPOS і видання декларації, яку ми вже цитували, присвятив у ній цілий розділ справі загальної освіти. Ми зачитуємо його повністю, оскільки він дуже характерний для висвітлення питання, про яке йдеться, і для розуміння психології польського суспільства в Червенській землі.

У розділі під назвою «Ліквідація польської школи 1926 року» проф. Ромер пише: «Наче грім із ясного неба на польське суспільство раптово впала новина про те, що всюди польські школи, в тому числі засновані перед війною силами TSL², стають утраквістичними».

Ми вже висловили думку про те, що збереження мішаного характеру Червенської землі є головним постулатом польської політики. Освітня політика загрожує реалізації цього постулату. З одного боку, ми створили аж надто поважний привід, що схиляє українців до значного незадоволення, з іншого – без сумніву, непотрібно зменшений польський стан посідання. Поляків змушуємо говорити руською, українців – польською. Але згоди й співжиття з цього змішування мов ми не здобудемо. Ворожий нам капітал ненависті, образи й роздратування лише зростатиме. Його треба ліквідувати, а здійснити це можна лише шляхом радикальної зміни засадничої лінії нашої освітньої політики в Червенській землі.

Якою має бути загальна школа?

Головною засадою нашої освітньої політики має бути навчання дітей поляків польською мовою, а дітей українців – українською. Це – засада абсолютної справедливості, яка за одну хвилину усуне величезну перешкоду взаємного незадоволення у цій царині. Цей принцип, відмовляючись від колонізації (це є

¹ Евгеніуш Міколай Ромер (1871–1954) – польський географ, картограф і геополітик, професор Львівського та Ягеллонського університетів. Автор багатьох праць з географії Польщі (цей термін він вживав на позначення території Речі Посполитої станом на 1772 рік, тобто із включенням західно- і центральноукраїнських земель). Відомий фахівець у галузі тектоніки та льодовиків; його іменем названо один із льодовиків на Алясці (*прим. перекл.*).

² Towarzystwo Szkoły Ludowej (Товариство народної школи) – освітня організація, заснована у Кракові 1891 року, що займалася заснуванням початкових шкіл, бібліотек, читалень і народних будинків (*прим. перекл.*).

фундаментом нашої політики в Червенській землі), одночасно вбереже нас від будь-якої загрози рутенізації. З іншого боку, цей принцип аж ніяк не зменшує ролі польської мови, оскільки її вивчення залишається обов'язковим в усіх школах із українською мовою викладання.

Цю засаду слід реалізовувати шляхом негайного розподілу утравквістичних шкіл на школи українські й польські. Кількість дітей, необхідну для відкриття польської школи, слід зменшити з 20 до 15. Це справді потребуватиме значних фінансових ресурсів, але це – необхідна передумова, що колись може відіграти вирішальну роль у нашій історії. Отож, ми не можемо її обминати серед тієї маси не надто потрібних речей, якими часто наповнено наш державний бюджет.

Щоб закінчити цей розділ, присвячений загальній освіті, зазначимо, що приватна українська освіта повинна бути одержавленою. Існування кількох десятків приватних шкіл, незалежних від держави фінансово, не є корисним. З іншого боку, це дає привід для появи серйозного економічного тягаря на українську людність, збільшення її націоналістичного потенціалу, тобто дає наслідки, протилежні до тих, які б ми назвали нормальним станом речей. Такою нормальною ситуацією була б праця над збагаченням і спокійний національний розвиток. Гарячкова націоналістична робота поряд із пауперизацією не пророкує нічого доброго ані для українців, ані для польської держави.

Середні школи

У «Малому статистичному щорічнику» на 400 сторінках дрібного друку не знайшлося місця для того, щоб подати кількість середніх шкіл за мовою викладання у Червенській землі. Ми маємо лише статистичну суми всіх середніх шкіл (державних і приватних) на терені трьох східних воєводств – їх 137 («Mały Rocznik Statystyczny», 1937, с. 304). У цьому ж самому джерелі на сторінці 308 зазначено, що число середніх шкіл з українською мовою викладання в усій Польщі – 26, а утравквістичних – 2. У рубриці «Приватні школи» на сторінці 306 вказана кількість – 12 шкіл, які утримує товариство «Рідна школа». Із цього можна було б зробити висновок, що державних українських середніх шкіл у Польщі 10. Однак, коли мова йде про загальноосвітні школи, так звані гімназії, то така є лише у Львові. Кожен, хто проходить вулицею Сапеги, може побачити вище Політехніки велику будівлю, на якій є дві червоні таблички польською на українською мовою із вказівкою

про те, що це – державна гімназія з «руською» мовою викладання. Крім того, є ще державний сільськогосподарський ліцей з українською мовою викладання в Черниці¹. «Українська енциклопедія» (т. III, с. 870) подає, що 1930 року середніх шкіл із переважно українською мовою навчання було 18, із них 13 – приватні.

За таких обставин слід би було думати, що стан української середньої школи є однією з найбільших проблем меншини. Однак це було б серйозною помилкою. У постулатах «Крайової наради УНДО» від 3 липня 1937 року серед відомих вимог, що зачіпають питання загальної освіти, учительства, а також кафедри літератури в Університеті Яна Казимира², читаємо: «Що стосується середньої освіти, то досі не повернено жодної державної гімназії з українською мовою викладання, котрі було зачинено під час пацифікації 1930 року».

Не слід думати, що цей постулат вичерпує всі їхні претензії. Однак він знаходиться понад усіма іншими, і тому ми присвятимо йому більше місця. Крім того, ряд приватних середніх шкіл «Рідної школи» та сільськогосподарська школа хоч якоюсь мірою виконують завдання цього рівня навчання. Наше завдання щодо українських середніх шкіл є подібним до того, що ми висловили у справі приватної загальної освіти. Однак це є суттєвим і важливим, бо 10 гімназій мають більше виховне значення, ніж 30 загальних шкіл. У цій сфері спроби утравкізації, на щастя, не мали успіху, тож нам не треба виправляти в ній стільки помилок, як у інших.

Проблема українського університету

У хвилю, коли було ухвалено постанову усунути викладання німецькою мовою у Львівському університеті, до тогочасного крайового сейму було подано дві петиції. Одна з них вимагала, щоб викладання велося лише польською мовою, інша – лише українською. З 1867 року боротьба за український університет не припинялася ані на хвилину. Однак важко визначити, чи нинішня хвиля показує прогрес чи регрес у порівнянні з тодішньою епохою.

Закиди проти створення українського університету у Львові можна поділити на три групи. Перша з них – це аргументи тих, хто каже, що «українців» узагалі нема. З ними ми полемізувати не

¹ Тепер – с. Черниця Миколаївського району Львівської області. Українську рільничу школу там було засновано 1930 року польським урядом після тривалих домагань українського парламентського представництва в Сеймі (прим. перекл.).

² Тепер – Львівський національний університет ім. Івана Франка (прим. перекл.).

будемо, бо присвятили цій групі вже достатньо місця на початку праці.

Друга група аргументів, досить поважна, хоч і споріднена з першою, доводить, що українці не мають достатніх наукових сил, щоб його утримувати. У відповідь на це відповімо прямо: до війни у Львівському університеті 12 лекційних курсів читалося українською. Нині ми можемо легко назвати кілька прізвищ науковців європейського або загальнопольського рівня, які мають відповідну кваліфікацію, щоб поставити новий навчальний заклад на відповідний рівень [...].

Аж надто характерною є історія намагань українців заснувати власний університет у Польщі. Її не дуже приємно читати і, прошу повірити авторові, писати теж, але, з метою не обминути жодного з факторів взаємовідносин, подамо її коротко за «Українською енциклопедією» (т. III, с. 879–892).

Одразу після війни ще 1919 року Наукове товариство ім. Т. Шевченка заснувало вищі курси українською мовою. Пізніше лекції читалися також Українським товариством наукових викладів ім. П. Могили та Ставропігійним інститутом. Проте їх було закрито нашою адміністративною владою. Не маючи можливості легального викладання після втрати можливості навчання в польських університетах (бо тоді приймалися лише слухачі, які могли довести свою службу в польській армії), українці організували таємне викладання на трьох факультетах – філософському, правничому та медичному. У серпні 1921 року їх було перетворено на Український таємний університет. Першим його ректором став В. Щурат, викладало 54 професори, студентів було 1260. Цифри скоро зросли до 64 і 1500 відповідно. Цей навчальний заклад подав від імені свого сенату меморандум до Ліги Націй, що, ясна річ, не полегшило його стосунків з нашою владою. Однак іноземні університети визнавали зараховані цим університетом курси.

З метою протидії шкідливій українській пропаганді Сейм ухвалив рішення про відкриття державного університету згодом пізніше 1924 року. Водночас сенат таємного університету звернувся до міністерства освіти з проханням про надання йому державного статусу, однак це подання не було затверджено. Варто відзначити, що й справді, пізніші подання про відкриття університету ППС (травень 1925 року) та українського парламентського представництва (лютий 1926 року) Сейм відхилив, але, з іншого боку, коли Сейм ухвалив створити об'єднану комісію для вивчення цієї справи,

Наукове товариство ім. Т. Шевченка відмовилося вислати своїх делегатів, через що справа зупинилася на мертвій точці. Моментом, що яскраво ілюструє незрозумілу з першого погляду лінію нашої влади, є ставлення офіційних українських представництв до польської держави в цей час, про що ми детальніше скажемо в розділі, присвяченому самоврядуванню.

Нарешті, третя група аргументів має стосунок до політичних наслідків створення вищого навчального закладу для меншин. Люди, що їх висловлюють, доводять, що новостворений український університет став би прихистком усіляких змов і антипольської агітації, це був би справжній розплідник саботажників і нерационального націоналізму.

Відповідаючи на цей аргумент, ми скажемо, що таким розплідником був, власне, саме суто польський університет, яким він став після війни. Саме він постачав на лаву підсудних обвинувачених у різноманітних революційних і терористичних діях. Факт навчання тією чи іншою мовою не впливає на спосіб мислення. Можна навіть ризикнути висловити твердження про те, що дехто з націоналістів, отримавши університет, мав би зійти зі шляху безоглядної негачії. Справа в тім, що він отримав би надто важливе місце для культурної праці, можлива втрата якого внаслідок підпільної роботи могла би бути чимось гіршим, ніж припинення змов, які досі нічого не принесли й не принесуть меншині.

Ми вже писали, що в певному віці революційність є майже фізіологічною потребою і перебільшення її значення може бути дуже шкідливим. Революційність є своєрідною формою нонконформізму. Коли більшість цього суспільства визнає якусь доктрину, то молодь зазвичай іде за ідеями протилежними і намагається з якнайбільшою швидкістю й радикалізмом впровадити їх у життя. Коли старше покоління є реакційним, молодше стає демократичним. Коли старше покоління демократичне, молодь може поділяти ідеї фашистів. Однак потім, із плином років, вплив здорового глузду та капітал досвіду беруть гору. Чоловік у розквіті літ, який підтримує революційність абітурієнтів, є настільки ж винятковим явищем, як і молодик, який беззастережно приймає шлях старшого покоління. Отож, не слід шукати причин певних революційних тенденцій аж надто далеко. Не варто також думати, що найкращими ліками від таких тенденцій є ув'язнення. Ламання настільки гострими репресіями молоді людини може штовхнути її на шлях, із якого вже не буде вороття. З іншого боку, наукові й культурні

зусилля, здійснені під керівництвом людей зі свого власного народу, які дослідженнями й працею домоглися більшого, ніж молодь шляхом змов, стають підґрунтям пізнішого протверезіння й реальної праці для добра меншини та держави.

Сюди ж слід віднести й аргументи, згідно з якими польський стан посідання послабиться в момент постановня українського університету. Такий погляд, очевидно, постав з інтелектуального недбалства, яке в нас панує всюди і справляє нищівний вплив на проблему меншин. Нам бракує послідовного продумування питання до кінця, визначення хоча б для власного вжитку найчастіше вживаних понять, що стоять на порядку денному. Так, ніхто досі не визначив поняття «стан посідання», завдяки чому цей дуже важливий термін став тим великим мішком, до якого ми складаємо всі способи зачепити українців, натомість не давши нічого польському елементові Червенської землі.

Ми вже писали, що поняття «стан посідання» містить такі складові:

- чисельність;
- багатство;
- культурні здобутки.

З нього слід викреслити всі адміністративні й військові чинники, оскільки, вживаючи вираз «польський стан посідання», ми маємо на увазі стан посідання польського суспільства, а не елементи польської держави, що було б темою дуже далекою від цього дослідження.

Отож, припустимо, що ми вживаємо поняття «стан посідання» дуже широко – так, що з ним може погодитися кожен поляк Червенської землі. Переходячи до реальних питань, впадає у вічі, що коли ми замість польської школи відкриємо українську, то тим самим послабимо польський стан посідання. Коли значний податковий тягар або аграрна реформа примусили б польського землевласника парцелювати маєток між українців, то в такий момент польський стан посідання також, без сумніву, зменшився б. Це ж саме можна сказати і про відкриття кафедр із українською мовою викладання в польському університеті. Так само очевидним є те, що створення руської школи поряд із польською нічого в поляків не відбере. Це ж саме стосується і українського університету. Воевода Дунін-Борковський якось сказав мені: «Поляки не стануть мудрішими від того, що українці стануть дурнішими чи менш культурними». Адже відсутність університету призводить до занепаду культури і здичавіння молоді.

Добре, кажуть супротивники ідеї українського університету, але ж варто подивитися, що буде далі. Чи факт появи великого числа українців із вищою освітою не викличе завзятої боротьби за посади? Що будуть робити ті новоспечені дипломовані спеціалісти з українського університету?

У відповідь на це відповімо, що відсутність університету не зменшує загалом кількості українців із вищою освітою, однак виробляє в них відчуття кривди й приниження. Українці масово штурмують львівські вищі школи. Їх там не приймають. Так, лікарський факультет прийняв із загального числа в 120–140 слухачів першого курсу стільки українців:

Рік	Кількість слухачів
1931	2
1932	9
1933	6
1934	10
1935	10
1936	10

Це є справжній *numerus clausus*. У львівській Політехніці у 1933/34 роках із загального числа 2260 слухачів було лише 246 студентів греко-католицького віровизнання. З 250 виданих дипломів українці отримали лише 7. Коли їх не приймають до Львівського університету, вони їдуть до Вільна або за кордон, раніше – до Харкова, де був український університет, до Праги, де також був український університет, до того ж дуже високого рівня, або до Берліна. Користь від цієї еміграції для польських державних інтересів мізерна. Можливо, вони там багато чого навчилися, але у будь-якому разі не позитивного ставлення до Речі Посполитої.

Українці, які виступають за створення університету у Львові, а не де-небудь іще, підкреслюють важливість українських наукових зібрань, зосереджених у цьому місті. У першу чергу йдеться про найбільшу у світі українську бібліотеку з фондами близько 300 тисяч томів, яку має Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Тут розташовані два українські музеї, центр видавничого і пресового руху. Створення університету поза Львовом прирєкло б його на животіння і значне подорожчання його утримання.

Дозволимо собі додати й інші аргументи зі свого боку. Саме у Львові, а не деінде, знаходяться й найбільші польські бібліотеки цієї провінції, університетська бібліотека, Оссолінеум, архів

бернардинців і ряд інших пам'яток польської культури. Без головних декларацій про вищість або нижчість краще просто зробити так, щоб українська молодь навчалася поряд із цими скарбами знань і культури. Саме цей аргумент повинен бути вирішальним. Не маючи бажання асимілювати, ми хочемо, щоби нас пізнавали й шанували. Через відсутність сучасних аргументів, даваймо те, що маємо найкращого, – наше минуле. Можливо, там знайдемо елементи вищого рівня науки і шляхетного суперництва замість боротьби вискочок і змагання за те, хто кого перевершить у нецтві.

Підсумовуючи все вищесказане у справі українського університету, маємо ствердити:

- українці мають достатньо наукових сил для створення цієї культурної установи;
- заснування університету не може суттєво погіршити стан ставлення молоді до Польщі, а натомість може покращити ставлення до неї відповідальних людей;
- кількість нової української інтелігенції й нині є рівнозначно великою, а факт віддання її під опіку українських професорів може лише корисно вплинути на об'єктивність її ставлення до держави.

Із цього не можна робити висновок, нібито заснування університету не викличе жодних труднощів. Саме навпаки, ці труднощі можуть виникати й виникатимуть:

- якщо не буде усунуто перелічені вище численні психологічні перешкоди, що унеможливають мирне співжиття обох народів;
- якщо польська громадська думка у Львові не схвалить ідею створення університету.

Саме тому розпочинати слід зі створення кількох українознавчих кафедр із викладанням історії мовознавства при греко-католицькій Духовній академії у Львові, а потім, спостерігаючи за досягнутими результатами та поліпшенням відносин, дійти до заснування повноправного державного університету у Львові.

В. Самоврядування

Проблема самоврядування, хоч ми й розглядаємо її наприкінці нашої праці, належить до найбільш важливих і складних проблем у Червенській землі. Червенська земля – це край із національно змішаним населенням. Цей факт вимагає створення законо-

давства, яке б дало національностям, що там мешкають, можливість самоуправління без панування однієї з них над іншою. Цілковито зрозумілим є те, що перевага в кілька відсотків не може вирішувати питання про позбавлення меншини права на власне самоврядування. Принцип більшості створено для етнічно однорідних теренів. Підкорена більшості меншість однорідного народу ніколи не відчує цього настільки болісно, як підкорена більшості іншого народу національна меншина. По-перше, тому, що справи, які розглядаються в межах однорідного народу, ніколи не є настільки важливими й життєвими, а по-друге, тому що сутністю більшості в межах однієї національності є її змінність. Рух, який сьогодні програв у голосуванні, завтра отримає більшість і візьме реванш. Інакше справа виглядає там, де на одній території живуть два народи. Тут справи, про які йдеться, належать до числа найважливіших. Зміни національностей тут є рідкісним явищем, тож більшість залишиться більшістю, а меншість – меншістю.

А тепер уявімо собі, що замість ясного й прямого формулювання принципу рівності обох народів без огляду на кілька відсотків переваги ми впровадимо тут засаду спільного «п'ятиприметникового» голосування. Ми одразу ж побачимо трагічні наслідки, до яких призведе подібне рішення. Народ, який перебуває в меншості, прагнуче здобути більшість і муситиме це зробити, бо інакше на нього чекатиме загибель. Почнеться боротьба націоналізмів під акомпанемент різноманітних злочинів, які завжди йдуть поряд із гострою боротьбою. Коли в меншості перебуватиме панівний народ, він діятиме шляхом колонізації або асиміляції. Важко здобути хоч якісь результати таким шляхом у випадку високої густоти населення і значного розвитку національної самосвідомості. Але навіть коли цих результатів і було б досягнуто, у той момент народ, який би став меншістю, почав би боротьбу за те, щоб здобути абсолютну більшість. Це – зачароване коло, система, яка накидає двом суспільствам, які бажають працювати й розвиватися, необхідність постійної боротьби. Але ми прийняли саме таку систему [...].

26 вересня 1922 року Сейм Польщі ухвалив окремий закон про самоврядування Червенської землі.

Однак у той час українці вірили в те, що зможуть здобути незалежність завдяки Лізі Націй. Коли б їхні лідери краще орієнтувалися в ситуації, коли б пішли на співпрацю з польською державою настільки ж рішуче, як зробили це 1935 року, коли б вони тоді утворили цілісне національне представництво, яке б стало на

грунт цього закону, тоді б, можливо, ці два народи уникли аж надто прикрих нищівних криз. Але всі ці «якби» не належать до теми нашого огляду.

Ухвалу Ради Послів змінив період внутрішнього розколу українського політичного суспільства, а потім і період сильних сепаратистських течій, які прагнули приєднання до Радянської України. Але це аж ніяк не знімає з нас провини за помилки в нашій політиці, котрі ми вже мали нагоду підкреслити й котрі є важливим фактором для розуміння історії самоврядування в Червенській землі.

Можливо, українці без жалю спостерігали відкидання закону від 26 вересня 1922 року. Цей закон, приймаючи систему національних курій, відкидав систему більшості. Повернення принципу більшості дало б українцям можливість панувати над польською меншістю. Про те, що кожен закон може бути добрим, але припиняє бути законом, коли стає занадто добрим, українці охоче забули. Але історія самоуправління в Червенській землі розбила ці ілюзії.

Трагічний вплив спільних виборів

Одним із найтяжчих закидів до системи рівних і спільних виборів є нищівний вплив періоду, який їм передує. Треба зрозуміти, що передвиборчий період є найінтенсивнішим періодом політичного життя провінційних мас. Він залишає сліди в ментальності виборців упродовж тривалого часу після свого закінчення. Це період значно збільшених накладів преси, брошур, величезної кількості плакатів, небувалої гіпертрофованості політики, що подається силою живого слова. Напрямок, який задає час виборів, упродовж тривалого часу залишається керівним і важливим для мас.

Вибори з рівною і спільною системою, без поділу на національні курії, неминуче ведуть до створення двох великих національних блоків. Обидва з них є націоналістично-шовіністично налаштованими, обидва є готовими до боротьби, у якій ні перед чим не зупиняться. Досить одного погляду на механізм передвиборчої агітації, щоб зрозуміти, чому такою є доля цього починання. Отже, вважатимемо, що в якійсь місцевості є 1000 осіб із правом голосу – 700 українців і 300 поляків. Система підрахунку голосів є такою, що для отримання мандата слід набрати 250 голосів. Але що ж станеться, коли 50 поляків не візьмуть участь у виборах? Поляки не здобудуть жодного мандата. Те ж саме станеться, коли

замість одного блоку постануть два списки. З українського боку ситуація є такою ж самою. Розколи, боротьба двох партій може значно зменшити їхні шанси.

Отже, постає два блоки. Але й усередині цих двох блоків гегемонію мають крайні націоналісти. Коли провадиться агітація проти виставлення альтернативних списків, то її здійснюють у вигляді агітації проти віддавання мандатів у руки українців або навпаки. Така постановка питання передбачає, що до списку ввійдуть найактивніші бойові елементи, ті, хто займає найбільш непримиренну позицію щодо іншої національності. Результати таких кампаній, що їх провокує цей закон, є трагічними для обох сторін. Вибори стали приводом для вбивства в 1930 році українцем Січинським графа Анджея Потоцького, який 1908 року обіймав посаду намісника у Львові. Нині важко навіть уявити рівні й спільні вибори у Червенській землі, які б не викликали якнайтрагічніших наслідків для прихильників мирного співжиття і які б не зміцнювали шовіністів з обох боків.

Ми маємо на увазі вибори як до Сейму, так і до органів самоврядування. Для поляків ці вибори є постійною загрозою опинитися в ситуації підкорених у разі, коли у Варшаві владу здобуде принциповіший уряд. Для українців же це є певним способом втратити всі їхні права у будь-якому іншому випадку.

Посереднім, хоча й неминучим, наслідком закону про рівні й спільні вибори є занепад справжнього самоврядування. Ми вже казали, що пишемо цю розвідку в період занепаду теорій свободи, в добу загальної відмови від ідеалів самоуправління. Але така відмова на землях зі змішаним населенням не тільки не повинна випереджати аналогічні процеси в інших провінціях, а й бути від них відокремленою. Меншина ніколи не зможе повністю заспокоїти свої політичні амбіції, як це роблять народи, котрі здобули державність. Ідеться про те, якою мірою реалізація цих амбіцій спрямовує розвиток або покращує стан цього народу. У кожному разі слід дбати про те, щоб незаспокоєні амбіції не штовхали здібних людей у підпілля, щоб кожен видатний задум мав місце для здійснення, коли він може своїми політичними наслідками подіяти не на шкоду, а на користь як меншині, так і Речі Посполитій. Саме таку діяльність має провадити, поза сумнівом, широке воєводське або територіальне самоуправління. Те, наскільки швидко воно замінить собою попередні форми, залежить передусім від позиції адміністративної влади.

Куріальна система значною мірою знімає небезпеку передвиборчого періоду. Факт існування кадастру й окремого голосування за наперед визначену для кожної національності кількість мандатів одразу підсилить позиції партій, котрі підтримують ідеї не безоглядної боротьби, а можливої співпраці. Факт розвитку цих нормалізаційних течій має незмірно важливе значення для вирішення української кризи в Польщі. Саме тоді, коли зникне порядок виборів до Сейму й органів самоврядування, який спричиняє панування шовіністів, з'явиться можливість зближення обох громад.

Небезпека національного кадастру

Скільки б разів ми не розглядали якийсь створений нами самими фактичний стан справ у Червенській землі, що видається нам дивним, незрозумілим і шкідливим, і скільки б разів ми не починали шукати його причин, завжди знаходимо одне й те саме джерело. Ним є твердження про можливість асиміляції мас українського селянства польською національністю. Так було, коли ми зупинялися над упертим відмовлянням їм у назві «українці», коли йшлося про дивацтва з написами, конфіскації та утраквістичні школи. Тепер, коли ми придивимося ближче до порядку виборів, який на словах віддає беззастережну перевагу більшості, а на практиці відбирає в неї будь-які шанси, ми доходимо висновку, що відмова від запровадження куріальних виборів була викликана страхом перед тим, що після його ухвали «русин», записаний до української курії, вже не стане поляком.

Ми говорили про можливості асиміляції загалом. Додамо тут, що, зокрема, на теренах Червенської землі можливості безболісного переходу з однієї національності до іншої є особливо ускладненими відмінностями в релігійній обрядовості та окремому веденні метричних книг. Коли б не різниця в релігії, зміна національної приналежності була б набагато легшою. Достатньо би було просто вказати іншу національність під час перепису населення. Однак нині, коли кожної неділі й щосвята (а свят у цій провінції відзначають багато) українець іде до церкви, а поляк до костелу, таку зміну б одразу помітили. З цієї точки зору є суттєва відмінність у поглядах навіть прихильників поборювання українців польською державою. Багато представників цього табору вірять, що колись українці стануть поляками. Одночасно інша половина заявляє, що, навпаки, поляки стають українцями і польський стан посідання зазнає поступового послаблення. Найкращим є саме те, що часом одна й та сама людина визнає програму асиміляції українців

і водночас скаржитися, що поляки асимілюються українцями. При цьому невідомо, які саме конкретні зміни дотеперішньої політики могли б зупинити асиміляцію поляків українцями і розпочати зворотний процес. Спостереження за процесами на селі змушує дивитися на ці справи радше песимістично. Процес збільшення відсотка римо-католиків, який, як ми знаємо, з 1869 до 1931 року зріс з 21,8 % до 30,6 %, було викликано, з одного боку, значною імміграцією колоністів із Західної Галичини, а з іншого – спорадичними випадками полонізації українців, які мешкають у містах і містечках. Тепер же колонізація, з огляду на брак вільної землі, уже не може багато змінити, а процес ополячення окремих представників інтелігенції і міщанства зупинився через зростання української національної свідомості. Отож, можна сподіватися певної стабілізації чисельного співвідношення обох національностей на теренах Червенської землі.

Чи існує значна небезпека того, що певний – очевидно, що незначний – відсоток польського населення зазнає асиміляції, або, навпаки, окремі одиниці з числа українців буде полонізовано, – ця проблема має місце в питанні про спосіб формування національних курій. Коли б ми обстоювали більш оптимістичну позицію, слід було б полегшити можливості виходу з однієї курії й входження до іншої. Коли ж ми передусім боїмося відмови від польськості, тоді справа виглядає цілком інакше, не слід цей перехід ускладнювати. Повторимо, що для нас цю справу позбавлено великого значення, оскільки ми не віримо у масштабні національні зміни. Але оскільки в якомусь незначному відсотку це співвідношення може бути змінено, слід узяти до уваги обидві точки зору і дослідити як їхні сильні сторони, так і недоліки.

Іншим виходом може бути прив'язання приналежності до національної курії до віровизнання окремо взятої особи. Як ми знаємо, майже всі українці Червенської землі є греко-католиками, а майже всі поляки – римо-католиками. Негативним у такому рішенні було б ускладнення зміни приналежності до національної курії, оскільки їй мала б передувати зміна обряду. Коли ми віримо, що якийсь відсоток українців ще буде полонізовано, то маємо скоріше полегшувати, а не ускладнювати цей процес. Хоча такий вихід позбавив би поляків греко-католицького віровизнання можливості бути представленими. Слід зазначити, що ця складність не є аж такою значною, враховуючи те, що переважна більшість польських греко-католиків сконцентрована в Краківському воєводстві, де національні курії взагалі не існували б. Поза тим, поляки греко-католицького віровизнання зазвичай прагнуть змінити свій обряд

на той, який дав би їй повне відчуття приналежності до нашої національності. Вони не являють собою жодної політичної чи суспільної групи, тож можна припустити, що їхні погляди цілком могла би представити польська курія. Аналогічно складність розв'язання цієї проблеми полягає в наявності групи старорусинів. Не виключено, що вони – як відомо, визнають греко-католицький обряд – не хотіли б належати до однієї курії з українцями і забажали б приєднатися до польської. З іншого боку, в куріальній системі їм би менше загрожувала перспектива підкорення більшості, ніж у системі звичайних виборів до Сейму чи органів самоврядування.

Перевагою поділу на курії за приналежністю до обряду була б наявність об'єктивного критерію, що унеможлиблював би постійну боротьбу за кожну душу, записувану до української чи польської курії. Є небезпека, що прийняття іншої системи, тобто добровільного вибору кожним громадянином у момент повноліття курії, до котрої він захоче належати, викликало б постійну боротьбу між обома народами за кожну людину. Це б ліквідувало позитивні сторони поділу на курії, які полягають саме в усуненні міжнаціонального тертя. Другою проблемою могло б стати масове записування меншини до польської курії і підкорення поляків більшості в такий спосіб. Насправді, це складно собі уявити на практиці, але теоретично така можливість існує і її слід законодавчо передбачити. Натомість перевагою такої системи було б полегшення колонізації певного відсотка людей зі складу меншини.

Не лише фатальні результати пропорційних виборів у мішаному краї, а й позитивні – там, де до представницьких органів обидві сторони делегують своїх депутатів окремо, – мають привернути нашу увагу до куріальної системи. Ми маємо на увазі Землеробську палату. Внаслідок окремого делегування представників українських і польських рільничих організацій обидві вони можуть узгоджено працювати у дусі лояльності над підвищенням економічного рівня цієї землі і, відповідно, Речі Посполитої.

Оскільки йдеться про співвідношення принципу національних курій і нинішнього закону про самоврядування, слід передусім ствердити, що впровадження цієї засади на рівні сільських громад є неможливим. Абстрагуючись від того, що в багатьох громадах людність є чисто польською або чисто українською і принцип змішаного представництва там є виключеним, слід зазначити, що національний поділ на такому низькому рівні самоуправління, як ради сільських громад, може довести саму ідею курій до абсурду. Отже, необхідним є поділ на рівні повітового самоврядування,

який, враховуючи майже цілковиту неспроможність самоуправління на рівні воєводств, наразі відіграє порівняно важливішу роль. Нинішнє законодавство передбачає формування повітових рад із делегатів рад сільських громад – по два від кожної. Беручи до уваги неможливість застосування куріального поділу на рівні громад, цю систему в Червенській землі слід замінити безпосередніми виборами до повітової ради за умови, що польська та українська курія обиратимуть однакову кількість членів повітової ради. Останні мають проводити засідання окремо у справах, які стосуються кожної з національностей, і разом – у справах, зацікавленими в яких є обидві сторони. Таким чином цю проблему вирішував закон з вересня 1922 року. Очевидно, що не в усіх повітах Червенської землі національні курії могли б існувати. У деяких із повітів Станіславівського воєводства майже зовсім немає поляків, а в західних повітах Львівського воєводства майже немає українців. Однак уже за наявності 15 відсотків населення іншої національності слід запроваджувати поділ на курії, однак перелік повітів без такого поділу слід заздалегідь визначити законом, щоб уникнути роздратування, яке може виникнути в разі можливого проведення референдуму з цього питання.

На нашу думку, важливішим є запровадження національних курій на рівні воєводського самоврядування. Нинішній закон передбачає обрання по одному делегату від кожного повіту на воєводський сеймик. У разі запровадження куріального поділу кількість депутатів від повіту слід збільшити до двох. Кожна курія делегувала б по одному делегату. Обидві курії воєводського сеймика проводили б засідання відповідно до закону 1922 року. Єврейське населення, яке нині є фактично виключеним із самоуправління на рівні воєводств, могло б також обирати своїх представників. Цей вибір здійснювали б єврейські члени повітових рад із усього воєводства, які б разом зібралися з цією метою.

Під час з'їзду українців у грудні 1937 року обговорювалося питання про окреме оподаткування населення, яке належить до тієї чи іншої курії самоуправління, і його майже цілковите розділення. Міністр Ю. Рачинський¹ висловлювався за глибокий розподіл між самоврядуванням обох громад. Однак видається, що в такій системі є деякі недоліки. Якщо передвиборчий період і окремі справи з компетенції самоврядних органів, як, наприклад, субсидії для сиротинців, шкіл, організацій і т. п., можуть

¹ Юзеф Рачинський – польський політичний діяч, міністр сільського господарства Польщі у 1921–1923 та 1926–1928 роках; був прихильником економічного самоуправління сільських громад (*прим. перекл.*).

викликати тертя й викликатимуть його, то існують і такі численні галузі їх роботи, співпраця в яких, навпаки, може зблизити обидві національності без якоїсь асиміляції чи кривди для кожної з них: це питання меліорації, розведення тварин, будівництва й утримання доріг тощо.

Залишимо поки що поза увагою справу об'єднання Червенської землі в одне воєводство. Така концепція, без сумніву, сподобалася б місцевій українській людині. Однак, коли б її було реалізовано, ця меншина мала би показати вміння ефективно працювати в справі самоуправління. Ми не виключаємо, що повернення деяких давніх атрибутів галицького самоврядування місцеве населення радо б вітало. Однак подібні реформи мають бути наслідком відновлення самоуправління, а не його початком. Залишимо без уваги тут і думку про можливість розширення компетенції самоврядування в Червенській землі в деяких царинах, оскільки ця справа значною мірою залежить від еволюції внутрішньополітичної ситуації в Речі Посполитій і не належить до предмета наших розмірковувань. Слід, однак, підкреслити, що серед польського населення Червенської землі нині знаходиться вияв досить потужний антицентралістський рух. Цей рух не можна вважати шкідливим для держави, враховуючи випробуваний патріотизм польської людності цієї провінції. Незважаючи на те, що він на перший погляд нібито є спрямованим проти української меншини, однак виявляється, що в ньому містяться зародки майбутнього порозуміння між обома національностями на засадах здорового самоуправління. Слід одразу виключити можливість порушення мирного співжиття без згоди місцевих поляків. Отже, певна доза місцевого патріотизму може значно полегшити вирішення питання щодо компетенції самоврядування у спосіб, який би задовольнив обидва народи. Це – один із найбільш позитивних виявів активізованого руху поляків Червенської землі за останні роки.

Висновки

Метою політики Польщі щодо українців є здобуття їх бажання, у міру можливості, лояльно співпрацювати з державою, причому за умови повного збереження польського стану посідання на землях зі змішаним складом населення. Для досягнення цієї мети слід прийняти такі незаперечні тези:

- українці на більшості територій, зокрема у південно-східних воєводствах, є національно свідомими, і надії на їх колонізацію є фікцією;

- такою ж фікцією є прагнення зречення ними ідеї створити колись незалежну Україну;
- натомість у нинішніх умовах можливою є лояльна співпраця або навіть дієва й ентузіастична допомога у випадку можливої війни з Росією.

Ця можливість полягає передусім у ліквідації всіх тих чинників, які, не приносячи ані державі, ані польському народові жодної користі, примушують українців обстоювати пасивну або ворожу позицію щодо Польщі. Ці чинники слід поділити на: I. Психологічні, II. Політичні і III. Освітні.

А. Психологічні чинники

Слід відмовитися від урядового ігнорування поняття «українськості» і вплинути на пресу з метою припинення її нагінок саме на це слово. Без шкоди для Польщі усунемо, таким чином, одну з основних причин ненависті.

Здійснити утравкізацію всіх державних написів, тобто на всіх державних будівлях поряд із польськими написами розмістити українські. У такий спосіб, не зменшуючи польського стану посідання, ми ліквідуємо відчуття українцями безправності щодо мови і сприйняття ними держави як чогось цілком чужого.

Дозволити поряд із польською українську мову в органах влади на територіях зі змішаним складом населення.

Не вважати вживання національних кольорів та пісень злочином.

Дозволити віддавати почесні могилам загиблих українських солдатів і спільно відзначати річниці битв.

Уникати незліченних нападок адміністрації, через які навіть найбільш лояльні українці мають або скаржитися, або зненавидіти Польщу. Прибрати з підручників усі речі, котрі зачіпають національну гідність українців. Надавати талановитим українцям посади, сприймаючи їх нарівні з поляками, оскільки вони представляють напрям прихильників досягнення угоди.

Б. Освітні

I. Ліквідувати утравкізацію, яка не дала польськості жодної користі, але призвела до значного роздратування українців. Створювати окремі школи для поляків та українців. Поважних учителів старшого віку української національності перево-

дити з інших провінцій до Червенської землі. Одержавити приватні школи.

II. Відновити роботу української гімназії в Тернополі, яку було закрито. Одержавити приватні гімназії з метою кращого контролю над ними.

III. Створити кафедри літератури, філософії та історії при Духовній академії у Львові. Натомість забрати в українців кафедру, яку вони мають в Університеті Яна Казимира, що була фактичним зменшенням польського стану посідання і жодною мірою не задовольняла українців.

В. Політичні

Зменшити тиск адміністрації на самоуправління з метою надання можливості легально реалізувати українські політичні амбіції і не примушувати українців діяти у підпіллі.

У повітових та воеводських органах самоврядування запровадити систему поділу на національні курії, які б надавали по 50 % місць полякам та українцям, незважаючи на кількість голосів. У такий спосіб поляки не будуть підкорені більшості, що мало б статися без наявності окремих курій, а українці отримали б нарешті самоуправління, що досі було неможливо здійснити.

Запровадити окремі курії для українців, поляків та євреїв під час виборів до Сейму. У такий спосіб буде ліквідовано одну з найважливіших причин конфліктів, а водночас – і тероризування шовіністами власних спільнот і з'явиться можливість вільної партійної гри без змушування їх утворювати єдині блоки.

[1938]

Текст узято з:

Александр Бохенський, Станіслав Лось, Владзімеж Бончковський.
Польсько-українська проблема в Червенській землі.

Господарська проблема в Червенській землі

Вступ

Ведучи мову про економічний бік польсько-української проблеми на теренах Червенської землі, слід розглянути її з господарського боку. Для цього треба зосередити увагу на таких питаннях:

- 1) кому і якою мірою належить цей край;
- 2) заради чого і в яких масштабах відбувається польсько-українська боротьба за господарське освоєння провінції;
- 3) чи загрожує господарський розвиток українського суспільства польському стану посідання, і якщо так, то якою мірою;
- 4) чи загрожує господарський розвиток українського суспільства інтересам держави, і якщо так, то якою мірою, а також наскільки він є для неї корисним;
- 5) чи можливою є польсько-українська співпраця на цих теренах і в яких формах вона може виявлятися?

У вступі слід наголосити:

- 1) на розвиток господарського життя постійно (а іноді й вирішальним чином) впливають чинники, які не мають жодного стосунку до господарства (вплив літературного життя на життя економічне);
- 2) досяжні наслідки у цій сфері не можуть бути ані надто значними, ані вповні реалізованими.

Проблема польсько-українських відносин має довгу історію і вимагає уваги й тривалого «лікування». Тут не може бути й мови про виписування чудодійного рецепту, механічне застосування якого дасть миттєвий ефект. Можна говорити хіба що про віднайдення потрібної лінії розвитку, до якої слід дуже повільно й обережно спрямовувати господарське життя, оскільки воно за своєю природою не терпить раптових поворотів і прагне до того, щоб:

1) господарський розвиток польського суспільства в Червенській землі не був повільнішим за аналогічний розвиток суспільства українського; 2) щоб господарське життя українського громадянства було пов'язано з господарським життям польської громади, щоб воно залежало від нього і їхній розвиток рухався в одному напрямку. Економічна залежність цієї провінції від Польщі за нинішньої політичної кон'юнктури є цілковитою. Радянська Україна в господарському плані ніяк не може справляти притягальний вплив на економіку провінції. Найважливіші експортні шляхи прямують у західному й північно-західному напрямках, тобто до центру держави і власне польських земель. Немає причин думати, що стан суттєво зміниться найближчим часом. Економічно Червенська земля пов'язана з Польщею значно сильніше, ніж політично. Цей фактор насправді не є вирішальним у питанні політичного майбутнього краю. Але він, за відповідних умов, протягом тривалого часу в нормальних умовах (тобто в умовах миру) може досить вдало нейтралізувати відцентрові тенденції серед галицьких українців. І він їх нейтралізуватиме тим краще, чим більшу роль у їхньому житті відіграватиме господарський фактор.

Співвідношення економічних сил у Червенській землі

Хто в господарському плані є володарем цієї провінції, кому вона належить економічно? Щоб це з'ясувати, слід уявити собі господарське обличчя села в Червенській землі як у питаннях власності на сільськогосподарські угіддя та ліси, так і обігу продуктів сільського та лісового господарства, а також вигляд міст і містечок краю (що стосується останніх, слід звернути увагу не лише на те, кому належить міська нерухомість, а й на заняття міського населення, що належить до вказаних національностей).

Коли йдеться про село та продукти землеробства, то власність на землю в переважній більшості має спролетаризований селянин або селянин, який рухається в бік пролетаризації. Невеликий відсоток земель (який до того ж постійно зменшується) належить також власникам фільварків. Слід також зазначити, що право власності на сільськогосподарські угіддя, на відміну від лісів, майже виключно належить арійцям і до того ж має тенденцію до стабільного зростання, наближаючись до 100 %. Єврейська власність на такі землі є мінімальною. Фільваркову єврейську власність майже ліквідовано.

Значне на перший погляд число єврейських сільських господарств на цій території, яку назвали єврейські статистики, певною мірою є наслідком оптичного обману. Внаслідок утворення сільських громад певна кількість містечок, населених переважно євреями, перейшла до розряду сіл, анітрохи не змінивши свого господарського обличчя. У цих містечках певна кількість земельних наділів, мізерна за розмірами, слугує для отримання продуктів землеробства. Виїзд єврейського елементу із сіл уже розпочався, і є очевидним, що євреї виїжджають до більших міст, передусім до Львова, де, за даними останнього перепису населення, їхня кількість збільшилася приблизно ж настільки, наскільки зменшилася на селі.

Щодо того, яким чином поділяється дрібна власність між українськими й польськими селянами, то на це запитання складно дати відповідь. Найкраще погодитися, що на рівні провінції поділ власності між польськими й українськими (руськими) селянами більш-менш відповідає пропорційному співвідношенню обох національностей (враховуючи лише сільське населення). Отже, українцям належить близько 65 % дрібної власності.

Землеробська проблема

Якою є селянська власність у Червенській землі? Характерних рис її три: 1) сильне роздріблення близько 500 тисяч дрібних господарств площею близько 1,2 гектара; 2) дуже погана структура господарств, коли говорити про умови комасації (дрібна і велика шахівниця); 3) величезна сила експансії, через яку селянська власність (у зв'язку з низьким життєвим рівнем) поширюється й поширюватиметься, поки вистачить землі, витісняючи фільваркову власність.

Селянська власність у Червенській землі має виразну тенденцію до цілковитого розсіювання, наслідком якого є: а) перенаселення сіл; б) початок еміграції сільського населення, змушеного виїжджати до міст.

Процес розсіювання землеробської власності добігає кінця, оскільки: а) він уже призвів до майже крайніх наслідків – пролетаризації селянських мас; б) вичерпано майже весь земельний запас. Наявний і той, який вдасться створити навіть за умови дуже інтенсивного впровадження в життя землеробського законодавства, буде (навіть коли не використовувати механічних засобів) розпайовано протягом найближчих років. Напевне можна сказати,

що за десять років через брак землі нічим не можна буде заспокоїти земельний голод селянських мас краю. Єдиним шляхом буде міграція населення.

Оскільки в найближчому часі не буде відкрито якихось закордонних територій, які могли б прийняти маси цих емігрантів, єдиним виходом для них буде переїзд до міст і містечок своєї провінції. Одним словом, процес урбанізації сільського населення, що вже розпочався, не лише триватиме, а і з кожним роком набуватиме більшої інтенсивності, яка зростатиме в геометричній прогресії. Оскільки нині селянська людність краю є приблизно на 65 % українською, процес урбанізації сільського населення означає процес урбанізації населення українського. Відсоток урбанізованих українських селян може навіть перевищити їхню відносну кількість, оскільки державна політика підтримуватиме польське населення під час ліквідації решток фільваркової землеробської власності. Заспокоюючи її земельний голод, держава сповільнить і спізнить процес урбанізації польських селян на кілька чи кільканадцять років, таким чином надаючи першість і користь урбанізації передусім українській людності.

Уже близько шістдесят років фільваркова власність зберігає тенденцію до розкладу. Цю природну тенденцію підтримує державна політика, що впродовж кількох років призвело до цілковитого зникнення земельного запасу, а протягом наступних кількох років взагалі може спричинити майже повний занепад фільварків як типу власності. Розумна господарська політика вимагає добре подумати, чи такі крайні наслідки є бажаними. Адже розклад фільваркової власності виносить на порядок денний питання про те, що робити зі звільненими землями. Усі надії на радикальну й вирішальну зміну національного обличчя села Червенської землі шляхом резервування парцельованих угідь за приїжджими селянами з власне польських земель є марними. Землі, яку можна було б розподілити, просто замало. Навіть резервування запасів землі для колоністів, тобто селян із 7 західних польських повітів Львівського воеводства, вирішально не змінить взаємного співвідношення обох національностей на рівні провінції. Залишиться ще близько 60 % непольської селянської маси краю (йдеться про статистику в провінції). Оскільки зрозуміло, що принаймні місцевим польським селянам слід буде дозволити купувати парцельовану землю, а крім того, хоч якось ураховувати і потреби українських селян, національні наслідки колонізаційної акції у зв'язку зі здійсненням селянської реформи будуть неістотними (вони становитимуть

зміну співвідношення сільського населення лише на 2–3 % на користь поляків). Про суттєві зміни місцевого співвідношення національностей можна говорити лише там, де: а) наявний значний земельний запас; б) відсоток польської або майже колонізованої людності (мішані подружжя, поляки греко-католицького обряду) наближається до 40 % від загального числа населення окремо взятого села.

Парцеляція і колонізація

Проблема поділу фільваркової землі в Червенській провінції є особливо дражливою, бо тут соціальні питання поєднуються з національними. Треба маневрувати між ліквідацією 65 % польського стану посідання і повною й неминучою пролетаризацією місцевого селянства. Жоден із цих можливих виходів не є бажаним з погляду раціональної політики. Натомість жоден із принципів поділу, байдуже, чи він буде національним, чи соціальним, чи матиме характер компромісу між ними, не змінить національного обличчя провінції.

Червенська земля – провінція, у якій симбіоз селянина зі шляхетським двором є найбільшим. Тут дуже мало безземельних сільськогосподарських працівників, які б мешкали на землях землевласника і в його будинках. Натомість багато малоземельних господарів, які працюють на фільваркових ланах і, таким чином, компенсують собі брак продуктів землеробства. Це виражено тим помітніше, що в краї поширена система натуральної оплати або спільного господарства між землевласником і робітником. Тамтешній селянин може бути і є в більшості випадків малоземельним. Але завдяки симбіозу з двором землевласника він стає повноцінним господарем, оскільки таким чином отримує продукти, яких йому бракує. У таких умовах селянин може не заперечувати існування фільварків, бо він не має від них жодної шкоди (хоча насправді праця на ланах фільварку є менш ризикованою, ніж на власній землі).

Після початку парцеляції фільваркової землі інтерес селянина до того, що станеться із розпайованою землею, є доволі значним. Якщо під час парцеляції він не отримає хоча б стільки землі, щоб мати можливість власною працею отримати з неї бодай стільки ж продуктів, скільки раніше отримував із двору, його малоземельність із суто гіпотетичної стане реальною, а пролетаризація – цілковитою. Така пролетаризація місцевого селянства має серйозно загострити соціальний бік аграрної проблеми в провінції, тим

більше, що до неї додається і посилений національний фермент. Відсунення місцевого селянства від придбання парцельованої землі прискорить природний процес його урбанізації, що вже розпочався. Про цей процес ми говоритимемо у відповідному місці. Тут лише наголосимо, що він уже розпочався, має спонтанний характер, зростатиме в геометричній прогресії і не може бути й мови про його стримування. А наслідком цього процесу стане радикальна зміна національного й господарського обличчя провінції. Цей процес має стати об'єктом дослідження й турботи державної політики, яка повинна уникати безпосереднього ефекту і розраховувати на далеку перспективу.

Коли йдеться про власність фільваркового типу (зараз ми говоримо лише про рільництво), то тут власниками є майже виключно поляки. Українська власність такого типу налічує заледве кілька десят фільварків на всій площі провінції, а єврейська незабаром повністю зникне. Слід, однак, усвідомлювати, що фільваркова власність уже протягом кількох десятків років перебуває у стані поступової ліквідації під впливом різних економічних процесів, а нинішня державна політика природно пришвидшує цей процес. Розподіл землі тут прямує до цілковитого розпорошення. У дійсності, щоправда, мають місце певні дії держави, метою яких є стримування процесів цього розпорошення (закон про заборону розділення господарств, утворених унаслідок парцеляції), але на наслідки таких спроб доведеться чекати.

Коли говорити про велику власність у краї, то слід пам'ятати, що:

- 1) вона переважно є власністю польською;
- 2) вона є чи не єдиною формою польської власності, з існуванням якої може легко погодитися місцевий непольський селянин завдяки: а) господарському симбіозу з двором землевласника; б) завдяки тому, що до її існування він уже призвичаївся. А сила традиції велика.

Аграрне питання, до того ж ускладнене національним, загрожує процес розкладу фільваркової власності, але не подовжує її існування. Оскільки цей процес посилюється і не відомо, якими будуть його наслідки, найкращою аграрною політикою для цієї провінції буде: а) відмова від механічного прискорення цього процесу; прийняття того, що фільваркова власність зникатиме під впливом природних економічних причин; б) обережне й розсудливе користування землею, котра стає ринковим об'єктом,

щоб не викликати соціальних і національних конфліктів там, де це не принесе реальних результатів; в) по можливості зберігати (у розумних межах) польський стан посідання.

Розмірковуючи над проблемою польської фільваркової власності, слід пам'ятати, що ця власність є польською і що фільварок є одним із небагатьох чинників у цьому переважно непольському краї, який може здійснювати на місцеву непольську людність не лише механічний, а й органічний вплив. Польський селянин, зокрема мігрант, у очах українського селянина завжди буде ненавистим конкурентом. Почуття українського селянина до польського вчителя, латинського парафіяльного священика чи коменданта поліції так само не будуть особливо теплими. Лише землевласник тут може, за певних умов, бути більш-менш популярним. Цим моментом не слід легковажити.

Із цих міркувань можна дійти висновку, що слід пильно стежити за тим, щоб під час неминучої часткової (у великій частині) ліквідації польської фільваркової власності села, що залишаться на місці фільварків, зберігали здорове господарське обличчя. Іншими словами, слід контролювати те, щоб ліквідація частини фільваркових земель поєднувалася зі зменшенням заборгованості сіл. З політикою стримування цін на землю треба покінчити, бо це – політика знищення народного майна.

Досі ми говорили лише про розподіл сільськогосподарської власності. Картина вийшла доволі втішною, оскільки власність на такі землі переважно належить автохтонному християнському населенню (байдуже, польському чи українському) і цей відсоток усе більше наближається до 100 %. Негативним боком цієї картини є: а) поступове розпорошення землеробської власності; б) занепад самостійних землеробських господарств, які належать польській сільськогосподарській інтелігенції; в) зменшення польського стану посідання у царині землеробської власності внаслідок парцеляції фільварків. Це зменшення неминуче, оскільки неможливо вилучити непольську людність із процесу купівлі-продажу парцельованих земель, а можна лише певною мірою обмежити її участь у ньому (та й то не без негативних наслідків для цієї сфери).

Проблема статусу власників і отримання прибутків із землі

Статус власника ще не є показником господарського панування на землі. Насправді землею володіє той, у чийх руках опиняється прибуток від неї. У першу чергу це той, хто отримує

ренту від капіталу, який являє собою земля, і той, хто переробляє продукти цієї землі.

Ренту із землі не завжди отримує власник. Дуже часто ренту (або й більше, ніж ренту) отримує кредитор. Слід розглянути, як полягає ця справа в Червенській землі. Іпотечна заборгованість щодо селянської власності у цій провінції не є (говоримо про крайову статистику щодо загальної маси) значною. Іпотечна заборгованість є порівняно більшою, коли йдеться про польських селян, зокрема тих, хто мігрував з інших провінцій. Найбільш обтяжливими щодо сплати є нині борги за кредитами Державного землеробського банку¹. Але селянин сплачує не лише відсотки зі свого іпотечного боргу, а й сам борг без ускладнень, існує навіть тенденція до дострокової сплати. Причиною звернення селян до іпотечного кредитування майже виключно є купівля землі. Селянська заборгованість, таким чином, часто є пов'язаною зі збільшенням маєтку і за нормальних умов зазвичай сплачується достроково з прибутків господарства. Отже, заборгованість не є загрозливим явищем у господарстві.

Кредиторами в таких випадках є або держава (Державний землеробський банк), або приватний продавець землі (тобто власник парцельованого фільварку, який на певний час виступає кредитором).

Іпотечне кредитування з боку євреїв у селянській власності є рідкісним явищем, і їхні кредити забезпечують переважно виплати неіпотечної заборгованості.

Коли йдеться про селян, неіпотечний (короткостроковий) кредит походить із двох джерел: а) з державних фондів. Тоді він має характер цільового кредитування (посівні кредити, кредити для запобігання падінню цін тощо), є здоровим і в господарському плані позитивним явищем; б) з приватного обігу: від взаємних стосунків селян поміж собою та з торговельних зносин між селянами та євреями.

В обох випадках останній тип кредитування надто легко перетворювався на лихварство, аж до початку т. зв. кризи. Тепер, завдяки кредитному законодавству й діяльності третейських судів, про лихварство на селі не може бути мови, – таким чином, цей

¹ Державний землеробський банк (пол. *Państwowy Bank Rolny*) – польський державний банк, заснований 1919 року як Польський банк і 1921 року перейменованый на Державний землеробський банк. Головною метою його діяльності було надання коротко- й довгострокових кредитів дрібним і середнім землевласникам задля забезпечення аграрної реформи (*прим. перекл.*).

різновид кредитування належно впорядковано. Зрештою, внаслідок кризи селянин також навчився уникати заборгованостей, та й кредитори менш охоче позичають гроші. Одним словом, коли йдеться про заборгованість малої власності, то в цій провінції вона не дає підстав для турбот. Дрібні власники після законодавчого впорядкування лихварства здатні не лише сплатити наявні досі порівняно невеликі борги, а й, сплачуючи з цих самих прибутків, викупити землі з розподілюваної великої власності, що потрапляють на ринок.

Бідність малих власників спричинена не кредитуванням, а надмірним розпорошенням, котре іноді доходить до абсурду. Власність на землю в краї є загальнодоступною. Це, напевно, є позитивним явищем, але іноді наслідки позитивних явищ несуть загрозу. У цьому випадку таким наслідком стало перенаселення сіл і дедалі прогресуюча пролетаризація селянського елемента.

Цілком інакшою виглядає справа щодо заборгованості фільваркової власності. Іпотечний кредит тут також є майже повністю одержавленим (з істотним переважанням Землевласницького кредитного товариства¹). Одержавлено й усі цільові кредити незалежно від того, чи вони мають іпотечний характер, чи ні. Іпотечна заборгованість фільваркової власності сягає кількох десятків відсотків від загальної вартості цієї власності. Власники закладених маєтків є боржниками іпотечних кредиторів (у цьому випадку – власників заставних листів або держави). Кредитори отримують ренту з фільварків, причому зазвичай у значно більшому розмірі, ніж співвідношення позиченого капіталу до закладеного маєтку. Загальновідомо, що рента, яку отримує власник зі своєї землі, становить близько 2–3 % від її вартості. Тимчасом навіть найкращий іпотечний кредит надається під 4,5 %, до чого слід додати ще близько 0,5 % так званих адміністративних витрат. Власник землі, яка приносить йому в середньому близько 2,5 % ренти, таким чином сплачує у найкращому випадку 5 % ренти своїм іпотечним кредиторам. Тобто земельний маєток, закладений на 50 % від своєї вартості, не приносить своєму власникові жодного прибутку

¹ Землевласницьке кредитне товариство (пол. *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie*) – організація, що об'єднувала польських землевласників. Створена у Варшаві 1825 року після проголошення незалежності Польщі поширила свою діяльність на всю територію Другої Речі Посполитої. Товариство кредитувало в основному великі землеволодіння, здійснювало емісію облігацій та інших цінних паперів. Діяло до 1939 року (*прим. перекл.*).

навіть за найкращих умов (коли кредит надано під 5 %). Оскільки ж зазвичай іпотечні кредити надаються з процентною ставкою більше ніж 5 %, маєток, закладений на 30–40 %, залишає своєму власникові лише прибутки з підприємництва. Коли ж борги перевищують названий відсоток, то надлишок їх сплати перебиває прибуток підприємства. У роки економічної депресії й незадовільної землеробської кон'юнктури сплата боргів лягає вже на вартість самого маєтку. Крім того, слід також пам'ятати, що, на відміну від селян, які не платять майже жодних прямих податків і цілорічно працюють на землі, причому результати їхньої праці становлять майже 100 % їх прибутку хоча б у формі оплати праці, власники фільваркових господарств: а) сплачують – причому за прогресивною шкалою – прямі податки; б) сплачують винагороду працівникам і беруть на себе вартість амортизації машин та сільськогосподарського реманенту, які є складнішими й дорожчими, ніж використовувані селянами.

Унаслідок негативного впливу земельної ренти і процентної ставки за кредитами, ми вже впродовж кількох десятків років спостерігаємо явище розкладу фільваркового землеволодіння. Фільваркова власність не витримує кредитного тягара і регулюється, на відміну від селянської власності, майже виключно завдяки продажу парцельованих земель. У цьому разі кредити слід поділити на державні (тобто ті, що походять із фондів, які забезпечує держава) і єврейські (чи не єдиний різновид приватного кредитування в краї). Цей кредит надається передусім слабшим господарствам, які вже вичерпали можливість користуватися кредитами, надання яких фінансує держава, а розподіляють відповідні інституції. Такий кредит у ряді випадків вичерпує як усю земельну ренту, так і прибуток із підприємства і нерідко призводить до ліквідації закладеного маєтку. На рівні провінції ліквідація 30–40 % фільварків видається неунікною, навіть коли б цьому процесу не сприяла держава шляхом механічного тиску. Прибутки від фільваркової власності лише малою мірою залишаються в руках власника маєтку, що відрізняє його від селянських господарств. Більша ж його частина розподіляється між сільськогосподарськими робітниками, державною скарбницею (податки) і сплатою боргів, тобто у відповідній пропорції між державою та євреями.

Це – коли береться до уваги поділ прибутку, який дає сільське господарство безпосередньо. Але, окрім безпосереднього прибутку, земля також є (коли йдеться про загальносуспільний

рівень) джерелом доволі значних прибутків від торгівлі продуктами землеробства і їх переробки. То до чиїх рук потрапляє цей прибуток?

Єврейська проблема

Отож, якщо статус земельних власників мають автохтони (з переважним відсотком селянської власності), прибуток від праці на землі отримують автохтони (виключно селянська верства), земельну ренту отримують частково власники землі, частково – селяни і частково, коли йдеться про велику власність, її розподілено поміж землевласниками і кредиторами, тобто державою і євреями, то прибуток від торгівлі продуктами землеробства і їх переробки в основному (близько 80 %) отримують євреї. Їхній стан посідання у цій сфері донедавна сягав 100 %, а тепер, завдяки розвитковій кооперації у деяких галузях (наприклад, молочарстві), скорочується на користь стану посідання християн, який зростає дуже важко й повільно (але, можливо, це триватиме досить довго). Автохтонне сільське населення (нема різниці, чи польське, чи українське, чи селянське, чи ні) донедавна майже повністю перебувало поза торгівлею продуктами землеробства і їх переробкою. Нині, завдяки зростанню прошарку інтелігенції, котра не може знайти собі посад в адміністрації чи серед представників вільних професій, ці люди вступають у донедавна недоступну їм сферу економічного життя. Це нове, але дуже важливе явище, якщо говорити про майбутнє господарське обличчя провінції. До того ж слід мати на увазі, що воно прогресує. Розпочатий процес слов'янізації торгівлі продуктами землеробства і їх переробки вже ніщо не зможе зупинити. Можна констатувати хіба що більш швидкий чи повільніший перебіг цього процесу або те, в якому співвідношенні два слов'янські народи, що населяють цей терен, поділять між собою участь у цьому процесі. Тож у чому полягає польсько-українська суперечка в краї, коли говорити виключно про село і рільництво? Ця суперечка триває за: 1) те, який відсоток землі із ліквідованої фільваркової власності перейде до рук селян однієї або іншої національності; 2) те, який відсоток обсягу торгівлі продуктами землеробства та їх переробки перебуватиме в руках однієї або іншої національності.

Перше питання внаслідок занепаду фільваркової власності все більше втрачатиме своєї значення для економіки (однак не хочу недооцінювати це значення, оскільки навіть «п'ядь» землі може

бути важливою, якщо йдеться про почуття представників обох громад, а ці почуття можуть викликати доволі загрозливі політичні ситуації). Друге ж питання (справа торгівлі й переробки), навпаки, з кожним роком набуватиме все більшого значення в міру того, як:

- 1) сільське населення, котре доходить до остаточної межі розпорошення землі у краї, муситиме частіше відмовлятися від дотеперішньої однобічності своїх господарських інтересів, шукаючи інших занять і професій, окрім праці на землі;
- 2) зростатиме верства сільської інтелігенції і напівінтелігенції, яка не зможе знаходити посад, які б оплачувалися з громадської кишені.

Боротьба між слов'янами та євреями на економічному ґрунті прогресуватиме цілком незалежно від будь-якої пропаганди чи політичної кон'юнктури, та й справа філо- або антисемітизму тут не відіграє жодної ролі. Навпаки, ми бачимо, що в справі витіснення євреїв із червенських сіл активність виявляють саме українці, незважаючи на те, що для них гасла політичного антисемітизму є чужими, такими, що викликають опір. До того ж українці мають традиції політичної співпраці з євреями й охоче до цих традицій повертаються. Проте саме вони, а не антисеміти-поляки, із дріб'язковістю і настирливістю термітів очищують червенські села від євреїв. Цей процес, який все далі прогресує, не може стримати жодна кон'юнктурна тактична співпраця між українцями і євреями. Вплив української інтелігенції на економічне життя провінції буде посилюватися в геометричній прогресії. Це посилення буде рівнозначним поступовій елімінації (навіть не обмеженню стану посідання) єврейського елемента. Українці підкреслено толерують євреїв лише в тих царинах господарського життя, в яких вони ще не здобули власний стан посідання. З усіх інших царин вони євреїв витискають. Цей процес, у міру свого тривання й інтенсифікації, мусить призвести до політичного конфлікту між українцями і євреями. Напевно, євреї почнуть обороняти свій стан посідання в момент, коли під загрозою опиниться добробут середніх (тобто найчисельніших) їхніх верств. Досі жертвами українського наступу були найбільш бідні євреї – ті, хто належав до найнижчого прошарку єврейської торгівлі, як-от орендарі, фірмани, блазні і т. д. Політика Польщі стоїть перед питанням, чи зберегти нейтралітет, чи стати на чийсь бік в економічному конфлікті між українцями

і євреями. Одним словом, чи в нашому інтересі пасивно спостерігати за процесом слов'янізації економічного життя провінції, чи слід у нього втрутитися, і на чиєму ми боці – допоможемо українській експансії чи захищатимемо стан посідання євреїв? Відповідь на це запитання, очевидно, залежить від відповіді на інше – яка позиція буде найбільш корисною для збереження й посилення польського стану посідання в економічній царині.

Погляди на цю справу можуть бути зовсім різні, і кожен із них можна обґрунтувати. Тож нам слід їх усебічно розглянути.

*Наше ставлення
до українсько-єврейського
конфлікту*

Із того, про що йшла мова вище, видно, що польсько-український конфлікт у економічній сфері значною мірою є причиною непорозуміння. Можна навіть стверджувати, що його взагалі немає, а те, що про нього кажуть і пишуть, є чимось на кшталт димової завіси, яка слугує для приховування дійсного стану справ.

Український економічний розвиток, за винятком однієї-єдиної сфери – купівлі парцельованих решток фільваркової землі, ніяк не загрожує польському стану посідання в економічній царині. Не загрожує через те, що польський стан посідання в цих сферах тут не існує взагалі, а коли й існує, то скоріш фіктивно. Польським станом посідання ми звикли вважати весь неукраїнський стан посідання, отже, у тому числі і єврейський. Така позиція була слушною тридцять років тому, коли можна було говорити про поляків Мойсейового закону і не викликати цим протестів ані з польського, ані з єврейського боку. Тепер, коли процес деполонізації єврейського елемента завершено приблизно на 75 %, і за умови, коли польське суспільство більше не вважає євреїв представниками польської національності, використання однієї назви для єврейського й польського стану посідання є збереженням цієї шкідливої фікції. Єврейський стан посідання є чужим станом посідання. Слід це усвідомити і зробити з цього послідовні висновки. Червенська земля є краєм, де арійському населенню належить близько 100 % рільної землі і праці на полі, але торгівлею в ній приблизно на 80 % займаються євреї. Сучасні відносини складаються так, що відсоток участі євреїв в обміні продуктами сільського господарства в майбутньому буде повільно, але стійко зменшуватися на користь

участі нееврейського елементу. Польсько-український конфлікт в економічній царині наразі є по суті своїй конфліктом українсько-єврейським. У майбутньому він може стати й польсько-українським через те, що обидві сторони змагатимуться за ширшу участь у розподілі єврейського стану посідання, що руйнується. Так розуміють цю проблему українці. Вони виразно проголошують, що прагнуть зберегти єврейський стан посідання, поки українське економічне життя не зможе перейняти єврейські заняття. Вони не бажають витискати євреїв із тих сфер, де їхнє місце можуть посісти поляки. На польському боці справу часто бачать аналогічно. Євреї, коли дивитися з цього боку, завдяки написам на табличках надають спірній території позірно польського вигляду. Не можна легковажити цим фактом і слід залишити в руках євреїв усе, що не можуть перебрати поляки, і здійснювати традиційну, ще з австрійських часів успадковану політику польсько-єврейського співволодіння.

Однак ми думаємо, що часи політики такого типу вже минули. Про те, що деполонізація євреїв прогресує й уже добігає кінця, вже йшлося вище. Мало сподівань на те, що цей процес може повернути в зворотному напрямку до якоїсь більш-менш щирої реполонізації. Але навіть коли б вона була можливою, слід враховувати економічні наслідки аграрного перенаселення. Немає мови про те, щоб сільське населення могло б і надалі жити виключно із землеробства, оскільки рілних земель замало, а за десять років їх буде ще менше. Сільському населенню, точніше його надлишку, варто: а) масово змінити свій рід занять, тобто перейти до несільськогосподарських професій, до яких воно є здатним згідно зі своїм фінансовим та культурним рівнем; б) масово урбанізуватися.

Слід збільшувати тиск на надання тих економічних ролей євреям, що не потребують значних капіталовкладень і отримання серйозної освіти. Іще впродовж ряду років цей тиск не загрожуватиме єврейській середній буржуазії (за винятком вільних професій), не кажучи вже про єврейський капітал, але має призвести до розкладу єврейського дрібного посередництва, єврейського дрібного промислу (наприклад, малих млинів), єврейського ремісництва та єврейського дрібного перекупництва.

Із цього поділу єврейського стану посідання українці отримають значну частку. Для нас небайдуже, чи вони здобудуть його в боротьбі з державою й польською частиною суспільства, чи йдучи

поряд із цими чинниками. Здоровий польський державний інтерес наказує не провадити відвертої антиєврейської політики (бо євреї є міжнародною силою і таку політику зупинять на місці), але наказує їй не перешкоджати розвиткові неєврейського елементу, отже, допомагати йому. Галицькі українці також є громадянами держави, автохтонами, вони мешкають компактною масою і їх є близько трьох мільйонів. Ця маса нині перебуває в процесі прогресуючої пролетаризації. Держава, котра б свідомо ускладнювала депролетаризацію компактних мас власних громадян, провадила б, таким чином, самогубну політику. Тенденція до депролетаризації українських мас є здоровою й повинна користуватися підтримкою держави. Йдеться лише про те, щоб вона йшла поряд із депролетаризацією польського елементу. Шляхом, який веде до цього, є створення системи здорових організацій і синдикатів, паралельних і відповідних одна одній польських і українських організацій і установ, гарантування українцям недоторканності плодів їх організаційної праці за умови, щоб вони діяли паралельно з аналогічними польськими структурами.

Проблема лісів

Ми вже досить багато сказали про проблеми землеробства і села в провінції й закінчили рядом тверджень, які, здавалося б, слід було вмістити наприкінці цієї праці. Це пов'язано з тим, що край, про який йдеться, є майже виключно аграрним. Землеробство, селянські маси впродовж багатьох років відіграватимуть вирішальну роль у його долі. Міста і тим паче містечка тут також живуть із рільництва і для нього, і, зрештою, висловлені тут пропозиції можна застосувати і в містах, куди прямує гнаний голодом із перенаселених сіл пролетаріат, байдуже, чи інтелігентний, чи ні. Депролетаризація є головною проблемою провінції на наступні кілька десятирічків.

Коли йдеться про власність на ліси, слід нагадати, що її розподіл є радикально відмінним від розподілу власності на сільськогосподарські угіддя. Власність селян, яка там стоїть на першому місці, тут посідає останнє. Ліси сконцентровано у руках середніх, великих і дуже великих землевласників (природно, інакше й бути не може). Тенденцій до зміни власності на ліси не спостерігається. Зрештою, не відомо, як би до таких тенденцій поставилася держава. Швидше за все неприхильно. Власність на ліси поділяється на державну (величезні обшири, зокрема в горах) і приватну (у цій групі найкращими, найбільш компактними об'єктами володіють

евреї). Ліси ж, котрі доповнюють фільваркові господарства, не надають фільваркам характеру лісових господарств і зазвичай задовольняють місцеві потреби щодо палива й необхідної на місцевому ринку деревини. Українці, якщо не враховувати значну церковну власність, не володіють значними лісовими об'єктами.

Щодо переробки й обміну продукцією лісового господарства, то, окрім держави, у цій сфері панують виключно євреї. Ця ситуація характерна не лише для цієї провінції, а й для всієї держави, оскільки в усій Польщі, за винятком хіба що колишніх підпруських земель, відносини є подібними.

Вилучення лісів із рук євреїв – мета, до якої слід прямувати систематично, шляхом обдуманого збільшення – шляхом не націоналізації, а добровільного викупу – площі лісів, що перебувають у державній власності. Тут немає потреби вживати нагальних заходів, гарячкувати, оскільки держава є вічним суб'єктом. Нехай держава на рік викупуватиме лише 5000 гектарів вирубаних лісів. У такому разі вартість цих операцій не буде занадто високою, а вже за 30 років (невеликий відрізок часу для життя держави) площа державних лісів збільшиться вже на 150 тисяч гектарів, а ще через 50 років усіма лісами, котрі тепер зосереджені у руках євреїв, володітиме держава.

Збільшуючи частку державної власності на ліси, слід одночасно роздержавлювати лісові промисли й торгівлю їх продуктами. Це проблема величезної ваги, рівня навіть не провінції, а всієї держави. Держава повинна дозволити приватному підприємцю брати участь в експлуатації державних лісів шляхом створення змішаних підприємств (акціонерних товариств, товариств із обмеженою відповідальністю), у яких технічний бік діяльності забезпечував би приватний підприємець, а капітал був мішаним (державі могла б належати певна кількість преференційних акцій). Про це складно писати докладніше, зосереджуючись на проблемах одного краю. Проте в дійсності провадиться повільне й обережне роздержавлення економічного життя.

Урбанізація

Переходимо до проблем міст і містечок краю. Ми не будемо детально описувати процес урбанізації сільського (зокрема, українського) населення. Він є природним наслідком економічного становища села на цій території і прогресуватиме надалі. Ми вже обговорили цей процес, ведучи мову про справи села.

Тут ми хочемо лише сказати, що міста й містечка (не виключаючи Львова), які досі вважалися осередками польськості, все менше заслуговують на таку характеристику. Причому не лише через те, що в містах зростає відсоток українців. Коли б йшлося лише про цифри, то перед українцями лежить іще дуже далекий шлях до того часу, коли вони зможуть сказати, що опанували міста на цьому терені. Натомість в економічному плані ситуація виглядає все більш відмінною. Поляки в містах краю, зокрема невеликих, – це майже виключно чиновники різного типу, тобто елемент, який залишатиметься там доти, доки не зміниться політична кон'юнктура. В економічному плані міста, зокрема малі, належать євреям. У вільних професіях вони займають до 80 %, а в справах торгівлі – ще більше. Про польський характер економіки міст не слід навіть говорити. Польське міщанство (тобто люди, котрі живуть не із заробітної плати, а з підприємництва) є надзвичайно тонким прошарком. Перед ним простягається ще дуже довгий шлях до того часу, коли воно зможе взяти на себе відповідальність за економічне життя провінції й долю її міст.

Польський елемент, так само, як і український, поки не є достатньо урбанізованим. Урбанізаційні процеси серед нього варто, наскільки це можливо, підтримувати. Але слід сприяти саме створенню польської міщанської маси, починаючи від робітників і ремісництва, дрібних промисловців і перекупників. Про велику буржуазію говорити поки що важко, оскільки її постання є результатом тривалого економічного розвитку, формування традицій і накопичення капіталів. Її не можна створити – вона повинна вирости сама. Це нелегке завдання, бо ми маємо боротися не лише з дуже мудрим опором євреїв, а й із вадами самих поляків. Маю на увазі їх тяжіння до бюрократизації і антигосподарську налаштованість польської інтелігенції, не кажучи вже про брак капіталу, традицій і досвіду. Отож, слов'янізація міст, як свідчить дійсність, посуватиметься дуже повільно і здебільшого знизу (робітники, ремісники, дрібні крамарі). Саме тому слід спершу присвятити увагу організації дрібних підприємств і спрямовувати її на шляхи співпраці з аналогічними господарськими організаціями українців. Про дебіюрократизацію принаймні частини польської інтелігенції ми вже говорили в іншій праці. Така дебіюрократизація є необхідною, якщо ми хочемо створити власне польське міщанство. Одним із шляхів до цього є забезпечення певного відсотка посад із оплатою з громадської кишені для

української інтелігенції. Цей крок непопулярний, але необхідний. Якщо польська інтелігенція є занадто бюрократизованою і, відповідно, приреченою на матеріальне бідкування, то українська інтелігенція є недостатньо бюрократизованою, що прирікає її на націоналістичний радикалізм. Її допуск до посад, оплачуваних із громадських статків, пом'якшить її радикалізм, значною мірою звільнить її від життєвої туги, відтягне від занять господарством і змусить відповідну кількість поляків присвятити себе творчій економічній праці. Тоді стане можливим думати про паралельні урбанізаційні процеси українців.

Про витіснення євреїв із вільних професій ми тут не говоримо. Щодо цього провадиться кампанія на державному рівні. Єдиним засобом у цій справі є *numerus clausus*.

Повторення

На цьому скінчимо. Ми показали економічне обличчя однієї з найбільших провінцій Речі Посполитої. Картина невесела, але реальна.

Повторимо ще раз: про радикальні, швидкі і яскраві зміни не слід і мріяти. Праці тут на десятки років. Проте дії, іноді дуже дріб'язкові, але такі, що приведуть до кращого майбутнього (нехай іноді й дуже повільно), можливі. Можна скерувати господарський розвиток краю таким чином, щоб економічне життя не загострювало автоматично міжнаціональне тертя, а пом'якшувало його. Це вже буде великим досягненням.

Завданнями економічної політики у провінції є:

- 1) уважне спостереження прогресуючих урбанізаційних тенденцій сільського населення, що мають тривалий характер у зв'язку з перенаселенням сіл і вичерпанням запасів вільних земель;
- 2) полегшення процесу урбанізації селянських мас, оскільки цей процес призведе до слов'янізації міст, котрі дотепер були осередками чужого елемента;
- 3) сприяння зміні характеру занять для сільського населення, що послабить її вбивчу землеробську однобічність, котра є причиною злиднів;
- 4) допомога здоровому прагненню сільської людності до ширшої участі в обміні продуктів землеробства і лісництва і їх переробці;
- 5) щире й тривале вшанування українських здобутків на господарському полі, утримання наявних українських еконо-

мічних організацій, полегшення утворення нових і стимулювання їхньої співпраці з аналогічними польськими структурами шляхом створення спеціальних паритетних синдикатів для досягнення конкретних цілей;

- 6) доброзичливе опікування організацій дрібних християнських виробників у містах і містечках; стимулювання появи об'єднань організацій поляків і українців; підтримка християнізації міст без пропаганди антисемітизму;
- 7) значна увага до т. зв. вільних професій: шляхом відповідного застосування *numerus clausus* дійти до їх християнізації;
- 8) дебюрократизація частини польської інтелігенції і бюрократизація частини української інтелігенції шляхом реалізації відповідної політики при розподілі посад, оплачуваних із громадської кишені.

[1938]

Текст узято з: *Александр Бохенський, Станіслав Лось, Владзімеж Бончковський. Польсько-українська проблема в Червенській землі.*

МОРАЛЬНИЙ ВИМІР
ПОЛЬСЬКОЇ СВОБОДИ

Проти привидів минулого

Моя стаття під заголовком «Між Мушальським і Заглобою», опублікована минулого року в «Wiadomościach», підживила й поширила дискусію на сторінках цього видання, зрештою, дискусію досить маргінальну, оскільки майже повністю обмежену розділом «Кореспонденція». Однак цього разу Єнджей Ґертих виступив із розлогими нотатками, до нього приєднався Збишевський¹, писали листи також професор Студницький² та Ян Токарський. Живо відреагував український бік. Ряд журналів і газет у Європі та Америці опублікував переклад моєї праці повністю або у розлогих фрагментах, додавши до нього коментарі. Відповідь по суті подало паризьке «Українське слово». Крім того, я отримав багато приватних листів, в основному від незнайомих мені людей.

Деякі кореспонденти зазначали, що моя стаття була майже повністю полемічна, але їй бракує конкретної програми польсько-українського порозуміння. «Бо все ж таки, – як справедливо зауважує один із них, – у суті справи все зводиться до суперечки про прикордонні землі. Якщо одна зі сторін відмовиться від Львова на користь іншої, то вже ніщо не стоятиме на заваді цієї

¹ Вацлав Анджей Збишевський (1903–1985) – журналіст, публіцист, співробітник редакції «Czasu», а також віленського «Słowa», «Polityki» та «Buntu Młodych»; працював на дипломатичній службі в Парижі, Нью-Йорку і Токіо, кореспондент «Słowa» в Лондоні, співробітник Міністерства інформації Республіки Польща у вигнанні, після війни співпрацював із редакцією «Kultury» та радіостанцією «Голос Америки».

² Владислав Студницький-Ґізберт (1867–1953) – політичний діяч, публіцист, активіст робітничого руху, член Другого Інтернаціоналу, пізніше – Національної демократії, незалежник, член Тимчасової Ради держави та Ради держави Царства Польського. Під час гітлерівської окупації схилився до ідеї створення уряду, який би співпрацював із Німеччиною. Заарештований нацистами й ув'язнений у Берліні (1941–1942). Після війни – в еміграції в Англії.

угоді. Ті поляки, які намагаються довести, що Україна виникнути не може і коли вона навіть і постане, то не витримає тиску з боку Росії, уважніше дивляться на Львів і Тернопіль, ніж на Київ та Полтаву. Українці теж розглядають усі пов'язані з Польщею проблеми на лінії Збруч – Сян. Оскільки поступки будь-якої зі сторін, принаймні тепер, видаються неможливими, писати про це має сенс лише у випадку, якщо автор бачить і пропонує третій (і то дуже конкретний) варіант. Решта, у тому числі благородні заклики не проливати кров у братовбивчих боях, мають характер суто утопічний і з політичної точки зору байдужий».

Таке формулювання має багато рації, але воно не є цілковито слухним. Думаю, що навіть у випадку, коли третє рішення не буде знайдене, взаємні розмови й подолання сусідської ненависті не є утопією й може виявитися корисним. Це не означає, що я не бачу інших можливостей. Перш ніж зануритися в сутність питань, треба підсумувати дотеперішнє обговорення й відкинути висунуті закиди. Навіть у маргінальній полеміці іноді є позитивний сенс. Коли компрометуються хибні аргументи, додані до несправедливої і шкідливої тези, то й сама теза в очах читача починає хитатися. Територія, на якій проводяться нечисленні польсько-українські зустрічі, настільки міцно оточено колючим дротом і капканами, засіяно взаємними забобонами і підозрами, просякнута стічними водами анахронічних думок, що її слід хоча б частково очистити й осушити, бо інакше ми в ньому безнадійно заблукаємо. Звісно, з обох боків барикад є люди, яким уже ніщо не допоможе. Дехто постійно твердить: «Ви там кажіть, що собі схочете, а я знаю, що українці – це отруйні гадюки!», а в той же час інші відповідатимуть: «Лях, єврей, собака – віра однака».

Отже, спробуймо ще раз узагальнити закиди на мою адресу з різних боків і терпляче них відповімо, хоча в багатьох випадках їхніх авторів не завадило б відправити до школи, щоб вони посиділи над логікою, історією і навіть підручником із початкової географії. Іншим – переважно тим, хто найголосніше кричить про католицизм і мораль, – згодиться повчити катехізіс.

Студницький – перший

Почну з професора Студницького. Ця честь належить йому з огляду на його вік та посаду. Покликаючись на моє зізнання в тому, що я читав його статтю з почуттям «гніву й люті», професор у листі до «Wiadomości» спокійно і твердо мене розп'яв: «Ці емоції не дозволили йому оцінити мої основні твердження,

сперті на об'єктивні дані...». Інакше кажучи – коли ти розлютився, то про логічне мислення не йдеться. Тут я перекажу реальний випадок, що стався з відомим іспанським письменником Мігелем Унамуно. Він був великим соньком, що, однак, не заважало йому дуже інтенсивно працювати. «Доне Мігелю, – звернувся якимось до нього в Університеті Саламанки молодий жартівник, – чи це правда, що пан спить по кільканадцять годин на добу?». «Так, це правда, – живо відповів Унамуно, – але не забувай-но, юначе, що я й уві сні буваю більш чутливим, ніж ти в житті!». Я б теж міг відповісти за цих обставин, наслідуючи видатного іспанця: «Так, мені часто доводиться піддатися почуттям обурення й люті, але й тоді, коли я розлючений, я краще контролюю свої аргументи, ніж пан професор свої, коли він перебуває в спокої».

Отже, розгляньмо «основні твердження, сперті на об'єктивні дані» і, може, чогось навчимося. Пан професор однаково легко вживає й теперішній, і минулий часи. Теперішній час говорить йому, що «українці в Україні перебувають у меншості». На які «об'єктивні дані», на яку статистику спирається Студницький, ми не знаємо. Він не цитує жодних джерел і чинить слушно, бо ж навіть праця Станіслава Скшипка, обережна й солідна, хоч іноді він і заходить занадто далеко, не підтвердила б його думок. Отже, просто «об'єктивні дані», без подальших, мабуть зайвих, пояснень.

Минулий час говорить йому, що в Україні «ніколи не було прагнення до незалежності». Він цитує Грушевського, а з цитованого тексту виходить, що «солдати українського походження роз'їхалися додому» й не хотіли воювати за незалежність України. Так само й у XIX столітті «Куліш політично був росіянином». Зупинимось-но на питанні про Куліша, бо тут, наче на долоні, ми побачимо всього професора Студницького. Зрештою, він сам цього прагнув, наче герой Мольєрової комедії або фредрівський камергер із «Пана Йов'яльського».

«Пан Лободовський, – пише Студницький, – обурюється, що я назвав Куліша й Костомарова росіянами. Він пише, що Куліш належав до старого українського роду й писав українські вірші. Я не знаю цих віршів, але мені відомий процитований меморандум Куліша, в якому він рекомендував провадити в Литві русифікацію». Отже, нарешті, щось конкретне. Студницький «не знає віршів Куліша». Нехай читач вслухається в ці слова: «віршів Куліша не знає», але «знає його антипольський меморандум». Великим поетам доводилося писати різні меморандуми, але не за цими текстами ми звикли оцінювати їхню роль для свого народу. Уявіть собі, що

якийсь іноземець поширюватиме фальшивий образ Міцкевича, а коли йому вкажуть на «Дзядів», «Конрада Валленрода», «Пана Тадеуша», він відповідь із чарівною незворушністю Студницького: «Віршів Міцкевича я не знаю, але мені відома така й така стаття з “Trybuny Ludów”».

Куліш не мав генія Міцкевича, але він відіграв ключову роль у розвитку української літератури й політичної думки. Він перекладав Шекспіра, Гете, польських письменників, мав намір наблизити Україну до Заходу. Він був гарячим прихильником польсько-українського порозуміння. У книзі «Мальована гайдамаччина» він міцно атакував анархічні інстинкти українських степів. Він негативно ставився до козаччини, через що вступив у конфлікт із багатьма українськими сучасниками. Він різко протиставляв себе письменникам, котрі ідеалізували сліпу ненависть до поляків. І що з цього вийшло? У власному таборі він зустрів неприязнь, а з боку поляків, коли він розпочав роботу у Львові, на нього чекало загальне легковаження. Тоді ж бо «русинів» у Галичині не сприймали всерйоз. Тож що таке цей Куліш і його простягнута до поляків рука! Озлоблений письменник став шукати порозуміння в іншому місці. Звідси його флірт із Росією. Але на цьому він не зупинився, покладаючи надії й на інший напрямок. У будь-якому випадку навіть якщо ми різко засуджуватимемо помилки й політичні ілюзії Куліша, думка Студницького не має нічого спільного з реальністю. Якщо Куліш під час його проросійської орієнтації був «політичним росіянином», тоді в роки своєї пропольської орієнтації він мав бути «політичним поляком». Ні те, ні інше. Він був українцем і шукав такі рішення, які йому тоді здавалися найкориснішими для його батьківщини. І чи не достатньо вже того факту, що в час, коли такий собі Гоголь-Яновський ставав Гоґодем і служив своїм генієм російській літературі, Куліш писав українською і, передусім, що всю його письменницьку творчість наповнено українським національним змістом?¹ А що стосується помилок... Хіба Міцкевич періоду його ідеологічних безумств, почавши з тов'янізму², не виринав

¹ Раджу професорові Студницькому, а також Гертихові, який для різниці бачить у Кулішеві «таємничу постать» і значну фігуру міжнародної масонерії, мою розлогу працю про цього українського письменника, надруковану в місячнику «Problemy Europy Wschodniej» за січень 1939 року. Там вони знайдуть усі цікаві для них подробиці (*прим. авт.*).

² Тов'янізм – релігійно-містична філософська течія, створена Анджеем Тов'янським (1799–1878). Течія мала значний вплив на розвиток польського романтизму (зокрема, на Адама Міцкевича та Юліуша Словацького) (*прим. перекл.*).

із дивними ідеями, які так багато крові попсували Красінському, а Словацького раз і назавжди відштовхнули від тов'яністів? Чи він не прагнув повернути царя Миколу? А що можна сказати про Чайковського? Потурчився, оскільки припинив бути поляком. Коли ж у старості «розкався» в принизливій формі й благав про дозвіл повернутися на батьківщину, чи він став росіянином? Це вільні жарти шановних панів, які не беруть до уваги ані політичну ситуацію, ані письменницьку психологію, про яку вони висловлюють довірливі судження.

Якщо професор Студницький колись повернеться до цієї теми, я задалегідь попереджаю його, що більше не буду з ним дискутувати, якщо перед тим він не потрудіться перевірити, ким був Куліш, так само, як я не полемізував би з українцем, який би висловлював легковажні судження про Міцкевича, спокійно заявляючи: «Віршів Міцкевича я не знаю».

«Українські патріоти хотіли тимчасового розриву з Москвою... постійного бажання відокремитися від Росії не було...», – каже Студницький, пишучи про 1917–1920 роки. Він має рацію лише певною мірою, оскільки й справді деякі фракції та партії думали про збереження федерації з Росією. Але далеко не всі. Петлюра був незалежником. Анархісти Нестора Махна билися з більшовиками так само, як і з Денікіним та Врангелем. Але справа, звісно, полягає не в тому, якою була орієнтація окремих українських партій понад тридцять років тому. Для тверезого політика, котрий шукає правильний шлях для польсько-українських відносин, найважливішою є сучасність. Не те, що українці хотіли чи робили колись, а те, що вони хочуть і чого прагнуть тепер. Павло Котович слушно вказав у своєму листі до «Wiadomości», що той факт, що 100 тисяч українців із Радянської України, котрі опинилися в Німеччині як переміщені особи, організувалися в українському незалежницькому таборі, є більш красномовним, ніж десятки псевдоісторичних спекуляцій. Хтось скаже: «Це просто люди, які не хочуть повертатися під радянське панування, вороги Сталіна і його системи, а не Росії». Чудово. То чому ж вони не йдуть до табору Керенського, хоч їх туди завзято запрошують, чому вони й чути не хочуть про федерацію з Росією, навіщо псують кров російським «єдинонеделімцям»?

«Пан Лободовський не розуміє фундаментального польсько-українського антагонізму. Цей антагонізм має реальну основу – питання Східної Малопольщі. Що таке історія України, як її бачать українці? Історія різанини поляків, польсько-українських битв. Її героями є Гонта і Бандера». Важко вмістити в кількох словах

стільки безглуздя й історичних фальсифікацій. Польсько-українська суперечка почалася не зі Східної Малопольщі. Це по-перше. Різанина поляків українцями не вичерпує історію цієї суперечки ані в працях наших істориків, ані в працях істориків українських. Крім того, ця медаль має зворотний бік, бо вбивства були обопільними. Я не знаю, чи чув професор Студницький про криваву «превентивну» паціфікацію на Волині, якраз перед Першим поділом Польщі, яку волинські селяни нічим не спровокували. Щодо цього я маю свідка обвинувачення в особі короля Станіслава Августа, який гірко скаржився на свавілля шляхти, котра самовільно здійснювала масові страти невинних селян. Я вже писав про Куліша, який у своїх історичних працях рішуче засуджує весь гайдамацький рух разом із Гонтою. А щодо Бандери... Ні, не всі українці вважають його героєм. Нехай би пан професор завдав собі клопоту поцікавитися, що про Бандеру пишуть ті самі мельниківці, ті самі, із яких Студницький уже колись, у полеміці на сторінках «Lwowa i Wilna», зробив був «мельгунівців», одним розчерком пера призначивши українським націоналістом одного з лідерів «Союза борьбы за свободу России». Ага, ага... Якщо Куліш був росіянином, то чому ж Мельгунов не може бути українцем? Ось так безтурботно пан професор плутає імена, речі і факти.

Натомість про українсько-російську боротьбу Студницький воліє не згадувати. Навіть коли йдеться про битви, у яких малиновий козацький прапор майорів поряд із золотим стягом польської Корони. Він не згадує про те, яким чином хотів відірватися від Росії Мазепа, – «тимчасово» чи «на вічні часи». Він не оголошує жодних одкровень про ставлення Шевченка до «Східної Малопольщі». Не називає Симона Петлюру корінним росіянином. А шкода! Бо коли б він згадав, що існували Конашевич, Кисіль і Немирич, а у ближчому минулому й інші українці, котрі прагнули порозумітися з поляками, тоді, можливо, не написав би, що все зводилося лише до «різанини». І якби після прочитання цих дурниць мене не душив сором за Студницького, якби не моє небажання образити ані тих поляків, які є далекими від подібних думок, ані українців, які не вішають над ліжком портрет Гонти, я б мав право сказати всім привидам братовбивчого минулого: «Різанина поляків? Так! Тому що ви маєте саме таких українців, яких хочете мати!».

Найсмішніше, що, пишучи 1951 року Божого про землі, за які ведеться суперечка, Студницький сягає мало не за біологічними аргументами. «Східна Малопольща була країною, для якої було характерним аграрне перенаселення. Боротьба за землю є важливим

елементом». Була перенаселена... Але чи є такою тепер? Зник один із важливих елементів. Тому, можливо, ми почнемо послуговуватися аргументами, трохи менш схожими на німецькі «Blut und Boden»¹, щоб вони не скерували нас на несподівані шляхи.

Професор Студницький є людиною похилого віку і він має гарні сторінки як політик і публіцист. Але справа, про яку сперечаємося, – це не жарт. Занадто багато крові липне нам до рук, щоб втрачати час на взаємні реверанси, коли безвідповідальні люди, можливо, готують ґрунт для нової, ще жахливішої війни. Тому я твердо скажу Студницькому: і він, і всі ті, хто роздмухує вогонь польсько-української ворожнечі, спільно нестимуть відповідальність за кров, що проллється в майбутньому. І краще не писати в останніх розділах довгої публіцистичної праці слів, які породжує сліпа ненависть, а підтримує самовпевнене невігластво.

Я можу лише завірити пана професора, що мене не зачепив його кінцевий зневажливий зворот, у якому він відмовляє мені як поетові у праві на пошук ліків від історичних конфліктів. Нагадаю йому його власні слова, якими він вважав за можливе підсумувати свої спогади з довоєнних часів, опубліковані 1947 року у «Wiadomościach». Після слів про те, що сталося або що могло б статися, коли б польська армія разом із німцями виступила проти Росії, Студницький додав: «Після перемоги на Сході мав би надійти компромісний мир на Заході. Більшовицька Росія є переможеною. Європа – федералізованою». Сказати це 1939 року могла лише людина, яка взагалі не орієнтувалася в тому, чим є нацистська потвора. Повернутися до таких думок за вісім років – лише та людина, для якої історичний досвід не має жодної цінності, якщо він не підтверджує його власних тез. А коли не підтвердив – тим гірше для цього досвіду. То чи на основі таких заяв, надрукованих чорним по білому через два роки після того, як згас останній крематорій, не можу я, хоч і є лише поетом, закинути професорові Студницькому саме... «поетизування»?

Можливо, що я, як каже пан професор, ніколи «не знайду ліки» від «фундаментального біологічного закону», яким є «боротьба за землю». У цьому випадку – за Червенську землю. Мене тішитиме хоча б те, що я їх шукав. Натомість професор Студницький хоче продати нам отруту, політичну блекоту, божевілья ненависті, відвічну добре знану отруту у псевдоісторичній упаковці. Його лист, про який ідеться, переконав мене лише в одному: після прочитання моєї статті, в усякому разі достатньо напо-

¹ «Кров і ґрунт» (нім.) (прим. перекл.).

вненої аргументами та історичними фактами, він дізнався лише, як правильно пишеться ім'я Бандери. Це вже багато. Вітаємо!

За чергою – Ґертих

Єнджей Ґертих відповів мені не коротким листом, як професор Студницький, а великою статтею. Однак, виявилось, що місця йому забракло. Ґертих пише: «Щоб успішно боротися з колективними проукраїнськими пропозиціями, а саме, наприклад, відповісти пану Юзефу Лободовському, рамок статті не вистачить, тут слід писати книгу». На жаль, Ґертих «нині не в змозі написати» книгу про українське питання. Ха, це важко! З нетерпінням чекаю, коли польську журналістику збагатить нова праця, а поки зупинимося на статті.

Ґертих починає із заяви, що «іноді, висловлюючись в українській справі, він виступає не стільки проти українців, скільки проти польського проукраїнського табору». Він каже, що не має нічого проти появи незалежної України, однак не хоче, щоб польські українофіли залучали живі сили власного народу у справу «не просто чужу, а й однозначно ворожу». Іншими словами, українці можуть спати спокійно – із боку Ґертиха їм нічого не загрожує. Кого він хоче знищити, то це нас – невиправних, божевільних «українофілів». «Ми вже неодноразово витрачали сили на будівництво України, – каже Ґертих. – Це будівництво завжди нам багато коштувало, а іноді навіть погрожувало чи й оберталось для нас катастрофою. Тож нехай вони не накличуть на нас нові лиха в майбутньому!». Опісля він обговорює переваги і недоліки, які, на його думку, матиме незалежна Україна для Польщі, й доходить однозначного висновку про те, що мінуси виразно переважають.

Здавалося б, що цього вже вистачить. І навіть Ґертихову позицію, хоч вона і є, на мій погляд, абсолютно неправильно, слід було б поважати. Він вважає, що поява незалежної Україні становитиме серйозну небезпеку для Польщі. А оскільки польська сорочка до тіла ближче, ніж українські шаровари, то дбаймо передусім про сорочку. Крапка. Немає про що й думати. Але ні, цього для Ґертиха недостатньо. Він хоче мати чисте сумління й залишити суперечку в білій тозі невинного янгола. Отож, свої чисто політичні міркування він обґрунтовує міркуваннями історичними, культуротворчими і навіть лінгвістичними і, нарешті, заявляє, що український народ у дійсності не існує й права на незалежність не має.

І тут починається звична плутанина, ставання на голову, найбезцеремонніше пересмикування історичних фактів, що яскраво

репрезентує невігластво, а також виразно зі злої волі вчинену фальсифікацію подій минулого, яку так легко перевірити.

Гертих пише, що між двома центрами українського національного руху – за Дніпром та у Червенській землі – цей рух або взагалі не існує, або є «надзвичайно слабким». Між Львовом та Києвом простягається лише «етнографічна туманність, належність якої до цього народу проголошують лише доктринери на кшталт нашого Флоріана Цейнови, котрий проповідував ідею національної окремішності кашубів». Нація «не може складатися з кількох слабких центрів, розділених» такою туманністю. Справді, сенсаційна теорія! Припустимо, що й справді поза «кількома слабкими центрами» на схід від Бугу і Збруча – бо ж галицьким українцям Гертих милостиво не відмовляє в національній свідомості – простягається земля, нічия з національної точки зору. Але скрізь на цій «нічийній землі» розмовляють однією мовою, співають ті ж самі пісні, читають одних і тих самих письменників, танцюють однакові танці. Число «доктринерів» щоразу збільшується, і вони починають діяти все жвавіше. У «туманності» відбувається безперервний рух. Наш фахівець із національної астрономії та космології мав би знати, що з цієї «туманності» рано чи пізно має народитися якась планета або хоча б комета. На жаль, я мушу розчарувати Гертиха. Він забув у своєму історіософському хвилюванні, що, наприклад, Волинь іще перед війною швидко надолужувала своє відставання у справі національної свідомості щодо Червенської землі. Кривавий плуг війни глибоко переорав цей ґрунт і прискорив цей процес. Волинський селянин масово йшов до лав УПА, котра була збройним крилом незалежницького табору. Те ж саме відбувалося на сусідньому Поділлі і навіть – страшно сказати, до чого ми дожилися! – на Поліссі! Гертих любовно описує свої подорожі човном до Лужиць. Я також так подорожував, але річками Стир, Горинь і Прип'ять. Бував там і Гертих, але я ніколи його не зустрічав. Однак я часто зустрічав різноманітних Гжесів, які наче живцем вийшли з Гертихових романів, і я знаю, як мало вони винесли зі своїх поїздок на Креси. Запевняю Гертиха, що сьогоднішня Волинь уже не відповідає його «теорії туманності». «Туманність» усе більше піддається зусиллям «доктринерів», і то не таких, як шановний Цейнова, а таких, які в разі потреби починають стріляти. Агов, пане Онуфрію з герба Вчеле, чи це не перериває Ваших солодких снів про «етнографічну туманність»?

Гертих знову розвиває тезу про те, що в 1917–1920 роках українського народу ще не існувало. «Була політична партія – одна

з багатьох політичних течій в Україні, та й то не найсильніша». Ґертих не розуміє механіки соціальної революції, що відбулася в Україні одночасно з незалежницьким вибухом. У таких умовах чіткі лінії завжди розмиваються, з'являється ідеологічна плутанина, руйнуються або принаймні послаблюються кристалізаційні центри. Згадаємо наполеонівські часи. Навіть країни з такою історією і культурою, як Німеччина та Італія, перебували в стані напівреволюційного кипіння, але на жодні спільні дії не спромоглися. Чи венеціанці захищали прапор Святого Марка під час нападу французів? Щоб мене не звинувачували у спеціальному доборі зручних прикладів, візьму інший, найменш відповідний моїй тезі: Іспанія. Якби не тупість, із якою Наполеон поставився до королівської родини, не жорстокість генералів та французьких солдатів, події, ймовірно, пішли б іншим шляхом. Величезну роль тут відіграло католицьке духовництво, яке вбачало в Наполеоні передусім ворога релігії та Церкви. Та й значна кількість інтелігенції і всіх тих, хто перебував під впливом раціоналізму XVIII століття, стала на бік загарбників чи принаймні «співпрацювала». Перша іспанська політична еміграція – це саме еміграція «профранцузька». Зроблю Ґертихові приємність і наведу ще один приклад, звісно, дуже милий його серцю: поведінка аріанської й кальвіністської шляхти під час навали шведів. Тоді, як і сам Ґертих визнає, у Польщі діяла протестантська п'ята колона. А в Україні – комуністична п'ята колона. Люблю видатних свідків. Хвилину тому в полеміці зі Студницьким я покликався на Станіслава Августа. Тепер покликатимуся на Льва Троцького. Саме він у прощальній промові до агітаторів, котрі від'їжджали в Україну після закінчення спеціального курсу, щоб посяяти ідеологічний хаос, сказав: «Пам'ятайте, що незалежницькі настрої в Україні дуже сильні. Іноді вам слід удавати, що ви є петлюрівцями, щоб легше було завоювати довіру»¹. Колись я детально обговорив цю промову на сторінках «Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego». Ґертих, очевидно, про неї не знає. А можливо... Можливо, Троцький теж був... українофілом?

¹ Цитований документ (т. зв. Інструкцію комуністам-агітаторам на Україні, відому із білогвардійських емігрантських публікацій) дослідники-троцькознавці вважають неавтентичним. Як зазначає автор біографії Льва Троцького, редактор багатотомного видання «Архива Троцького» Юрій Фельштинський, цього тексту «немає серед опублікованих документів Троцького. Немає його й у архіві Троцького в Хогтонській бібліотеці (як і в інших архівах, де я [тобто Юрій Фельштинський. – Прим. перекл.] працював). На мою [Юрія Фельштинського] думку та на думку мого співавтора за біографією Троцького Г. І. Чернявського, цей документ є фікцією. Тим більше, що його тези суперечать тому, що казав і писав Троцький» (Особисте повідомлення Юрія Фельштинського перекладачеві. – Прим. перекл.).

Що найбільше вплинуло на долю України в ці переломні роки, то це феномен «отаманщини». Анархістського типу, як Нестор Махно, або більшовицького, як Котовський, але найчастіше просто «місцевого», у межах одного повіту або села. У Польщі теж були такі тенденції – досить згадати хоча б про червоний прапор на вежі ратуші в Любліні чи проголошення Тарнобжеської республіки. Різниця лише в тому, що тут була інша соціальна структура, інші обставини, традиції і, звісно, інший рівень національної свідомості. Допишу на полях дотепний анекдот: за часів Іспанської республіки одне забите андалузьке село проголосило «незалежність і суверенітет», зазначивши в оприлюдненому з цього приводу маніфесті, що прагне жити в мирі із сусідніми селами та «рештою держав світу» і «третього світу». Це ще одна цікава аналогія, яку слід узяти до уваги. Це явище досить часте, і коли ми помножимо його на Степ, Гуляйполе, Чорний Шлях, невгаслі чи просто присутні в крові традиції Запорожжя, то матимемо уявлення, що тоді відбувалося в Україні.

Ґертих сумнівається, що в Україні було багато людей, які могли б грамотно написати листа чи взагалі знали б українську мову й не кпили б над нею. Я не маю довіри до Ґертиха як лінгвіста з часу, коли він із серйозним виразом обличчя написав, що тривалий час після революції росіяни розмовляли з єврейським акцентом. Мовляв, він сам це чув у потязі, коли їхав до СРСР як чиновник МЗС, доки бридкий Бек не вигнав його. Настільки ж правим був би Ґертих, якби написав, що кажуть «Ах, душа любезный, ты знаешь, пачаму Тифлис самый главный город?» із акцентом вірменським. Якщо всі повідомлення, які Ґертих привозив з офіційних поїздок до Росії, були на такому ж рівні, то слід визнати, що Бек слушно оцінив його кваліфікованість.

Але до справи. «Жартують!», – вигукує Ґертих на адресу тих, хто, як і нижчепідписаний, каже, що з українською літературною мовою протягом цього періоду не було аж так погано. Це правда. Жарти. Дуже погані жарти. На жаль, жартівником тут є сам Ґертих. Чи він узагалі чув про всіх тих українських письменників, філологів, істориків, науковців першої половини ХХ століття, які в найнесприятливіших умовах писали рідною мовою? Бо ж інтенсивний художній та культурний рух неможливий, якщо немає відповідного середовища та інтересу. Якщо не існує читача. Як уявити собі бурхливе відродження української культури після 1921 року, якби нічого раніше не було в цьому суспільстві, якби там не було вже

сформовано сприятливої атмосфери! Театр, журналістика, поети, що перекладали на українську мову – і як перекладали! – найбільших письменників світу, від самого початку, від греків і римлян – це не виростає, наче трава з землі, не народжується, мов пара, а вимагає тривалої підготовчої роботи. Ґертиху це все невідомо. Але це ще не гріх. Гріх починається з миті, коли він не лише виголошує абсурдні й несправедливі твердження, а ще й робить це *ex cathedra*, загорнувшись у тогу непогрішності.

Ґертих уже давно розважається переписуванням і виправлянням історії. Тадеуш Сjuta раніше в дуже делікатній формі звинуватив його у повній зневазі до історичної реальності й достосуванні її до політичних тез. Це щодо польської історії. Але волосся стає на голові дибки, коли Ґертих починає «огляд» історії України.

«Україна не була завойована Москвою, а сама добровільно піддалася під владу царя в Переяславі». Іловайський стверджував те саме. Але мене в школі вчили, що Переяславську угоду не було дотримано жодною зі сторін, що протягом певного часу існувала незалежна держава під булавою Хмельницького. Із польської точки зору – лише *де-факто*, для деяких країн, як-от Османська Порта, Кримське ханство і Мултани, – також і *де-юре*. Що після Переяслава був Гадяч. І битва під Конотопом. І Дорошенко. Що Лівобережна Україна потрапила під владу Москви – зрештою, зберігаючи гетьманат – лише внаслідок Андрусівського миру. Нарешті, що опір перед остаточним приєднанням протривав кількадесят років і цей опір часто був збройним. Що ще я вчив? Що кожен, хто ігнорує ці речі, має сидіти тихо, мов миша під мітлою, і не говорити прилюдно. То невже ми дожили до того, що на сторінках поважних еміграційних часописів маємо викладати шкільний курс історії?

Так, так... Коли б Ґертих був турком, то він, імовірно, написав би, що наприкінці ХХ століття Польща була турецьким леном, оскільки після падіння Кам'янця польські комісари, щоб виграти час, погодилися на виплату щорічної данини, а султан послав королеві Міхалу каптан васала. Але Ґертих не напише цього, бо він є поляком. Турецька історіографія втратила неабияке перо.

За словами Ґертиха, український націоналізм не має права на спадок давньої Київської та Галицької Русі. Це лише «польські українофіли добудовують українському народові тисячолітню генеалогію». Тобто за старою російською системою: українство – «польська інтрига». Українофіли не мають нічого «добудовувати», бо самі українці вже давно цю генеалогію для себе збудували.

Козацькі ватажки XVII століття вже чітко про це знали й постійно називали київських князів своїми предками. І це не лише люди масштабу Хмельницького чи Конашевича-Сагайдачного, а й менші – такі як Остриця чи Наливайко, хоча більшість польських істориків і їх вважають темними й неграмотними ватажками. Наприклад, у Літописі Самійла Величка можна знайти тексти відповідних універсалів і «грамот», прочитати їх із користю для себе й переконатися в слушності моїх слів.

Про рівень Ґертихових аргументів нехай скаже його думка про те, що «спільний алфавіт польських русинів і Росії» має «московське походження». Даю слово честі, що професор Станіслав Горішевський із гімназії ім. гетьмана Яна Замойського в Любліні не перевів би мене з шостого класу до сьомого, якби я написав такі слова. Зрештою, це чисте знущання над історією, хронологією, елементарним знанням історії цивілізації на сході Європи! Алфавіт в Україні має російське походження! Ґертих мав би спочатку довести, що в Москві науки процвітали тоді, коли на місці Києва було порожньо, що культура йшла від Клязьми до Дніпра, а не навпаки. Яким алфавітом користувався Ярослав Мудрий? Який – окрім латинського – використовувався в Київській академії? Які шрифти використовувалися для друкування книг, призначених для експорту до Москви? Ґертиху не слід тим перейматися. Нехай він на одному диханні скаже, що святий Кирило народився в Суздалі, а свій винахід зробив у Сольвичегорській пустині. І знову треба сідати на шкільну лаву, відкривати підручник і довідатися, що в Білорусі та Україні друкарні відкривалися тоді, коли в Москві Іван Грозний спалював друкарів, котрі приїхали із закордону, на багатті. А російська гражданка була таким самим винаходом, як і прироблення нової ручки до старого чайника. Ось таке «московське походження»!

На десерт Ґертих уживає типовий прийом із-під знаку «єдиної і неделімої», порівнюючи Україну з Провансом, а Шевченка – з Містралем¹. Кількома роками раніше ми вже полемізували на цю тему в «Wiadomościach», при цьому, як мені здалося, питання я цілком вичерпав у статті під заголовком «Масонським дишлом

¹ Фредерік Містраль (1830–1914) – французький письменник, лауреат Нобелівської премії за 1904 рік, співорганізатор (1854) і лідер руху фелібрижистів – провансальської літературної школи, яка прагнула відновити мову й літературу у діалекті док (d'òc). Більшість творів написав провансальською мовою, покликаючись на народну культуру, давні легенди й хроніки.

із Хрещатику на Рамбле». Ґертих, хоч зазвичай і охочий до дискусії, тоді від продовження відмовився. Тепер повертається до старих давно залишених аргументів. «Право Провансу на незалежність, – авторитетно заявляє він, – слід міряти не двотисячолітньою історією Провансу, а силою або слабкістю провансальського руху від часу заснування “Félibrige”. Аналогічно слід підходити й до справи України».

Міряймо. Прованс втратив незалежність дуже рано. Вона стала жертвою феодальних і династичних битв. Династія Анжу, арагонські, а потім і французькі королі, і навіть князі Савойї, які час від часу також вставляли свої п'ять копійок. Власне, вже за Валуа, не кажучи вже про Бурбонів, проблеми Провансу не існувало. Французька революція змела рештки політичних традицій. Відродження лангедокської мови в літературі, ініційоване Жаном Жасміном і продовжуване «фелібрижистами» на чолі з Містралем, не мало політичних наслідків. То де тут аналогія з Україною? Де ж пориви до незалежності, які хоч приблизно можна б було порівняти з українським XVII і XVIII століттями? Аналогія Містраль – Шевченко свідчить лише про те, що Ґертих не дуже розуміється на тому, про що пише. На Шевченкові було виховано цілі покоління, вони молилися на нього, як у нас моляться на Міцкевича і Словацького. Містралеву «Мірей» читають як чудову поему й мовну цікавинку. Україна під час Другої світової війни дала потужний національний рух і повстанську армію, Прованс – чорний ринок між Марселем та Ніццою та зібрання дам із півсвіту у Жуан-ле-Пен для задоволення американських солдат. Якщо ж дала також «Спротив», то під загальнофранцузьким прапором, а не під стягом Провансу. Ось і вся Ґертихова аналогія!

А тепер до справи Варшавської угоди та Ризького миру. Ґертих підтримує свою позицію, стверджуючи, що ми «не порушили жодної зі статей угоди». Я погоджуюся, що київський похід закінчився «форс-мажорними обставинами, які зруйнували справу». Вести війну після Неманської битви або готуватися до нового походу навесні 1921 року ми не могли. Але визнати в Ризі Раковського¹ і Йоффе² представниками України ми не мали права. Сили Петлюри дотримали вірності до кінця. У критичні моменти Варшавської битви вони відіграли свою роль, наполегливо захищаючи Замостя, що мало значення для успіху контрнападу

¹ Християн Раковський – голова Раднаркому УСРР.

² Адольф Йоффе – радянський посол у Берліні. 5 листопада 1918 року його було вислано за ведення революційної агітації. Представник Росії та України під час мирних переговорів у Ризі.

з-поза Вепша. Для всього світу різниця між Ригою і Ялтою є саме такою, як між атакою уланського полку під Комаровом та вибухом атомної бомби в Хіросімі. А для українців Рига звучала так само, як для нас Ялта. Тут аналогія повна.

Серед фінтів і прийомів, що їх використовує Ґертих, є й такі, за які на рингу йому загрозувала б негайна дискваліфікація. Ґертих визнав рацію мого звинувачення безглуздої політики на Кресах, яку застосовувано в довоєнній Польщі. Але закидає мені нелояльність, стверджуючи, що методи насильства щодо українців не мають нічого спільного з польським антиукраїнським табором, читай «Стронніцтвом Народовим і самим Ґертихом». Або Ґертих слабує на амнезію, або розраховує на коротку пам'ять у інших. Згідно з ним, «методи насильства були побічним витвором проукраїнського табору. Народилися вони з озлобленості тим, що з українцями неможливо домовитися, і виражали рефлекторну реакцію: «Коли ви такі, то ми вам покажемо!». Отже, щось на кшталт кривавої помсти розчарованого коханця.

Охоче вірю Ґертихові на слово, що, коли він і не протестував проти політики на Кресах, то виключно із цензурних міркувань, натомість протестував у доступній йому формі, між іншим, пояснюючи львівській студентській молоді, що «пацифікація є одночасно і божевіллям, і злочином». Якщо так було – а я повторюю, що я вірю йому на слово, – Ґертих у цьому сенсі поза підозрами. Але, видно, мав у своєму таборі заслабкий вплив, оскільки його дії жодного наслідку не мали.

Що робилося на закритих зборах львівської національної молоді, я знати не можу. Але які були настрої і погляди серед її загалу, я знаю дуже добре. Я був постійним старанним читачем національної преси, почавши від столичної і закінчуючи місцевою. Можливо, десь іще буде знайдено річники цих журналів, – легко буде перевірити, чи Ґертих має рацію. Бо висловлюються справді викривальні речі. Виявляється, що прихильники «політики насильства» обмежувалися купкою, що «існувала на периферії національного табору, на чолі зі Станіславом Грабським і Клавдіушем Грабиком». А решта була чиста мов сльоза.

Поговорімо, отже, про конкретні факти. Чи Ґертих пам'ятає реакцію преси свого табору, коли вибухнула «волинська ревіндикація»? Головні проурядові органи заклопотано мовчали, а такий собі «Głos Lubelski» (візьму найближчий для мене приклад), дмухав в усі труби й золоті роги перемоги. Нагадаю, що напади проти

воеводи Юзефського¹, який намагався протидіяти ревіндикації, мали старанних помічників, а в багатьох випадках і ініціаторів серед публіцистів національного табору. У той час я саме був на Волині й зблизька бачив, що відбувалося.

Польське суспільство в Луцьку та інших містах Волині являло собою дуже своєрідний ідеологічний коктейль. Політичні відмінності тут затиралися й поступалися місцем повній гармонії, коли йшлося про «святую війну» проти українців і воеводи, який «зраджував польську справу». Присяжний санатор² був запанібрата з місцевим головою Стронніцтва Народового, колишній легіонер цілувався з Янушайтісом³, їм співчутливо патрунував ксьондз Токажевський, який через те, що якийсь час був капеланом у Бельведері, вважав себе за найавторитетнішого тлумача ідеології Пілсудського, до цього ж приєднувався КОП і окружний суд, і все це знаходило свій публіцистичний вираз у казанку «Kuriera Wołyńskiego», у якому один полковник у відставці спільно з капралом-пенсіонером і журналістом із-під темної зірки щотижня оббрівував Юзефського й закликав «рятувати польськість». Отож, мені дуже прикро, але я мушу констатувати, що в цій однаково брудній і самовбивчій роботі діяльну участь брало Стронніцтво Народове, і цьому Гертих уже ніяк не зарадить. Здаля від цієї акції трималися кілька вищих військових чинів, які дивилися на реальність інакше, але вплинути на неї не могли чи не хотіли, чимала частина духівництва і землевласників, врешті, наскільки могло, намагалася рятувати добре ім'я польського народу вчительство чи принаймні значна його частина, кременецький осередок, «Rocznik Wołyński» Гофмана, окремі діячі із «Союзу сільської молоді», окремі старости.

¹ Генрик Юзефський (1892–1981) – політичний діяч, віце-міністр внутрішніх справ в уряді Української Народної Республіки, пізніше в Польщі. У 1928–1929 та 1930–1938 роках – волинський воевода, у 1929–1930 роках – міністр внутрішніх справ. Політичний радник командувача ZWZ-AK. 1953 року заарештований і засуджений на довічне ув'язнення, звільнений за амністією 1956 року.

² Тобто активіст режиму санації (*прим перекл.*).

³ Мар'ян Юзеф Янушайтіс-Жегота (1889–1973) – генерал, пов'язаний з ендеками, засновник таємної Польської армії, головнокомандувач Польських стрілецьких дружин, пізніше – у складі польських легіонів. З листопада 1918 року – в Польському війську. Співорганізатор і військовий командир невдалої спроби замаху на голову держави й повалення уряду Є. Морачевського 1919 року. Після замаху переведений у запас, покликаний на військову службу під час польсько-більшовицької війни, воевода новогрудський. У вересні 1939 року – у командованні оборони Львова, інтерв'юваний у СРСР. Після війни – в еміграції у Великій Британії.

Я ніколи не мав звичаю огульно все засуджувати, тож охоче погоджуся, що багато хто з членів Стронніцтва Народового, якби точно знав, що відбувається на Волині, обурено запротестував би. Шкода, отже, що Гертих не подбав тоді про Луцьк. Мав би вдячне поле праці для приборкання місцевих ентузіастів палиці й прикладу як універсального засобу колонізації та покатоличення Волині.

Оскільки вже про це згадав, скажу більше. В останні передвоєнні роки санаційний режим пішов на кокетування з радикальною національною молоддю, вважаючи, що це – найцінніший із військового погляду елемент. На певних відрізках громадського життя виникло явище взаємного проникнення, яке хтось дотепно назвав «поєдченням санації». Лакмусовим папірцем цієї тенденції були зміни в колективі співробітників «Polski Zbrojny», а публіцистичним барометром – славетний «Merkuriusz Ordynaryjny». Між моїм шкільним товаришем, корпорантом КУЛ (він після прийняття присяги в Ченстохові, де в поході волав: «Геть із санацією!», категорично заявляв мені: «Що? Українці? Тримати за морду! За морду!»), та санаційним старостою в Томашові Любельському, який динамітом висаджував у повітря православні церкви, не було вже жодної різниці.

Занотуймо ще один заборонений прийом. Гертих дає зрозуміти, що санація і «українофільський табір» – це одне і те ж саме. Гертих був і є войовничим членом своєї партії. Моя партійність не була тривалою, хоч і інтенсивною, і закінчилася понад шістнадцять років тому. До війни я був таким «українофілом», котрий політичні статті в «Biuletyniu Polsko-Ukraińskim» мав писати під псевдонімом, бо для «опікунів» я був тrefним¹. Владзімеж Бончковський, не бажаючи відмовлятися від співпраці зі мною, був змушений тримати мене під прикриттям. Гертих не пришиє мені латочки санатора, хоч я й знаю, що мене вважає людиною, ментальність якої сформувалася в колі «пілсудчиків». Свого позитивного, а навіть, коли хтось хоче, повного ентузіазму ставлення до маршала я не приховував навіть перед сановниками паризької «Регіни»², тим більше, я не приховуватиму його сьогодні. Але від того до «санації» ще дуже далеко. Нещастя довоєнної Польщі полягало передусім у тому, що табір Пілсудського

¹ Тrefний – заборонений для споживання в їжу в юдаїзмі. Автор вживає це слово метафорично (прим. перекл.).

² Тобто штабу Польського Війська у вигнанні, який у 1939–1940 роках розміщувався в паризькому готелі «Регіна» (прим. перекл.).

не створив міцної ідеології, не став політичною партією у справжньому значенні цього слова. Коли давні легіонерські орли почали обростати жиром, лишилася вже лише кліка, із недозрілих ідейних яєць вилуплювалися ювілейні гасла, а листя, що обсіпалося з легендарного вінка, що зів'янув, годилося вже лише на те, щоб зварити з нього ющечку особистої кар'єри. У польському українофільському таборі були одиниці. Одні з них, як-от Голувко та Василевський, відходили назавжди, інші, як Лось чи Дунін-Борковський, усе рідше бралися за перо, треті, як-от Прушинський, зраджували. Решта безсило борсалася в накинутах рамках і сітках. А тепер до нас приходять Ґертих і каже, що саме «українофіли» через образу на українців за їхню впертість вигадали паціфікацію, Березу Картузьку, ревідикацію та спалювання православних святинь.

Нарешті, поговоримо і про те, як виглядали справи до 1926 року. Чи Ґертихові відомі різноманітні подвиги на Волині за часів воєводи Александра Домбського – адже той не був пілсудчиком? Чи чув він про відомі випадки в Луцьку, на які були змушені реагувати навіть військові чиновники у Варшаві, і відреагували так, що кільканадцять функціонерів поліції вилетіли з державної служби? Чи знає обставини смерті Ольги Басараб у львівській в'язниці? І десятки, сотні інших випадків. Цього «санаційним українофілам» він не закине. Бо ж це було ще за часів «демократії» і «парламентаризму»!

У цьому моему тяганні за чуби з Ґертихом залишається ще найбільш трагічна справа – 1939–1945 роки. «Українці, – пише Ґертих, – застосували щодо нас метод різанини. Ця різанина була не нестримним вибухом черні, а спланованою операцією... Їй цілком відповідає винайдене кількома роками пізніше слово “ґеноцид”».

Мені важко писати про цю справу, про яку бажав би забути. Але забути можна було б лише за умови, коли обидві сторони звернулися б до сумління і, визнавши взаємні провини, просили про взаємне вибачення. Тон, у якому пише Ґертих, тон, якого вживають багато українських часописів, свідчить, що ще далеким є шлях до Йордану, святою водою якого ми могли б змити тавро кайнів з наших чіл. Матеріал, яким я володію, є лише дрібним фрагментом того, що коїлося, але і його вже досить, щоб мати право забирати голос із певним відчуттям відповідальності за свої слова. Отже, в іншій частині статті я обговорю й цю ганебну справу докладно.

Поміж Києвом і Москвою

А тепер перейдімо до принципового питання. Чи виникнення самостійної України лежить в інтересах Польщі, чи ні? Якщо так, то варто провадити дискусію далі, якщо ні – усе решта втрачає значення. Бо якщо правдою є те, як про це кажуть Гертих, Студницький, Збишевський, що докладання нами рук до побудови української незалежності або просто неперешкоджання йому загрожує польському народові цілковитою загибеллю, то будь-якого поляка можуть обходити питання, які тут було порушено! Чи є українці народом, чи ні, чи мають вони право на спадок після Київської Русі, чи не мають, чи був Шевченко пророком, чи просто українським містралем – все то переходить у площину чисто академічної зацікавленості. А якщо Гертих має рацію? Як можна рятувати чи навіть просто співчувати потопельникові, коли він одразу після порятунку вдарить мене ножом, або інші, сильніші за мене, розгнівані, що я втручаюся до чужих справ, мене самого вкинуть до ріки? Справді, неможливо! Отже, чи не краще, витерши «українофільські» сльози, дати собі спокій і не роз'ятрювати співвітчизникам їхні чутливі нутроці?

Саме таку позицію зайняв Збишевський у статті «За ставом гребля». Його не цікавить сентиментальне «ставлення п. Лободовського» та історичний «бік полеміки». Натомість у згоді з Гертихом він твердить, що наша діяльна інтервенція в боротьбу українського народу за своє самостійне життя може закінчитися жахливою катастрофою, оскільки Захід було б зайвий раз переконано, що ми «є авантюрним народом, до якого не можна ставитися серйозно», ну, і тому, що «для Росії питання України є питанням життя і смерті». Гертих наводить дуже близькі аргументи. Проукраїнську позицію може підтримати виключно Німеччина, але це буде зрадлива підтримка, і ми ще й «наразимося на смертельну ненависть і помсту з боку Росії».

Перш за все я висловлю переконання, що в українській справі, як і в будь-якій іншій, ми повинні зважитися на діяльну позицію. Збишевський рекомендує прямо протилежну поведінку. Оскільки ми не маємо сил для того, щоб перемогти Росію, а наші великодержавні уявлення і так уже принесли нам багато шкоди, слід не «вкладати пальці поміж дверей», а пам'ятати, що «за ставом і гребля». Узагалі, мовляв, слід дотримуватися українського прислів'я «Моя хата скраю, нічого не знаю». Оскільки «максимум, на який

ми можемо очікувати в найсприятливішому випадку, – це те, що питання наших кордонів не буде переглянуто».

То все звучить дуже розумно, але має одну логічну ваду. У цій ситуації немає такого хазяїна, чия хата стоїть «скраю». Ніколи не стояла. Сьогодні ж іще менше, ніж коли-небудь. Отже, або Збишевський змінить географію, за зразком геніального Стаїна пересуне гори й змінить русла рік або перенесе польську «хату» у інше, більш зручне, місце. Ми маємо конфлікт із Німеччиною, маємо суперечки з усіма східними сусідами й маємо вирішити, на якому фронті ми погодимося на порозуміння. Натомість не слід просто стояти й чекати, як це пропонує Збишевський, поки переможні янки покличуть нас до вкритого зеленим сукном столу і приязно запитають: «Ну, а ти, лобуре, чого сів під плотом, чого, власне, ти для себе хочеш?».

Трагедія полягає ще й у тому, що раніше, ніж сильні світу цього почнуть до нас «дослухатися», цеглини вже впадуть нам на голови. Перш ніж почалася конференція у Версаї, вже був український фронт, а потім – авантюри з «Grenzschutzem», клопоти з литовцями і більшовицьким наступом зі східного фронту. Цього разу справа може виглядати ще більш грізно.

Отже, коли Збишевський твердить, що нас не вистачить на політику великого стилю, я сформулюю протилежну тезу: на що нас не вистачить, то це на пасивність, половинчасті концепції, перецікування бурі під дірявою парасолькою опортунізму. Якщо ми стоїмо на засаді того, що ідеальне для нас рішення на сході – це ризький кордон із майбутньою Росією, – саме цього хочуть і Гертих, і Збишевський, хоч і вбачають труднощі, що самостійної України слід стерегтися як чорт ладану, то чому ж ми зволікаємо? Є Керенський, є інші еміграційні групи, більшість радо прийме наші пропозиції. Збишевський, однак, узагалі з росіянами мати справу не хоче, бо це «раби» і країна, придатна виключно для окупації й колонізації. Гертих хотів би, але конкретної програми також не дає.

Де ж зразок для охоплених духом Дон Кіхота поляків? Збишевський його вже знайшов. У Стокгольмі. «Швеція, напевне, також бажала, щоб Росія була пошматована, але всупереч цьому завбачливо забула про Карла XII й Мазепу й ані пари з вуст не випускає на тему українців». Я знаю, що Збишевський є дотепною людиною, але – де Київ, де Москва, а де стокгольмські корчми? Швеція конфліктувала з Росією, поки хотіла відігравати роль головної держави у Північній Європі і панувати над Балтикою. Український похід,

що закінчився полтавською катастрофою, був виразом цих прагнень. Це минуло, і тепер шведи виготовляють сірники, продають залізо, їздять раз на тиждень на екскурсії за місто, щочетверга дають волю почуттям, п'ють горілку наперстками, ані до кого не мають претензій, ніхто не має претензій до них – ось і все. Тут і справді принцип «моя хата скраю» цілком реалізовано. Нехай Збишевський відгородить нас Балтикою від москалів – і також буде спокій. Але замість Балтики – рівнина і слід себе якось підготувати до майбутнього «досвіду».

Гертих погрожує «смертельною ненавистю і помстою Росії», Збишевський шукав страхи у вигляді євреїв. Саме євреї вирішують усі зміни у світовому масштабі, і вони «ніколи й ані за яку ціну не дозволять виникнути самостійній Україні». Досі Збишевський в усьому погоджувався з Гертихом, а тут виникла серйозна розбіжність. Бо цей другий за іншої нагоди твердив, що це український незалежницький рух виник завдяки масонам. А масонство – відомо як. Смішно якось виходить. Кілька росіян нещодавно переконували мене, що найбільшим ворогом «єдиної и недеімой» є єврейське масонство, що діє за ширмою Білого дому. Коли б не вони, то Трумен уже давно запросив би Володимира Кириловича на уїкенд на береги Потомаку. Дивні ці євреї і масони – постійно страждають на роздвоєння особистості.

Інший аргумент: «Ніяка Україна не протримається й трьох місяців перед Росією без чужої окупації». Адже саме так було 1918 року. Щоправда, Дніпро – велика ріка, але для багатьох осіб вода в ній, як бачимо, упродовж останніх тридцяти років стояла на місці. Я не хочу бавитися в пророцтва, бо не знаю, за яких зовнішніх і внутрішніх обставин станеться крах радянської системи. Від цього, а також і від поведінки Заходу, передусім Сполучених Штатів Америки, залежатиме майже все. Але щось залишиться і для нас. Звісно ж, якщо український народ не виявить достатньої рішучості й сили в той момент, то й можлива наша допомога ні на що не придасться. Але йдеться не про що інше, як про те, щоб не повторилася війна, котра розколює наші сили, щоб українці мали розв'язані руки на Півночі, а ми – на інших важливих для нас відтинках. А до цього не дійде без попередніх домовленостей.

У всіх суперечках із супротивниками проукраїнської тези я зауважив уперте перестрибування через розгляд головного аргументу опонентів. Так і цього разу. Гертих його взагалі ігнорує, Студницький – так само, а Збишевський ледь згадує про нього.

Цей аргумент вигадав не я, і не я подаю його першим. У «Biuletyniu Polsko-Ukraińskim», у «Myśli Polskiej», у «Problemach Europy Wschodniej» ми списали тонни паперу на цю тему, а тут нічого – шановні супротивники весь час вдають, що нічого про це не знають. Отже, Гертих говорить: «Україна неминуче була б союзницею Німеччини, отже, неминуче взяла б нас разом із Німеччиною у лещата». Я пам'ятаю, як 1938 року після лекції Бончковського в Рівному ідентичний аргумент запропонував свіжо висунутий у бригадні генерали з полковника Коритовський. «Може бути, – заперечив Бончковський панові генералу, – але тоді Росія була б нашим нейтральним союзником, нейтралізуючи український бік цих лещат, а ми б мали лише одного супротивника – на Заході». Після роздумів Коритовський визнав його рацію.

Здавалося б, зрозуміло. Росія, усунена з Чорноморсько-Каспійського басейну, прагнучиме повернутися. Отже, Україна матиме занадто багато проблем із захистом власної незалежності, щоб думати про напад на Польщу. Натомість, у разі союзу Берліна з Москвою, Київ негайно став би нашим союзником, навіть коли суперечку з ним ми б розв'язали не за українським сценарієм. Невблаганні українські націоналісти можуть сьогодні говорити і писати інакше. Але це не змінює того факту, що в разі виникнення представленої вище ситуації Україна була б нашим союзником. Такими з самого початку були тези прихильників самостійної України, до яких нижче підписаний має честь належати. Повторімо: самостійна Україна нейтралізуватиме російську небезпеку і, тим самим, послаблюватиме дієвість можливої домовленості Москви з Берліном. Такими є розумові підстави мого «українофільства». А те, що мені подобаються українські пісні, що я стаю лірично розчуленим, коли чую струни бандури, що я маю в крові якісь степові традиції, – це вже моя особиста справа, яка ані в чому не послаблює представленого вище аргументу. Це – для аматорів вилову моїх особистих сентиментів.

Ну, добре, відповідатимуть стратеги, але навіщо нам такий союзник, що не утримається в боротьбі з Росією навіть три місяці, як про це наголошує Збишевський. Тоді на нас чекає страшна помста Росії, як оголошує Гертих. Тепер скажу я: годі жартувати, панове! Після війни, яку програють Совети, росіяни в Україні або утримаються, або ні. Ще раз: усе залежить від обставин, за яких відбудеться переломний момент. Але Україна, яка матиме за собою хоча б декілька років самостійного життя, стане твердим горішком навіть для Росії і буде ефективною противагою євразійського велетня.

Мої опоненти бачать усе в перспективі кількох повоєнних місяців, а я вперто дивлюся – що ж за непоправний романтик! – у історичній перспективі.

Користуючись нагодою, слід обернути на ніщо ще один аргумент Гертиха і Збишевського. Обидва вони згодні в тому, що для Росії «питання України є питанням життя і смерті, а не імперіалістичної жаги», і навіть, мовби домовившись, формулюють цю думку ідентичними словами. Чому питанням життя і смерті? Чи Росія не має досить багатств на Уралі й у Сибіру, досить землеробських просторів, досить територій для колонізації в міру зростання її населення? Російський народ може жити, розвиватися і процвітати без України, так само, як і без Кавказу й Туркестану. Із тією лише різницею, що коли нарешті зрозуміє, що його сусіди мають право на самостійне життя, відмовиться від своїх гегемонічних планів і втратить нездорові апетити, тоді, можливо, і в цій частині світу нарешті запанує спокій і мирне співжиття народів. Дуже смішно виглядають ці поляки, які виражають дивну певність, що лікування від ожиріння мусить убити зажерливу акулу.

Вони бояться союзу Берлін–Київ, забуваючи, що союз Берлін–Москва діє вже двісті років. «Німецько-українські лецата» являтимуть велику небезпеку. Лише будуть, бо досі їх не було. Був союз Фридриха з Катериною, Бісмарка з Олександром, Ріббентропа з Молотовим. Було Рапалло. Цікаво, що особи, настільки чуйні до німецько-українського союзу, завжди забувають у полеміці про союз німецько-російський. Професор Студницький зайшов надто далеко, визнаючи самостійну Україну майбутнім форпостом російського імперіалізму. Я написав йому, що Україна, включена до російської імперії, є таким самим постом, із тією лише різницею, що потужнішим, отже, таким, що збільшує можливості домовленості Пруссії з Москвою. У своїй відповіді Студницький волів цього аргументу не зауважити.

Уся дискусія справляє таке враження, наче мої опоненти зупинилися у своєму «знайомстві» з українською проблемою на якихось стародавніх історичних ремінісценціях. Це нагадує анекдот про дяка, який почав читати газети лише на старість. Він вечорами збирав селян і читав їм старі часописи, які потрапляли йому до рук. Протягом декількох днів усе село було збентежене новинами з балканського фронту. Поки з'явився хтось, більше ознайомлений із реальністю, і пояснив набожним прихожанам, що російсько-

турецька війна закінчилася за двадцять років до того. Я прошу не мати до мене претензії, якщо визнаю, що я не маю жодного поняття щодо того, у якому році для ґертихів і студницьких закінчилася історія польсько-козацьких воєн.

Ґертих передбачає таку можливість. Мовляв, якщо у світі перемаже концепція побудови нової Європи як німецької системи, тоді за домовленістю з Німеччиною може виникнути українська держава, причому не над Дніпром, а на Червенській землі, «можливо, включно з Буковиною, Закарпатською Руссю, Волинню, а може, ще й із Холмщиною, Перемишлем і т. д.». Як бачимо, Ґертих має неабияку фантазію. Він серйозно розглядає можливість появи самостійної України зі Львовом, але без Києва, Полтави, Харкова й Одеси. Коли якогось дня замість статей Ґертих почне писати романтичні вірші, це буде непоправна втрата для національної публіцистики.

Мушу відповісти ще на одне зауваження, звернене на мою особисту адресу. Ґертих злегка іронічно висловлює переконання, що я добре знаю його книгу «Про програму політики на Кресах», видану 1932 року. На жаль, я з нею не знайомий. Усупереч цьому, я достатньо знаю погляди Ґертиха щодо українського питання на підставі того, що він написав у еміграції, так само, як він знає мої погляди, хоча напевно не читав того, що я писав перед війною.

Ґертих пишається тим, що свого часу він боровся проти насильницьких методів, які застосовувалися щодо українців. Саме в згаданій книжці він виступив проти «утиску руського населення й нетерпимості щодо його цінностей, таких як обряд та рідна мова». Це дуже добре. Цей лібералізм, однак, не завадив йому твердити, що ми «мусимо накинути нашим русинам латинську абетку» і взагалі «включити руську спільноту в наше національне життя так, як Уельс із його мовною окремішністю включено в британське життя, а Бретань – у життя французьке». Тобто – молився перед іконою, а за пазухою тримав чорта. Адже така програма за визначенням містила б у собі застосування насильницьких методів, від яких Ґертих так палко відхрещується. Врешті, це є типовим літанням у хмарах, а також омана читачів та себе самого. Для Ґертиха українці є кимось на зразок польських валлійців та російських шотландців. Тож він і пише, що між Києвом і Москвою відстань є такою ж, як і між Единбургом і Лондоном. Я розумію, що панові Онуфрію Заглобі біля грубки можуть снитися дуже смачні сни, але навіщо ж видавати їх за реальність після пробудження?!

Як байкар Ґертих може бути дотепним, але як публіцист і історик він є несерйозним, непорядним¹ і шкідливим.

Реакція українців

Як я зазначав у вступі, моя стаття «Між Мушальським і Заглобою» досить широкою луною відбилася серед українців. Я регулярно отримую лише нечисленні українські журнали, інші лише принагідно, отже я, напевно, не розпоряджаюся всім матеріалом. «Соборна Україна», що виходить у Парижі, вмістила скорочений виклад статті, додавши короткий коментар, у якому, між іншим, звертає увагу на те, що «Лободовський трактує складні й різкі справи в спосіб, який не зневажає українських національних сентиментів». Католицький щоденник «Америка», що виходить у Філадельфії, обмежився передруком повного тексту статті, не додаючи жодного обговорення. Натомість подав його мюнхенський двотижневик «Сучасна Україна». Цей коментар я подаю повністю, бо він добре уточнює українську позицію і не береться до справи фанатично, як це часто трапляється з українцями. Написав його Євген Врецьона, видатний публіцист, відомий читачам «Культури» за перекладеними мною спогадами з Берези Картузької.

«Ми опублікували статтю Юзефа Лободовського як важливий і безсторонній голос у такій важливій українсько-польській дискусії. У цій дискусії існує певний принциповий момент, над яким особи, що зазвичай дискутують, прагнуть не зупинятися: вихідні позиції поляків і українців різні, хоча вони й не є цілком протилежними. Поляки досі прагнуть розглядати українську визвольну боротьбу виключно з точки зору польських державних інтересів, українці – з точки зору українських справ. Ми не можемо робити полякам жодних закидів із приводу того, що свої й чужі справи вони розглядають саме з такої точки зору, але ми маємо право вимагати, щоб вони розуміли й нас. Увесь час після 1918 (очевидно, також і раніше) року, поляки бачили в нас виключно бунтівних громадян польської держави, тоді як морально ми ними не почувалися і почуватися не могли. Не йдеться про те, якою була наша правова ситуація, тому що виникала вона з органічного

¹ Для уникнення непорозумінь я одразу застерігаю, що слово «непорядний» стосується виключно Ґертихової публіцистики і я не маю наміру образити його особисто. «Публіцистичною непорядністю» я називаю взяття слова з авторитетним тоном у справах, на котрих він не розуміється. Щодо українського питання Ґертихові варто вивчити основні сторони проблеми (прим. авт.).

факту програної війни, про що не вільно забувати в дискусії. Тому також не варто повторювати слушних зауважень автора статті щодо польської політики у 1918–1939 роках. Набагато важливіше зрозуміти, що після 1939 року ми бачили цілком визначену політичну кон'юнктуру для наших визвольних змагань, її ми хотіли використати, щоправда, без негайного успіху. Чи доцільно повертатися до цих часів лише для того, щоб взаємно нагадувати про свої помилки? Поляки вели війну з Німеччиною, але ця війна не була і не могла бути нашою війною. Після 1941 року ми теж опинилися у війні з Німеччиною, але тоді поляки були союзниками більшовиків – нашого ворога.

Питання відповідальності є складнішим, ніж її юридичне формулювання. Крім індивідуальної і колективної відповідальності, існує також історична відповідальність. Ми погоджуємося, що період 1941–1945 років у нашій спільній історії не було записано золотими літерами. Але чи шановний автор завдав собі праці провести хронологічну реконструкцію фактів? Немає великого значення, скільки жертв упало з обох сторін, бо це є питанням співвідношення сил на даний період. У кожному зіткненні хтось виграє, а хтось програє. Нагадаймо, що перш ніж дійшло до сумних подій на Волині і в Галичині, мав місце загальний терор поляків проти українців на територіях, окупованих перед 1941 роком. Розстріли сільських учителів, кооперативних працівників, спалювання церкви і навіть “підпільні” паціфікації цілих місцевостей на Грубешівщині та Холмищині – такими були передумови цих трагічних подій. Українці були тоді беззахисними, поляки ж використовували дивну бездіяльність німецької жандармерії і поліції, вимірюючи кару “зрадникам”. Окремим розділом є Янова Долина. Але чи знають наші полемісти, що перед Яновою Долиною була Дермань, де людей насаджували на палю, а дітей вкидали до криниці? Чи знають наші полемісти, що після відходу української поліції в ліс на Волині з'явилася польська поліція і відомий відділ “волинської жандармерії” в німецьких мундирах? Ми не можемо погодитися з твердженням автора про те, що відозви ООН проти терору з'явилися занадто пізно й що неможливо було провести відповідний контроль. Однак нагадаймо, що ідентичних відозв, хоча б і занадто спізнених і неконтрольованих, із польського боку не було.

Можливо, що спроби домовитися було зроблено занадто пізно. Але не слід їх недооцінювати. Від 1942 року між місцевими поляками і українцями відбувалися переговори, які навіть мали серйозні

практичні результати, ба більше, призвели до сторіччями невідзначуваного польсько-українського братерства зброї. На жаль, не з нашої провини ці переговори не могли розвинутися в ширшій політичній площині. Поляки постійно хотіли бачити в нас бунтівників, із якими потрібно розмовляти на терені, але не навколо круглого столу. Українські співрозмовники добре це відчували і розуміли усю штучність польської ситуації. Мабуть, і тоді десь звучав голос Заглови й перешкоджав місцевим Мушальським бути собою.

Ми далекі від того, щоб брязкати шаблею, але коли нам нагадують про Тухолу, Дуб'я, Брест, нам важко змовчати, і, хоча ми й не хотіли цього, ми повертаємося до старих травм. Це недобре. Але який вихід ми ще маємо? До платонічного кохання ми ще політично не дозріли і поки намагаємося принаймні не йти шляхом давніх помилок.

Існує також інше питання, пов'язане з питанням співжиття двох сусідніх народів, – питання про етнографічні кордони. Ми хочемо бути господарями на нашій землі, і в цій справі годі посилатися на розсудливі компроміси. Але ми не відмовляємо полякам, що давно осіли в Україні, права жити на цій землі. Тепер ще завчасно, але коли прийде час, ми скажемо тим здавна осілим полякам: "Повертайтеся, живіть, мешкайте разом із нами як українські громадяни". Тоді прийде час не лише на розв'язання справи співжиття двох народів і двох держав, а й на закладання постійного фундаменту під спільні зусилля для забезпечення існування й могутності цих двох народів, які, стоячи попліч, захищатимуть новий, справедливий порядок у Європі. Ми не знаємо, як далеко ще до того часу, але хочемо вірити, що ані Сяном, ані Дністром не попливуть польські та українські трупи, а якщо це й станеться, то це будуть трупи загиблих у спільному бою за спільну справу».

Як бачимо, Врецьона правильно робить акцент на двох моментах, які наші «вузькоколіїні» кондуктори кресової політики постійно оминали: на питанні історичної відповідальності і психологічному комплексі поляків, котрі бачать в українських незалежниках звичайних «бунтівників» і зрадників громадянського обов'язку. Надалі ми поговоримо і про це, і про спосіб постановки питання про події 1939–1945 років. Врецьона цінує значення польсько-української домовленості в цілій його повноті, але, як і всі українці, ставить питання Червенської землі жорстко й безкомпромисно.

Однак, коли відповідь Врецьони витримано в тоні, що не лише не закриває перспективу подальших розмов, а й заохочує до них, важко сказати це ж саме про розлогу статтю, вміщену на чільному місці в паризькому «Українському слові». Цей текст є відверто й цілковито анонімним. Невідомо, хто пише, ані також те, кому і на що він відповідає. Українець, який крім того журналу нічого більше не почитує, не дізнався багато. Лише те, що точилася якась дискусія і що була вона цілком «невдала». Просто «у польській пресі з'явилось кілька статей на українські теми. Негайно їх підхопила частина української преси, а навіть ті й ті передрукують ці статті, котрі, використовуючи тактику Лося і Голувка, намагалися замирювати українців. Один поляк (це нібито я. – Ю. Л.) навіть ображається, що свого часу ми написали, що “поляки нічого не навчилися і нічого не забули”. Якийсь (це знову я. – Ю. Л.) за допомоги тактики Голувка прагне переконати українців, що можливості виникнення самостійної України не є особливо великими і що, хочемо ми того чи ні, слід ухопитися за польську полу».

«Дуже вельмишановного пана редактора перепрошую! Я такої дивовижі не писав. Я натомість твердив, що спокій біля західного кордону може стати умовою виникнення української незалежності. І щоб ніхто не мав анінайменшого сумніву, я уточнив свою думку ще раз у цих недвозначних словах: “Не мусить, але може”. Коли відбувається полеміка з чиеюсь думкою, то її слід представляти в автентичному тлумаченні. Отже, будь ласка, не перекручуйте моїх тверджень».

«Поляки нічого не навчилися і нічого не забули». Я прагну звернути увагу українців доброї волі і не засліплених ненавистю, що вони теж мало чого навчилися. Україножерські статті Ґертиха на шпальтах «Wiadomości» було зустрінuto непоодинокими рішучими відгукками, і то аж ніяк не з боку осіб, яких досі знали за їхні заняття українською справою. Шкода, що полякожерські статті, які дуже часто друкуються саме на шпальтах «Українського слова», не зустрічають схожу реакцію з боку своїх читачів. І чи «Українське слово» надрукувало б відповідь на них так, як редактор «Wiadomości» надрукував листи Косаренка-Косаревича й Павла Котовича?

Але менше про галантерею. Я подам короткий зміст міркувань автора згаданої статті вже хоч би через те, що «Українське слово» представляє цілком серйозну частину української політичної еміграції.

Вихідний пункт такий. Ситуація України не є гіршою за ситуацію Польщі. Близькою є хвилина, коли Німеччина «знову взує чоботи». Ніхто на Заході, навіть Франція, не визнав і не визнає кордону на Одері і Нисі. Під час Третьої світової війни Польща спливе кров'ю так, як Україна спливала кров'ю під час Другої. Майбутня польсько-німецька боротьба не буде легшою, ніж українсько-російська. Лякати конфліктом із Румунією теж немає сенсу, бо румуни матимуть досить клопоту з Угорщиною. Польща опинилася між двома потугами, і її доля залежить від них більше, ніж доля України. «Шансів на постійну незалежність Польщі» немає. Пропозиція, якої автор статті не договорює, але яка логічно виникає з цілого міркування: «Україна в примиренні з Польщею більш ніж не зацікавлена». І друга пропозиція, сформульована таким же чином, що не підлягає сумніву: «Ведення дискусії з поляками є зайвою річчю, бо нікуди не приведе».

На цьому, власне, можна б було й закінчити. Як Гертих не хоче й чути про Україну, бо це пропаща справа і вона до того ж може зіпсувати нам майбутні добросусідські взаємини з Росією і наразити на втрати на заході, то «Українське слово» не хоче навіть чути про переговори, бо і така «незалежність Польщі не має шансів». Крім того, все передбачено і ясно. «Вермахт взує чоботи», надійде день, коли Польща спливе кров'ю і буде безсила, румуни зіткнуться з Угорщиною, і їм буде не до Бессарабії та Буковини. Над Києвом буде встановлено переможний знак тризуба, а зі Львовом узагалі не буде жодного клопоту. «Ось Папкін, Лев Півночі, славний ротмістр і кавалер!», як казав старий Фредро.

Ну, добре, а *подивися, друже*, що станеться, якщо все піде іншим шляхом, ніж це собі виконцептував публіцист із «Українського слова»? Якщо війна вибухне і москалі помарширують через Париж до Піренеїв, перш ніж американці встигнуть розвантажити в Гамбурзі першу партію чобіт для відродженого Вермахту? Якщо війна омине Польщу? Якщо за великим рахунком буде повторено кримську операцію і не Польща, а Україна спливе кров'ю? Якщо атомні бомби посиплються на Донбас і Запоріжжя? Якщо Москва попросить про перемир'я в момент, коли фронт перебуватиме за тисячі кілометрів від радянських кордонів? Якщо американський штаб у якийсь момент піде на розроблену вже десантну операцію на варшавський вузол і в Польщі бої почнуться тоді, коли в Україні все ще стоятимуть радянські гарнізони? Я тут нічого не стверджую, я не пророкую, ані не бавлюся ворожінням на скляній кулі, я лише передбачаю інші версії воєнних подій, однаково логічні

і ймовірно, як і подані моїм опонентом. Таких версій можна скомпонувати ще декілька, і не відомо, яка з них стане реальністю.

Отже, можливо, краще, готуючись до найгіршого, кпити з цих поляків, які прагнуть появи самостійної України й укладання угоди з нею? Бо може повторитися саме 1919 рік. Я повторюю, як попередньо: не має, але може. А відомо, хто з тодішньої польсько-української війни досягнув найбільші користи.

Така впевненість у собі уже багато разів губила і нас, і українців. «І ляхів ми розіб'ємо, і татар ми знищимо, і на турецького султана війною ми підемо, і при пожежі Галаца ми запалюватимемо люльки».

*Ой як крикнув Гамалія:
«Брати, будем жити,
Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені килимами,
Оксамитом крити!»¹*

А поляки з іншого боку бадьоро кричать у відповідь: «Жодного гудзика! І це ми захистимо, і те ми відберемо, усе, мосьпани!» Правда ж, наскільки це все просто, легко й смішно?

Деякі польські публіцисти не в стані написати й двох слів, хворобливо не вразивши українських національних амбіцій. Деякі українські публіцисти не хочуть відставати й гідно стають на цей шлях. Хтось, цитуючи французького дурня, переконано погоджується з ним: «Польща існує лише для того, щоб було кого роздягати». Хтось написав, що під час Першої світової війни поляки співпрацювали з окупантами з Німеччини, а під час Другої – з більшовиками. Хтось додав, що тоді, коли УПА продовжує боротьбу, поляки вислужуються Рокосовському. А взагалі були вони, «як донині, політиками на сезон». Проковтнімо ж покійно цю гірку пігулку в переконанні, що вона походить від політиків не сезонного, а епохального масштабу. Почекаймо лише і впевнимися, до яких епохальних результатів приведе політична думка, що прямує вказаними вище шляхами.

Тверезі українці напевне знають, що українське питання не стоїть добре на міжнародній арені. На деяких її відрізках воно взагалі не стоїть. Очевидно, від часу війни багато що змінилося на краще, але для оптимізму приводу ще немає. Польські впливи у світі є дуже малими, а українські – ще меншими. Недавно один

¹ Тарас Шевченко. Гамалія (прим. перекл.).

з еміграційних часописів виступив із украї песимістичною тезою про те, що американська зовнішня політика мусить бути, коли йдеться про «прометейський план», завжди і всюди проросійською і, тим самим, налаштованою вороже до гасел незалежності України. Думаю, що автор цієї тези передав куті меду, але фактом є те, що дуже багато мало б змінитися в усьому світі, щоб Вашингтон почав серйозно міркувати про самостійну Україну. «Українське слово» твердить, що ситуація Польщі зовсім не є ліпшою від ситуації України. Це – політична сліпота, породжена, напевно, антипольськими травмами. Претензії Польщі на незалежність не заперечує ніхто. Найбільше, що обговорюється, – це питання про кордони. Таке ж право України заперечують на кожному кроці. Навіть Джордж Кеннан, який нещодавно написав у еміграційному російському «Новому журналі», що Україна, у принципі, заслуговує на повну незалежність, але негайно додав, що, однак, з економічної точки зору Україна являє собою складову Росії тією ж мірою, якою Пенсильванія являє складову Сполучених Штатів. Не забуваймо, що янки думають передусім категоріями економіки і що форма великих федеральних угруповань є їхнім ідеалом, у тому числі для Європи. Саме тому концепції Керенського в Білому домі швидше розглядатимуть прихильно. Зрештою, цей самий Кеннан, який у Державному департаменті США посідає посаду експерта в російських справах, застерігає американців від втручання в «сепаратистські конфлікти», що виникнуть після за нападу радянського режиму. «Американці, – заявляє Кеннан, – не повинні брати на себе відповідальності за визначену позицію з цього питання».

Чи українці це усвідомлюють? Так, і до того ж дуже чітко. Деякі настільки серйозно поставилися до флірту американців із Керенським, що впали в настрій, що майже межує з панікою. З'явилися й ті, хто припускає можливість збройного виступу (в Україні) проти американських військ, якби Вашингтон не визнав гасла про незалежність. Чи в таких умовах будь-яким союзником чи просто сусідом, із яким домовлено про взаємний нейтралітет, можна нехтувати?

Але як тут домовитися хоча б про такий нейтралітет? Прокляттям усіх політичних еміграцій є їхня розколотість. Думаю, що українці не образяться на мене, якщо я напишу, що розколотість української еміграції є ще більшою, ніж у інших середовищах. Не піддається сумніву, що ефективність їхніх дій і впливи на міжнародну думку були б значно більшими, коли б не боротьба партій

і фракцій, взаємне підставляння ніжок, руйнування сильніших осередків. Те ж саме можна сказати і про поляків. Саме через ці обставини переговори між нами мусять обмежуватися публіцистичними дискусіями. Ми не могли б сісти навколо круглого столу, навіть коли б стали партнерами. Бо круглого столу не має ані з того, ані з іншого боку. Є кільканадцять чи кількадесят столиків у кав'ярнях, біля яких сидять набундючені пани, котрі, повернувшись до всіх спинами і мішаючи ложечками гірку емігрантську каву, вдають, що роблять велику політику.

Сусідські комплекси й образи

Однак і в тих переговорах, які точаться, рідко коли обходиться без взаємного натискання наболілих мозолів. І важко подумати, щоб могло бути інакше, оскільки це явище виникло не вчора і не позавчора, а має свої корені глибоко в минулому. Кожен українець носить у собі задавнене почуття кривди, і цей сентимент систематично підкріплювався, з одного боку, через польську літературу й історію певного типу, а з іншого – через українських письменників та істориків. Серед поляків ширилося неучтво, цілковите незнання змін, що відбуваються тут же біля кордону. Український націоналізм цілеспрямовано відгороджувався від усього польського щільним муром принципової ворожості. Війна 1918–1919 років замість стати для польської сторони джерелом пояснень, чому до неї взагалі дійшло, ще більше поглибила спільно викопану прірву. Нарешті, з'явився міф темпераментної сили, що так багато злого наробив одним і іншим: в українців це «донцовщина», у нас – великодержавна фразеологія.

Чудове зерно, кинуте романтиками з «української школи», не знайшло в наступних поколіннях пильних і старанних садівників. Здорові тенденції, що коренилися в «bałagulstwie», зійшли нанівець. Як і мало бути в суспільстві поверхових зворушливців, українську проблему бачили передусім у її «мальовничості» і традиційних легендах і переказах. Ну, а як же інакше! Адже Хмельницький повстав проти Речі Посполитої, бо Чаплінський відібрав у нього «руду косу», а Богун, якби Олена Курцевичівна не задивилася на прекрасного гусара, уже б скликав своїх козаків і розніс Хмеля на копитах. А крім того: «Гей, ти, на швидкому коні», «Нема-бо ради для душі козачої», «Батьку Йосипе, на гармати веди!» і решта поетичного баласту, за межі якого не виходять. І аж потім здивування: «Як це, то ці русини вважають себе особливим народом,

а не “людом”, і вимагають незалежності?» Але ще й після 1920 року був час виправити помилки минулого. Був час, не було програми. Ані поганого, ані доброго. Наївність деяких людей справді була безмежною, але коли йдеться про відповідальних за долю великої держави політиків, наївність є гіршим гріхом, ніж погана воля.

Тому для колишнього багатолітнього прем'єра Речі Посполитої ще сьогодні, після дванадцяти років, український націоналізм впливає виключно з німецького натхнення. Це виглядає так, коли б пан доктор Складковський захотів лікувати хворого на туберкульоз шляхом вирізання апендикса. 1937 року в Луцьку відбувся процес за позовом Стронніцтва Народового проти тижневика «Волинь», який офіційно видавало приватне товариство, а фактично, що було «таємницею Полішинеля», ним заправляв воевода Юзефський. На слуханні дійшло до ганебного витягування праху Пілсудського. Згаданий уже мною ксьондз прелат Токажевський просто назвав воеводу зрадником ідеології Пілсудського. Голова суду поставив відповідне запитання Валерію Славекові¹, який виступав як свідок: «Маршал призначив Юзефського воеводою, маршал тримав його на Волині протягом усього часу», – лаконічно відказав Славек. Назавтра «*Kurier Wołyński*» назвав зрадником і його.

Але, в суті справи, про що йшлося всім цим захисникам польськості, «загроженої на Кресах»? Справді серйозною справою, в яку втрутився Юзефський, була лише ревіндикація. Але милі співвітчизники не могли вмістити у свої голови, що воевода розмовляє з українцями «по-руському» і охоче ходить до «рідної хати», де йому під акомпанемент бандури співають пісні про Байду Вишневецького. А той Байда... – уже саме ім'я вказує, що він різав поляків. І до того ж, чи не Юзефський просував на депутата Сейму Скрипника, який був ад'ютантом «цього Петлюри»?

Я тоді написав сатиричний віршик під заголовком «Плач польського патріота», який можна було опублікувати після внесення серйозних правок. Це було криве дзеркало, але в ньому було видно справжнє відображення дійсності:

¹ Валерій Славек (1879–1939) – польський незалежницький діяч, політик, полковник Польського війська, член ППС, член Центрального робітничого комітету, співзасновник бойової організації ППС та інших парамілітарних організацій у Галичині, офіцер польських легіонів, член Польської військової організації і Центрального національного комітету у Варшаві. Готував травневий переворот у армії, голова Безпартійного блоку співпраці з урядом Пілсудського (BBWR), посол до Сейму, голова посольської фракції BBWR, дворазовий прем'єр та маршалок Сейму.

*О, ти, польський народе,
чи ти знаєш, що робиться?!
Що вже тобі на шкоду
змовляються злочинці,
щоб у масонській сітці
заплутати твої залізничі,
заманити на бездоріжжя,
обманути й обдурити.*

*Бо продав тебе воевода
позавчора у місті Луцьку
євреям із довгими бородами.
Балакали ж бо не по-людському,
по-китайському, по-калмицькому,
перед тим, як укласти угоду,
рилися в довгих саквах
і нашіптували: «Кукараква!»*

*Кликали: «Ревідентор
пстрікунді памалваєм!»
А потім святу просфору
– так я принаймні бачив, –
Давали їсти євреям
і на всю країну
насилали єврейські чари...
– Що ж на це пан Складковський?*

*Я бачив тоді – рятуй Боже! –
як у масонському тлумі
з'явився був Вельзевул
із піною на рудому писку,
підскакував він до неба,
міцно обійнявши
зрадника Юзефського.
О, мій Небесний Королю!*

*Так жартома плюндрували
Католицьку цю польську землю.
Прийшла ж бо до них Астартта
із довгими цицьками,
на варті страшній стояв тут
сам Богдан Хмельницький,
Вони плювали й сміялися,
знещещували святість.*

*І знову пейсатий лайдак,
залізиши на стос газетний,
казав усім: «Вітерайда
Редінтах петервертер»,
що різун і Байда
зробили йому пропозицію...
Він цілу годину гавкав.
Та мало що я зрозумів.*

*Хоча і масонською мовою,
– нехай їх поб'ють громи! –
достатньо було й півслова,
щоб ясно собі зрозуміти,
що власність шляхти маєтної
і більше – маєтки польські
продали – чи ти сліпий? –
Петлюрі і Мазені.*

*О, пане генерале!
Чи чуєш, як тут блюзнірствують,
Хулять Бога і Польщу
і в їхніх диявольських кузнях
гавкають, мов шакали?!*

*...Допоки ще не запізно,
очисти Волинь від ганьби:
пришли нам Гауке-Новака!!!*

Патріотичний лямент було почуто. Юзефський виїхав до Лодзі, а в Луцьку посаду обійняв Гауке-Новак. Ревіндикація поширювалася, немов проказа. Усе частіше груди «захисників польськості» прикрашали золоті хрести заслуги.

Врецьона в цитованій вище статті написав, що українці морально не почувалися бунтівними громадянами. Спокійно обміркуймо цю заяву. Яким був фактичний стан? На території п'яти південно-східних воєводств українці становили більшість. Переважну – на Волині і в українській частині Полісся, рідше – на Підкарпатті. Більша рівновага була у Львівському й Тернопільському воєводствах, передусім завдяки більшому відсоткові міського населення. Ступінь національного усвідомлення – дуже нерівномірний: найвищий – у Галичині, найнижчий – на Поліссі. Безсумнівно, за умови мудрої – якщо хто бажає, спритної – політики впродовж двадцяти років можна було полонізувати частину польських і волинських селян. Але за двох принципових умов: по-перше, надсилаючи до адміністрації, шкіл, торгівлі елемент найбільш цінний, той, що

добре розуміє складність проблеми, а по-друге – систематично підвищуючи господарський рівень найвідсталіших регіонів Польщі «В». І те, й інше було в тодішніх умовах було мрією відрубаної голови. Стихійного українізаційного процесу «русинів» і «тутешніх» не зміг би стримати навіть Магомет.

Галицькі українці проголосили незалежність 1918 року, й дійшло до битви за Львів. Наддніпрянські українці також оголосили незалежність, дійшло до битви за Київ. І ті, й інші програли. Але незалежності не зреклися. Оскільки федеративна програма вичерпалася як унаслідок воєнних поразок, так і внаслідок цілковитої незрілості обох народів до реалізації цієї ідеї, Польська Річ Посполита мала вибрати один із трьох шляхів. Перший – оголошення широкої автономії при зрівнянні в правах місцевого польського й українського населення. У такому випадку моральний стан українців, котрі йшли б у підпілля й стріляли в поляків, був би зовсім інший. У цьому випадку – звісно, якби ми дотримувалися цієї автономії – боротьба проти Речі Посполитої була б стовідсотково прорадянською працею й мала б самовбивчий характер навіть із позицій соборної України.

На шлях, що веде у прямо протилежному напрямку, ми ступили б, якби біля керма держави назавжди стало Стронніцтво Народове. Цей шлях – програма Гертиха. Немає українців, є русини, яких потрібно відтяти від контакту зі Сходом, накинути їм латинську абетку, міцно пов'язати з польською культурою, поки вони нарешті не стануть дивитися на Варшаву так, як дивляться шотландці на Лондон або бретонці на Париж. Програма ця добра тим, що в разі її реалізації улагодила б справу раз і назавжди. Але погана тим, що її було б легше реалізувати на Місяці, ніж, скажімо, у Копичинцях.

Річ Посполита пішла третім шляхом, ім'я якому – цілковитий балаган. Ідейний, політичний, адміністративний. Від випадку до випадку, від задуму до задуму, від воеводи до воеводи. Кресову програму творили місцеві військові, комісари поліції, старости, а часто й просто начальники поліції й сержанти КОП. Пани у Варшаві час від часу прокидалися від луни пострілів у Грудку Ягеллонському¹ або від відблисків пожеж у польських маєтках під Львовом. Відома пацифікація, яку за двадцять років Славою по-версальському назвав «безкровною», прийшла тоді, коли тверезіша частина українського суспільства, налякана наслідками масової акції саботажу, почала кликати до спам'ятання. Справжню пацифікацію можна було провести без застосування драгунів, шляхом

¹ Тепер – місто Городок, районний центр Львівської області (прим. перекл.).

переговорів із українцями. Хотіли придушити підпілля, а зробили все, щоб набути для нього нових прихильників.

Плакатися над цим усім запізно. Але, однак, необхідно, бо якщо маємо дійти якогось порозуміння, то поляки мусять зрозуміти психічний стан протилежної сторони. Не може бути ефективного лікування травм, якщо немає знання їх причин.

Врецьона пише про «історичну відповідальність». Так, вона також існує. Ця історична відповідальність існує і діє також і в польсько-українській суперечці.

Ми виховалися на тому, що, як говорить поет, ягеллонська епоха була «золотим віком народного миру» Речі Посполитої; ми пишаємося справою унії, але з іншого боку барикад унію бачать як зловживання й шахрайство, межу незалежності й закриття шляхів гармонійного національного розвитку. Де є правда, хто має рацію? Як зазвичай буває, правда лежить посередині.

Велике Князівство Литовське не було цілісною національною державою. Швидко зрущувана династія об'єднала під своїм ковпаком, окрім історичної Литви, також сьогоднішні Білорусь і Україну, а також ряд земель, які рано стали жертвою імперіалістичної Москви і населення яких без решти було включено до складу російського народу. Коли за Ольгерда литовська держава майже сягала міських застав Москви, то вже за його правнуків не лише Козельськ, Сіверськ і Дорогобуж, а й навіть Смоленськ і трохи пізніше Полоцьк, опинилися під важкою рукою московських царів. Перемоги Баторія і Вази загальмували й відкинули цей похід знову на схід. Нереалізованість вчасної реконструкції держави Ягеллонів (бо з Гадячем спізнилися на добрі кількадесят років) спричиняє козацькі війни, Велику Руїну – і вислід історичної боротьби передрішено на користь Москви, котра саме перетворюється на Російську імперію.

Союз Князівства з Польщею мав чимало негативних сторін, про які тут не місце говорити докладно. Більшість українських істориків їх перебільшують, багато польських істориків грішать на зворотну тенденцію. Що справа є дуже складною й лише безсторонне ревізування історії могло б віддати Богові боже, а цісарю – цісареве; нехай засвідчить той факт, що найбільш зацікавлені – українці, білоруси, литовці – до сьогодні не можуть узгодити багато питань, приписуючи собі перші місця в концерті минулого й претендуючи на лівову частку історичного спадку. В одному вони згодні – у негативній оцінці трьохсотлітнього співжиття з Польщею. Спроби ретроспективної реконструкції історичних «ліній»

мають відносну цінність, бо ніколи не маємо всіх елементів. Українці у своїх роздумах, однак, люблять розмірковувати на ці теми й описувати, що б сталося, якби Україна не з'єдналася наприкінці XIV століття з Польщею. Якби... «Если б да кабы, да во рту росли грибы, и был бы то не рот, а целый огород!». Ну що ж, я відпущу віжки поетичної фантазії і проголошу, що, однак, у остаточному рахунку, результати не були найгіршими. Я не повторюватиму трюїзмів про культурну роль Польщі на сході. Цілковито її заперечувати можуть лише люди, про яких я вже сказав, що наболілі мозолі не дозволяють їм мислити спокійно. Мені йдеться про інше. Я висуну лише твердження, яке, зрештою, не є моїм винаходом, що етнографічна мапа на велетенській території між Бутом і Дінцем на сході і Даугавою на півночі виглядала б сьогодні цілком інакше, коли б не Городельська, а пізніше й Люблінська унія. Ризиковане твердження? Спробуємо його довести.

Завдяки шлюбу Ядвіги з Ягайлом було підтято корені тевтонської могутності. У світлі найновіших історичних досліджень виявляється, що ініціатива цього шлюбу йшла не лише від малопольських панів, як вважали досі, а й від литовських бояр, що, без сумніву, свідчить, що вони ясно усвідомлювали такі речі, в яких їй не розуміє жоден еміграційний «політик». Можна легко собі уявити, що б сталося, якби німці назавжди утримали Жмудь у своїх руках. Виникла б потужна тевтонська держава від Нотеці до Фінської затоки.

Від литовського народу залишилися б клапті. Білорусь опинилася б у німецько-московських лещатах уже у XV столітті і волею-неволею була б змушена сховатися у затінку Білокам'яної. Польща б упала до ролі васальної держави. Мазовія і Куявія були б під тевтонською шпорою. А Україна? Чи вона, залишена сама на себе, захистилася б від «півмісяця» з півдня і від Москви на півночі? Від московитів Велике Князівство саме захиститися не могло. Ані за Івана та Василів, ані за Романових. Були перемоги, як-от під Оршею, але впродовж заледве сторіччя земля за землею, місто за містом, мов достиглі груші, падали до підставленої шапки Мономаха. Лише Люблінська унія відвернула цей плін речей. Не помічали татарсько-турської небезпеки й руські князі, тоді ще не сплячені, і не лише не надали Польщі допомогу, коли вона намагалася утриматися в Кілії й Білгороді, а й чинно, зі зброєю в руках, протидіяли спробам порятунку генуезців у Криму. Татарського вампіра, який стільки крові висмоктав пізніше з українського народу, не було ліквідовано завчасно. Запорозька Січ – за всієї поваги до її

воєнних чеснот – уміла лише провокувати війни з Туреччиною у найменш відповідні хвилини. Українці можуть мені відповісти на це, що битву під Хотином – одну з найважливіших у історії Європи, хоч про неї й мовчать західні хроніки, – було виграно завдяки козацькій допомозі. Так, але чи виграв би її Конашевич без Ходкевича й Любомирського?

Миرون Кордуба колись висунув тезу про те, що українсько-російська й білорусько-російська етнографічна межа досить точно пролягають лінією кордону Речі Посполитої за Андрусівським миром, за що йому добре намилили голову інші українські історики. А все ж... Коли б не унія Князівства з Польщею, Москва увірвалася б на білоруські й українські землі значно раніше й мала б час зруйнувати більше, ніж спромоглася. І знову я чую відповідь: «Умів старий Хмель викинути ляхів із України, то дав би раду й москалям». Або: «Не вдалося Петербургу накинути всеросійського штамп у XIX столітті, коли росіяни могли культурно імпонувати багатьом українцям, то тим більш не дали б ради в попередніх століттях». Отже, Москва б прив'язувала куди спритніше й ефективніше, ніж це робили поляки. Вона б не мала проти себе Константинопольського патріарха й Оттоманської Порти, а також тягарів у вигляді єзуїтів і євреїв. Брала б місто за містом, повіт за повітом. А опір місцевого населення... Згадаймо долю Твері, Великого Новгороду, Пскова.

Навіщо всі ці роздуми? Бо йшлося про історичну відповідальність. Ось так! – Польща зробила багато помилок і навіть гріхів. Але не впадаймо в загальне перебільшення і не міряймо ті часи сьогоднішньою міркою. Колись я вже пропонував порівняти поведінку поляків на Україні – в скількох же випадках це колонізовані русини! – із поведінкою англійців в Ірландії, німців у Західній Слов'янщині й Пруссії, французів у Каталонії, куди вони прийшли як союзники, угорців у Словаччині... Ми ще й не виглядатимемо погано!

Гріхи гріхами, але трьохсотрічний контакт із західною культурою, котра йшла, щоправда, не лише через Польщу, але головню через неї і з неї, – то також неабияк. Бо – як справедливо зазначив у своєму нарисі української літератури Богдан Лепкий – Україна давала Польщі великі багатства і людей, а Польща давала Україні ідеї.

Але, на жаль, історія обох народів писалася в час, коли над Україною і Польщею висіла довга чорна ніч неволі. Це не найкраща атмосфера для безсторонніх досліджень і безпристрасних формулювань. І ось таким чином для нас провідником одвічним полем

бою став роман «Вогнем і мечем», а для них – створений трагічним хохлом «Тарас Бульба».

Отже, у них виник комплекс кривди, а в нас – комплекс панського здивування, що хтось, хто отримував майже самі лише «блага», наслідуються висувати претензії. Навчання історії в школі цього комплексу не пом'якшувало, хоча в деяких підручниках причини козацьких повстань було представлено досить правильно. Але більшість молоді відсувала історію подалі, а на уяву діяли Сенкевич, Малачевський, Коссак-Шуцка. Інтелекція обох суспільств, по суті, не контактувала між собою. На Волині польські міські середовища жили в щільно відгороджених гетто, на що не могла вплинути ініціатива нечисленних індивідів. А жили ж одні від інших на відстані простягнутої руки. Зустрілися на тій же відстані у роки війни, але тоді в цих руках були ножі і гвинтівки.

Відчуття кривди і роздратована національна амбіція. Пересічний українець не читав сходознавчих журналів та книжок таких істориків, як Бобжинський чи Конопчинський. Натомість у кожному вуличному кіоску він знаходив «*Ilustrowany Kurier Codzienny*» і «*Słowo Lwowskie*», а в них статті, які вже самими заголовками зачіпали його національну гордість, принижували й пробуджували ненависть. Цензура дбала про правильний тон преси щодо Німеччини, бо ми мали пакт про ненапад. Але жоден цензор не поклав край диким антиукраїнським вчинкам, які систематично здійснював хоча б «Ікас», жоден прокурор не опротестував щоденне випробування гідності тих, від яких вимагалось бути лояльними громадянами Речі Посполитої. А ненависть, що зростала роками, крапля за краплею просочувалася від найраніших років і звикла розряджатися таким чином, як це мало місце під час війни.

Звідси комплекси й образи. Брак власної державності, запізнення в культурних досягненнях щодо інших народів, за одночасного відчуття власної гідності й великих можливостей у сприятливіших умовах, мусили збуджувати уяву й підштовхувати до того, щоб виставляти своїх предків кращими, ніж вони були в минулому. Суспільства, що занадто довго живуть у стані притлумленого гніву, добре знають ці феномени. Отже, у пропагандистських брошурах, призначених для закордону, писалося, що Шевченко є першим поетом Слов'янщини, що чумаки являли собою потужну організацію на кшталт балтійської Ганзеї. Явище психологічно добре зрозуміле, а його наслідки, напевно, негативні.

Нарешті, підозрливість. Коли тебе кілька сотень років постійно супроводжують поразки, коли ти багато разів виходиш у поле, тоді інстинктивна недовіра слабшого досягає ступеня хворобливої напруженості, перероджується у крайню підозрливість. Звідси, за всієї чуйності до кожного доброго слова чи дружнього жесту, українці інстинктивно оточують себе частоколом недовіри: «А раптом це підступ, а раптом нас знов обмануть». Саме тому, коли з польського боку з'являється спроба лояльно домовитися, першою реакцією є така: «Ого, хочуть нас задобрити, одержати у свої руки, використати і залишити в дурнях». Знов-таки, реакція психологічно обґрунтована, хоч інколи вона просто дратує. Купка росіян в Мадриді влаштувала в роковини латинської трагедії панахиду за «польських воїнів, убитих більшовиками в Катині». Відправляв месу грузинський священник, виголосив прекрасний пропольський виступ. На месі були представники польської колонії на чолі з послом Речі Посполитої. Адже бойкотувати службу, яка не мала жодної політичної промови, було б звичайною непристойністю. А все ж одразу підозра: поляки в'яжуться з москалями. А оскільки відомо, що росіяни зі шкіри пнуться, щоб не допустити виникнення української передачі з мадридської радіостанції, звучить подальше припущення: «Труднощі, які ми маємо з передачею, є заслугою спільної польсько-російської акції». У дійсності було якраз навпаки, і поляки повели себе в цій справі з цілковитою лояльністю щодо українців. Але були на службі і цього вистачило.

Народ, що від віків бореться за своє незалежне життя, ба більше, за право на власну культуру, ба навіть на назву, мусить впадати в патріотичну екзальтацію. Полякові найлегше зрозуміти це, бо ми також маємо схильність до затискання педалей, биття в бубни й сурмлення в усі можливі труби. Схильність до ласкавої сльози й патетичної фрази. Ця українська «напруженість», що аж дзвенить у літературі й публіцистиці, теж значною мірою ускладнює зближення й порозуміння, оскільки загальмовує самокритику. І це при тому, що українці є народом із дуже живим почуттям гумору. Але трапляються ситуації, коли навіть гумор підводить.

Іншу небезпечну ознаку в політичних діях – також не чужо полякам – являє легкість перекидання з одного настрою в інший, із одних крайнощів у інші, зазвичай ще більші. Безперервне коливання між нічим не виправданим оптимізмом і найчорнішим песимізмом. «Україну визнано Організацією Об'єднаних Націй як

незалежну державу з власним закордонним представництвом – гаразд, по-нашому, тепер лише треба дочекатися, коли помре Сталін». Американська «преса пише про відділи “упівців”, котрі про-риваються до Баварії, – чудово, про нас знає весь світ». Американська преса виловлює кожну сенсацію, а на наступний день забуває про неї. Емігрантам, котрі мріють про швидке повернення на батьківщину, занадто закрутилося в голові, отже, тим сильнішим є їхнє розчарування. І ось вони вже говорять про антиамериканський партизанський рух, коли США дістанеться України.

Це був би найкращий час, щоб поляки зрозуміли, що українці є окремим народом із таким же правом на самостійність, як і будь-який інший. Що ряд негативних рис, які нас вражають або болісно про себе нагадують, є наслідком трагічної історії і ненормального розвитку національної культури, постійно загроженої через несприятливі обставини. Врешті, що поганий є той патріот, який відмовляє в праві на такі ж патріотичні почуття сусідові, нехай він навіть сотню разів із ним бився. А передусім слід покінчити із фальшивою ясновельможністю, що не бачить у інших народах нічого вартісного лише через те, що вони відіграли меншу роль в історії або не мають Коперніка і Шопена. Бо справжню «державу» засновано на спокійній свідомості власних достоїнств, а не на смішній писі та зневажливій погорді. Такі почуття відзначають лише «нуворішів».

Українцям же також було б корисно провести бодай часткову ревізію своїх поглядів на давню Річ Посполиту, а на міжвоєнне двадцятиліття поглянути також і з польського боку. Я тут не збираюся комусь відпускати гріхи чи когось виправдовувати, я хочу просто по-людському дійти до роз'яснення кожного явища. Поляки теж упродовж понад сотні років перебували в ненормальній ситуації, але вони не відсажуються з такою легкістю від тягарів, які є наслідком цих подій. Українці добре знають, чим є російська система, особливо у радянському «виправленому» виданні. Із німецькими системами вони також мали нагоду ознайомитися. Проте я, мабуть, маю право після висловлення стількох гірких слів на адресу своєї вітчизни підкреслити факт, що антиукраїнські ексцеси були наслідком адміністративного й політичного беззавдання, а не напруженої й послідовної системи, а це свідчить, що – дякувати Господу – ми «не доросли» ані до московської тиранії, ані до холодної тевтонської жорстокості.

Отже, подивімося собі в очі й обопільно визнаймо, що ані одні не є лише «різунами», як цього хоче пан Заглоба, котрому більшо

заслонило реальність, ані інші не є лише «лядськими загарбниками», як того хоче не менш сліпий український Заглобенко чи Заглоб'юк.

Галичина чи Східна Малопольща?

Раніше були горішки, а тепер ми дісталися до справжнього горіха. То Галичина чи Східна Малопольща? Читач уже, напевно, зауважив, що я в цій статті постійно вживаю назву «Червенська земля». Таким чином, я не зачіпаю національні почуття жодної зі сторін і залишаюся у згоді з історією, оскільки визначення «червоні хорвати», «червенські міста», «Червона Русь» мають неабияку, бо ж тисячолітню, історію.

Я не вдаватимуся в академічні роздуми, що то були за «хорвати» чи хто мешкав на цих землях у часі, коли, як писав Нестор, князь Володимир «зібрався на ляхів». На початку нашої історії червенські міста кількаразово переходили з рук до рук, однак фактом є те, що вже від другої половини XI століття тут існували незалежні руські князівства. Владу польської держави було тут встановлено лише у XIV столітті. У середньовіччі етнографічна межа між поляками й українцями більш-менш відповідала лінії Вепшу в його верхній і середній течіях і далі на південь – до Віслоку. Люблін і Сандомеж були тоді майже прикордонними містами.

Від Великого Казимира починається інтенсивна колонізація Червенської землі, а трохи пізніше й Поділля, Волині та Київщини. Вона логічно освоювала життєвий простір, завдяки чому відсоток поляків, наприклад на східній Волині, на Житомирщині і Заславщині, був вище, ніж у надбужанських повітах. Але цей процес, спонтанний, неконтрольований державою і безсистемний, приносив багато несподіванок. Полонізувалися княжі, боярські й дворянські роди, натомість міщанин, а особливо селянин, зберігав свою мову й релігію. З іншого боку, польський колоніст з легкістю русився, якщо він був нешляхетського походження. Так тривало аж до наших часів, хоча суспільне обличчя процесу виглядало вже цілком інакше. Недалеко від правди був той, хто сказав, що польсько-українська етнографічна межа проходить через подружнє ліжко. Не один поляк, який би кинувся видряпувати очі, коли б йому сказали, що має українське походження, мав виразно українське прізвище. А в деяких щирих українців їхні прізвища виразно вказували на походження мазурське. Нарешті, єдине у своєму роді явище – двомовні і двообрядні сім'ї, розходження національних доріг дітей одного подружжя – Шептицькі, Антоновичі, Седлецькі,

Токажевські. Але тоді, коли протягом століть польська стихія на Червенській землі, Холмщині й Підляшші міцніла, історичні катастрофи спричиняли її повсюдне скорочення на більш висунутих на схід територіях. Перший удар прийшов разом із козацькими війнами, другий – у час поділів. Листопадовий і січневий зриви спричинили нові пробоїни. Там і там залишки маєтної шляхти обселянювалися та переходили на православ'я, а в періоді «хлопоманства» виникло явище реукраїнізації багатьох сімей, полонізованих за покоління до того. Незважаючи на це, ще в рік більшовицької революції польська меншина на схід від Збруча налічувала близько мільйона осіб, а її суспільна й культурна роль неспівмірно перевищувала її чисельність. Не вдаючись нині в подальші роздуми, слід констатувати, що присутність цих поляків на Правобережній Україні виникла завдяки методам, дуже відмінним від застосовуваних німцями щодо слов'ян або росіянами щодо їхніх етнічних меншин.

Якби 1920 року Росія зазнала тотальної поразки й відбулося розмежування самостійної України з Польщею на підставі Варшавської угоди, то хто знає, чи з плином часу не дійшло б до найменш часткового обміну населенням, що – взявши за засновок, що за Збруч виїхало б стільки ж українців, скільки б прибуло поляків із Поділля й Наддніпрянщини, – дало б польській стихії в Червенській землі виразну перевагу й дуже зміцнило б її на Волині. Події розвинулися інакше – виник типово радянський трагіфарс із автономною територією навколо Мархлевська¹, а Друга світова війна зробила руйнівну справу і поміж Збручем та Сяном. Щоб у цьому періоді не забракло була жодної темної фарби, комуністи знищили українську стихію на Холмщині, Лемковині і в надсянських повітах. Ми сидимо в одному мішку: вони зі своєю тридцятирічною незалежністю, ми – із семирічною.

Уточнімо обидві крайні точки зору. Українці кажуть: «Галицька земля з давніх-давен є нашою, ми втратили її на користь Польщі, але ніколи від неї не відмовлялися. Мала місце польська окупація, потім австрійська, знову польська і, врешті, радянська. Але обличчя цієї землі, незважаючи на полонізацію й оволодіння багатьма містами польським прийшлим населенням, залишилося українським. Ми маємо в ім'я добросусідських відносин погодитися на

¹ Мається на увазі створення в межах УРСР Польського національного району ім. Юліана Мархлевського із центром у Мархлевську (тепер – смт Довбиш Баранівського району Житомирської області), що існував у 1927–1935 роках (прим. перекл.).

нинішній кордон, і це вже буде самопожертвою з нашого боку, бо ми, таким чином, втрачаємо Холм, Грубешів, Ярослав і Перемишль. Але це – максимум, на який ми можемо погодитися. І коли мова про це, то всі посилення на розумні компроміси є марними».

Поляки відповідають: «Східна Малопольща від початків була нашою. Ми втратили її за перших П'ястів, ми повернули її за останнього. Із того часу вона безперервно належала нам, навіть тоді, коли ми опинилися під австрійською владою. Львів є польським. Ми піднесли його з руїн у XIV столітті, і він став найбільш вірним містом Речі Посполитої. Наші історичні й моральні права безсумнівні. Те, що нас на цих землях частково винищено, а решту виселено силою, нічого не вирішує. Навпаки, за цю кривду ми можемо вимагати сатисфакції. Нарешті, ми не можемо відмовитися від спільного кордону з Румунією. Non possumus!¹».

Перш ніж я подам свою особисту точку зору – а я одразу ж заявляю, що жодна з цих крайніх позицій мені не імпонує, – слід піддати невеликій перевірці історичні, етнографічні та моральні аргументи, які висувають обидва боки конфлікту.

Що одразу вражає в усіх подібних дискусіях, то це факт, що завжди добираються найзручніші для себе аргументи. Одного разу висувається історичний принцип, іншим разом – етнографічний. Вони збігаються між собою лише у виняткових випадках. Але історія й політика – це не картярська гра, у якій обирають то черви, то піки, бо такі карти трапилися гравцеві. Виключне й беззаперечне право на якусь землю має місце лише тоді, коли на нашу користь діють усі аргументи. Коли ні – слід думати про компроміс. Очевидно, існує ще одна правда. Правда сильнішого на конкретний історичний момент, правда доконаних фактів. Але і українцям, і полякам не варто вдаватися до таких аргументів.

Поляків на схід від Сяну немає, а коли вони і є, то це лише мізерні латки. Це – доконаний факт. Я вже колись писав, що не відомо, чи виникнуть інші доконані факти, чи в роки остаточного вирішення це ж саме чекатиме на українців. Бо ж може дійти до переселень і депортацій у масштабах, яких людство ще не бачило. Уже сьогодні Львів є містом більш російським, ніж українським, він є більше «Львов», ніж «Львів». Отже, слід констатувати, що усунення поляків із цієї землі із правового й морального боку слід оцінювати так само, як і ідентичне усунення українців із Холмщини

¹ Неможливо (лат.) (прим. перекл.).

та Лемковини. І коли країні націоналісти з обох боків барикади сумують за чітким кордоном, хоч і не можуть погодитися щодо нього, я наполегливо обстоюватиму твердження, за яким досягнення справжнього історичного порозуміння буде можливим лише тоді, коли dokonані факти буде перекреслено, заподіяні кривди виправлено, а скоєні злочини спокутувано.

Якщо хочеться застосувати принцип чіткого етнографічного кордону щодо національно змішаної території, то єдиним правильним розв'язком може бути переселення населення. Порахувати, скільки є одних, скільки інших, і пропорційно розділити спірні землі. Кожен, хто хоч трохи знається на міжнаціональних взаєминах у Червенській землі в момент вибуху минулої війни, скаже мені, що в такому разі кордон би не проходив річкою Сян. Визначаючи межі національної території, українці роблять це у відповідності до найбільшого засягу свого розселення у середньовіччі. Вони прагнуть неподільного суверенітету і не хочуть мати польське громадянство. Чудово, але поляки також мають право не бажати для себе українського громадянства, яке їм пропонує Євген Врецьона (не знаю, чи цю його пропозицію підтримала б більша кількість його співвітчизників-емігрантів).

Отже, якщо етнографічне право – то для всіх, якщо чіткі кордони – то визначені пропорційно – очевидно, відповідно до стану справ 1939 року, бо депортовані захочуть повернутися і також слід вислухати голос померлих і загиблих з обох сторін.

Суперечка за Червенську землю не є єдиною прикордонною суперечкою ані для нас, ані для українців. Які історичні права мають українці на Бессарабії та Буковині? Менші, ніж русини. Етнографічно вони є виправданими лише щодо частини цих територій, але тоді й Румунія може висувати претензії до частини Придністров'я. Які історичні права має Україна на Кубань? Ніяких, якщо не викликати з глибин історії привид Тмутараканського князівства, тобто сьогоденішнього Темрюка й Тамані. Щоправда, на північну Кубань ніхто не може заявляти історичних прав, бо небіжчики-ногайці вже нічого не зможуть сказати. Але що з південною Кубанню, із басейном річки Урупи, Білої та Лаби, із Армавірком, Майкопом і Нефтегорськом? Нарешті, що зі Ставропольськими узгір'ями, де ще не так давно проживали кабардинці? Чи кавказькі горці не можуть висунути вимогу повернути їм їхні відвічні землі, на які перший український колоніст прибув ледве кількадесят років тому? Я пам'ятаю гострі суперечки на цю тему між кавказцями

та українцями у варшавського клубі «Прометей». На ці землі українці не мають жодних історичних і моральних прав, оскільки їхня поява там була результатом політики російського імперіалізму. Натомість мають етнографічні права. Чи й тут не слід би було досягти розумного компромісу?

«Українське слово» іронічно написало мені, що замість журитися проблемою Майкопу та кримського Джанкою, слід би було подумати про Щецин і Вроцлав. Українські публіцисти не вперше тут обвинувачують нас у лицемірстві, вказуючи на нібито розбіжні позиції у справі Червенської землі та Помор'я із Силезією. По суті справи, позиції тут є цілком різними, бо й ці питання нічого спільного між собою не мають. До війни жоден поляк зі здоровим глуздом не заявляв претензій на кордон на Одері й Нисі. Ми могли вказувати на цілковиту штучність ситуації Гданська, згадували про Опольську Силезію, Варму й пруське Поозер'я, але ані про що більше.

Війна й німецька окупація змінили все. Німеччина довела світові, і нині підтверджує це на кожному кроці, що доки ті дві руки, які вона глибоко запустила у криваві нутрощі Слов'янщини, не буде назавжди відсічено, вона не позбудеться своїх мрій про «Drang nach Osten». А це мрії не лише про мазовецький пісочок та і люблінські лікувальні грязі, а й про херсонський чорнозем, криворізьку сталь і донецьке вугілля. Несправедливістю було б виставляти сьогоднішній Німеччині важкий рахунок за Генріха Лева, Альбрехта Ведмедя і тевтонських рицарів, коли б не факт, що не лише у Варшаві, Освенцимі й Майданеку, а й у Києві, Полтаві, Маріуполі вони виявили, що цілком визнають цей рахунок і беруть за нього цілковиту відповідальність. Якщо хтось не хоче зректися розбійницьких сторінок своєї національної історії, то цю її частину живцем виривають із його власної території¹. Етнографічних прав на Вроцлав і Щецин Польща не мала, історичні права підпали під термін давності, але самі німці відновили їх. А права моральні виписано димами крематоріїв на нешвидкому, але справедливому небі. І тому не слід порівнювати Вроцлав зі Львовом, так само як Щецин і Гданськ із Вільнюсом.

¹ Погоджуючись із автором щодо суті справи, ми вважаємо його обґрунтування права Польщі на Повернені землі занадто емоційним і передусім завузьким. Не можна дивитися на цю справу без охоплення всієї Європи як цілості, без бачення її відродження й упорядкування. Ми вже казали про це в Берліні восени минулого року (Kultura. – № 47) і повернемося до цієї проблеми в найближчому майбутньому (прим. редакції «Kultury»).

Додам тут ще одне зауваження. Незалежно від того, як буде вирішено суперечку про Червенську землю, в інтересах українського народу, в інтересах усієї Центрально-Східної Європи лежить збереження кордону на Одері як найкращої гарантії того, що старий прусько-тевтонський дух із часом буде послаблено й цілковито ліквідовано. Тому дуже дивно виглядають ті українці, які з неприхованим задоволенням пророкують швидкий німецький марш на Бреслау, Штеттін і Данциг. Так само дивно, як поляки, які були б раді вічно бачити російських генерал-губернаторів у Києві й Одесі.

Повертаймося до принципової справи. Слід дещо конкретизувати. Знаю, що в мій бік полетять громи з обох боків, як це завжди буває, коли якийсь божевільний уперто сідає на барикаду верхи. Бо що ж то в біса за приятель України, що не погоджується на кордон по Сяну, і що ж то за поляк, котрий не вимагає кордону по Збручу? Історично, етнографічно й культурно Червенська земля не є ані виключно українською, ані виключно польською. Натомість є землею спільною, зі спільними цивілізаційними й культурними досягненнями, що перехрещувалися, зі спільною шестисотрічною історією. Століттями львівський латинський кафедральний собор і каплиця Боїмів, Святий Юр і волоська церква стоять поряд і мають так стояти і в майбутніх століттях. Польські й українські могили перемішано на цвинтарях, і нехай ніхто не намагатиметься відокремити одні від інших навіть умовним кордоном. Можна перебити одне одного, якщо цього хочемо. Можна розрізати цю криваву, справді червону, землю надвое, можна знову поставити професорські підписи під негідним європейця і християнина гаслом «Ми або вони». Можна вбити залізні стовпи на Збручі чи на Сяні, можна вигнати зі своїх кордонів тих або інших. Побачимо, чи збагатіють завдяки цьому людські душі й серця. І ті, й інші нагрішили надміру, і ті, й інші сьогодні також надміру страждають. Але коли це страждання має бути справжньою покутою, то до нього мусять приєднатися творча історична думка й глибоке моральне почуття, що зробить так, щоб те, що досі було каменем образи, яблуком розбрату й заохоти до братовбивства, стало вогнищем примирення, співпраці й спільного володіння однією вітчизною.

Отже, не конфлікт двох крайніх позицій, не прикордонний компроміс, не переселення населення, не dokonані факти, що завтра їх може змінити супротивник або третя сторона, і не нова різанина, яка б неминуче супроводжувала такі рішення. Нарешті,

тут ідеться не лише про Львів і не про те, чи в Гусятині й Терехові майорітиме біло-червоний чи синьо-жовтий стяг. Конвульсії, що струшують світ, штовхають його до великого конфлікту, із якого виникне щось цілковито нове, не таке, як було доти. Для двох емігрантів, що погрожують одне одному кулаками десь на паризькому чи манчестерському бруці, питання про те, чи його рідне передмістя зватиметься «Lewandówka» чи «Левандівка», можливо, є найважливішим. Але в центрах, у яких вирішують долю людства, такі позиції не знайдуть підтримки. Лише сліпий може тішити себе ілюзією, що у Вашингтоні чи Лондоні завдадуть собі праці зрозуміти аргументи народів, акції яких на політичній біржі майже не котуються або котуються занадто низько, щоб піклуватися про національні інтереси одного повіту чи села. Українці скаржаться на підтримку американцями Керенського. Проте Керенський має концепцію – із нашої точки зору вона є поганою, шкідливою, ворожою нам – але він її має, до того ж концепцію такого масштабу, до якого американці призвичаїлися. Українці протиставляють цій концепції власну незалежність, а разом із нею й низку прикордонних суперечок. Такі ж тягарі волочаться прив'язаними до ніг жорнами за кожною еміграцією із Центрально-Східної Європи. Україна не хоче федеративного союзу з Росією, бо боїться його – і це правильно. Але великим концепціям слід протиставляти концепції принаймні наближеного до них масштабу, бо до зворушливих скарг двох розсварених громадян із Левандівки ніхто не дослухатиметься. Якщо прикордонні суперечки перешкоджають зацікавленим народам узгоджувати їхню політичну діяльність, то слід попередньо ліквідувати ці суперечки на шляху, що веде до великої федеративної програми не під керівництвом Росії, а без неї й поза нею.

Розраховувати на те, що вітри, котрі дмуть у Сполучених Штатах, самі собою змінять напрям, або що Вашингтон під впливом польської чи української пропаганди реалізуватиме послідовну програму розколювання Росії, мабуть, не слід. Однак, коли б дійшло до порозуміння хоча б кількох народів, перш за все до угоди польсько-української, тоді б шанси на зацікавленість американців іншою, не російською федеративною концепцією, вирости б незмірно. Одна лише Україна, як і одна лише Польща, Румунія чи Угорщина, для вашингтонських бізнесменів не є ніяким контрагентом, особливо коли порівнювати їх із Росією. Минули часи, коли можна було бігати степом із кількома тачанками й двомастами вершниками. Так само минули часи після версальської «балканізації»

Європи. У відповідний момент може відродитися ще численніша і сильніша УПА, ніж це було за попередньої війни, вона може здійснити ще сміливіші операції, може навіть із козацьким запалом стріляти в американців, якщо вони взагалі з'являться на цих територіях. Але це не замінить політичної концепції, яка була б до смаку в Сполучених Штатах.

Народи, які не мали держави так довго, як українці, відчувають інстинктивний страх і нехіль до задумів федералізації. Це зрозуміло. Тим, хто вже мав суверенітет і державу, на такі концепції погодитися легше. Крім того, тут діє традиційна підозріливість народу, який так часто обманювали й розчаровували. Але Україна як член федерації, що охопила б усі країни Центрально-Східної Європи, не має жити настільки далекоюсяжні побоювання. Її людський і економічний потенціал, який є недостатнім у порівнянні з Росією, у такій ситуації був би достатньо високий для того, щоб вона могла почуватися впевнено. Без сумніву, більш певно, ніж наодинці навіть із найдемократичнішою Росією.

Але жодна федерація не здатна автоматично виключити необхідність певного розмежування, бо ж навіть національна, компактна держава повинна мати якийсь адміністративний поділ. Червенська земля як проміжна територія повинна отримати свій власний статут на підставі цілковитої рівноправності населення та збереження однакових форм союзу між Варшавою і Києвом. Тоді вона мала б усі шанси стати мостом між двома народами, їхньою цивілізацією і культурою, замість, як ми це бачили за останніх часів, проваллям. Нехай на розі «батарської» вулиці висітимуть поряд – а не, боронь Боже, одна під іншою! – дві таблички – «Łuczakowska» і «Личаківська». А на Гетьманських Валах можна б було одночасно поставити пам'ятники, наприклад гетьманові Мазепі й королеві Лещинському. Нехай вони й у бронзі змовляються проти Москви. Або навіть пам'ятники Жолкевському і Хмельницькому. Бо ж були вони разом під Цецорою!

Як цей статут мав би бути оформлений юридично, я не гадаю. Для того й існують фахівці – правники, соціологи, економісти – саме їм має належати останнє слово. У кожному разі, у шкільній справі, судах і адміністрації тут би панувала двомовність, так само як двомовним було Велике Князівство Литовське, а нині таким є Королівство Бельгія.

Але сама згода з думкою про настільки «революційне» розв'язання конфлікту вимагало б і від нас, і від українців, справді героїчних зусиль. Слід було б стати над усіма упередженнями, образами

й комплексами, відмовитися від націоналістичної пихи й забути про історичні ремінісценції, що нас розділяють. Я так багато писав про психологічне підґрунтя явища саме для того, щоб дістатися самісіньких джерел хвороби. Однак існує ще одна болюча справа, котрої ми досі ледь торкнулися, але етично вона є найважливішою. Справа, яка нас так часто розділяла в минулому і ще більше поділила тепер. Свіжо розлита кров...

«У куряві братньої крові...»

У дискусії, що нещодавно точилася і підсумок якої я дав у перших частинах цієї статті, найвиразніше окреслили свої позиції по відношенню до трагічних подій в 1939–1945 роках з польського боку Єнджей Гертих, а з українського – Євген Врецьона. Перший із них усю провину покладає на українців, а другий вказує на хронологію подій.

Позиція Гертиха є неприйнятною, оскільки він пише так, ніби різанина не була взаємною. У такий самий спосіб у різних ситуаціях і в різний час висловлювалися Тадеуш Піщковський, Войцех Васютинський і Владислав Студницький. А все ж провина є обопільною, і ми ані на крок не зрушимо цю справу, якщо заперечуватимемо сумну правду.

Гертих підкреслює, що поляки не відплатили Німеччині за Освенцим і Майданек загальною різаниною цивільного населення. Цей аргумент також є неприйнятним. Бо ж обставини були зовсім іншими. Аналогія була б повною, якби Силезія і Помор'я під час війни опинилися під радянською окупацією і там водночас діяли німецькі й польські партизани. Чи і в такому випадку не дійшло б до взаємної різанини населення?

Я часто зустрічався з твердженням українців про те, що боротьбу, а потім і різанину, було породжено радянською провокацією. Група радянських парашутистів з'являлася в українському селі й «наводила лад», вдаючи із себе поляків, або вирізала польське населення, вдаючи українців. Врецьона ж знову віддає першість та ініціативу польській стороні. Бо «перед Яновою Долиною була Дермань», а раніше також «загальний терор поляків проти українців на територіях, окупованих німцями до 1941 року». Отже, йдеться про хронологію: хто почав першим? Якби ми хотіли встановити чітку хронологію, ми б мали глибоко зануритися в історію. Натомість хронологія минулої війни розпочинається подіями вересня 1939 року. Якщо насіння майбутньої різанини засівалося

протягом міжвоєнного двадцятиліття, то вже під час вересневої кампанії ми зібрали перший урожай цього «збіжжя». У відповідь на українську диверсію на Самбірщині й Дрогобиччині, жертвами якої були передусім мародери із розбитих військових формувань, поляки спалили кілька сіл, у тому числі, можливо, і передмістя Миколаєва. Мали місце численні збройні напади на будинки поляків-землевласників. Під Сокалем було впень вирізано табір біженців. На Волині вбито багато поселенців разом із сім'ями. Із польського боку також дійшло до безглузких жорстокостей. Ось один із прикладів. Офіцер, що їхав мотоциклом, дорогою побачив на жердині загорожі настромлену відрубану голову в капітанській конфедератці, увійшов до першої-ліпшої хати і кинув гранату з відірваною чекою на стіл, за яким сиділа українська сім'я. Так усе починалося.

Я пройшов вересневу кампанію у формуванні, що до кінця зберегло порядок і було утримуване залізною рукою командирів. Виключно завдяки цьому в кількох селах не дійшло до кривавих репресій. Солдати мого ескадрону (родом із Познані), заходячи до хат і просячи продати їжу, не знали про кривди, які свого часу було заподіяно мешканцям цього села. Знали лише, що «немає яєць», «нема масла», «нема молока», хоча село було доволі заможним і ця заможність постійно впадала у вічі. Як би в такому випадку повелися німці або совети? Але був виразний наказ добре ставитися до населення і солдати, зціпивши зуби, виходили з хат ні з чим. Лише мої звертання українською мовою дали плоди. Одрразу ж з'являлися яйця, масло і молоко.

А після поразки у вересневій кампанії шаленіли емоції. Присутність українців у числі в'язничної сторожі в Пав'яку, допоміжна українська служба у збройній охороні підприємств в Стальовій Волі, інші прояви колаборації з Німеччиною на території Генерал-губернаторства – всього цього у поєднанні із перебільшеними повідомленнями про поведінку українців під час вересневої кампанії було досить, щоб роздмухати ненависть, жертвами якої стали, як про це правдиво повідомляє Врецьона, багато українських діячів на Холмщині.

У таких умовах обопільна різанина у загальному масштабі була вже лише питанням часу. За іншої нагоди я цитував слова митрополита Шептицького, який, закликаючи припинити братовбивчу боротьбу, казав: «Коли джунглі палають, тварини не гризуться». Тварини – але не люди!.. Сором сказати, але порівняно спокійно

було доти, доки у Львові і на Волині заправляло НКВС. І провина лежить не лише на простих громадянах, а й на їхніх лідерах. Я знаю польку, чоловіка якої на її очах убили селяни десь під Ковелем. Досі ще, після стількох років, вона впадає мало не в істерію, коли чує українське ім'я. Але від політиків можна вимагати, щоб вони не керувалися виключно емоціями. Я заздалегідь приймаю, що й за найбільших зусиль із боку політичних осередків усе одно б дійшло до кровопролиття. Але напевно вже не в таких масштабах. Ну, що ж... У Парижі чи, пізніше, у Лондоні про запобігання трагедії, що наближалася, не думали: мали ж бо важливіші справи. Важливішою була боротьба з тінню Пілсудського, зміна національного гімну, що полягала в заміні слів «Марш-марш, Домбровський» на «Марш-марш, Сікорський», суперечки про конституцію й повноваження президента. Додався автоматизм політичного мислення. То навіщо розпочинати якісь переговори з українцями, навіщо шукати можливостей домовитися, коли й без того все йде, немов по маслу? Маємо пакт із Великобританією, є союзниками Франції, уклали угоду з товаришем Майським. «Доню, доню, що ж ти хочеш?». Нечисленні справедливі очікування й ініціативи презирливо відкидали. У «Спогадах українофіла», що кілька років тому друкувалися в «Wiadomościach», я розповів про цілком опереткову історію з листівками, замовленими в мене відомою «Регіною». Ішлося про звернення до населення окупованих Советами територій, що закликала поляків і українців до згоди і взаємодії. Поспішали дуже, бо мали скидати ці листівки з літаків. Друкувалися вони аж до дня евакуації з Лібурна. Чи продовжували друкуватися в Англії, я не знаю, оскільки, завдяки пильності іспанської Guardia Civil, що патрулювала шосе між Фігуерас і Героною, я не побачив краєвиди воєнного Лондона.

Ефективно протидіяти можна, лише завчасно приготувавшись. Коли річка вже вийшла з берегів, її не зупинить жодна пожежна команда. Навесні 1943 року я говорив про ці справи з молодим соціалістом, якого направили з краю до Лондона, але який, через форс-мажорні обставини, на кілька тижнів застряг у Іспанії. «Я не бував у Східній Малопольщі, – сказав він мені, – і не знаю, чи можна ще щось зробити. Але, добре знаючи настрої в краї, я можу запевнити пана, що вже пізно робити хоч якісь спроби пом'якшити ситуацію. Думаю навіть, що коли б хтось і виступив із такою ініціативою, він міг би дорого за неї заплатити». Після війни один офіцер Армії Крайової, який понад два роки воював у Львівському

воеводства, повністю підтвердив думку того емісара. «Можливо, ще 1942 року, але й у цьому я сумніваюся. Але роком пізніше такий кандидат на посередника, найімовірніше, просто отримав би кулю від першого-ліпшого поляка». Ось до чого призводить отруйний посів ненависті!

Врецьона пише, що були спроби домовленості між місцевими чиновниками, але, очевидно, «звучав голос Заглови», що унеможливував розвиток доброї ініціативи в ширшій політичній площині. Врецьона орієнтується краще, бо я черпаю інформацію від посередників, а він був очевидцем. Але чи ті українці, які хотіли запобігти різанині, цілковито вичерпали засоби? «Перед Яновою Долиною була Дермань». Мені добре відомо, що в Яновій Долині стояли польські відділення, які перед тим добряче «побавилися» з українським населенням. Розумію, що було бажання їм помститися, хоч і вони мали підстави для помсти. Але польські жінки і діти, які пішли під ніж, не завинили в Дермані. Сліпа ненависть не вмє мислити. Але ж чи справді не можна було запобігти саме такій різанині, коли вже розпачлива оборона Янкової Долини тривала кілька довгих днів. Про боротьбу, що точилася, знали і в Рівному, і в Костополі. Керівництво ОУН, що випускало заспокійливі відозви, у цьому випадку мало нагоду довести, що вмє й опановувати реальні ситуації. Шкода, що довести це воно не спромоглося.

Здичавілість стала загальною. Боялися не загинути, а потрапити живцем у руки супротивника, бо це також означало смерть, але повільну й урізноманітнену, наче сто років тому в Арізоні під час війни між білими колоністами й апачами. Добровольцям у новій боротьбі, ненависникам усілякого штибу й «незламним» обох сторін я розповім повчальну історію.

Молодий хлопець на Львівщині втратив усю свою родину. Українці вбили його батьків, брата, двох неповнолітніх сестер. Вигляд трупів свідчив про те, що перед смертю їх катували. Юнак зголосився до лісового відділення Армії Крайової, швидко пішов угору як відважний солдат і відзначався крайньою жорстокістю. Якогось дня, вже висунутий на унтер-офіцера, разом із патрулем він потрапив до змішаного польсько-українського села, точніше, його залишків, бо більшість будинків згоріли під час попередніх боїв. Чоловіків майже не було, лише люди похилого віку, жінки і діти. Солдати Армії Крайової вриваються до хати, у якій заховалися кільканадцять осіб. «Українці ліворуч, поляки праворуч!» Кілька черг із автомата. Але потім поляки кажуть, що серед убитих

знаходиться й полька з дитиною, яка, налякана виглядом озброєних людей чи просто добре не розчувши або вирішивши, що до хати ввійшли упівці й бажаючи врятуватися, перейшла на бік українців. Вбивця зламався. Наступного дня він написав прощального листа до свого командувача й наклав на себе руки. Такими були наслідки сліпої помсти, такими були наслідки показування «жахливих прикладів»!

То яким же є вихід із кривавого кола ненависті, що породжує такі трагедії? Без кінця сперечатися про те, хто почав першим, хто завинив більше, хто пролив більше крові? Чи, може, спокуситися можливістю стати першим у іншому – в першості простягнутої руки?

Десять років тому, сидячи у в'язниці й не знаючи, коли я з неї вийду, майже нічого не знаючи про те, що відбувається в країні, але безпомилково передчуваючи подальший розвиток подій, я написав ці рядки:

*Не повторюй ненависті слів у гарячці,
ти краще кричи:
– Тут той переможе, хто перший ступить назустріч
із янгольським словом пробачення!*

*Можливо, за цю ось ненависть ми варті анафем
страшного Судді,
а рука, що нас душить, і варварів сила
є лиш знаряддями кари.*

*Не чують святі нас, до них не дійде
молитва, почата в блюзнірстві,
поки не випаде скарга з долоні
й не скажеш ти: «Брате!»*

Якщо ці слова не мають жодного значення для «важливих» політичних міркувань, якщо ми й надалі маємо твердо стояти на праві «ми або вони» і як dokonаний факт спрямовувати автоматні черги в беззахисних жінок і дітей у Дермані і Яновій Долині, тоді принаймні не будьмо лицемірами і не приписуймо собі імені християн! Мабуть, Святий Юр, Львівський кафедральний собор, Олицька колегія та Почаївська лавра даремно простояли стільки століть на Червенсько-Волинській землі. Мабуть, усе ж таки мають рацію варвари зі Сходу, коли з наших костелів й церков роблять кінотеатри й комсомольські клуби!

За п'ять дванадцять

Час не стоїть на місці. Коли порівняти важливі зміни, що сталися у світі після закінчення війни, із діями наших емігрантів, на думку спадає лише одне: ми знову дозволяємо подіям забігати вперед. Справа польсько-українського порозуміння ані на крок не посунулася вперед, хоча вже так багато «натхненного» чорнила витрачено на терплячий папір. Жести поєднання – ось і все! Ах, прекрасні жести! Адже не бракувало їх і в Польщі, коли перед труною покійного петлюрівського генерала у Варшаві йшла почесна варта, коли група польських офіцерів приходила на аудієнцію до митрополита Шептицького, щоб перепросити його за безглузді подвиги «ревіндикаторів». Такі жести, навіть коли вони рятують честь індивідів чи певних колективів, нездатні відвернути історичні бурі, надати напрям, наповнити вітром вітрила, які б понесли нас до жаданих берегів Ітаки.

Досить просто вказати на факт, що часопис із красномовною і багато до чого зобов'язувальною назвою «Lwów i Wilno» (я роблю це обвинувачення, незважаючи на всю ту повагу й визнання, які в мене завжди викликав Станіслав Мацкевич) протягом усіх років свого існування не порушив питання жодного із сусідських болів, не переглянув жоден із анахронічних поглядів у галузі східної політики, не вийшов назустріч жодному питанню з кола польсько-українських і польсько-білоруських взаємин. Це ж саме слід сказати й про людей, об'єднаних знаком походження з Кресів і захисту їхньої малої батьківщини, патріотичні почуття яких не підлягають сумніву, але яким не вистачає творчої думки, що здатна оживити будь-яку дію. Вхід до пекла вимощено патріотичними почуттями, але до неба можна дістатися лише на крилах ясної думки й свідомої дії.

З обох боків є безліч людей, які є органічно нездатними вилікуватися від травм і болючих спогадів. Вони до смерті стоятимуть на старих позиціях, задивлені в привидів минулого. Гратимуться в «героїв» і «батьків вітчизни», складатимуть гучні декларації, через брак ліпшого прапора розмахуватимуть жовчним міхуром, поводитимуть себе, немов п'яний молодик на весіллі, який штиркне в суперника ножем й потрапить до в'язниці, свистітиме в порожні горіхи й пускатиме човники калюжами, у яких ще димить кров. Наполеони із шабельками із позолочених лучин, бургомістри міст, що давно вимерли від епідемії, рахівники справжніх і уявних кривд, шамани, що танцюють навколо парафіяльних тотемів, хтиві

старі, що марно кокетують із цнотливою Палладою, манекени, наповнені тирсою фраз і проклять!

Уже сім років не згасає кампанія ненависті в пресі. Що гірше, іноді її напруга навіть посилюється. Це обвинувачення стосується не всіх, але, напевно, багатьох. Є часописи, є публіцисти, які справляють таке враження, немовби вони особливо зацікавлені в тому, щоб вогонь цієї ненависті ніколи не згасав. Тож нехай вони гріють свої охололі серця біля його полум'я. Але я ніколи не повірю, що в лавах наших еміграцій немає людей, схильних до того, щоб дивитися в майбутнє, тих, хто має достатньо громадянської мужності, щоб не дати своєму середовищу тероризуватися, свідомих тих небезпек, які знову загрожуватимуть нам, коли ми триматимемося старої ворожості.

Сім років еміграції ми змарнували без решти. «Геть із дороги, бо це моє!» – єдині слова, що їх чути з обох боків барикади. Ледве змивши із себе бойовий пил і кров, ледве вирвавшись із бараків для переміщених осіб, ледве вхопивши руками скибку емігрантського хліба, вони вже хочуть нової боротьби, за якою неминуче тягнеться тінь нової поразки або, у кращому разі, короточасної перемоги.

А час летить. Ніхто з нас нездатний передбачити, коли над світом зірветься новий буревій. Можливо, перед нами є ще довгі роки. Але нам лишилося вже дуже небагато часу для переговорів між собою, знаходження майбутнього *modus vivendi*, випрацювання форм сусідського співжиття, хоча б тимчасової домовленості. Справді, наближається північ, ми справді маємо п'ять хвилин на те, щоб намалювати свяченою крейдою магічне коло, перш ніж знову з'являться відьми й почнуть підіймати важкі повіки гоголівському Вію, щоб той поцілів у нас своїм смертоносним поглядом.

Я не є оптимістом. Я добре усвідомлюю ті труднощі, які чекають нас на запропонованому шляху. Але ми маємо на нього стати, щоб знову не поводитися, немов скорпіони в склянній банці, які замість того, щоб намагатися вирватися на волю, погрожують одне одному отруйними жалами. Один молодий український публіцист якось сказав мені, сидючи в таверні й п'ючи добре іспанське вино: «Так, тут ми дружньо розмовляємо, відчуваємося добре один із одним, погоджуємося щодо багатьох справ, але, думаю, що за кілька років ми зустрінемося на мосту в Перемишлі й стрілятимемо один в одного». Можливо, що це так і є. Але беручи до уваги й такі можливості, кожен із нас, той, хто носить почуття відповідальності перед Богом і власним народом, має зробити все, щоб принаймні

трохи посприяти розвантаженню взаємної ненависті. Якщо історичний фатум тяжіє над нами такою мірою, що до замирення не дійде і ми залишимося ворогами, якщо в майбутньому ми маємо зійтися не на відстані дружньо простягнутої долоні, а на відстані меча, то нехай це справді буде меч, нехай це справді буде лицарська шпага, а не розбійницький ніж і сокира!

Нас поділяє море крові й століття запеклої боротьби. Але чи ж нас ніщо не поєднує? Чи ж у минулому не було подій і явищ, за які міг би зачепитися кволий плющ майбутньої дружби, щоб із часом, за сприятливіших умов, розростися в міцне дерево? А навіть і в останні роки. Ось цвинтар на Монте-Кассіно. Там вічним сном під раменами одного хреста українці спочивають поряд із поляками. Чи ж цього не зауважив ніхто з тих, хто приходить до поля бою під Монте-Кассіно вклонитися пам'яті бійців? Отже, коли живим не вдасться вирватися з обіймів прадавніх примар, то нехай хоча б це солдатське кладовище стане на шляху привидів минулого, що повертаються!

* * *

Що ж... Пророкування у пущі ніколи не було ані легкою, ані приємною справою. Однак коли ти вже взяв свій прапор, то треба його тримати, навіть якщо все військо складається з одного прапорonoсця. Коли немає шансів перемогти, завжди залишається гордість, що походить із переконання, що свою ідею ти захищав навіть у безнадійній ситуації. «Моя боротьба є моєю перемогою, моя поразка нехай засвідчить мою правоту». Донкіхотство? Можливо... Але вітряки, проти яких спрямовував свій спис лицар із Ла-Манчі, давно розсипалися, а пам'ятник безумцеві й досі стоїть на мадридській Plaza de España. Переписавши ці слова начисто, я посиджу на лавці біля нього й подивлюся на його по-дурному натхненне обличчя. Можливо, він порадить мені, як переконати українських «різунів» і лядських «пацифікаторів» вступили до рицарського ордену.

Віршований постскрипtum

*Немов викинута на пісок риба, на зябрах якої
чорна кров засихає, так і я, напившись отрути,
буду скаржитись перед похмурим обличчям
невблаганних суддів і суворих покарань.
Голос мій є упертим. Та марною мова.
Захлинулося горло, що кричало у прірву.*

Лиш луна.

Лиш луна в оглухлій вітчизні.

*Той, хто завів мене в цю глушину,
вислухай знову!*

I

*Ось голос, що на півслові зірвався,
і теплі долоні сонця пестять обличчя.
Надвечір у дружньому колі в саду
так добре вести про минуле розмови,
так добре відсунути тугу марудну,
згадати хвилини, що прахом пішли,
а рими прекрасні, що зблискують золотом,
самі укладаються в гарні поеми.*

*Та не для елегій узяв я перо.
Слова, що рвалися до бою, я сховав.
Хтось мене вивів у перші ряди,
навчив солдатських молитв,
волаю до тебе, похмурий пророче
душ мертвих людей і забутих віків:
— Явися, Хрестителю, в темній завії,
дай Божий знак, пробуди його в людях!*

*Ти нас беріг у воєнних пригодах,
у хвилі гіркі наближав до нас щастя.
Перед Тобою вся Азія никла,
коли перемагав її чеснотами.
Почуй же нас нині, як сили продажні
хулять Тебе всюди, постань у громах,
виклич бурю, очисти усе й дай нам
ще раз боротися у війську Твоєму.*

*В ім'я лицарських прагнень і мужності
пробач нікчемний братовбивчий чин,
великим віддихом спокути, вогнем звитяги
стань понад Польщею і Україною,
у хмарах явися з сяйливим обличчям,
ухопи за волосся лякливих, наказуй.
Нехай до нас прийдуть і вразять вогнем
Слова золоті Твого суду!*

*Рука на руків'ї, молитва на вустах.
Світлі духи чекають на останні тривоги,
вірять, що вітер, котрий крутить історією,
недаремно гойдає хоругви
і маніфести, у яких затерто століттями
літери, що блищали прадавньою мудрістю,
проголошує світові і до хронік воєнних
занотовує дату першого виступу.*

Голоси кричать:

*Лісова і водна Земле, що в полях загубилась,
що тече молоком і медами,
посріблена весняними світанками.
Спочатку на Чумацькому шляху
був для нас білий хліб і сіль
і одна – від сходу до заходу
рідна Річ Посполита.*

*Низькі вітри летіли Переяславом,
орли кружляли над Берестечком і Гадячем.
Запалала велика зоря свободи
і згасла криваво,
не так через хмари темної ночі,
як через людські зойки й плачі.*

*Ні на що не здалася краса українських степів,
один день відпалав,
і до іншого смерть усміхається...
Ой, напились були шляхта й козацтво
у слободах і містах,
напилися й на землю попадали,
зв'язані Каїновим гріхом.*

*Налетіла орда монгольська,
мов сарана обсіла,
прийшов хан татарський, обдер святиню,
стогін і плач розійшлися народом,
у неволі зрівнялися Україна і Польща
і, мов дурні,
тепер після втрат урядують.*

*Лісова і водна Земле, що в полях загубилась,
золота від заходів сонця,
посріблена весняними світанками,
час ізнов розділити білий хліб, мед і сіль,
перш ніж знову розтопчуть тебе
копита близьких уже вершників.*

*Знаки були на курганах старих,
тупіт Россю розносився,
від самого білого ранку
у небі стогнали журавлині ключі,
із півночі понад степами піднімається чорний туман,
на хресті вже Спаситель
найсвятішою кров'ю кровоточить із ран на долонях.*

*Нехай, хто уміє писати, промовить,
нехай напише нові грамоти –
народ їх прийме і до них дослухатиметься,
і з козацьким малиновим стягом
знов брататиметься золотий прапор
в ім'я
Отця, Сина й Духа Святого.*

II

*Відзвучали слова, що звучали в пустелі,
степ похмурий відгукнувся стуком копит.
Одні голосно реготали в хатах, а решта
кривили неприязно надуті вуста.
Тричі кричав гнівний голос, і тричі
відгукувалася пустка, і знов була тиша,
немовби до звуку Божих труб уже звук
цей пишний Єрихон.*

*Так вітер гортає аркуші імператорських едиктів
і не хоче віддати хвалу своєму Богові.
Зламане перо і залізний ліктор
на порозі зупинить невблаганні стопи.
Вітер попалить роти втікачам,
натовпи забере ідолів, нездарно ліплених
із позолоченої глини, а наполохані коні
у порох затопчуть вчорашні лаври.*

*Ти, що пізнав непочату хвалу,
могильні універсали й прогнилі рахунки
і дивишся сліпо в розплющені очі жаху,
заклинателю майбутнього, спадкоємцю пророків!*

*Утомлена рука присохне до дерева посоху,
пройде власним містом і прожене учнів.
Пил засипле зіниці, а дощі омивуть тіло,
боляче смикнуть волосся придорожні гілки...*

*Ітимеш ти, вічний в'язню нічних кошмарів,
і говоритимеш правду.
І в цьому найвища
дума, коли голос розганяє байдужу тишу,
і глумливий сміх перекриває паузи в пісні,
і похмурішим натовпом позначає твої муки.*

*Лише янгол відносить до небесної похвали
твір без читачів і спів без слухачів.*

[1952]

Лист до редакції «Kultury»

Шановний пане Редакторе,

1 червня цього року відбувся з'їзд поляків Америки в Атлантик-Сіті, Нью-Джерсі, на який з'їхалося близько 800 делегатів від різних полонійних організацій США і Канади, а також багато представників еміграції із Західної Європи. Серед інших на з'їзді були присутні єпископи польського походження його святість А. М. Залевський та його святість Г. Т. Кльоновський. Ми раді ствердити, що поляки Америки пам'ятають про свою роль і прив'язання до своєї давньої вітчизни Польщі, виявляючи його такими з'їздами. Усе це виглядає дуже гарно, але, певно, не одному полякові, який спостерігає за сучасними польськими справами у світі з міжнародної точки зору, нелегко буде виробити цілісний погляд на ці справи з аналізу незліченних промов, відчитів й декларацій, які звикло силпляються з вуст делегатів і дипломатів, наче з рукава. Отож, на з'їзді в Атлантик-Сіті виступили пан доктор Т. Белецький, К. Багінський, С. Пізик, Шнайдер і багато інших. Ці пани нагадали західному політичному світові про Сибір і Катинь, закликали американську владу покласти край радянській окупації в Центрально-Східній Європі, додали духу й надії співвітчизникам у краї, застерігаючи їх від антикомуністичних акцій у наш час, бо такий крок тепер скоріше б спричинився до повної втрати й тієї ілюзії свободи, яку тепер мають. Потім зайшла мова про кордони Польщі, характерний уривок якої я зачитую: «Ми вимагаємо визнання кордону на Одері й Нисі Лужицькій на заході і лінії Ризького миру із Львовом і Вільном на сході, а також усією Східною Пруссією і Кролевцем¹ на півночі».

Чи ж це не є мріями відтятої голови? І може, Черчілль мав рацію, коли 1945 року заявив: «Poles have every virtue, except political sense»². Ми, мабуть, є єдиним народом, що живе спогадами про

¹ Характерне вживання традиційної польської назви Кенігсберга «Królewiec» (прим. перекл.).

² «Поляки мають усі чесноти, але не політичне чуття» (англ.) (прим. перекл.).

минуле і дивиться на сьогодні через скельця ХІХ століття, коли слово «Річ Посполита» означало Польщу, Литву і Русь. Нинішні кордони для Польщі є найкориснішими. Повернені землі є нашою власністю, про польськість якої свідчать не лише історичні факти, а й відкриття доісторичних пам'яток. Тож бережимо наші кордони на заході, переконуємо світ, що маємо повне право на Повернені землі.

Поляки люблять домагатися справедливості і вміють її цінувати, але коли нам доводиться вимірювати справедливість для когось, то ми відмірюємо її дуже скупко. Хто зна, чи не застосовуємо ми тоді фальшиву мірку. Майже 75 % поляків, що нині перебувають в еміграції, походять із т. зв. Східних кресів. Значна їх частина оселилася на Волині, Поліссі й Поділлі як польські «колоністи» після земельної реформи, інші є нащадками польських родин, що жили тут століттями – давньої шляхти. Східні креси разом із кількома мільйонами русинів (українців), білорусів і литовців відроджена Польща отримала завдяки Ризькому миру. Вільно на півночі, Львів на півдні. Ці «щиро польські» міста завдали нам найбільше клопотів і додали нам найбільше ворогів. Так, як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецин і Гданськ, так литовці слушно домагаються Вільна, а українці – Львова. Історичні докази свідчать, що ці міста ніколи не були власне польськими. Хоч і є фактом те, що до 1939 року більшість мешканців Львова і Вільна вважала себе поляками, однак грубо помилиться той, хто вирішить, що ці міста мають бути колись повернуті Польщі. Литовці ніколи не забудуть про Вільно, і між нами не буде згоди доти, доки ми їм його не віддамо. З іншого боку, українці не подарують нам Львова. Після закінчення останньої війни Східні креси було «очищено» від поляків. Коли справа дійде до Третньої світової війни й до можливої поразки Радянської Росії, наші апетити на Львів і Вільно мають уже цілковито згаснути. Нехай литовці, доля яких склалася гірше за нашу, тішаться Вільном, а у Львові нехай майорить синьо-жовтий прапор. А ми повернімо очі в бік Вроцлава, Гданська і Щецина і будуймо Польщу на її власному ґрунті. Тоді вже напевно наші східні й північні сусіди подарують нам свою довіру. У разі співпраці України й Литви федерація Центрально-Східної Європи стане доконаним фактом.

Із виразами високої пошани
о. Юзеф. З. Маєвський

Непорозуміння чи дешевий патріотизм?

Зауваження редакції

У зв'язку з листом о. Юзефа З. Маєвського і серією викликаних цим листом дописів наших читачів, які ми друкуємо нижче, хочемо відзначити таке:

1. Колонка «Листів до редакції» є «вільною трибуною», і виражені в листах погляди є вираженням особистої думки читачів, а не редакції «Kultury». Достатньо буде побіжно переглянути цей розділ, щоб переконатися, що ми вміщуємо переважно листи, в яких міститься критика наших поглядів, які представляють позиції, відмінні від тих, які обстоює команда «Kultury». Ми не друкуємо листів із похвалами й компліментами, бо нам шкода для цього місця.

2. Щодо суті справи, ми хочемо нагадати нашим читачам, що погляд команди «Kultury» на питання східних земель ми вже кількаразово формулювали, зокрема у відповідях на статті Ю. Лободовського та Ю. Мерошевського. Для уникнення непорозумінь визначимо його ще раз:

Польща може здобути й утримати незалежність лише в межах повністю федералізованої Європи. Твердимо, що право на участь у майбутній європейській федерації мають не лише ті народи, що мали незалежні держави до 1939 року, а й українці й білоруси. З огляду на небезпеку російського імперіалізму – тепер і в майбутньому – постання незалежної України і її участь у європейській федерації для Польщі є справою першорядного значення.

Нонсенсом і виразом злої волі є дії кожного, хто намагається спрощувати трагічне переплетення польсько-українських відносин і закидати нам запроданство й торгівлю землями Речі Посполитої. В еміграції ніхто не має повноважень брати на себе будь-які зобов'язання щодо змін кордонів. Але це не звільняє нас від обов'язку намагатися виробити нові форми й концепції – зокрема

й через те, що від 1939 року настали великі зміни і відбудова передвоєнної ситуації на східних землях видається нам настільки ж неможливою, як і небажаною.

Виходячи з цих принципів, ми супроводили статтю Ю. Лободовського «Проти привидів минулого» («Kultura», № 2/52–3/53) редакційною нотаткою із зауваженням, що погляд автора в цій справі не має розходжень із думкою команди «Kultury».

На жаль, є значна кількість польських емігрантських політиків і публіцистів, які думають, що оборона Польщі передбачає й консервацію польсько-українських суперечок. На думку цієї групи, кожен крок, спрямований на досягнення порозуміння між поляками й українцями, є зрадою і державним злочином.

Ми не вважаємо польсько-українську ситуацію 1939 року ані в політичному, ані в територіальному аспектах ідеалом, вартим того, щоб його відновити без змін. Якраз навпаки. Оскільки в наш час у Східній і Центрально-Східній Європі мають місце понад 30 територіальних суперечок, то не підлягає сумніву, що в час, коли дійде до організації нової європейської системи, багато кордонів, у тому числі й польський кордон 1939 року на сході, має бути переглянуто. У цій проблемі важливою є лише одна справа, а саме те, щоб можливі зміни чи корегування не було накинута чи продиктовано, а сперто на вільне рішення українського й польського народів. Ми є прихильниками змін, але лише таких змін, за які у майбутньому висловляться уповноважені представники польського й українського народів.

Натомість вважаємо, що тут, в еміграції, нашим обов'язком є обговорювати всі ці справи в приязній атмосфері, з надією виробити концепцію, яка б у майбутньому могла послужити підставою польсько-українських переговорів.

[1953]

Польська «Ostpolitik»¹

Протягом останніх декількох місяців я писав на цих шпальтах про німецьку й американську «Ostpolitik». У свою чергу, варто б зупинитися й поміркувати над польською «Ostpolitik», тим більше, що Народна Польща не має і не може мати жодної східної програми.

Порівняно недавно у лондонському «Dzienniku Polskim» і в «Myśli Polskiej» з'явилася серія статей на вищезгадану тему, які намагаються довести, що наскільки у справі кордону на Одері й Нисі поляки є згідними і одностайними, настільки ж у питанні про східний кордон і східну програму в польській думці панують значні розбіжності.

Дві вступні зауваги.

Чи мають яку-небудь мету роздуми на тему польської східної програми? Чи вони не є просто не передчасними? Ми не знаємо, як довго триватиме нинішній стан справ. Проте одне можна визнати певним. У час, коли ситуація у Східній Європі почне змінюватися, поляки зможуть впливати на розвиток подій лише в тому випадку, якщо матимуть узгоджену східну програму.

Я завжди з великою недовірою ставився до цілісних (чітких, сильних, готових) позицій. Однак Росія в польській політичній перспективі являє таку суперпроблему, що ми як народ не можемо дозволити собі мати 5 чи 6 різних східних програм. Мудрий принцип «гри на двох ролях» у цьому особливому випадку має стосуватися тактики, але не підставових принципів. Ми мусимо також пам'ятати, що східна політика – це не лише Росія, а й народи, нею уярмлені.

У мить кризи і заворушень радянський уряд може відхреститися від сталінізму й скасувати загарбання, здійснені Сталіним і Гітлером. Відновлюючи польський кордон 1939 року, Росія розраховувала б

¹ Східна політика (нім.) (прим. перекл.).

на те, щоб посварити поляків, українців і литовців, що не лише унеможливило б створення спільного фронту, а й навпаки – «спільність справи» між Москвою і Варшавою, спільність на базі кордону 1939 року.

Росія зрозуміла, що поляки з ентузіазмом допоможуть їй утримати й зміцнити імперію в довоєнних межах, а перш за все допоможуть Москві втримати українські поля.

Східна програма повинна давати відповідь на запитання про те, як слід себе поводити в описаній вище ситуації, що може скластися.

І друга заувага. Я не називаю прізвищ – які, зрештою, легко може визначити кожен, хто завдасть собі клопоту переглянути відповідні числа «Dziennika Polskiego» і «Myśli Polskiej». Я не називаю прізвищ, оскільки в цьому випадку не йдеться про ще одну персональну газетну полеміку. «Myśl Polska» являє собою дещо більше, ніж просто думку окремих авторів. Журнал є органом Стронніцтва Народового, яке є водночас польською політичною партією і серйозною силою як в еміграції, так і в краї.

* * *

Я не збираюся дискутувати з людьми, східна програма яких складається з емоцій, комплексів і упереджень. Пани, котрі заявляють, що все російське є поганим і гідним презирства, являють собою предмет праці психіатра, а не політика.

На щастя, переважна більшість поляків розуміють, що з Росією ми мусимо колись порозумітися щодо нашої власної справи. Розумів це і Роман Дмовський, який, однак, не передбачав національних проблем та соціальних змін, які мали відбутися в Росії. Він думав лише про угоду з царським істеблшментом.

Цю помилку Дмовського ми відшукуємо також у думках сучасних політиків Стронніцтва Народового, які під Росією розуміють Радянський Союз, так само, як Дмовський під Росією розумів царизм.

Відомий «Відкритий лист до Хрущова» («Horyzonty», № 43, 1959), а також заява автора цього листа під заголовком «Польща між Америкою, Німеччиною, Китаєм і Росією» («Myśl Polska» від 1 березня 1973 р.)¹ являють собою яскраву ілюстрацію цього повторення помилки Дмовського півстолітньої давнини.

Ця помилка є вислідом двох фальшивих передумов. По-перше, що нібито слід шукати домовленостей не з російським народом

¹ Авторство обох текстів належить Єнджеєві Гертиху.

і суспільством, а з істеблiшментом, і, по-друге, із переконання – наскільки ж для росіян принизливого – тоталітаризм та імперіалізм у Росії є явищем вічним, і через те треба вести переговори з царями або хрущовими, бо демократичного уряду в Москві ніколи не буде.

Політичні письменники зі Строніцтва Народового у цілому погоджуються з поглядом, за яким Радянський Союз «приречений на імперіалізм», оскільки будь-яка лібералізація загрожувала б цілості імперії. Якби малій Чехословаччині 1968 року дозволили провести демократичні реформи, то важко б було опиратися аналогічним вимогам поляків і українців, яких є понад 75 мільйонів.

На шпальтах «Kultury» ми завжди підкреслювали, що ревізiоністи, радикальні реформісти чи революціонери в країнах-сателітах повинні шукати контактів і зв'язків із опозицією в самій Росії. У своїх книжках я вказував на приклад Індії. Еволюція – щоб принести очікувані плоди – повинна була розвиватися не лише в Індії, а й у Великобританії. Індуси цілком усвідомлювали це і протягом довгих років боролися за зміну поглядів не індусів, а британців у Англії.

Історія постачає багаті докази того, що з автократичним імперіалізмом не може бути розмов на тему незалежності й самовизначення з тієї лишень причини, що в рамках автократичного імперіалізму не може бути демократії усередині чи лібералізму зовні. Радянська влада не може запропонувати Польщі незалежність з тих самих причин, через які вона не може запропонувати демократію російському народу.

Ми не вибираємо між так званою прометейською програмою і програмою переговорів із Советами, оскільки такого вибору ми не маємо. Ми підписуємося під програмою визволення народів, поневолених Росією, не через романтизм, а лише тому, що іншого шляху перед нами не має і *de facto* ніколи не було.

Жертва корабельної аварії на безлюдному острові, що вимахує носовою хусткою до носа в надії, що її помітять із якогось корабля чи літака, без сумніву, є фігурою романтичною й патетичною. Проте жертва корабельної аварії здійснює єдину реалістичну політику, на яку здатна, бо інших можливостей не має.

Не все, що є шляхетним і романтичним, має бути нереалістичним. Мірою і критерієм реалізму є необхідність. Необхідність порятунку життя, необхідність порятунку державної незалежності. Під час пожежі люди іноді стрибають із другого поверху, оскільки таке рішення є необхідним і єдиним із огляду на ступінь його реалізму.

Необхідність можна сформулювати як відсутність вибору. Єдиний шлях є необхідний і тим самим реальний, оскільки іншого шляху немає.

В еміграції можна виділити чотири орієнтації, що стосуються польської східної політики:

1. Погляд, висунутий публіцистами Стронніцтва Народового, – не є цілісним. Здається, що не всі члени і симпатички Стронніцтва підписалися б під «Відкритим листом до Хрущова». Не всі були б готові схвалювати лінію, яка – доведена до свого логічного наслідку – призвела б до дозволу на діяльність Стронніцтва Народового у Народній Польщі. Мені здається, що лише шляхом приєднання до Товариства «Пакс»¹ частині Стронніцтва Народового вдалося б почати працювати в Народній Польщі. Це не надто вдала пропозиція, і, думаю, що лише окремі індивіди можуть розглядати таку можливість.

2. Більшість ендеків погоджуються з поглядом – який багато разів було виражено публіцистами Стронніцтва, – що слід засудити прометейську програму як фіктивну й повірити, що прийде пора, коли Росія побачить свій власний державний інтерес у нормальній домовленості з Польщею. Ці ж самі автори, що пропагують вищезгаданий погляд, одночасно заявляють, що Совети не можуть послабити віжки держав-сателітів, оскільки це призвело б до розпаду самого Радянського Союзу. Ці самі публіцисти твердять також, що серед неросійських народів, що становлять половину населення Радянського Союзу, колосально зростає націоналізм. Ці ж самі автори висловлюють із названих причин думку про те, що національне питання в Советах є чимось цілковито іншим, ніж за часів Леніна.

3. Пілсудчики – а також публіцисти, котрі виражають думку так званого замкового табору, – нічого не мають проти програми зволення за умови, що звільнені міста Львів і Вільнюс буде повернено Польщі. Польща має стати вільною й відновитися в кордонах 1939 року на сході і в кордонах 1973 року на заході.

4. Об'єктивність вимагає констатувати, що серед прихильників прозамкового табору існують і нечисленні, але хоробрі публіцисти, які висловлюють думку про неминучість погодитися з нинішнім кордоном на сході, оскільки важко розраховувати на дружбу

¹ Товариство «Пакс» (лат. *pax* – «мир») було створено у квітні 1952 року як форму участі світських католиків, згодних співпрацювати з комуністичним режимом у Польщі. Творцем і лідером цього товариства був довоєнний політик-ендек Болеслав П'ясецький.

українців, відбираючи у них Львів, і важко приєднати до себе литовців, відібравши в них Вільнюс.

5. Останньою я назву східну програму «Kultury», неодноразово представлену на цих шпальтах.

Почнімо від аналізу східної політики Стронніцтва Народового. Особливо небезпечною мені видається принципова вихідна точка цієї програми, а саме думка про те, що слід шукати домовленості з російським істеблішментом незалежно від його соціально-політичного забарвлення.

Комуністи також шукають домовленості з російським істеблішментом. Цитований автор із «Horyzontów» написав відкритий лист до Хрущова. Александер Дубчек¹, як ми тепер знаємо, до останньої хвилини писав розпачливі листи до Брежнєва.

Я пропускаю факт, що вищезгадана тактика редукує незалежність Стронніцтва до рівня нео-Рах'у (хоч це ще не визнається). Важливішою є відповідь на запитання, чому подібні ініціативи не можуть мати позитивних результатів.

Дубчек був не емігрантом із «Horyzontów», а випробуваним комуністом, який мав за собою справжню більшість чехословацького суспільства, але, всупереч цьому, нічого не досягнув. Чому?

«Відчуття окремішності неросійських народів не слабшає, воно, напевно, сьогодні є сильнішим, ніж півстоліття тому, коли було створено Радянський Союз. У останні місяці мали місце демонстрація в Литві, заворушення української інтелігенції, зміна уряду в Грузії. Цей внутрішній тиск у Соведах має два наслідки. По-перше, він унеможливує лібералізацію ладу, допущення мас до ширшої ролі в політиці, обґрунтовує в очах центрального народу імперії потребу диктатури російської партії. Відбивається він і на політиці щодо сателітів, штовхає до гострішої реакції на ліберальні течії, наприклад у Чехословаччині, і до жорсткого контролю над підконтрольними комуністичними урядами. Нерозсудливо розраховувати на принципову демократію Советів. Росіяни не можуть собі цього дозволити зі страху перед розвалом Радянського Союзу» («Myśl Polska», 1 січня 1973 року)².

Із суто прагматичної точки зору, відкидаючи всі ідеології й партійні доктрини, слід констатувати, що домагання від Радянського Союзу незалежності для Польщі є абсурдом, оскільки Совети,

¹ Александер Дубчек (1921–1992) – словацький політик, член Комуністичної партії Чехословаччини, активний учасник «Празької весни». Після Оксамитової революції – голова Федеральних зборів.

² Авторство тексту належить В. Васютинському.

поки вони хочуть бути Радянським Союзом, не можуть цього зробити. Народів, які прагнуть незалежності, у Радянському Союзі чимало. Якби Москва визнала незалежність хоча б одного з них, Радянський Союз, – як пише автор, – розвалився б. Імперіалістичний тоталітаризм можна втримати лише імперіалістично-тоталітарними засобами. Коли вони вичерпуються, закінчується імперіалізм.

Ми цілком згодні з фрагментом статті з «Myśli Polskiej», який я навів вище. Але автор фрагмента зв'язаний доктриною своєї партії й воліє краще потрапити в суперечність із самим собою, ніж зробити логічний висновок із власного тексту.

Якщо ми твердимо, що Радянський Союз не може собі дозволити жодної лібералізації, оскільки він розвалився б, то очевидно, що жодні переговори з Радянським Союзом не можуть спричинити покращення ситуації для Польщі. Коли так, то ми маємо пов'язувати нашу акцію й надії з тими народами, які, як і поляки, прагнуть незалежності, хоч і знають, що цю незалежність не принесуть переговори з владою СРСР.

Уявімо собі для прикладу, що Росія є державою національно цілісною. Невимовні простори від Владивостока до Львова наповнено масою власне росіян. За таких умов ситуація Польщі була б безнадійною. Немов дрібка солі, ми б розчинилися в російському океані.

На щастя, так не є. Росія не є національно цілісною, а поляки не є самотніми. Єдиним нашим шансом є об'єднатися з тими, хто, як і ми, хотів би звільнитися й самостійно вирішувати свою долю. Автор цитованої статті, однак, відкидає цей єдиний шанс. Відкидає його, незважаючи на те, що, як сам пише, «відчуття окремішності неросійських народів не слабшає, воно, напевно, сьогодні є сильнішим, ніж півстоліття тому».

Прихильники політичних доктрин завжди роблять одну засадничу помилку. Оскільки Дмовський ось уже 34 років не живе, він не може нічого змінити у своїй політичній філософії, і було б несправедливим звинувачувати його в тому, що його погляди не пасують до нинішньої ситуації. Обов'язком його наступників (а наших сучасників) є пристосувати політичну доктрину Строніцтва Народового до вимог дійсності.

Наприклад, усе, що писав Дмовський щодо єврейського питання, втратило свій предмет, оскільки в Польщі 1973 року євреїв є лише кілька чи кільканадцять тисяч.

Найбільшими принижувачами творців політичних доктрин є їхні «запізнілі онуки». Вони ж бо висловлюють погляди кількаде-

сатиричної давнини, яких їхні ідеологи ніколи не висловили, якби жили досі.

Дмовський заявляв, що польську справу слід пов'язувати з основними історичними течіями епохи. Не можна піддати сумніву, що програма визволення й прямування до національного самовизначення є однією з головних течій нашої епохи. На цвинтарі ідей та ідеологій другої половини ХХ століття залишилася лише одна ідея, що виявляє динаміку і пружність. Нею є націоналізм.

Загалом, найкрасномовніший ендек не переконає мене, що Дмовський, коли б він жив тепер, писав би листи до Хрущова чи Брежнєва, і ніхто не переконає мене, що Дмовський, якби жив тепер, знехтував би визвольними рухами українців, литовців чи білорусів і висловив готовність укласти з офіційною Москвою угоду за рахунок цих народів. Бо ж Дмовський усвідомлював те, що українська проблема є сьогодні чимось цілком іншим, ніж 50 років тому, і з цієї причини вимагав переорієнтації польської політики.

Але муміфікація, проведена руками «пізніх онуків», є загальним правилом. Муміфікації було піддано не лише Дмовського, а й Пілсудського, не кажучи вже про міжнародних пророків – Маркса і Леніна.

Ще важче зрозуміти «Ostpolitik» пілсудчиків і так званого замку. Ці пани представляють довоєнне гасло «Не віддамо жодного гудзика». Члени цього табору під прометейською програмою розуміють руйнування Радянського Союзу, а не політику визволення для українців, литовців і білорусів. Редукування прометейської програми до рівня нового видання польської політики щодо меншин є найбільш певним шляхом для перетворення українців, литовців і білорусів на ворогів Речі Посполитої.

У Лондоні завжди можна знайти кілька українців, які розмовляють польською набагато краще, ніж українською, і готові є заманіфестувати не стільки польсько-українську дружбу, скільки спільну ненависть до Советів.

Якби українці повинні були вибрати виключно і лише між польським та радянським Львовом, то значна частина українців у еміграції висловила б за польський Львів, вирішивши, очевидно, що Львів входив би до складу некомуністичної демократичної Польщі.

Справжня ж прометейська програма пропонує іншу альтернативу. Ми віримо, що українці зможуть вибрати між Львовом у незалежній демократичній Польщі і Львовом у незалежній демократичній Україні. У такій ситуації не піддається сумніву, що абсолютна

більшість українського народу висловиться за Львів у складі незалежної України.

Східна програма ендеків є більш послідовною, ніж програма «замкового табору». Ендеки відкидають прометейську програму, тобто вважають, що не існує жодного причинного зв'язку між польською східною політикою й визволенням України, Білорусі чи Литви. Згідно з ендецькою тезою поляки є найбільшим слов'янським державним народом після росіян і вони мають укласти свої взаємини на двосторонній основі. Очевидно, що, прагнучи переговорів на двосторонній основі, не можна підтримувати визвольних рухів, оскільки офіційна Москва ніколи не почне переговорів із симпатиками прометейзму. Поки вони стоять на позиції двосторонніх польсько-російських переговорів, вищезгадана точка зору є логічною, хоч і огидною. Вона заснована на тому, що, за сприятливої кон'юнктури, Москва визнає нашу незалежність ціною визнання Польщею вічної неволи українців, білорусів і литовців.

Ендеки відповідають на це, що вони не ділять політичних програм на огидні й високі, а лише на ефективні й недієві. З точки зору їхньої політики здобування незалежності для України чи Литви не є гарантією незалежного життя для Польщі.

Безсумнівно, так і є, і ми не збираємося заперечувати вищезгадані аргументи. Обов'язком Польщі не є звільняти Україну, так само, як не є обов'язком України звільняти Польщу.

Однак справа стосується іншого питання. Оцінка східної політики ендеків залежить лише від відповіді на запитання про те, чи перспективи двосторонніх польсько-російських переговорів, тепер чи в майбутньому, є реальними.

Упродовж останніх двохсот років Росія, замість провадити з нами переговори, взяла участь у чотирьох поділах Польщі. Це сталося так, оскільки Росія була і є імперіалістичною потугою. Додатковим чинником є і був той факт, що існувала й існує значна диспропорція сил між обома сусідніми державами. Москва не повинна визнавати нас партнером, оскільки здатна накинути Польщі статус васала.

Емігрантська пропаганда вибудовує плани польсько-чехословацької чи польсько-чехословацько-угорської федерації, що має на меті утворення в Центрально-Східній Європі групи держав, спільний економічно-промисловий потенціал яких зробив би з проєктованої федерації серйозного кандидата в партнери Росії. Об'єднані й федералізовані, ми могли б політично протистояти імперським підступам Москви.

Драма полягає в тому, що Росія, саме тому, що вона є імперіалістичною, не дозволить реалізувати планів федералізації. Іншими словами, безмежною наївністю є припускати, що імперіалістична Росія погодиться на якісь переговори, що мали б на меті забезпечити нас перед російським імперіалізмом. Ще більшою наївністю є думати, що імперська Росія погодиться на переговори, спрямовані на позбавлення Москви плодів і вигод її імперіалістичної політики.

Поки Росія буде імперіалістичним колосом у її нинішніх кордонах, наші шанси на незалежність від Москви дорівнюють нулю. Повернення Польщею незалежності може здійснитися лише за однієї з двох умов: або Польщу буде зміцнено, або Росію – послаблено. Так чи інакше, але нинішня диспропорція сил повинна змінитися, оскільки, поки має місце ця диспропорція потенціалів, польському беручи, ситуація Польщі є безнадійною.

Ми не маємо шансу ані перемогти імперіалістичну Росію, ані виторгувати в неї статус незалежного партнера для Польщі.

Якщо головною, хоч і не єдиною причиною невдач польської східної політики протягом останніх двохсот років ми визнаємо російський імперіалізм, то слід запитати, чи Росія припинить бути імперіалістичною?

Росія, аналогічно до інших держав, припинить бути імперіалістичною, коли втратить імперію. Марною справою було б спекулювати над тим, коли і за яких умов впаде радянська імперія. Досить констатувати, що в епоху посилення національно-визвольних рухів радянська імперія стає щоразу більшим анахронізмом, щоразу більшою «особливістю» ХХ століття.

Імперіалістична Росія загрожує Китаю. Я переконаний у тому, що в час, коли Китай зміцнить свою промисловість і ядерний потенціал, він провадитиме більш конкретну політику щодо Советів. Думаю, що він вимагатиме незалежності для балтійських держав і України на міжнародному форумі. У Пекіні добре усвідомлюють те, що лише через національну програму можна розчленувати Радянський Союз і зменшити Росію до територіально відповідних пропорцій.

Хтось, може, скаже, що східна програма є непотрібною для нас, поки існує радянська імперія. Мовляв, ми формулюватимемо цю програму тоді, коли Радянський Союз опиниться в стані розкладу.

Я не погоджуюся з цією тезою. Криза в Радянському Союзі, без огляду на її форми, створить для поневолених народів кон'юнктуру, яку ми можемо або використати, або змарнувати. Шанс змарнувати

можливу кон'юнктуру є дуже значний саме через те, що ми не маємо узгодженої програми.

Коли б я був російським імперіалістом, я втішався б припущенням, що під час війни чи серйозної кризи малоімовірно, щоб народи, поневолені Советами, могли створити загрозовий спільний фронт. Я б міркував, що ймовірнішим є те, що поляки, українці, литовці, тільки-но звільняться хоча б одну руку, схоплять одне одного за горло, що уможливить для Москви часткове оволодіння ситуацією.

Передача Польщі Львова у відповідну мить була б сміховинно низькою ціною, коли за такий жест можна було б знищити домовленість 33 мільйонів поляків із 44 мільйонами українців.

Східна програма не повинна забігати аж надто далеко в майбутнє й вибудовувати плани, які можуть стати предметом дискусії вже після повернення незалежності. Спостерігаючи, як тяжко відбувається об'єднання у західному блоці, було б незавбачливо вже в еміграції планувати федерацію чи наддержавні зв'язки майбутньої Східної Європи. Залишмо це тим, хто дочекається дня визволення.

Нашою працею – нелегкою і чи й не сизифовою – є очистити поле праці від прикрих помилок, які уможливили Росії поневолити наші народи. Польща і Україна разом обіймають простір у майже мільйон квадратних кілометрів із населенням близько 80 мільйонів. Немає жодних об'єктивних причин для того, щоб 80 мільйонів європейців, що мешкають у одній із найбагатших частин нашого континенту, було позбавлено елементарних прав, які мають навіть громадяни Уганди й Танзанії.

Першим пунктом польської східної політики має бути визнання права на самовизначення і незалежне державне буття всіх народів, поневолених Советами. Із польської точки зору, зокрема, цей пункт стосується українців, білорусів і литовців.

Оскільки згода і єдиний фронт уярмлених народів є підставовою умовою ліквідації – за сприятливої кон'юнктури – російського імперіалізму, ми повинні запевнити українців і литовців не лише в тому, що не висуваємо претензій щодо приналежності Вільнюса і Львова, а також і в тому, що ми не намагатимемося приєднати ці міста силою зброї, навіть коли б обставини нам у цьому й допомагали.

Сучасна Польща є країною національно однорідною. Польща не потребує нових міст чи територій, їй натомість потрібен хоча б мінімум незалежності. Ми не можемо воювати проти радянського

імперіалізму під прапором імперіалізму польського – не можна протиставити радянську національну політику польській національній політиці, оскільки народи, над якими почергово панували Польща і Росія, тепер прагнуть не ліберальної національної політики, а права на самовизначення.

Ми хочемо дружніх відносин із російським народом. Лешек Колаковський, який знає і розуміє комунізм із власного болючого досвіду, у статті під заголовком «Польська справа» у квітневому зошиті «Kultury» написав, що «советизм позбавляє росіян їх власної вітчизни, історичної тягlosti, мови як об'єднавчого чинника національної свідомості».

Додаймо від себе, що радянські тоталітаристи на вівтарі завоюницького імперіалізму спалюють російське мистецтво й літературу, без яких національна російська культура приречена на виродження. Не лише немає жодної суперечливості в позиції одночасно проросійській і антиросійській, а й навпаки, справжня доброзичливість до російського народу за визначенням має бути рівнозначна негативному ставленню до советизму. Ніхто з нас не вважає, що Герек і його партія є урядом, на який заслуговують поляки. І лише безмежне презирство могло б продиктувати думку, за якою, хоч Брежнев і Герек є образою для поляків, але для росіян вони згодяться, бо ж росіяни не заслуговують на краще.

Ми повторюємо, що геополітично Польща перебуває в складній, тимчасово безнадійній ситуації. Ми натомість оголошуємо, що геополітика – це не лише Росія, а й Польща, Україна, Литва, Білорусь. Геополітика робить із Польщі державу-сателіта. Але ця ж сама геополітика має наслідком те, що росіяни становлять менш ніж 50 % населення Радянського Союзу. Геополітика *de facto* є ахілєсовою п'ятою Советів, які опинилися між націоналістичним Китаєм і вогнищами національних рухів у самому СРСР і державах-сателітах.

Все віджило, за винятком націоналізму. Не ХІХ, а ХХ століття стоїть під його гаслом. Я констатую це без радості, оскільки ніколи не був і не є націоналістом. Потрібно, однак, відрізнити націоналізм оборонний від націоналізму завоюницького. Я є противником права сили, однак очевидно, що людина, на яку напад бандит, має право захищатися, хоч захист майже завжди є насильством.

Подібно, хоч я і є противником імперіалістичного націоналізму, я вважаю, що кожен народ має право на захист, який без

підсиленого націоналістичного відчуття неможливий. Націоналізм стає злом, коли перетворюється на загарбництво, інакше кажучи, коли не лише захищає своє, а й сягає за чужим.

Слід ще спробувати прокоментувати таку заяву. Політичні публіцисти Стронніцтва Народового подають як аксіому те, що розпад СРСР без війни неможливий. Спираючись на це, вони висловлюють думку, згідно з якою прометейська програма є нездійсненою мрією.

Наполеон був у Москві, Гітлер стояв у її передмістях, але ані в першому, ані в другому випадку не дійшло до розчленування Росії. Отже, на які історичні передумови наші опоненти спирають свою категоричну тезу про те, що без війни розчленування Росії неможливе?

Особисто я вважаю, що процес розчленування Советів чи їх видозміни у співдружність (Commonwealth) народів не може початися у Вашингтоні чи Пекіні, а повинен народитися й дозріти в самій радянській імперії. Лише тоді війна може виконати завдання сприяння визвольним рухам. Можлива російсько-китайська війна, якби вона почалася занадто рано, із точки зору визвольних рухів виявилася б усього лише змарнованою нагодою.

У статті під заголовком «Технологічне розуміння історії» («Kultura», № 4/307) я висловив думку, що технологія робить міцних надміцними, а слабких – надслабкими. Цю точку зору цілком підтверджує історія. Оскільки гітлерівський Рейх виробляв у 10 разів більше сталі, ніж Польша, то ми були приречені на поразку. Спираючись на цю історичну аналогію, зробимо висновок, що той факт, що Совети володіють ядерною зброєю, якої ми не маємо, вирішує, що про війну не може йтися, оскільки вона б неминуче закінчилася нашою поразкою.

Однак заради об'єктивності слід підкреслити, що технологія, а зокрема, ядерна, часто зводить нанівець спекуляції історичними аналогіями.

Американські спеціалісти вважають, що у зв'язку з енергетичною кризою упродовж найближчих 50 років необхідно буде значно розбудувати мережу атомних електростанцій. Роблять також висновок, що в другій половині XXI століття буде знайдено спосіб отримання енергії безпосередньо з сонця й океанів. Бо ж ці два гігантські потенціали природної енергії досі не використовуються.

Але це – візія далекого майбутнього. Натомість сьогодні ми маємо лише атомну енергію. Фахівці звертають увагу на те, що атомні електростанції створюють різні небезпеки не лише для екології.

Тоді, коли країну буде вкрито сотнями таких підприємств, виникне небезпека, що одного дня група терористів захопить одну з АЕС і зможе диктувати умови Вашингтона.

Виготовлення примітивної атомної бомби є відносно простою справою, коли є атомний матеріал. Дістати його буде все легше з кожним роком.

Я навіть цю інформацію для того, щоб показати, що спекуляція історичними аналогіями в наш час часто є оманливою. 1939 року Їдиню захищали косинери, які неначе воскресли з рацлавицьких полів. У Польщі тоді закінчувалося ХІХ століття. Але хто може сказати, якою зброєю і якими бомбами користуватимуться повстанці в Східній Європі тепер?

Не бавлячись у пророка, маю ще раз підкреслити, що радянська імперія в епоху посилення національних рухів є анахронізмом. Анахронізми часто існують довго, але в підсумку вони завжди за-непадають.

Завданням польської східної політики має бути пробудження й посилення всіх відцентрових сил у СРСР і зцементування спільного фронту поневолених Советами народів включно з росіянами.

Я давно погодився з фактом, що, напевно, не дочекаюся визволення. Натомість я вболіваю над тим, що ми не є готовими до цієї миті, що немає повної згоди між поляками, українцями, білорусами і литовцями. Я вболіваю над тим, що серед нас досі є політики, готові до перемовин з імперіалістичною Москвою понад головами й ціною свободи братніх народів. Я вболіваю над тим, що в еміграції існують угруповання, які складаються із заслужених патріотів і які, однак, ставлять мертвий легалізм кордонів 1939 року вище за імператив спільної дії поневолених народів. Я вболіваю над тим, що так мало поляків шукає порозуміння й співпраці з новим поколінням росіян.

Нехай я ще раз зможу повторити: від політичної кон'юнктури, на яку так чекаємо, ми не отримуємо нічого, якщо ретельно до неї не підготуємося.

[1973]

Російський
«комплекс Польщі»
і простір УЛБ

Ми боїмося росіян. Ми боїмося росіян не на полі бою, бо ще відносно недавно ми здобули над ними серйозну перемогу. Ще живуть серед нас люди, які брали участь у битві під Варшавою 1920 року.

Ми боїмося російського імперіалізму, російських політичних планів. Чому росіяни хочуть мати держави-сателіти, такі як Польща, Чехословаччина чи Угорщина, замість дружніх, відносно нейтральних сусідів? У нинішній ситуації на це запитання немає логічної відповіді. Якби Західна Німеччина мала сьогодні потужну армію, атомну зброю і дотримувалася тотальної ідеї відплати, тоді роль держав-сателітів як охоронного валу Росії була б зрозумілою. Але, як ми знаємо, сучасна Німеччина не має нічого спільного з мілітаризмом. У своїй німецькомовній книжці, що побачила світ 10 років тому, я ризикнув написати, що німецькі танки ніколи більше не з'являться в передмістях Москви. В історії завжди повторюються певні ситуації і схеми. Проте, у більшості випадків, у історії ставляться лише прем'єри. Історія зачаровує, оскільки «те ж саме» ніколи не є «тим же самим», а майже ідентичні ситуації в нових обставинах дають майже протилежні результати.

Проте історична зумовленість спричиняє те, що занадто велику вагу ми надаємо так званим константам і занадто малу – зміннам. Особливо старші люди – як той, хто пише ці слова, – схильні повторювати, що, власне, нічого не змінилося. Росія імперіалістична, бо завжди була імперіалістичною. Інстинкт історичних констант нашптує нам, що й німці насправді не змінилися і за умов сприятливої кон'юнктури озброяться до зубів і рушать на наші західні землі.

Політика в 70, а може й у 80 % є дискусією на тему історії. Ніхто з нас точно не знає, про що говорять під час таємних нарад члени

І Політичного бюро у Кремлі. Ніхто з нас не знає, що у глибині душі планує Брежнев. Однак із історії ми знаємо, що думали й планували його попередники протягом останніх двохсот років. Отже, ми робимо висновок, що Брежнев думає так само, як і його попередники, оскільки, «власне, нічого не змінюється».

Очевидно, що історична зумовленість у цій ситуації може явно суперечити реальності, але в цілому історія володіє більшою силою навіювання, ніж сучасність. Історія панує над сучасністю, як батько панує над своїм неповнолітнім сином.

Ми дивимося на Росію, обтяжені історичним баластом. Але чи росіяни, дивлячись на Польщу, також обтяжені історичним баластом?

Едгар Сноу¹ у своїй книжці під заголовком «Journey to the Beginning» («Подорож до початків») наводить тривалу розмову віч-на-віч із Максимом Літвіновим² у Москві. Розмова відбулася без свідків 6 жовтня 1944 року.

Може, варто нагадати, що Літвінов був одружений із англійкою, добре знав Захід і вільно розмовляв англійською. Тоді його кар'єра добігала межі, що він цілком розумів.

Коли Сноу запитав його про Польщу, Літвінов відповів, що росіяни в жодному разі не можуть погодитися на повернення «групи Бека» (так Літвінов називав польський уряд у Лондоні).

Цікаво, що Літвінов не висував жодних застережень ідеологічної природи. Не говорив про польських реакціонерів, капіталістів чи поміщиків. Сказав лише, що польський уряд в Лондоні, а зокрема, Соснковський, представляє концепцію польського історичного імперіалізму і прагне відновлення польської імперії XVI–XVII століть. На думку Літвінова, Бек задля досягнення цієї мети був готовий укласти союз із Німеччиною, а лондонські поляки з цією ж метою готові укласти союз з американцями.

Ми були на межі біологічного виживання, знекровлені гітлерівською окупацією й підпільною боротьбою, ми мріяли про шматок польського даху над головою, а не про імперію. Але для Літвінова ми були потенційним суперником.

Особисто я був здивований, читаючи свідчення Едгара Сноу. Трагікомічним видавалося те, що досвідчений політик міг запідозрити нас у імперіалізмі 1944 року. Це все одно, коли голодного

¹ Едгар Сноу (1905–1972) – американський журналіст і публіцист, що спеціалізувався на проблематиці Далекого Сходу.

² Максим Літвінов (1876–1951) – радянський дипломат і державний діяч, у 1930-х роках обіймав посаду наркома закордонних справ СРСР, у 1941–1946 роках – заступник наркома закордонних справ СРСР (прим. перекл.).

жебрака із повною серйозністю застерігатимуть від небезпеки, що їх несе зловживання їжею і напоями.

А все ж... прочитавши вислів Літвінова вдруге, я дійшов висновку, що в ньому немає нічого комічного. Літвінов дивився на Польщу так, як поляки дивляться на Росію – із позиції історичної зумовленості.

Для росіян польський імперіалізм є вічно живою історичною течією. Не треба занурюватися аж надто далеко в минуле, щоб знайти свідчення про польську присутність у Києві.

Коли Миколайчик ¹ сказав Сталіну, що Львів ніколи не входив до складу Російської імперії, Сталін відповів: «Львів не належав, але Варшава належала». А за хвилину додав: «Ми пам'ятаємо, що поляки були колись у Москві».

Багато хто з нас вважає, що поляки виікувалися від імперіалізму. Однак росіяни дотримуються іншої думки. Історична зумовленість рекомендує їм побоюватися, що поляки, якщо вони повернуть собі незалежність, стануть на імперський шлях, із яким їх завжди ідентифікували.

Чи ця імперська течія в нас завмерла, чи історичний російський «комплекс Польщі» є безпідставним?

Я так не думаю. Багато сучасних поляків мріють не лише про польські Львів та Вільно, а й навіть про польські Мінськ і Київ. Багато хто вважає ідеалом самостійну Польщу у федерації з Литвою, Україною й Білоруссю. Іншими словами, альтернативою російського імперіалізму може бути лише польський імперіалізм, і так було завжди.

За цієї нагоди, можливо, варто буде проаналізувати певний типовий емігрантський феномен. Після появи на шпальтах «Kultury» моєї статті під заголовком «Польська “Ostpolitik”» я одержав багато листів від поляків із багатьох країн, які виражали повну підтримку програми, викладеної в названому тексті. Не бракувало також листів від людей пера. Дехто з них зазначав, що й самі вже давно погодилися з думкою про втрату Львова і Вільнюса, хоча й не пишуть на цю тему, щоб не ятрити громадську думку.

Ми прийшли до парадоксальної ситуації. Погляди еміграції еволюціонують і піддаються змінам, натомість погляди істеблшменту й керованої ним преси не змінюються ось уже 30 років.

¹ Станіслав Миколайчик (1901–1966) – польський політик, посол до Сейму, під час Другої світової війни – прем'єр польського уряду у вигнанні, після війни – віце-прем'єр і міністр землеробства в Тимчасовому уряді національної єдності (прим. перекл.).

Більше того, я маю докази, що навіть окремі люди, що належать до істеблшменту, поділяють наші погляди щодо Львова і Вільнюса, але ніколи б не оголосили цього публічно, щоб не наразитися на осуд. Чий осуд?

Є дві групи людей, які відкидають будь-яку аргументацію й дискусію в цій справі. До першої групи належать перш за все люди, які походять зі Східної Малопольщі або Віленщини. Для цих поляків прив'язаність до землі – хоч і не приналежної до вітчизни, але рідної – унеможлиблює прийняття раціональних аргументів.

До другої групи належать люди, які, задля дотримання принципу легалізму, редукують ідею незалежності до абсурдної концепції реставрації Другої Речі Посполитої. Для них немає іншої Польщі, окрім Польщі на основі передвересневої Конституції, із президентом, Сеймом і Сенатом. Лише самостійна відроджена Друга Річ Посполита може ухвалами Сейму, затвердженими президентом, відмовитися від Вільна і Львова.

Вадою цієї концепції є той факт, що, оскільки можна прийняти за аксіому, що коли не ми, то наступні покоління таки дочекаються незалежності Польщі, то слід також прийняти за аксіому, що передвереснева конституція на території Польщі не діятиме жодного дня. Звільнений народ скличе Сейм, який ухвалить нову конституцію, що відповідатиме новим політичним, суспільним і економічним обставинам. Переважна більшість суспільства, як у краї, так і в еміграції, не живить жодних сумнівів щодо цього.

Отже, хоч ніхто й не вірить у приєднання Львова й Вільнюса до Польщі, цей міф офіційно підтримується з легалістичних міркувань. Крім того, панує загальне переконання, що оскільки еміграційний уряд не може провадити жодної реальної політики на основі легалізму, то байдуже й те, чи претендує він на Львів, Вільнюс, Мінськ чи Київ.

Так от, у дійсності це не байдуже. У еміграції ми не можемо провадити жодних територіальних змін, але ми можемо й маємо встановити певні принципи. На Заході виникає нова російська еміграція. Із цими людьми нам треба нав'язати діалог і шукати порозуміння. Перше ж питання в тому діалозі стосуватиметься національної справи.

Нові російські емігранти є антирадянськими. Ми, однак, знаємо, що російськими імперіалістами були й люди, якнайбільш далекі від комунізму чи навіть соціалізму. Тому критерієм політичної

позиції кожного нового російського емігранта має бути його ставлення до національного питання.

Очевидно, що цей самий критерій ми повинні достосувати до нас самих. Ми не можемо стояти на позиції, що кожна великоросійська програма є імперіалізмом, а ось польська східна програма ним ні в якому разі не є, а є високою ягеллонською ідеєю.

Іншими словами, ми можемо домагатися від росіян зректися імперіалізму за умови, коли ми самі раз і назавжди зречемося нашого традиційного історичного імперіалізму в усіх його формах і проявах.

Ягеллонська ідея лише для нас не має нічого спільного з імперіалізмом. Однак для литовців, українців і білорусів вона є найчистішою формою польського традиційного імперіалізму. Річ Посполита двох народів закінчилася цілковитою колонізацією литовської шляхти, і найпакіше освідчення в любові до Литви («Litwo, Ojczyzna moja, Ty jesteś jak zdrowie») було написано польською мовою. Поляк не може навіть уявити собі подібної ситуації. Чи можна уявити Словацького, котрий писав би виключно російською? Росіяни намагалися нас пацифікувати, але не змогли відібрати в нас жодного поета чи письменника. Навпаки, тиск русифікації у ХІХ столітті спричинив небувалий розквіт польської мови й літератури.

Приємно переконувати себе, що польська культура є привабливою – і для багатьох значно більш привабливою, ніж культура російська. Але цей самий факт, оцінюваний із литовської чи української перспективи, означає, що загроза польської асиміляції є більшою, ніж загроза російської. Потрібна лише відповідна кон'юнктура, щоб поляки могли повною мірою розгорнути свої асиміляторські крила.

Росіяни у своїй підступній національній політиці витягають козир привабливості польської культури. У Вільнюсі виходить щоденний польськомовний часопис, туди приїжджають театри із ПНР і т. д. Метою цієї операції є не осілі в Литві поляки, що прагнуть рідного слова. Метою цієї операції є литовці і виключно литовці. Із точки зору російського впливу польська культура – навіть у пеенерівському виданні – гальмує процес формування власне литовського націоналізму і власне литовської культури. Очевидно, що на все, що гальмує процес кристалізації литовської національної окремішності, Москва дивиться прихильно.

У Східній Європі – якщо на цих землях колись має встановитися не лише мир, а й свобода – немає місця жодному імперіалізму, ані російському, ані польському. Ми не можемо кричати, що росіяни мають віддати українцям Київ і одночасно заявляти, що Львів має відійти до Польщі. Це і є та «подвійна бухгалтерія», що в минулому унеможливлявала нам злам бар'єру історичної недовіри між Польщею і Росією. Росіяни підозрювали, що ми є антиімперіалістами, але лише щодо росіян, тобто що ми прагнемо замінити російський імперіалізм польським.

Якщо для спрощення простір, що охоплює Україну, Литву й Білорусь, ми позначимо літерами УЛБ, слід констатувати, що в минулому, а подекуди й сьогодні, простір УЛБ був чимось більшим, ніж «яблуком розбрату» поміж Польщею і Росією. Простір УЛБ визначав форму польсько-російських узаємин, прирікаючи нас або на імперіалізм, або на сателітство.

Безумством є припускати, що, визнавши проблеми УЛБ внутрішньоросійською справою, Польща зможе виправити свої відносини з Росією. Суперництво між Польщею й Росією на цих просторах завжди мало на меті встановлення переваги, а не добросусідських польсько-російських узаємин.

Із російської точки зору включення простору УЛБ до російської імперії є необхідною умовою, що дозволяє зменшити статус Польщі до рівня сателіта. У перспективі Москви Польща повинна бути сателітом у тій чи іншій формі. Історія навчила росіян, що незалежна Польща справді завжди претендувала на Вільнюс і Київ і намагалася встановити свою перевагу на просторі УЛБ. Якби ці історичні претензії поляків увінчалися успіхом, це було б рівнозначне ліквідації імперської позиції Росії в Європі. Іншими словами, Польща не може бути по-справжньому самостійною, якщо Росія повинна зберегти свій імперський статус у Європі.

Із польської точки зору справа складається аналогічно. Ми шукали переваги на просторі УЛБ чи то військовим шляхом, чи то висуваючи федеративні плани, оскільки історія навчила нас, що Росія, котра домінуватиме на цій території, є нездоланим суперником. Із рук суперника-переможця не можна очікувати нічого, окрім неволі.

Я б хотів підкреслити два пункти. По-перше, неможливою річчю є обговорювати польсько-російські взаємини відірвано від простору УЛБ, оскільки польсько-російські взаємини завжди були

результатом розвитку ситуації, що склалася на цих просторах у окремо взятий історичний період.

Коли б не було Гітлера, коли б не було Другої світової війни, коли б німці були мирно налаштованими добрими європейцями, то й тоді незалежність Польщі була б загроженою з боку Росії, бо ж 1920 року ми здобули перемогу під Варшавою, а не під Києвом. Після смерті Сталіна закінчилися б чистки й ліквідація найкращих офіцерів Радянської армії, Росія розпочала б гонку озброєнь, і внаслідок цього Польща б програла. Раніше або пізніше військова перевага Росії над Польщею стала б настільки значною, що Москва – з допомогою або без допомоги Німеччини – накинула б нам свій протекторат. Це було передірено, і в Польщі було достатньо політичних публіцистів, які це розуміли. Адольф Бохенський, чудовий публіцист, що поліг під Анконою, відповідно до власної тези, що «з цієї війни не слід повертатися», у книжці, виданій Єжи Гедройцем на початках ери «Нової Німеччини», коли ще ніхто в Європі не розумів, ким є Гітлер і які його плани, радив домовитися з Німеччиною. Метою цієї домовленості мало би бути відізвання від Росії України. Завжди йдеться про Україну, Литву і Білорусь, оскільки саме ситуація на цих теренах зумовлює польсько-російські відносини.

І ще один пункт. Мені здається, що оскільки росіяни ніколи не цінували і не цінують українців, то вони завжди переоцінювали й надалі переоцінюють поляків. Завжди бачать у нас або активних суперників, або лише потенційних, але завжди суперників. Хрущов, щоправда, дозволив вивезти зі Львова Рацлавицьку панораму, але одночасно він категорично відмовив у її відкритті для польської публіки. Вважав, що Рацлавицька панорама нагадуватиме полякам про збройне повстання проти Росії. Відомий епізод із постановкою Міцкевичевих «Дзядів» мав таку ж природу.

«Грудневі події», за великим рахунком, здаються мені далеко більш імовірними як на Польщу, ніж вибух збройного повстання проти Росії. На еміграції немає жодного політика, який би закликав поляків у краї до повстання. Натомість росіяни бояться не стільки соціальних заворушень у Польщі, скільки національного повстання. Вірять, що робітнича революція, що мала б на меті повалення партійного лідера і його режиму, протягом декількох днів втратила б соціально-економічні ознаки й перетворилася б на всенародний переворот проти Росії.

Ми маємо також пам'ятати, що саме поляки, а не росіяни пережили шок Варшавського повстання, шок залишення Польщі через західних союзників, шок окупації країни радянськими війська. Війну ми програли тотально, оскільки не залишилося навіть кляптя самостійної Речі Посполитої. Ущент зруйновано нашу традиційну концепцію Польщі як bastionу західної цивілізації. Ми були зражені нашою власною історією, якій ми вклонялися в малярстві та музиці. Ми зробили найстрашніше відкриття, яке може зробити народ, – те, що Історія є чернеткою «записок із мертвого дому», а не живим минулим, що підтверджується в сьогоденні. У таких умовах полякові важко було не стати історичним ревізіоністом. Не дивно, що навіть католицькі письменники і некомуністи, ті, хто відхрещується навіть від соціалізму, – на рештках «екзотичних союзів» проголошували думку про те, що союз із СРСР має бути наріжним каменем польської політики. Це була свідомо відмова від статусу суперника й прийняття статусу васала.

Ми мусимо пам'ятати, що цей травматичний досвід часто стосувався лише поляків, а не росіян.

Немає предмета, який оптимістично позначається назвою «всесвітньої історії». Не лише не існує всесвітньої історії, але не існує навіть і історії європейської. Існують лише історії польська, російська, французька, німецька і т. д. Битва під Віднем із королем Собеським на першому плані, як її розглядає історія польська, мало нагадує битву під Віднем у переказі німецької історії.

Історія є сфотографованою політикою. Тому політичний публіцист мусить уміти дивитися на історію з висоти пташиного льоту. У цікавому для нас предметі політик повинен уміти поглянути на шерег подій і очима поляка, і очима росіянина. Політика ж бо є продовженням історії, і не можна зрозуміти російської політики, не розуміючи, як росіяни читають історію. Польський народ завжди відігравав серйозну роль у російській історії, і необхідно річчю є те, щоб ми точно знали, з якої перспективи росіяни на нас дивляться.

У кінцевий період Другої світової війни ситуація нагадувала ситуацію після Йенської битви. Тоді Наполеон панував над цілою Європою і не переможеними залишалися лише дві держави – Росія і Англія. Наполеон був у Москві – Гітлер був у передмістях Москви. В обох випадках головними союзниками росіян були клімат і простір. На людей із Західної і Центральної Європи російські простори справляють враження, яке важко передати. У Франції чи

в Німеччині сто кілометрів – це величезна відстань, у Росії сто кілометрів – це ніщо. У щоденнику одного з німецьких офіцерів я наштовхнувся на фразу, що Росія є країною без обр'ю. За горизонтом, коли до нього дійдеш, видно нові поля, узгір'я і ріки, а за новим – знову поля, горби й ріки, і так без кінця, тиждень за тижнем, місяць за місяцем. Цей офіцер пише, що навіть улітку після багатьох тижнів маршу цей російський простір, що ніколи не закінчувався, навіть у найміцніших людей викликав відчуття безпечності.

Росіяни зазнали колосальних втрат. Але історія їх не зрадила. Сучасність підтвердила минуле. Армії Гітлера, знеможені кліматом і російським простором, як і армії Наполеона, було розбито й відкинуто далеко за межі російської імперії.

Технологічний переворот – авіація і танки – вибив із рук Польщі її традиційну зброю – кавалерію. Ми мали, без сумніву, найкращу кавалерію в Європі, але, у нашому випадку, сучасність історію не підтвердила. Навпаки, традиція повелася як беззуба стара поряд із броньованими мотоколонами, що знищили нас протягом 17 днів.

Усе, що я написав вище, має на меті проілюструвати факт, що історія не зрадила Росії, а навпаки, підтвердила традиційні російські принципи. У результаті росіяни, на противагу полякам, вважають, що від часів битви під Йеною нічого не змінилося. Росія має інший лад, але, як і колись, вона є непереможною імперією. Із нашого польського світу випало дно – якби про це образно сказали англійці. Але із російського світу революція дна не вибила, оскільки Росія була і залишається історично однаковою, тобто імперіалістичною і завойовницькою.

Візьмімо ще один приклад. Революція і поразка, які мали місце в Османській імперії у результаті Першої світової війни, позбавили Туреччину її історичної ідентичності. Вона припинила бути імперією. Тому сучасні турки думають цілком інакше, ніж думали їхні діди й прадіди ще кількадесят років тому. Натомість Жовтнева революція не відібрала у Росії її імперії і анітрохи не змінила її поведінку. Після Другої світової війни Сталін поводився й діяв як цар і самодержець Усеросійський – символ і представник російської імперської ідеї.

Ми всі про це знаємо, але небагато хто з нас розуміє, що цей російський історичний консерватизм охоплює також оцінку Польщі і поляків. Літвінов говорив про відбудову польської імперії

XVI–XVII століть, що видається нам комічним, але для Литвінова, на відміну від нас, XX століття було продовженням XVI і XVII століть із тією ж самою традиційною проблематикою, у тому числі й польським питанням. Як і царі, Сталін, Литвінов і Брежнев вважали і вважають, що на просторах України, Литви й Білорусі можуть панувати або поляки, або росіяни. Історія не мала третього рішення – існував лише вибір між польським і російським імперіалізмом.

Росіяни нас переоцінюють, оскільки дивляться на нас із російської історичної перспективи. Поляки натомість – хоч горді, а частіше ще сентиментальні щодо теми свого минулого – вважають водночас, що ця славна імперія не має нічого спільного із сьогодишньою реальністю.

Ми поводимося як шляхтич, котрий втратив своє майно. Недолуге господарство, примхи долі і перш за все поганий сусід – все це мало наслідком те, що ми втратили «майно», що належало нам згідно із Божим і людським законом. Однак ми тішимо себе, що «історична справедливість» покарала українців, литовців і білорусів, бо добрих польських панів вони проміняли на поганих радянських.

Протягом трьохсот років ми мали перевагу на сході. Якщо визнати поворотним пунктом в історії польсько-російських відносин мир Гжимултовського, слід констатувати, що тепер уже Росія 300 років має перевагу на сході. Ця «альтернатива» – або ми, або вони – унеможливає нормалізацію взаємин між Польщею і Росією. Ця «альтернатива» спричиняє те, що поляки, як і росіяни, не вірять у третє рішення, й, оскільки *tertium non datur*¹, ми схвалюємо сателітство як сумний, але дійсний стан справ. У системі «або ми, або вони» цього разу вони мають гору.

Однак є відмінність між поляками і росіянами. Перевагу росіян підтвердила історія. Натомість нашу боротьбу, повстання і навіть перемоги історія звела нанівець. Ми тримаємося системи «або ми, або вони», бо не знаємо і не маємо іншої. Але більшість поляків уже не вірять у цю систему, не вірять, що коли-небудь зможуть здобути перевагу над Росією. Наслідком цієї зневіри є ментальність сателіта й слуги.

Я також не вірю в систему «або ми, або вони». Я не вірю, щоб ми коли-небудь ще змогли відштовхнути Росію від міських застав Перемишля під Смоленськ. Я також вважаю, що ця система – хоч і глибоко історично вкорінена – сьогодні є анахронізмом,

¹ Третього не дано (прим. перекл.).

варварським анахронізмом. Українці, литовці й білоруси у ХХ столітті не можуть бути пішаками в польсько-російській історичній грі.

Я прагнув показати, що система «ми або вони», хоч і бере силу з багатовікової традиції, є за своєю суттю отруєним джерелом. Ми маємо шукати контактів і порозуміння із росіянами, готовими визнати повне право на самовизначення для українців, литовців і білорусів, і, що також важливо, ми мусимо самі раз і назавжди зрестися Вільнюса, Львова і будь-якої політики чи планів, які б прямували до того, щоб за сприятливої кон'юнктури встановити нашу перевагу на сході за рахунок названих народів. Поляки, як і росіяни, повинні зрозуміти, що лише неімперіалістична Росія і неімперіалістична Польща мають шанс укласти й упорядкувати свої взаємовідносини. Ми маємо зрозуміти, що кожен імперіалізм поганий, чи він польський, чи російський, чи реалізований, чи просто такий, що чекає на кон'юнктуру.

За українцями, литовцями й білорусами в майбутньому має бути визнано повне право на самовизначення, бо цього вимагає польсько-російський державний інтерес. Тільки так стане можливим поховати катастрофічну систему «або ми, або вони», систему, що сьогодні пропонує Росії союз із Польщею-сателітом, але водночас спричиняє те, що у випадку російсько-китайської війни переважна більшість поляків бажатиме китайцям перемоги.

Із цих причин видно, що так зване національне питання є основною проблемою не лише для Росії, а й для російсько-польських відносин. Лише радикальне вирішення цієї проблеми може змінити польсько-російські взаємини.

Здається, що зростає відсоток росіян, які це розуміють. Я хочу ще раз наголосити, що ментальність типу «ми або вони» має згаснути не лише серед росіян, а й серед поляків. Це обопільний процес. Поляки, котрі терпляче чекають на мить відплати й відновлення «передмур'я», лише підживлюють російський імперіалізм.

На початку статті я згадав М. Літвінова, для якого історична система «ми або вони» 1944 року була настільки ж живою й актуальною, як і впродовж минулих 300 років. Літвінов вважав, що слід остаточно вирішити справу, розпочату Андрусівським миром, коли Польща віддала Москві Смоленськ, Чернігів, Сіверщину, Сеуж¹ і Київ.

¹ Так у тексті (прим. перекл.).

Рівно за тридцять років після розмови Едгара Сноу із Максимом Літвіновим онук цього Максима Літвінова – Павло Літвінов налагодив контакт із паризькою «Kulturą» і наблизився до нашої точки зору.

Нарешті, останній пункт цих роздумів. Поляки сьогодні без ентузіазму ставляться до високих гасел, слоганів і різного типу романтичної фразеології. Однак я не можу позбутися враження, що поляки у своєму антиромантизмі разом із купеллю вихлюпують дитину. Політика поневоленого народу має об'єднувати людей різних переконань і повинна спиратися на етичний ідеал, який би очищував нашу незалежницьку програму й надавав їй морального виміру. Цього наднаціонального морального виміру бракує всім сучасним незалежницьким програмам.

Нікого не можна захопити ідеєю економічного зростання чи гаслом «кольоровий телевізор і автомобіль у кожен дім». Хоч усі хочуть мати автомобіль, але ніхто не готовий умирати за автомобілі й кольорові телевізори. У В'єтнамі, на Кіпрі, на Середньому Сході, у Північній Ірландії, Анголі чи Мозамбіку люди часто гинуть заради помилкових, але палко сповідуваних ними ідей.

Серед сучасних поляків – і у краї, і за кордоном – палко не визнається нічого. Безідейні («смерть фраерам») люди є зовсім беззахисними перед насильством і являють собою класичний матеріал для масової фабрикації рабів.

Читаючи «Архіпелаг ГУЛАГ», доходимо висновку, що ці гігантські, багатомільйонні табори неможливо б було й уявити без співпраці в'язнів. Філософія «смерть фраерам», яку визнавала переважна більшість ув'язнених, у поєднанні з насильством радянських властей роблять із ГУЛАГу чудовий бізнес.

Очевидно, найбільшими «фраерами» є прихильники гасла «смерть фраерам», і ГУЛАГ є монументальним підтвердженням цієї тези.

Ідея самовизначення і свободи для братніх народів, що відокремлюють нас від Росії, із одночасним щирим зреченням будь-яких імперіалістичних планів (до яких слід зарахувати й надію укладання угоди з Москвою понад головами і за рахунок цих народів) – ця зрозуміла програма могла б повернути польській незалежницькій політиці той високий моральний мотив, якого сьогодні їй так бракує.

Що ми можемо протиставити «Архіпелагові ГУЛАГу», якщо визнати його за символ системи? Ми не маємо Солженіциних, але

ми маємо Івашкевичів, апостолів ліцензованого успіху. На еміграції ми маємо запеклий антикомунізм, який не продукує нічого, окрім звіриної ненависті до Росії. Цьому антикомунізму бракує морального виміру, оскільки він є злитий із національним егоїзмом і навіть із націоналізмом у властивому йому значенні. ГУЛАГ цікавить їх лише остільки, оскільки в цій піраміді замучених тіл і душ можна помітити сигнали розпаду Росії, котрий, своєю чергою, уможливив би для нас повернення для Польщі Вільна, Львова, а може, й трохи більше.

Нам слід повернутися до Міцкевича. Він краще і правильніше за нас розумів слово «свобода» і його моральний вимір.

[1974]

Декларація у справі України

У проголошуваній нами декларації, вважаючи її наступним важливим кроком у співпраці емігрантів зі сходу, другорядним і навіть таким, який би затуманював справу, був би аналіз подібностей і відмінностей між російським імперіалізмом минулого століття і сучасним радянським імперіалізмом. Головним тут є сам імперіалізм, а не те, у якій формі він виявляється, якими мотивами чи машкарами користується, в яких історичних умовах діє. Тут не можна не згадати кривд, які Україні заподіяв багатосотлітній польський імперіалізм.

Незалежно від своїх форм, мети й умов, імперіалізм однаково поневолює і ті народи, які є його жертвами, і ті, котрі є його носієм. Що ми скажемо, то це те, що не можна забути про одну підставову різницю: на відміну від царської Росії, Радянський Союз є останньою колоніальною імперією у світі і раніше чи пізніше національно-визвольні рухи мають поцілити і в його анахроністичне існування.

В імперській структурі СРСР є два ступені поневолення: статус «обмеженого суверенітету» у т. зв. народних демократіях Центрально-Східної Європи та статус повної несuverенності в інкорпорованих союзних республіках. Поляки, чехи й угорці мають непорівнянно більше можливостей для збереження своєї національної й культурної ідентичності, ніж українці, білоруси, балти чи мусульманські народи. Перші піддаються процесам советизації, але не русифікації. Других советизують і, з кожним роком усе сильніше, русифікують. Але долі тих і інших тісно пов'язано між собою. Насправді вільних поляків, чехів і угорців не буде без вільних українців, білорусів чи литовців. І, нарешті, без вільних росіян. Без росіян, вільних від імперських амбіцій, росіян, котрі розвивають власне національне життя і шанують право інших народів на самовизначення.

Ми виставили українців наперед у нашій декларації, оскільки вони є найбільшим поневоленим народом у СРСР. Крім того, вони

є й народом, що найбільш уперто – крім литовців – намагається здобути власне державне буття. У кожному разі, ми прагнемо створити таку ситуацію, в якій українці могли б вільно висловитися, чи вони хочуть незалежного державного життя.

Протягом неповних десяти років «відлиги» за панування Хрущова в Україні піднесли голови нащадки «Розстріляного відродження», намагаючись бодай частково відбудувати те, що було знищено в часи Сталіна. Потім настав брежнєвський погром, що триває дотепер. Однак ніщо не свідчить про те, щоб Україна капітулювала. Якраз навпаки – українські патріоти густо населяють табори й в'язниці, опір в Україні став синонімом національного опору в імперії.

Проголошучи цю декларацію, ми виставляємо в ній перед громадянською думкою три справи. По-перше, власне українську справу. По-друге, справу всіх інших *нацменшин* (які у сумі, від певного часу, уже становлять у СРСР *нацбільшість*), які прагнуть самовизначення, гарантованого на папері радянською конституцією *права на вихід*. І нарешті, по-третє, справу народу імперського, для якого буде тим ліпше, чим раніше він зрозуміє, що ліквідація радянського колоніалізму лежить і в його власному інтересі, бо лише вона може запобігти загрози взаємної різанини.

Ми закликаємо російський опозиційний рух у СРСР і російську політичну еміграцію зміцнювати й поглиблювати співпрацю з борцями за незалежність України.

Андрій Амальрик

Володимир Буковський

Збігнев Бирський

Юзеф Чапський

Єжи Гедройць (редактор місячника «Kultura»)

Наталія Горбаневська

Густав Герлінг-Грудзінський

Юзеф Лободовський

Володимир Максимов (редактор кварталника «Континент»)

Тибор Мераї (головний редактор угорського літературного часопису «Irodalmi Ujság»)

Домінік Моравський

Віктор Некрасов

Александр Смоляр

Павел Тігрід (редактор кварталника «Svedectvi»)

[1977]

НЕМАЄ
ВІЛЬНОЇ ПОЛЬЩІ
БЕЗ ВІЛЬНОЇ УКРАЇНИ

*Яцек Куронь,
Антоній Мацєревич,
Адам Міхнік*

Польське питання – питання російське

Багато разів у історії нашої країни порушувалося питання польсько-російських відносин. Як завжди, так і нині, воно належить до числа найскладніших проблем, що зачіпають ключові питання надзвичайно заплутаних політичних доль Центрально-Східної Європи.

Суверенність польської держави ми повинні поставити на перше місце. Але нам небайдужий тип польської незалежності. Саме тому ми прямуємо до неї, будуючи незалежні від влади самоврядні громадські інституції. Дехто висуває гасло «Спочатку незалежність – потім демократія». Ми не можемо з цим погодитися. Обидві справи є засадничо важливими і невіддільними одна від одної. Немає сумніву, що демократія, так само, як і суверенність, реалізується лише в суверенній державі.

Сьогодні, як і у XVIII та XIX століттях, про незалежність польської держави слід вести мову в контексті польсько-російських відносин. Із цієї перспективи легко пересвідчитися, що нічого не змінюється, що ми ув'язнені у власній історії, а проблеми наших пращів залишаються проблемами наших правнуків. Очевидно, що не можна виключити таких можливостей. Але географічне розташування є справою не лише географії, а й політики, зокрема політики польської.

Росія, котра панує над народами, що відокремлюють її від Польщі, є і має бути імперіалістичною державою, котра підважуватиме польську незалежність. Однак ми не завжди усвідомлюємо, що аналогічне твердження можна застосувати й до Польщі. Польська держава, яка тяжітиме до панування над Україною, Білоруссю і Литвою, мусить бути імперіалістичною. Щоправда, важко припустити, що хтось у сучасній Польщі мріятиме про таку ситуацію. Проте так само є правдою, що в період Другої Речі Посполитої ми

на рівні з Радянською Росією брали участь у політиці поділу України, Білорусі й Литви.

Гарантією суверенітету Польщі є суверенність народів, які відокремлюють нас від Росії, а політика, що підважує суверенність цих народів, є антипольською. Немає польсько-російського кордону, а кожен, хто буде його, повинен усвідомити, що робить це ціною свободи українців, поляків і литовців. Для Польщі це є програмою несuverенності, постійної смертельної небезпеки. Для російського народу – програма диктатури, яка позбавляє суспільство прав.

Представники демократичної російської громадськості вже висловлювали своє ставлення до цього питання. Підписуючи декларацію, видану в 35-ту річницю агресії СРСР проти Польщі, і декларацію в справі України, вони однозначно підкреслили, що імперіалістичні намагання СРСР, як у минулому, так і тепер, є засадничою перешкодою для спільного руху до демократії народів Центрально-Східної Європи. Підкреслили, що умовою як демократії, так і незалежності поляків та росіян є свобода народів, уярмлених СРСР.

Ми не вагаємося повторювати старі правди й старі гасла. Разом із російськими демократами ми знову повторюємо: «За нашу і вашу свободу». Нині, коли в Україні та Литві все сильнішою стає боротьба за демократичні свободи, а російська демократія відважно з нею солідаризується, гасло «За нашу і вашу свободу» є більше, ніж будь-коли до того, реалістичною програмою суверенності Польщі.

Поневолені народи й народи-поневолювачі є однаково отруєними ненавистю й погордою. Тоталітаризм сприяє ксенофобії, заснованій на перебільшеннях, упередженнях і ненависті. Без перемоги над взаємною ворожістю неможливо здійснити цілі українців, литовців, білорусів, поляків і росіян. Без цієї спільності ми залишимося в'язнями історії на наступні століття. Із цього походить програма дій: боротися проти ксенофобії й шовінізму у власному народі, сприяти розумінню незалежницьких прагнень українців, литовців, білорусів. Сприяти розумінню того, що нас із російськими демократами поєднує спільність цілі – прагнення до демократії і свободи. Це – реалістичний шлях до незалежності Польщі.

Колись, сьогодні, завтра

Уся земля повільно великою працею своїх найкращих синів стає вітчизною ЛЮДИНИ, оселею єдиної великої родини людей.

На шляху до цієї єдності в усіх частинах світу доводиться долати різні перешкоди, прикрі поділи й криваві конфлікти.

У тій частині Європи, що простяглася від Балтики до Чорного моря, впродовж багатьох століть розвивалося й зріло життя литовців, білорусів і українців.

У наших взаємовідносинах і в нашій історії, які довго були спільними, були як гарні речі, які варто згадувати, так і тяжкі провини й кривди, які чекають на виправлення й взаємне прощення.

Саме тому нині, кличучи на допомогу Бога, візьмімося до праці.

Вільні духом, рівні в правах – плекаймо свою рідну мову: білоруську, литовську, польську й українську. Читаючи твори Міцкевича, Шевченка, Майроніса, Купали та інших наших народних поетів, берімо з них те, що є в згоді з найвищим світлом людства – Євангелієм Ісуса Христа. У своїх національних звичаях зберігаймо те, що в них є доброго й прекрасного, і на землях наших намагаймося будувати нове життя в правді, справедливості, взаємному порозумінні і братній любові. Відвідуймо одне одного якнайчастіше, ділімося думками й досвідом, подаваймо одне одному руку в праці, пильно бережімося від фальшивих друзів.

Лише тримаючись разом, ми зможемо як народи зберегти свою окремішність і свободу.

*О, ще не скінчено історії роботу,
Не спалено ще совісті світи*

Ц. К. Норвід

«З'явиться плем'я нових людей, іще не бачених... Захованих надією, узаконених вірою, озброєних любов'ю...». Ми вже на порозі.

А ти?

Коли й ти так мислиш, підписуй цей заклик і передавай його далі. І роби те, що наказує тобі сумління.

[1977]

До братів-українців

Цього року минає сота річниця з дня народження отамана України Симона Петлюри, котрий багато для кого є символом поєднання.

Саме він, гарячий український патріот, одним із перших зрозумів і спостеріг, що єдиним шляхом для наших народів є шлях поєднання і взаємного компромісу.

Першим кроком до розуміння й поєднання є взаємне пізнання нашого минулого. На жаль, праці з історії наших народів, що пишуться в наших країнах, часто є тенденційно сфальсифікованими й поглиблюють узаємні упередження. Тому ми звертаємося до всіх людей доброї волі, щоб допомогли в цій важливій справі очищення історії від фальшу. Зокрема, для нас важливо, щоб у дискусії на тему польсько-українських відносин узяли участь наші брати-українці. Через це відкриваємо для вас шпальти нашого журналу.

Лише від нас залежить, як складуться наші подальші долі. Маємо надію, що наше відкрите серце і простягнену руку не буде відкинуто.

Нехай пересторогою для нас будуть слова Тараса Шевченка: «Билися ми між собою, мордували один одного, пане брате, і домордувалися до спільної неволі»², а приклад, який дав нам Симон Петлюра, хай наповнює нас надією на майбутнє. Бо ж не може бути вільної Польщі без вільної України, а вільної України без вільної Польщі!

«SPOTKANIA» – незалежний часопис молодих католиків

27.06. на цвинтарі Монпарнас над могилою С. Петлюри відправлено святу месу за його душу. Від імені «Spotkań» Пьотр Єглінський поклав букет біло-червоних квітів.

[1978]

¹ «Spotkania» («Зустрічі») – незалежний католицький молодіжний часопис, що виходив у Любліні у 1977–1981 роках (прим. перекл.).

² Цю фразу Тарас Шевченко висловив у розмові з Юліаном Беліною-Кенджицьким, про що відомо зі спогадів останнього. Див.: *Беліна-Кенджицький Ю. У Шевченка в Києві. 1846 р. // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 159 (прим. перекл.).*

Резолюція про право України на незалежне буття

Фрагмент

[...] Сьогодні, у 60-ту річницю укладання польсько-української угоди від 21 квітня 1920 року та визволення Києва, Політична рада проголошує:

Республіка Польща не може погодитися на залежність України від якої завгодно російської держави і при цьому не претендує на будь-який вплив зі свого боку на українські землі. В польських інтересах лежить створення й зміцнення цілковито незалежної української держави, до якої буде включено всі населені українцями землі. Ця держава має розкинутися між вільною Польщею та вільною Росією.

Ми визнаємо український народ єдиним правоздатним власником його вітчизни і стверджуємо за ним виключне право визначати суспільний і політичний устрій та міжнародні зв'язки своєї держави.

Вплив часу і трагічні події останніх 40 років визначили розмежування між польським і українським народами, що слід узяти до уваги, визначаючи наші взаємні відносини в майбутньому. Драму останніх кількох десятків років найкраще унаочнює драма міста Львова, на яке колись Україна й Польща мали рівні права і яке тепер, унаслідок свідомої колонізаційної політики московського уряду, після усунення поляків і, значною мірою, також українців, стало містом, населеним передусім росіянами.

Підставами майбутньої польсько-української співпраці повинні стати визнання і повага до однакових прав українців

¹ Конфедерація незалежної Польщі (пол. *Konfederacja Polski Niepodległej*) – польська політична партія, заснована 1 вересня 1979 року польським журналістом і політиком Лешечком Мочульським. 1950 року ряд її лідерів було заарештовано, арешти активістів повторювалися й пізніше. У 1980-ті роки КНП була однією з найпомітніших опозиційних організацій, але в часи Третьої Речі Посполитої втратила своє значення (*прим. перекл.*).

у Польщі і поляків в Україні, взаємна відкритість до культурних впливів і забезпечення для обох народів вільного перетину кордону між Польщею та Україною в умовах демократичного ладу в обох державах.

Сьогодні, так само, як і 60 років тому, з'являються все більш реальні можливості незалежного буття як для Польщі, так і для України. Це залежить від дій польського та українського народу як у власних країнах, так і на чужині, від перемоги над давніми суперечками та упередженнями, від узгодженої праці в ім'я досягнення спільної великої мети.

Політична рада КНП

Єленя Гура,
15 травня 1980 року

Україна і Польща. Вільні з вільними – рівні з рівними

60 років тому було підписано мирний договір між урядами Республіки Польща та Української Народної Республіки. Польща визнала незалежність України. Повідомляючи про це уряди інших держав 26 квітня 1920 року, уряд РП ствердив перед світом, що визнає право українців на суверенне державне буття, а Директорію Симона Петлюри – верховною владою УНР. Одночасно лідери держав – маршал Пілсудський і отаман Петлюра – видали відозви до громадян, що повідомляли про рішення уряду РП надати військову допомогу УНР у боротьбі зі спільним ворогом – Радянською Росією.

Під час огляду військ отамана Петлюри начальник держави¹ Юзеф Пілсудський 17 травня 1920 року у Вінниці виголосив історичні слова, що звучать, наче заповіт:

«Вільна Польща не може мати справжньої волі, поки навколо неї продовжує панувати гасло невільничого піддавання народної волі силі терору. Польща вирішила відкинути якнайдалі від своїх кордонів усе те, що загрожує свободі. Я буду щасливий, коли польський та український сейми встановлять спільну платформу порозуміння».

28 листопада 1979 року подібні думки було сформульовано в польсько-українській декларації, підписаній у Лондоні найвищими представниками незалежницьких угруповань обох народів у вигнанні, між іншими Едвардом Рачинським та Миколою Левицьким. Комітет порозуміння у справі самостановлення народу

¹ Начальник держави (пол. *Naczelnik Państwa*) – посада голови держави в Другій Речі Посполитій упродовж 1918–1922 років (у 1918–1919 роках назва звучала як «тимчасовий начальник держави»), до обрання її першого президента. Упродовж усього часу існування посади її обіймав Юзеф Пілсудський (*прим. перекл.*).

у своїй Заяві від 10 грудня 1979 року з радістю й задоволенням привітав названу декларацію. Згадуючи про «традиції багатівкового співжиття в межах єдиної Речі Посполитої – співжиття, не вільного від складнощів, сваволь і навіть трагедій», – КПСН проголосив: «Ця традиція, як і нинішня ситуація, визначають необхідність співдії українців і поляків у спільній боротьбі поневолених народів Центральної та Східної Європи за право на самовизначення».

У цьому числі «Rzeczypospolitej» ми публікуємо два матеріали: розлогі фрагменти історичного нарису св. п. Казімежа Плути-Чаховського¹, написаного як «Післямову» до не виданої досі праці автора з краю під заголовком «Союз збройної боротьби² – Армія Крайова округу Волинь» та витяги з листа Папи Івана Павла II до кардинала Й. Сліпого.

[1980]

¹ Плути-Чаховський Казімеж (1898–1979) – польський військовий діяч, полковник піхоти. На початку Другої світової війни був шефом штабу 18-ї піхотної дивізії польської армії, за часів нацистської окупації – у підпіллі. Був заступником голови штабу Головного командування Армії Крайової. 1945 року заарештований, інтернований до Казахстану. До 1956 року перебував в ув'язненні. Після звільнення жив у Польщі, займався науковою та правозахисною діяльністю (*прим. перекл.*).

² Союз збройної боротьби (пол. *Związek Walki Zbrojnej*) – назва підпільних польських збройних сил у краї від початку нацистської окупації до 14 лютого 1942 року (день їх перейменування на Армію Крайову) (*прим. перекл.*).

Польське незалежницьке порозуміння¹

Польща – Україна

Струс, котрий наша країна пережила влітку 1980 року, продемонстрував відвагу, рішучість і водночас політичний розум польських робітників і широких мас нашого суспільства. Липневі й серпневі події стали початком не лише поважних змін, а й кризи, із якої поки ще не видно виходу. Це не лише суспільно-економічна, а й політична (передусім) криза, а ситуація ще є далекою від стабілізації. Справдилися слова з публікації ПНП в числі 47 від 2 жовтня 1980 року про те, що «суспільство перебуває під пресом подвійного політичного шантажу – зсередини і ззовні».

Немає нічого дивного в тому, що в такій серйозній ситуації політичну орієнтацію суспільства скеровано до найближчих цілей – збереження досягнень Гданської угоди й оборони краю від «братерської допомоги» СРСР і його НДР-івських та чеських сателітів.

Однак ми не можемо обмежитися актуальним політичним мисленням.

Польське незалежницьке порозуміння поставило собі за ціль дії на далеку перспективу, на майбутнє. Головною метою, щоправда дальшого плану, для всієї польської опозиції є незалежність. І це її об'єднує, без огляду на відмінності в цілях дій нинішнього часу, дій прямих.

Нашою метою після досягнення незалежності повинна бути організація такої держави, у якій буде зроблено спробу уникнути

¹ Польське незалежницьке порозуміння (пол. *Polskie Porozumienie Niepodległościowe*) було засновано в Польщі 1976 року з ініціативи Здзіслава Найдера. У його праці брали участь також Войцех Карпінський, Анджей Кійовський, Ян Заранський, Генрик Дембінський. ПНП була однією з перших нелегальних антикомуністичних організацій у ПНР.

хоча б головних помилок держав. Однею з таких найбільших помилок було наше ставлення до українців і української проблеми.

Наш народ протягом останніх століть витримав так багато, як, мабуть, жоден інший народ у Європі. Чергові національні повстання, кожне з яких закінчувалося поразкою; короточасний період незалежності, котрий закінчився німецько-радянською змовою, внаслідок якої ми втратили незалежність; потворні гітлерівські та сталінські злочини, жертвами яких стали мільйони наших співвітчизників та співгромадян, – усе це не сприяє національному рахунку сумління.

Це ми були об'єктами нелюдських насильств і вбивств, це нас хотіли раз і назавжди викреслити із мапи Європи як «виродка Версальського договору», як сказав сам Молотов 31 жовтня 1939 року, це нас, кінець кінцем, тисячами й десятками тисяч ув'язнювали й розстрілювали в перші десятиліття комуністичного правління в Польщі. Чому ми маємо бити себе в груди через якісь пригадані провини, коли, наприклад, Радянський Союз так і не зізнався у своїх злочинах, а тисячі гітлерівських злочинців доживають дні в спокої і добробуті, «вистерпівши» незмірно малі покарання?

Турбота про майбутнє Польщі наказує нам керуватися почуттям справедливості й політичним розсудком або – коли хто хоче висловитися більш урочисто – польським державним інтересом. Цей інтерес вимагає від нас дуже тверезого погляду на українське питання і віднайдення в мабутньому не лише *modus vivendi* з українцями, а й приятних взаємовідносин із ними. Очевидно, що нинішні дружні відносини поміж ПНР і УРСР не вирішують справи. Передусім тому, що вони не виникають зі справжньої обопільної потреби, а є лише одним із чергових пунктів великого радянського пропагандистського цирку.

Пошук рішень на майбутнє вимагає зупинитися на минулому. Коли ми, власне, можемо вести мову про появу польсько-української проблеми в історії? Чи вже в глибокому середньовіччі, коли перші П'ясти схрещували мечі в битвах із володарями Київської Русі – предка нинішньої України? Чи в XIV столітті, коли Казимир Великий приєднав Галицьку Русь, котра, без сумніву, була прямим продовжувачем державності Києва, до Польщі? Чи, може, лише в XVI–XVII століттях, коли стара Річ Посполита зіткнулася з козацькою проблемою?

Видається, що найбільш слушним буде шукати генезу цікавої для нас проблеми саме в останніх подіях. Поява в Дикому Полі

специфічної розбійницько-лицарської організації, тобто запорозького козацтва, котра не мала місця в дотогочасних суспільних структурах, було надзвичайно важливим моментом історії Польсько-Литовської держави. Зокрема, після 1569 року, коли відповідно до Люблінської унії південні руські землі (Волинь, Брацлавщина та Київщина), котрі доти належали Великому Князівству Литовському, було приєднано до Корони, тобто до Королівства Польського.

З кінця XVI століття наростає стале напруження на українських землях Речі Посполитої, котре мало глибокі політичні, релігійні й соціальні причини. Давня Польща не змогла дати собі ради з цією проблемою; польська політика щодо козащини, котра виразно очолила руське суспільство, була, на жаль, і помилковою, і непослідовною. Очевидно, що ця проблема була дуже складною. Козаки були елементом, який було дуже складно опанувати, і вони приносили державі багато клопотів. Своїми частими нападами на турецькі землі вони наражали її на конфлікт із османським султаном, із яким Польща за останніх Ягеллонів мала добрі, коли не сказати дружні, стосунки.

Численні козацькі повстання проти Польщі наприкінці XVI століття досягли апогею у вибуху, що струсонув Польщу 1648 року. На чолі великого зриву, як відомо, стояв високоталановитий військовий і політик Богдан Хмельницький, котрий скоро здобув перемогу над військами Речі Посполитої. Однак він зробив величезну жахливу помилку, яка катастрофічно відобразилася на долях не лише України і Польщі, а й усїєї Європи. Приймаючи царську протекцію на відомій Переяславській раді 1654 року, він плекав облудну надію, що лише отримує потужного союзника в боротьбі проти Речі Посполитої. Насправді ж він віддав Україну «під високу царську руку», із-під якої їй уже ніколи не судилося вирватися.

Спроби повернення до союзу з Польщею, здійснені владою Речі Посполитої й окремими козацькими угрупованнями, які очолював наступник Хмельницького гетьман Іван Виговський, відомі в історії під назвою Гадяцької унії (1658), закінчилися поразкою. Один із польських істориків причину поразки цієї справи бачить у тому, що цей розумний і корисний для обох сторін політичний акт було зроблено із запізненням якнайменше на 20 років, а кров, пролита через жорстокість обох сторін у період повстання Хмельницького, зробила неможливим порозуміння між обома народами. «Ненависть виросла в серцях і отруїла братську кров», як дуже

вдало написав про це Генрик Сенкевич у закінченні роману «Вогнем і мечем», зрештою, твору надто контроверсійного з багатьох поглядів.

У середині XVII століття було остаточно поховано можливість корисного для обох сторін – і Польщі, і України – розв'язання козацької проблеми, із котрої в майбутньому судилося вирости ще пекучішої українській проблемі. *Tertius gaudens*¹ був лише один – московський цар. Росія змогла дуже добре скористатися із ситуації, причому не лише завдяки своїй силі, а й передусім, і це слід особливо підкреслити, завдяки своїй виваженій політиці.

Вплив Росії на Україну з того часу постійно зростав, а після поразки гетьмана Лівобережної України Івана Мазепи, котрий намагався скинути російське панування за допомогою Швеції на початку XVIII століття, розпочався процес систематичної ліквідації всіх решток самостійності чи, точніше, автономії Наддніпрянського краю.

Після Другого поділу Польщі 1793 року, коли переважна більшість українських земель опинилася в межах Російської імперії, українська проблема стала майже повністю внутрішньою проблемою Росії. Водночас протягом XVIII століття ми спостерігаємо в середовищі української шляхти, а також і серед інших шарів суспільства, розвиток «малоросійської» ідеї, тобто відмови від будь-яких спроб здобути політичну незалежність від Петербурга, поєднаної із сильними асиміляційними процесами. Царський уряд не визнавав існування не лише незалежної України, а й узагалі будь-якої України, українського народу, української мови. Існувала лише Малоросія, малороси, малоросійський діалект.

Царська політика не зупинила пробудження української національної свідомості, першим виразним проявом якої стала поява в Києві 1846 року таємного Кирило-Мефодіївського товариства, котре пропагувало не лише ліберально-реформістські, а й національно-демократичні ідеї.

Національне пробудження українців особливо сильним було у Східній Галичині, де народжуваний український рух і український націоналізм, що виростав на його ґрунті в ході боротьби з поляками, мали, в умовах лібералізованої після 1867 року Австро-Угорської держави, значно кращі можливості для реалізації, ніж на Волині і на землях на схід від Збруча, котрі перебували під російським пануванням. Там царська політика не

¹ Третій, що радіє (лат.) (прим. перекл.).

дозволяла висловлювати жодні самостійні національні прагнення. Український націоналізм, так само, як і литовський, від початку виразно було спрямовано проти польських впливів, проти ідеї старої унійної Речі Посполитої. Українці й литовці менше боялися політичного домінування й утисків із боку росіян, ніж польського впливу, що становив найбільшу небезпеку для їхньої національної свідомості.

Здається, що майже цілковите нерозуміння сутності цих народжуваних націоналізмів з боку більшості поляків можна визнати однією із найбільших за своїми негативними наслідками помилок польської політичної думки XIX і початку XX століття. Без перебільшення можна сказати, що більшість поляків відмовляла українцям навіть у праві використовувати назви «Україна», «українці», «українська мова», вперто називаючи їх русинами, а їхню мову – русинською. Що більше – відмовляла їм у праві мати власну історію! Особливо сильними тут виявилися впливи національної думки, чітко і водночас однобічно висловлені Романом Дмовським у його праці «Думки сучасного поляка» (1903).

Прикладом польського способу думання щодо українського питання на початку нашого століття може служити вислів Владислава Сікорського¹, пізнішого генерала і лідера народу в часи Другої світової війни, а тоді – студента Львівського університету². Сікорський, котрий, як і всі поляки, поборював ідею створення у Львові українського університету, писав про це у листі до Францишка Смолки³: «Фактично, у Східній Галичині немає національного гноблення. Оскільки, перепрошую, народ, який не має майже ніякої власної історії, хоче одразу стати в перші ряди, без жодної праці над собою». Однак пізніше, 1923 року, Сікорський як прем'єр-міністр одним із перших офіційно висловився

¹ Владислав Сікорський (1881–1943) – політик, генерал, співзасновник Союзу дієвої боротьби і, пізніше, Стрілецького союзу. Потім перебував у опозиції до санейних урядів. Після вбивства Г. Нарutowича – прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ. Після вересневої поразки очолив уряд у вигнанні. Головнокомандувач від 1939 року.

² Так у тексті. Насправді Владислав Сікорський був студентом Львівської політехніки, а не Львівського університету (*прим. перекл.*).

³ Францишек Смолка (1810–1899) – галицький політичний діяч, лідер національного руху у Львові. Віце-президент і президент австрійського парламенту у Відні, посол до Крайового сейму, член Ради держави у Відні. Підтримував ідею реформування Австро-Угорщини у федерацію п'яти автономних країв, у тому числі й Галичини.

за визнання національних прав українців і намагався здобути їхню лояльність до польської держави.

У період перед Першою світовою війною національні конфлікти в Східній Галичині все більше посилювалися. У цій атмосфері 12 квітня 1908 року від рук українського терориста Мирослава Сичинського загинув намісник Галичини граф Анджей Потоцький, який намагався пом'якшити ці конфлікти, але одночасно рішуче виступав проти українських націоналістів.

Здобуття Польщею незалежності 1918 року відкрило нову сторінку в історії польсько-українських відносин. На жаль, знову криваву. У Львові і в усій Східній Галичині розпочалися затяті битви між поляками та українцями. Вони посилювалися в середині травня 1919 року, коли польські війська, підсилені відділами «Блакитної армії» генерала Галлера, розпочали наступ на Волинь та Поділля. Однак уже скоро (1 вересня 1919 року) дійшло до перемир'я між обома сторонами. Воно могло б стати початком дружньої співпраці між двома незалежними слов'янськими державами. Головними творцями цієї історичної угоди були: з польського боку – начальник держави Юзеф Пісудський, а з української – отаман Петлюра.

Пакт Пісудського–Петлюри потрапив до історії як один із тих численних документів, що залишилися лише на папері. Однак не слід недооцінювати його історичного значення. Тоді вперше за два століття дійшло до порозуміння між двома народами, котрі настільки запекло поборювали один одного, а тоді вже мали власні держави – Республіку Польщу та Українську Народну Республіку. Спільна загроза з боку Росії тоді зблизила українців і поляків. Ворогом УНР, котра намагалася зберегти свою незалежність, була не лише народжувана історичними бурями Радянська Росія, а й біла Росія, котра наближалася до своєї остаточної катастрофи і якою тоді керував Денікін. Незважаючи на непевність щодо завтрашнього дня, він уперто стояв на позиції «единой неделимой России», не хотів зрозуміти, що перемога над більшовиками вимагає від білої Росії зректися цього принципу й визнати право народів колишньої царської імперії на незалежність.

У його найвищих інтересах було порозуміння з Пісудським. Однак, взамін на військову допомогу в боротьбі проти більшовиків, він був готовий пожертвувати – після тривалих вагань і з величезною неохотою – згоду на незалежну Польщу з кордоном по

Бугу. Щодо української справи, він заявив, що вона є «суто внутрішньоросійським питанням». У своїй відповіді полякам царський генерал *expressis verbis*¹ засвідчив: «Очевидно, що ніколи жодна Росія – ані реакційна, ані демократична, республіканська чи самодержавна – не погодиться на відізвання від неї України, поєднаної з нею кривими узами. Недоречна, необґрунтована і нагострювана ззовні суперечка між Руссю Московською та Руссю Київською є нашою внутрішньою суперечкою, котра нікого не стосується. Яку ми розглянемо лише самотійно».

Ніби підтверджуючи ці слова білого генерала, навесні 1920 року Ленін, котрий голосно, хоч і неширо, заявляв про те, що Радянська Росія не загрожує праву Польщі, Литви і навіть Білорусі на незалежність, заявив: «Війну проти Польщі нам накинута. Коли так, то ми повинні встати всі як один і оборонити себе й Україну від нападу польських імперіалістів».

Петлюра добре розумів російську загрозу, незалежно від того, чи вона йшла від Денікіна, чи від Леніна. Він дійшов до єдиного логічного висновку – підтримки в боротьбі з цією загрозою, а власне, зі смертельною небезпекою, слід шукати лише в Польщі. Денікін, котрий тоді, влітку 1919 року, був на піку своїх успіхів, категорично відмовився обговорювати будь-які українські національні прагнення. Франція, що безкритично підтримувала його, не вперше і не востаннє виконуючи роль речника російського імперіалізму, відклікала свою місію з головного осідку Петлюри.

Прагнення отамана вийшли назустріч політиці Пілсудського, відомій під назвою федералістської концепції. Їх не було чітко висловлено, як і багато інших концепцій цього державного мужа, однак не підлягає сумнівові, що вони містили слушне, раціональне, спрямоване на далеку мету підґрунтя – тісну співпрацю Польщі з усіма відірваними від Росії народами, котрі намагалися створити власні держави.

У ситуації, яка мала місце в другій половині 1919 року, обидва політики – Пілсудський і Петлюра – швидко дійшли порозуміння, зрештою, всупереч позиції Франції, про яку за багато років слушно написав польський історик Владислав Побуг-Малиновський: «Вона стала не за Польщу проти Денікіна, а на боці Денікіна проти Польщі... у справі польських східних земель і федеративної політики Пілсудського».

¹ Пристрасними словами (лат.) (прим. перекл.).

1 вересня 1919 року було підписано польсько-український договір про перемир'я, за яким Польща й Україна зобов'язалися боротися проти спільного ворога. Тимчасовий кордон, чи, точніше, тимчасову демаркаційну лінію, було прокладено вздовж Збруча. Звичним є забувати все, що в політиці або, ширше, в історії виявилось невдалим. Однак, не слід робити це з пактом Пілсудського–Петлюри, хоч цей союз і закінчився цілковитою поразкою, незважаючи на те, що вже у своїх початках він містив джерело своєї слабкості, як, наприклад, питання про кордони і намагання накинути Україні корисні для Польщі економічні концесії. Оцінюючи договір від 1 вересня 1919 року, не можна забувати, що це була перша за багато століть сперта на раціональні міркування спроба польсько-українського порозуміння, спроба віднайти *modus vivendi* обох народів, для яких питання про мирне співіснування було найбільшим державним інтересом. Ані для Петлюри, ані для Пілсудського це не було легким завданням, оскільки потужні сили в обох суспільствах були рішуче налаштовані проти ідеї співпраці.

Великий радянський наступ, що навесні й улітку 1920 року ринув на Україну та Польщу, було зупинено лише завдяки дивовижній звитязі польської армії, мужності солдат, якими командував Пілсудський. Плече до плеча з поляками воювала невелика українська армія, а саме полки генерала Безручка. Ризький мирний договір зруйнував польсько-українські плани. Було накинуто найгірше з можливих рішень – українські землі було поділено на дві частини: менша, що охоплювала Східну Галичину до Збруча, опинилася в межах польської держави, а більша, що охопила величезну територію від Поділля й Волині на заході мало не до Дону на сході, було включено до так званої Української Соціалістичної Радянської Республіки, створеної ще наприкінці 1917 року, але яка була просто провінцією великої радянської імперії.

Було зруйновано мрії про самостійну Україну, а з ними і мрії про польсько-український мир. Пілсудський, щоправда, відвідуючи один із таборів для інтернованих у Польщі офіцерів Петлюри, казав: «Прошу у вас пробачення, панове, щиро прошу у вас пробачення», але це не мало особливого значення. Петлюра опинився в еміграції у Франції, де 26 травня 1926 року його було вбито радянським агентом. Треба ясно зрозуміти, що вбивця отамана, незалежно від того, якими він керувався мотивами, окрім того, діяв від імені і з наказу НКВС. І хіба не було справою випадку те, що

вбивство українського лідера було здійснено за кілька днів після того, як у Варшаві, здійснивши збройний переворот, здобув владу Пілсудський.

Тут не час і не місце для того, щоб розглядати польсько-українські відносини впродовж міжвоєнного двадцятиліття. Це трагічна сторінка. У межах польської держави мешкало 4,5–5 мільйонів українців на території від південного Полісся до Карпат, від східних кордонів до Холмщини і Підляшшя. Українське населення рішуче переважало за чисельністю у Станіславівському та Волинському воєводствах та в сільській місцевості в Тернопільському і становило більшість у більшості повітів воєводства Львівського.

Українці, головною метою яких була незалежна Україна, до 1923 року не визнавали польської влади взагалі, а опісля постійно конфліктували з нею. Польща боролася проти українських незалежників. Навіть тоді, коли після 1923 року надії українців на допомогу Антанти було розбито і вони намагалися пристосуватися до нових обставин, польська влада намагалася застосовувати політику національної асиміляції, або винародовлення українців. Винятками були уряди Сікорського та Скшинського¹, які намагалися віднайти більш реалістичні сценарії розв'язання українського питання. Але й вони робили це несміливо. Єдиний вихід – оскільки він узагалі існував – без сумніву лежав у визнанні за українцями та білорусами автономії в межах польської держави. Але про те в Польщі, де вирішальний вплив на уряд мала правиця, не хотіли навіть чути. 1923 року видатний правий політик Станіслав Грабський у праці «Уваги до нинішньої історичної хвилі Польщі» публічно виголосив, що ані українці, ані білоруси не є народами і висловився за безумовну колонізацію Східних кресів.

Але, з іншого боку, українці здійснили замах іще й на Пілсудського як начальника держави (1921) та на президента Войцеховського² (1924). Після травневого перевороту маршал Пілсудський, прагнучи, щоб українці Східної Галичини мали не менше прав, ніж

¹ Александер Скшинський (1882–1931) – правник, політик, австро-угорський дипломат, посол Республіки Польща в Румунії, дворазовий міністр закордонних справ, прем'єр-міністр.

² Станіслав Войцеховський (1869–1953) – політик, у 1922–1929 роках – президент Польщі, кооперативний діяч, професор Головної школи сільського господарства, член Централізації Союзу польської молоді «Зет», співзасновник Польської соціалістичної партії на польських землях, після здобуття незалежності – міністр внутрішніх справ.

за австрійських часів, був готовий – для початку – відкрити український університет. Міністр освіти Суйковський¹ і міністр внутрішніх справ Млодзяновський здійснили зміни в центрах міністерств і крайовій адміністрації, м. ін. у кураторіях. Ініціювали ревізію поборюваної українцями шкільної системи, т. зв. утравістичної, що унеможливлювала створення українських шкіл. Нові напрями політики щодо національних меншин уряд опрацював після дискусії за участю Пілсудського (проект Бартля–Млодзяновського). Права опозиція підняла настільки бурхливі протести в Сеймі та пресі, що уряд відмовився від реалізації конкретних планів. Однак цих напрямів загалом дотримувалися до смерті Пілсудського.

Потворною іронією долі стало те, що під кінець правління Пілсудського за його особистою волею уряд здійснив пацифікаційні акції на теренах південно-східних воєводств. Хоча ворожа Польщі українська, німецька, радянська, чеська пропаганда – називаємо лише найактивніші – перебільшувала розміри тогочасних репресій, часто поширюючи фальсифікації, хоча акції польського уряду було викликано українським терором, незаперечним фактом залишиться те, що ця акція була брутальною, принесла Польщі багато шкоди й поставили її кінець кінцем на суд Ліги Націй (хоч остання й «розгрішила» нашу державу від висунутих проти неї обвинувачень).

Чи Польща мала якийсь інший вихід у ситуації, коли українські націоналісти офіційно проголошували боротьбу проти польської держави, а їхній терор дезорганізував життя на значній частині її території? *Mutatis mutandis*², можна порівняти її тогочасний стан із сучасною ситуацією на Близькому Сході і відносинами між Ізраїлем і Організацією визволення Палестини, можна ризикнути ствердити, що в справі України польський уряд потрапив у глухий кут. Так само варто згадати, що тоді уряд Пілсудського здобув підтримку переважної більшості суспільства, хоч багато звучало й критичних голосів.

Трагедією було й те, що пацифікаційні акції зміцнили українців у прагненні до шукання підтримки проти Польщі в Москві, Празі і передусім у Берліні. Помилки польської політики щодо українців

¹ Антоній Суйковський (1867–1941) – політик, член Польської військової організації (POW), співзасновник Інституту досліджень національних справ, міністр віровизнань і народної освіти, прихильник ліберальної політики стосовно національних меншин. Ректор Вищої торговельної школи.

² Змінивши те, що потребувало зміни (прим. перекл.)

небагато чим прислужилися Кремлеві, бо він уже відмовлявся від короткотривалої ліберальної політики в Радянській Україні, коли Київ став – теж на короткий час – центром автентичного українського життя. Натомість значний вплив на український рух здобули німці, що мало місце вже в передгітлерівську добу.

Терор українських націоналістів не припинився після закінчення пацифікації, хоча частина українського громадянства на чолі з греко-католицьким митрополитом Андреем Шептицьким не погоджувалася з діями ОУН. Гине вбитий членами цієї організації Тадеуш Голувко (1931) – прихильник федералістських ідей, гине міністр внутрішніх справ Броніслав Перацький (1934), мав загинути волинський воевода Генрик Юзефський. Платою ОУН за ці замаху було знищення крайового проводу і мережі активістів у краї. Відбудова цього апарату тривала до 1939 року. Поважніші антипольські акції мали місце вже у вересні 1939 року, хоча заради правди слід сказати, що крайовий провід ОУН був проти початку збройного повстання.

Не буде помилкою зробити з трагічних подій цього десятиліття висновок про те, що можливість співжиття поляків і українців у одному державному організмі виявилася облудою і принесла обом сторонам лише шкоду. Про цей важливий висновок слід пам'ятати, він матиме значення для наших прикінцевих міркувань.

У ситуації, що склалася, важко дивуватися тому, що катастрофу Польщі 1939 року українці сприйняли з радістю. Одразу після вступу Червоної армії на східні терени Республіки Польща мали місце спонтанні акти помсти польському населенню, яке часто було зовсім невинним. Опісля радянські репресії зачепили як поляків, так і українців. Гітлерівський напад на СРСР спочатку викликав великий ентузіазм серед галицьких українців, який вже скоро змінився величезним розчаруванням. Багатолітній гаданий союзник і протектор українських націоналістів, Німецький Рейх, віроломно ошукав їх. Замість «самостійної» України було утворено Райхскомісаріат Україна, а Східну Галичину приєднано до Генерал-губернаторства, тобто до німецького творіння, призначеного – принаймні на певний період – бути місцем проживання поляків. Це викликало серед українців загальне обурення. Арешти націоналістів із крила Бандери, а пізніше й із крила Мельника, розстріли націоналістів (передусім бандерівців), грабування й знищення різних українських осередків штовхнули значну частину українського руху до переходу в підпілля. Було створено Українську повстанську армію,

але, поряд із нею, прихильники подальшої пронимецької орієнтації сформували підлеглу гітлерівцям дивізію СС «Галичина» (SS-Division Galizien).

Фіаско пронимецької політики українських націоналістів, на жаль, не мало, принаймні у початковій і середній стадіях радянсько-німецької війни, ніякого серйозного впливу на переорієнтацію української політики щодо поляків. Не вдаючися в ближче оцінювання цих занадто складних справ, можна без страху грубо помилитися, ризикнувши заявити, що українці вирівняли всі рахунки кривд, можливо навіть більше. Поляки, котрі пережили пекло різанини, зокрема на Волині 1943 року, будуть свідками цього до кінця своїх днів. Натомість ще 1942 року гітлерівські окупанти своєю віроломною політикою спровокували криваві поррахунки на Люблінщині. Українці стверджують, що їхня акція на Волині була відповіддю на дії АК проти українців у Грубешівському повіті¹. Ці справи слід ще дослідити. Не можна не звернути уваги й на те, що в жахливій кривавій польсько-українській боротьбі у Східній Галичині та на Волині, що розгорілася в середині 1943 року, сумну роль відіграли вороги обох народів – гітлерівська Німеччина і Радянська Росія. Гітлерівці озброювали і польські відділи самооборони, і загони УПА. Усе вказує на те, що не був справою випадку збіг різанини поляків і вступу на терени Східної Галичини радянських партизанських загонів Сидора Ковпака. Поза сумнівом, Москва під'юджувала боротьбу між українцями й поляками в останні роки Другої світової війни.

Немає нічого дивного в тому, що під кінець війни в обох таборах, що досі запекло поборювали один одного, поширюється думка про те, що подальше продовження такої боротьби є політичним самогубством і для поляків, і для українців. З'являються спроби коли не співпраці, то налагодження стосунків між АК та УПА, а пізніше, вже після постановня комуністичної Польщі, – між WiN² і УПА. Усе це відбулося запізно, коли всюди в Центральній-Східній Європі вже тріумфували накинені Москвою комуністичні режими. Польщу було підпорядковано СРСР і включено – як *sui generis*

¹ Тепер – у Люблінському воєводстві, біля кордону з Україною (*прим. перекл.*).

² «Свобода і незалежність» (пол. *Wolność i Niezawisłość*) – польська цивільно-військова антикомуністична організація, заснована у Варшаві 1945 року. Провадила пропагандистську і партизанську боротьбу проти урядових сил прорадянського польського уряду, а також радянських військ та органів безпеки. Діяла до початку 1950-х років (*прим. перекл.*).

автономний округ – до великої радянської держави. Усі українські землі було включено до СРСР, тобто їх, без будь-якої фактичної автономії, було приєднано до імперії Сталіна. Галицьких українців навіть позбавили права сповідувати релігію їхніх батьків, оскільки Сталін оголосив поза законом греко-католицьку церкву, ліквідувавши у Львові церковну унію 1946 року. Значну кількість українського населення зі Східної Галичини було переселено до інших частин СРСР, багато кого ув'язнено в таборах (у тому числі греко-католицьке духовенство) або вбито. Зрештою, і в таборах була дуже висока смертність.

Одночасно історія написала ще один кривавий розділ книги польсько-українських відносин. Одразу після війни почалася пацифікація Південно-Східних кресів нової польської держави, де мешкало кількасот тисяч українців і діяли загони УПА. Це дуже делікатна проблема, тим паче, що в комуністичній пропаганді її представлено дуже однобічно. Не можна не взяти до уваги, що українці тут боролись просто за виживання в біологічному розумінні. Пацифікації, яку проводили польські війська, підпорядковані комуністичному урядові у Варшаві, передувало примусове виселення частини українців до СРСР, до таборів і на заслання. Саму пацифікацію супроводжувало переселення в межах Польщі (акція «Вісла»). Зрештою, вона зачепила й поляків, що мешкали на цих землях. Комуністична влада керувалася принципом колективної відповідальності, яку, здавалося б, цілком відкинуло цивілізоване людство після періоду потворних гітлерівських злочинів. Нарешті, кілька років тому влада визнала за потрібне прибрати в Бещадах усі українські назви місцевостей, здійснивши ще один варварський учинок. Усі протести з боку деяких польських середовищ лишилися без відповіді. Лише 1981 року було повернено старі топоніми.

Так по-телеграфічному коротко поданий огляд не стільки польсько-українських відносин, як проблем і дилем, треба, на нашу думку, доповнити ще одним дуже важливим твердженням. Після Другої світової війни не лише серед української й польської еміграції, а й – хоча й меншою мірою – у обох країнах все більше починає брати гору погляд, за яким поляки й українці повинні знайти спосіб співжиття між собою. Це – важлива умова їх майбутньої незалежності.

Не будемо тут займатися проблемою, як і коли Польща здобуде цю незалежність – це були б розмірковування з царини

політичної футурології. Слід підкреслити лише одне – цю незалежність ані полякам, ані українцям не варто шукати в Росії. Натомість покладення раз і назавжди краю російській гегемонії над Центрально-Східною Європою є необхідною передумовою незалежності й безпеки їхніх країн. Ми не думаємо, що цієї мети можливо досягти шляхом звитяжної для Заходу Третьої світової війни. Можливість світової війни взагалі не можна, зі зрозумілих причин (загибель від атомної зброї), брати до уваги в політичних планах, хоча треба усвідомлювати, що вона не є цілковито виключеною.

Здобуттю незалежності у будь-якому разі має передувати поєднання між українцями й поляками, початки якого ми виразно спостерігаємо, передусім в еміграції. Цей процес слід розвивати й надалі, щоб кожен поляк чи українець був переконаний у необхідності поєднання тоді, коли національна незалежність обох країн стане фактом. Відносини між Польщею й Україною в той момент мають бути піддані повній нормалізації й поглибленню.

Зі сторони Польщі це вимагатиме зречень, хоча – скажемо це собі щиро – ці зречення передусім стосуватимуться традицій і історичних сентиментів, а не актуальних політичних реалій. Поляки повинні зрозуміти, що українські етнічні землі, котрі до 1939 року входили до складу польської держави, повинні ввійти до складу новопосталої української республіки. Дивовижно, наскільки багато людей у Польщі та в еміграції досі не зрозуміли цієї істини. Очевидно, що дуже болючою справою є те, що нинішній кордон між поляками й українцями, спертий на т. зв. лінію Керзона, провели 1939 року два найбільші новочасні злочинці – Сталін і Гітлер. Але, на жаль, політичний реалізм і найкраще зрозумілий національний інтерес вимагають від нас, поляків, дивитися на цю справу тверезо й без емоцій. Без такого рішення з польського боку не може бути й мови про поєднання з українцями. Інша справа, що принаймні на знак незгоди зі злочинним пактом Молотова–Ріббентропа і ганебним поділом Польщі 1939 року, справу кордону між Україною й Росією слід у якійсь урочистій декларації відділити від цього злочинного акту 1939 року. Не можна ж бо погоджуватися з поглядами, що в політиці немає моральних принципів. Одночасно Польща повинна зберегти й свої західні кордони, а німці мають раз і назавжди зрозуміти, що це є ціною, яку вони заплатили за злочини й божевілля Гітлера.

Незалежні польська та українська держава повинні тісно співпрацювати в галузях політики, економіки й культури і затвердити цю співпрацю відповідними міждержавними договорами. Без тісної співпраці обох держав на міжнародній арені знову може з'явитися ближча чи дальша загроза їх незалежному буттю. Тісна співпраця не означала б повернення до ідеї федерації, котра, хоч і була розумною й слушною півстоліття тому, нині втратила будь-який сенс.

Досвід минулого беззаперечно свідчить і про те, що не можна дозволити, щоб на території якоїсь із цих держав продовжували існувати значні групи національних меншин іншої сторони. Не повинно існувати жодних обмежень (наприклад, віз) для масового туристичного руху і вільного пересування громадян однієї держави на терені іншої. Важливим є й збереження пам'яток культури наших народів по обидва боки кордону. Надзвичайно важливим елементом польсько-українського поєднання є обопільне розуміння й повага між народами. Однак вони не можуть бути штучними, як ми це бачимо на прикладі дружби в рамках соціалістичного табору. З цією метою треба – уже відтепер – зробити все, щоб, не приховуючи нічого з трагічного минулого, працювати над кращим майбутнім Польщі і України шляхом відповідного виховання молоді обох країн. Слід сказати, що сповідування націоналістичної ідеології (не плутати її з патріотизмом), як української, так і польської, є шкідливим. Націоналістичні ідеології ніде й ніколи не сприяли розвиткові відносин між народами, а справу поєднання між народами, котрі конфліктують, робили просто неможливою. Слід звернути увагу, що багатовіковий польсько-український конфлікт передусім зачепив поляків і українців зі Східної Галичини. Українці ж із Наддніпрянщини, а, кажучи точніше, з-поза Збруча, тобто старого австро-російського й пізнішого польсько-радянського кордону, уже понад два століття не почувають жодної ненависті до поляків. Між цими українцями й поляками не було жодних конфліктів.

Зміна ментальності й політичної свідомості обох народів у нинішній ситуації є однією з найважливіших і найнагальніших польсько-українських проблем. Видається, що необхідно провести якийсь захід, який можна б було назвати днем публічної сповіді або очищення. Вважаємо, що з цією метою поляки та українці, котрі мешкають у вільному світі, повинні провести політичні зустрічі, під час яких було б здійснено щиру оцінку польсько-українських

відносин протягом останнього століття. Без приховування будь-чого і з цілковито щирою постановкою справи. У цей спосіб можна – ми глибоко переконані в тому – очистити повітря від задухи й скинути баласт історії. Без цього цей баласт і далі на нас тяжітиме.

Ми цілком усвідомлюємо те, наскільки короткими, недосконалими й дискусійними є ці нотатки. Подальша дискусія над цією темою, як над Віслою та Дніпром, так і в тих світах, до яких доля загнала польських і українських вигнанців, є вкрай необхідною. Можливо, цей постулат недосяжний. Ми не знаємо, чи представлені нами тут пропозиції щодо досягнення польсько-українського поєднання є слухними і реальними. Однак напевно знаємо, що таке поєднання є абсолютно необхідним для інтересів обох народів.

Проблемна група ПНП

[1981]

Послання І з'їзду делегатів
НСПС «Солідарність»
до людей праці
Східної Європи

Делегати, що зібралися в Гданську на Першому з'їзді Незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність», шлють робітникам Албанії, Болгарії, Чехословаччини, Німецької Демократичної Республіки, Румунії, Угорщини і всіх народів Радянського Союзу привітання й слова підтримки.

Як перша незалежна професійна спілка в нашій післявоєнній історії ми глибоко відчуваємо спільність наших доль. Ми запевняємо, що всупереч брехні, яку поширюють у ваших країнах, ми є справжньою 10-мільйонною організацією людей праці, що постала завдяки робітничим страйкам. Нашою метою є боротьба за покращення життя всіх, хто працює. Ми підтримуємо тих із вас, хто вирішив вийти на важкий шлях боротьби за вільний профспілковий рух. Віримо, що вже скоро наші й ваші представники зможуть зустрітися з метою обміну профспілковим досвідом.

[1981]

Ухвала в справі
національних
меншин

Дбаючи про розвиток польської культури, відкритої перед досягненнями інших народів, висловлюємо волю до прояву не меншого піклування про те, щоб польські громадяни, котрі належать до інших народів і етнічних груп – білоруси, цигани, греки, литовці, лемки, німці, українці, татари, євреї та інші національності, знайшли у спільній із поляками вітчизні умови для вільного розвитку своєї культури і її передачі наступним поколінням.

Хочемо в таких спосіб залишитися вірними традиціям Речі Посполитої багатьох народів.

Багатство польської культури – це й регіональні відмінності, котрі слід культивувати.

Наша профспілка є проти будь-яких національних поділів і боротиметься за гарантії повних громадянських прав для всіх поляків, незалежно від їхньої національності чи походження.

З'їзд делегатів

Гданськ, 7 жовтня 1981 року

У колі моральної
й політичної сліпоти:
Україна й українці
в очах поляків

Протягом останніх десятиліть в еміграції зростає зацікавлення проблемою польсько-українських відносин. Наукові конференції, організовані науковцями обох народів, проливаючи світло на минуле, полегшують нам розуміння сучасних заплутаних обома сторонами сприйнятів. Водночас, вивчаючи свою історію, українці й поляки намагаються шукати можливості співпраці, котрі можна було б використати нині як символ перед лицем спільного ворога¹. Існування спільного ворога видається головною причиною, що схиляє обидва боки до переговорів і пошуку в минулому нечисленних сторінок братерства й успішних сторінок співпраці.

Хоча більшість старшого покоління української еміграції пережила не радянський, а польський «рай» (Волинь, Східна Галичина) і негативніші емоції в неї викликають поляки, а не росіяни, однак, якщо підійти до справи раціонально, то навіть найбільш націоналістичні угруповання розуміють, що їхнім ворогом номер один є не Польща, а Радянський Союз.

Однак, розмовляючи з нами, українці не забувають (інша справа, наскільки вони мають рацію), що ми є їхнім історичним і потенційним ворогом. Ця недовіра, упередження, а часто й ворожість із боку українців вражає, а іноді й ображає багатьох молодих поляків, погляди яких на Україну сформувався під впливом творів Сенкевича, родинних оповідань або «Лун у Бещадах», але які, принаймні у Польщі, не стикалися з українцями.

¹ Наприклад, конференція з цієї теми, що відбулася в Університеті Мак-Мастера в Канаді, плодом якої стала книжка із назвою «Poland and Ukraine» («Польща й Україна»). Крім того, спільними зусиллями Польського наукового інституту, Наукового товариства ім. Т. Шевченка і Вільної української академії наук у США 1983 року було організовано конференцію в приміщенні Польського наукового інституту в Нью-Йорку (*прим. авт.*).

Польське невігластво й моральна зарозумілість разом із українським почуттям кривди й задавненими упередженнями не можуть схилити обидві сторони до щирої розмови й порозуміння. Водночас політики обох сторін, бачачи користь від обопільної співпраці, закликають до *забуття* минулого й ери справжнього братерства. Однак цей шлях не заведе нас далеко. Забуття – а також пробачення – приносить лише розуміння й усунення причин ворожості, а це неможливо зробити без глибокої рефлексії й широкої дискусії над свідченнями культури народу.

Поляків та українців замкнено у в'язниці, ключник якої (котрий віками вправлявся у своїй справі) вміє їх розділити таким чином, щоб вони не могли нічого йому закинути. Представники обох народів, що народилися поза в'язницею або втекли з неї, говорять і мріють про його знищення. Однак ми маємо бути певні того (причому переконані мають бути передусім українці), що боротьба ведеться за знищення в'язниці, а не за захоплення ключа від неї.

Пам'ятаймо, що покоління наших батьків і дідів прогавили шанс знищити багатівкову в'язницю, котрий їм дала Велика Жовтнева зміна в'язничної варти. Тоді Західна Україна (уряд Петрушевича) мусив боронити своє право на самовизначення у боротьбі з Польщею й не мала змоги кинути свої війська на оборону Києва й Наддніпрянської України (уряд Петлюри). Тоді колишні співкамерники з Києва, Львова та Каунаса мусили розпочати війну проти польського державного інтересу, польських історичних прав чи гаданого поверення до ягеллонської ідеї, названої федералізмом¹.

Політична ситуація змінилася, але чи змінилася політична позиція всіх зацікавлених осіб? Чи в сучасній політичній культурі більшості польського народу відбувся якийсь перелом у справі минулого й нинішнього ставлення до «національних меншин»?

¹ У цьому есеї я не намагатимуся представити доробок польської та української історіографії чи вести якусь дискусію. Перепрощуючи не згаданих тут авторів, котрі спеціалізуються на порушених питаннях, я плекаю надію, що зацікавлений читач, використовуючи цитовані праці, зможе дістатися й до літератури з теми і представлених у ній наукових висновків, а також багатьох суперечливих гіпотез. Що стосується федералізму й програм політичних партій, див.: *Dziwanowski M. K. Joseph Piłsudski: A European Federalist 1918–1922.* – Stanford, 1969; *Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1931.* – Wrocław, 1979; *Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918–1919.* – Warszawa, 1969; *Pidhainy O. S. The Formation of the Ukrainian Republic.* – Toronto–New York, 1966; *The Ukraine 1917–1921: A Study in Revolution / T. Hunczak (ed.).* – Cambridge, Mass., 1977 (*прим. авт.*).

Чи ми готові розпочати війну проти ключника за знищення в'язниці, а не за її реформування й заміну пана?

Поляк, котрий підкреслює помилки й гріхи українців, переко-нує свою сторону в почутті її правоти, а обвинувачених схиляє не до рефлексії, а до злості й образ. Тому слід лишити українцям свободу сумління. Краще займатимемося проблемами власного дому, метою чого буде викликання дискусії й схилення нас, поляків, ви-йти із затінку затертих і занадто спрощених штампів.

Почнімо з важливого ствердження. Я не почуваю насолоди від мазохістського повторювання фрази *mea culpa*¹. Якраз навпаки, порівнюючи історію моєї культури, мого народу та держави з історією багатьох інших народів, відчуваю, що мені не соромно дивитися на покоління, котрі вміли боронити або здобувати свободу. Навіть більше, коли я бачу помилки, слабкість чи злочини у власній історії, то це не означає, що я не бачу їх і в іншій сторони. Однак, перед тим, як виймати «порошинки» й «скельця» з українського минулого, хочу мірою можливості очистити власну політичну культуру.

Очевидно, що можна побудувати державу на спинах поневоле-них народів. Ми, поляки, добре це знаємо, бо це на нас робили три імперії, що нас поділили, а опісля – Гітлер, Сталін і його наступни-ки. Поневолення можна обґрунтовувати історичною місією, дарві-нівським законом виживання сильнішого, захистом цивілізації чи комуністичним інтернаціоналізмом. Не можна очікувати від жерт-ви, щоб вона пережитий у своїй історії час неволі називала інакше, ніж загарбанням чи окупацією.

В очах українців ми, поляки, є загарбниками й окупантами. Заскочені таким твердженням, ми всі свої сили витрачаємо на те, щоб продемонструвати величезні досягнення, терпимість і добровільність Речі Посполитої, створеної внаслідок Ягелло-нівської унії. Згадуємо Гадяч і Петлюру з Пілсудським. Згадуємо, що руський шляхтич був рівним серед шляхетської братії, що міста здобули магдебурзьке право, що Річ Посполиту двох наро-дів було зібрано не силою польських гарнізонів, а правами й при-вілеями. Ми із запалом – але безпідставно – говоримо про поль-ський федералізм доби Пілсудського. Пам'ятаємо про полоні-зовану наддніпрянську шляхту, польські палаци, садиби, косте-ли, бібліотеки, гімназії. Насамкінець, пам'ятаємо про пролиту кров і хрести над численними могилами. Але не пам'ятаємо про

¹ Моя провина (лат.) (прим. перекл.).

«одвічного» мешканця цих земель. Про руського селянина, який став зватися українцем. А коли й згадаємо про нього, то з обмовкою про його характерний для селян брак національного почуття, його «тутешність», а не національність, а також не забудемо й про закордонні інтриги, котрі використовували місцеві групи інтелігенції проти нашої держави. І все це ми пам'ятаємо й вимовляємо одним подихом, без жодної рефлексії, що схилилася б до порівнянь.

Применшуючи важливість існування селянина, котрий захищає свої українські господарства й землі в околицях Львова, Стрия, Устрик¹, Перемишля чи Сянока, одночасно захоплюємося Шлімаком і його Магдою, котрі опираються поніменченню. Бачачи в українському селянинові маріонетку в руках чужих впливів та власної націоналістичної інтелігенції, захоплюємося силезькими повстанцями, котрі розпочали боротьбу за польськість після кількох століть національної бездіяльності. Для нас важливе питання боротьби за права польської мови, яку провадили польські діти на теренах колишньої підпруської Польщі, але у той самий час не хочемо згадувати про ганебне нищення нами українського шкільництва.

Для Польщі ми хотіли вибороти право націй на самовизначення. Але відмовляли в цьому праві українцям Східної Галичини й Волині. Ставили пам'ятники силезьким повстанцям, захоплюючись їхньої геройською боротьбою проти Німеччини, яка відчувала своє право на ці землі настільки ж, наскільки ми відчували своє право на землі, здобуті мечем Казимира Великого. Для українців, котрі відновлювали свою державу 1918 року, ми були тим самим, чим була Німеччина для силезьких повстанців. Ми, певно, маємо численні докази на користь своєї правоти в цьому випадку. Боюся лише, що вони не є кращими за ті, котрі мали німці в Силезії.

Коли ми приймемо це порівняння, понад те – коли ми, поляки, виславляючи Джимала, зрозуміємо, що для українців ми були Бісмарком, Гакатою й колоністами, то тоді, розпочинаючи з ними розмову, ми зможемо встановити кращі засади співжиття з ними, ніж ті, котрими керувалися досі, і які так добре представляє Калі з «У пустелі та пуші» Сенкевича².

¹ Устрики Долішні – місто в Підкарпатському воеводстві Польщі на кордоні з Україною. У 1944–1951 роках входило до складу УРСР (*прим. перекл.*).

² «Скажи мені, – спитав Стась, що таке злий учинок?» – «Коли хтось забере в Калі корову»... – «Зрозуміло, а що таке хороший вчинок?» – «Хороший, це коли Калі в когось забере корову». – *Sienkiewicz H. W pustyni i w puszczy.* – Warszawa. – Т. 2. – С. 112 (*прим. авт.*).

Одразу поясню, що маю на увазі тих представників мого народу, які в останню ніч жовтня 1918 року напали на українців, щоб ціною великої крові відібрати в них місто, яке «semper fidelis»¹ для багатьох із нас є ближчим, ніж Торунь чи Познань. Ті, хто рвався до зброї, не повинні були пам'ятати, що це місто заснував не польський король, а Данило, перший коронований руський король. Не повинні були пам'ятати й те, що львівський архієпископ, котрий мав у сенаті друге місце після примаса, протягом століть отримував чи не найменшу в Речі Посполитій платню, бо ж керував церквою релігійної меншини у порівнянні з місцевим православ'ям і міцнілими на силах уніатами. Вони не повинні були пам'ятати про це, бо, як вони вважали, боролися за свою вітчизну й власний дім, де поляки століттями народжувалися й умирали. Вони були тим, чим були німці, котрі панували над латишами та естонцями, або юнкери серед мазурів, кашубів чи помор'ян. Кожен із нас може зрозуміти не лише польських орлят, а й французів, котрі обороняють приморські провінції Алжиру, де оселилися їхні предки. Битва за дім, у котрому людина народилася, завжди буває кривавою й завзятою. Особливо брутальною вона є, коли точиться поміж співмешканцями однієї території, котрі намагаються витіснити одне одного на задвірки. Трагедію такої боротьби пережило й переживає багато мільйонів людей, котрі живуть на етнічно мішаних землях. Історія не напише хвалебних сторінок творцям національної культури й політикам, котрі могли відповідати на брутальний націоналізм лише справами, котрі посилювали національну мегаломанію або бойовим напором стрілецьких дружин (як і січових стрільців).

Мене не дивує, що поляки розпочали бої за Львів, але мене пригнічує моральна й практична сліпота політичної культури тих, хто не хотів побачити в українцях коли не національних власників, то принаймні співмешканців руського дому. Дивує легковаження українським національним рухом і спроби заперечити право українців на самовизначення шляхом накидання їм польськості. Наскільки гірко звучать слова Побуга-Малиновського²: «Польська політична програма – якщо така взагалі існувала – не виходила за рамки не надто ускладненого перехоплення влади від Австрії,

¹ Завжди вірне (лат.) (прим. перекл.).

² Владислав Побуг-Малиновський (1899–1962) – історик, публіцист. У еміграції з 1939 року. Дослідник біографії Юзефа Пілсудського та історії його політичного табору.

котра руйнувалася»¹. Як для людей, котрі люблять хвалитися ягеллонським духом і федералізмом, це й справді не надто багато.

Чому ж ми не мали жодної вартої так називатися політичної концепції, спираючись на яку, ми могли б спробувати розплутати вузли історії польсько-українських відносин? Чому ми ховаємо в пісок голову, почувши слово «українець»? Чому ми так «любимо» русинів, гуцулів, лемків, бойків і «тутешніх», переконуючи їх, що вони не є українцями, але при цьому точно знаємо, що краков'яки, гуралі (навіть із «горален-фольк»), кашуби, силезці й курпи є поляками? Ба більше, як ми могли після важкої дев'ятнадцятимісячної війни з військами українських добровольців і надалі ставитися до української проблеми так, ніби українців немає? Чи й справді в Бещадах, на Поділлі й Волині, над Сяном, Збручем, Дністром і Дніпром мешкали й мешкають козаки, різуні, гайдамаки й бандерівці, змішані зі спокійними русинами, лемками, гуцулами й іншими «етнографічними» цікавинками?

Іншими словами, чи не час зупинитися над місцем українського народу в нашій масовій політичній культурі? Бо ж ми, поляки, віддавна найбільше шануємо тих, хто кров'ю довів свою вірність свободі, вітчизні, релігії й правам особистості. І не лише зі свого власного народу. Наскільки високо ми, часто обвинувачувані в антисемітизмі, піднесли в культурі Речі Посполитої двох народів Маккавеїв і Зелотів. Як ми добре вміли, незважаючи на упередження до народу купців, оцінити криваві зусилля голландців побудувати власну державу. То чому ж кров українця, пролита за власну землю, є бунтом, політичною незрілістю або просто помилкою, а не вчинком, вартим хоча б обмірковування? Чому в Хмельницькому ми бачимо не намагання побудувати власну державу, а сенкевичівське п'яне селянське безчинство? І це, незважаючи на слова власного поета Самійла Твардовського зі Скрипни, котрий, хоч і не любив козаків, умів побачити, що вони кров'ю будували власну республіку.

*Менше про те, що це хлопці,
І македонці такими були.
Із пастухів колись римляни стали,
Турки з бандитів чоло підняли
На весь світ. І наші предки перед нами
Не зі шляхти, боєм себе показали.
То ж я кажу, що слова не порожні,*

¹ *Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. – London, 1967. – Т. 2. – S. 298 (прим. авт.).*

*Котрі говорила Стефану¹ ворожка,
Що із цих лотрів Річ Посполита
Своя буде вільна. І є знаменита
Й добре впорядкована².*

Ян Собеський, єдиний польський король, який добре розумівся на українській проблемі, спостеріг формування нової держави. Іще на посаді гетьмана³ він написав, що «ці люди не хлопи, а удільний народ. Уже далеко від них відбігло... те грубіянство, тиранство, п'янство і те варварство». За іншої okazji він написав: «Низові козаки за найменшої кривди від тутешніх умов дуже стурбовуються і далі кажуть, що підуть назад на Січ. Їм дуже не подобається обсаджування фортець. Про Острозьку комісію кажуть, що, оскільки городові [козаки] з нею не рахуються, слід її відмінити, бо це козаки одні й віра їх одна, крук крукові ока не виключе». Але одночасно ствердив: «Дорошенка й козаків не лише запорозьких, а й тих городових, бо в їхніх руках Україна й наша власність, до часу ще задобрювати, знову дати комісію, створювати надію на задобрення, а не провокувати їх, бо шаленством би було починати війну з Україною, коли ще турецький цар, котрий узяв їх під свою протекцію, досі не визначився у своїх діях»⁴.

Ця думка Собеського про те, що маємо щось власне в Україні, мала набагато більший вплив на Сенкевича, ніж Твардовський чи справжня повага до тих, хто вміє кров'ю захищати чи визволяти вітчизну. Ми й справді вклали в Україну не менше зусиль, ніж французи в Алжир чи англійці в Ірландію, що ми мали там – навіть після поділів і конфіскацій часів повстань – дуже велику «власність». 1909 року не менш ніж 53 % землі, що перебувала в приватній власності в Київській губернії, належало полякам (які тоді становили там 3,2 % від загалу населення)⁵.

¹ Тобто Стефану Баторію (1533–1586), королю Речі Посполитої й великому князю литовському з 1576 року (*прим. перекл.*).

² *Samuel Twardowski. Wojna domowa z Kozaki i Tatory. – Kalisz, 1681. – S. 264–265 (прим. авт.).*

³ Мається на увазі посада Великого коронного гетьмана польського, командувача польського війська, яку Ян Собеський обіймав до того, як його було обрано королем (1668–1674) (*прим. перекл.*).

⁴ Два листи Яна Собеського до краківського єпископа Яна Малаховського від 23 січня й 16 березня 1671 року, а також лист Яна Собеського до Анджея Ольшовського від 12 жовтня 1676 року, див. у: *Acta Historyczne do objaśnienia Rzeczy Polskich Służące, Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Wyd. F. Kluczycki. – Kraków, 1880. – T. 1. – S. 618–619, 631, 700 (прим. авт.).*

⁵ На Волині – 45,7 %, на Поділлі – 41,1 %. Дани В. Вакера подаю за В. Вельгорським. – *Ziemie Ukrainne Rzeczpospolitej // Pamiętnik Kijowski. – T. 1. – London, 1959. – S. 90–91 (прим. авт.).*

Звісно, я не вірю, що політична сліпота Польщі після поділів щодо України виникла лише з причини існування там групи польських латифундистів. Не їхні інтереси викликали битви за Львів. Навіть інтересів польських мешканців міст і сіл України недостатньо, щоб пояснити ту тяжку війну, що вибухнула 1918 року. Польський народ був переконаний, що там, в Україні, існує побудований нашими зусиллями пласт культури, який нищить українське селянство, це відроджуваний – із засіву Хмельницького – «невдячний син» Речі Посполитої.

Твардовський і Собеський спостерегли творення в Україні політичного народу. Сейм часів Яна Казимира підніс цей народ на рівень із народами Корони й Литви (1659). Але пам'ятаймо, що відома Гадяцька унія була витвором не варшавських, а київських політиків (Немирич, Виговський) і що саме ми, поляки, відкинули її за першої ж нагоди¹, створивши ситуацію, за якої українці XVII століття отримували більший ступінь самоуправління від московського самодержця, а не від республіканської й демократичної шляхетської братії. Отож не хвалімося Гадячем понад міру, а пам'ятаймо, що від часів Хмельницького ми постійно наголошували, що України не було, нема й бути не може.

Це, особливо для молодого покоління, звучить занадто гостро, але саме тому, поза згадками про Собеського й Сенкевича, наведу кілька цитат:

«Східна Малопольща складається з трьох воеводств: Львівського, Станіславівського й Тернопільського, загальною площею 62 000 кв. км. Вона являє собою одну шосту польської держави, має 6 мільйонів населення, котре складається з поляків і українців. Українці заявляють, що живуть тут із незапам'ятних часів, а поляки прийшли сюди пізніше. Це неправда. Тут України ніколи не було, немає й ніколи не буде». І далі: «...українська безначальність не має меж. Сам український народ є спокійним. Треба лише позбавити його проводирів. Назва "українці" походить від "ukradzienscy", бо вони в нас багато вкрали. Справжньої української інтелігенції немає, є лише парубки в краватках, дехто з них також у вишиваних сорочках, але за пазухою в них повно вошей. Так само немає й української мови, є лише жаргон, так само, як і кашубське чи гуральське наріччя, так само є й український

¹ *Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu.* – Warszawa, 1968. – S. 220; *Kamiński A. The Cossack Experiment in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union* // *Harvard Ukrainian Studies.* – V. 1. – № 2. – Cambridge, Mass., 1977. – S. 187–193 (прим. авт.).

жаргон. Це – говірка для парубків, дівок, для стайні й болота. Нас, поляків, у Малопольщі 50–53 %, а має бути 62 %. Українці вкрали в нас 500 000 душ. А крім того, нам належить ще 700 000»¹.

Хотілося б вірити, що ці слова вийшли з-під пера безвідповідального писака з кола Стронського². Але їх автором була постать куди більшого політичного значення – Антоній Мьодонський, лідер польського Товариства землевласницької шляхти, католицький ксьондз і полковник польської армії. Брутальність заяви Мьодонського не знайшла б підтримки в переважній більшості польського суспільства, але її підставовий сенс, а саме підкреслення того, що України нема, не було й ніколи не буде, напевно, було б прийнято всюди.

Очевидно, що хтось може поставити це твердження під сумнів, покликаючись на факт співпраці між Пілсудським і Петлюрою. Однак погодимось, що це не була така співпраця, котру слід ставити за приклад нинішнім і майбутнім поколінням. Напевно, вона не свідчить про те, що Польща й справді була зацікавленою у федералістській реконструкції Східної Європи на засаді рівних із рівними. Натомість вона свідчить про наше загарбництво України. Згадаймо основні факти. З 1 листопада польські сили було втягнуто у війну з українцями (Західна Україна) за володіння теренами Східної Галичини (підавстрійської частини старої Речі Посполитої). Ця війна закінчилася повною перемогою Польщі в липні 1919 року. Війну з Наддніпрянською Україною було припинено вже навесні 1919 року внаслідок переможного наступу Червоної армії на Київ. Наприкінці травня 1919 року більшовики, займаючи територію Наддніпрянської України, розпочали бої проти польських військ. Гренадою обох Україн став Кам'янець-Подільський. Звіди вони з ініціативи Петлюри розпочали переговори з Польщею (серпень 1919 року), котрі принесли Східній Галичині обіцянку певної автономії та допомогу й визнання ідеї Наддніпрянської України. Цей договір (лютий та квітень 1920 року) не отримав й не міг отримати підтримки ані з боку уряду Петрушевича, ані від українського суспільства, котре настільки жертовно підтримувало цей уряд упродовж запеклої 9-місячної війни проти Польщі. На їхню думку,

¹ Стенограма публічних виступів (1938–1939), надана мені св. п. Іваном Рудницьким. Про діяльність Мьодонського див. також: *Pobóg-Malinowski W.* Op. cit. – S. 825 (прим. авт.).

² Станіслав Стронський (1882–1955) – політик правого спрямування, філолог, професор Ягеллонського університету, редактор «*Rzeczpospolitej*», «*Warszawianki*», «*Kuriera Warszawskiego*», посол до Сейму, член Польського уряду у вигнанні.

Петлюра купував збройну допомогу Польщі коштом кількох мільйонів українців, причому тих, які кров'ю довели силу своєї національної свідомості. Важко б було Петлюрі очікувати, що вони б підтримали його в боротьбі, що гарантувала їм не свободу, а польську окупацію¹.

Як ми знаємо, польсько-радянська війна не принесла знищення більшовицької тюрми народів. Польщі ціною найбільших зусиль вдалося зберегти власну незалежність, підтверджену Ризьким миром (березень 1921 року). Однак пам'ятаймо, що небезпідставно Ризький мирний договір в історії України, як і Андрусівський мир (1667), відомий як договір про поділ земель. Відомий візит Пілсудського до табору інтернованих військ Петлюри в Щепьорні² і його «Я прошу у вас вибачення, панове. Я щиро прошу у вас вибачення»³ не було запорукою відбудовування української державності принаймні на теренах Східної Галичини, а лише підтвердженням остаточності ризьких постанов. Що гірше, перепросини Пілсудського на відстані кількох десятиліть звучать не лише як реквієм над втраченим Наддніпрянською Україною шансом, а і як початок періоду, під час якого в українців Східної Галичини ніхто не збирався просити вибачення.

Східну Галичину, перейменовану у Східну Малопольщу, трактували як частину польської держави. Польський уряд запровадив там політику національної дискримінації і військового поневолення⁴. У відповідь на це широкі кола українського суспільства підтримали націоналістичний рух. Не лише Совети й поразка Петлюри, а й самі поляки щодо національних меншин створили ситуацію, якої боявся Пілсудський, коли писав, що «ні за що в світі не хотів би, щоб Польща займала великий простір, населений ворожо налаштованою людністю»⁵.

¹ Див. літературу, подану в прим. 1 від автора до цієї статті (с. 359), а також: *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. – Т. 1–2. – Нью-Йорк, 1954; *Wandycz P.* Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–1920. Zeszyty Historyczne. – Paryż, 1967 (*прим. авт.*).

² Щепьорно – раніше село, тепер – район міста Каліш у центральній Польщі. У 1920–1924 роках у Щепьорні розташовувався табір для інтернованих військових армії УНР (*прим. перекл.*).

³ *Jędrzejewicz W.* Józef Piłsudski, 1867–1935. Życiorys. – London, 1982. – S. 113 (*прим. авт.*).

⁴ *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa Ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – Kraków, 1979; *Budurowicz B.* Poland and the Ukrainian Problem, 1919–1939 // *Canadian Slavonic Papers.* – 1. 24. – № 4 (1983). Там само подано й список літератури (*прим. авт.*).

⁵ Цитую за: *Pobóg-Malinowski W.* Op. cit. – S. 225 (*прим. авт.*).

Його страхи виявилися пророчими, а хвилю ворожості було виражено українським тероризмом, який жорстоко придушувався. Саме з тих часів походить оповідь польського генерала, який був стурбований фактами передачі пійманих «бандитів» спеціальним судам замість розстрілу їх на місці¹.

Військовою брутальністю ми замирили українців. Але ми не могли примусити їх відчути себе поляками. Свою антипольську позицію українське суспільство продемонструвало бойкотом виборів до Сейму 1922 року. Коли у Варшавському чи Краківському воєводствах голосувало понад 80 % громадян, то у Станіславівському чи Тернопільському – лише 35 %. Пілсудський не хотів, щоб поляки коли-небудь стали окупантами, а майбутній перший президент відродженої польської держави, згодний із ним у цій справі, не зміг оцінити бойкот інакше, ніж те, що він є «переконаний, що в громадській думці руського населення виявляється погляд про необхідність лояльної праці на користь польської державності»².

Більшість українського населення, котре 1921 року налічувало 3 898 000 (14 % населення Польщі), хотіла власної держави, а не польської, котра відмовляла їм не лише у самовизначенні, а й навіть в умовах вільного розвитку культури. Можливо, це звучить гротескно, але, можливо, аж до часів сталінського терору на початку 1930-х років українська культура, освіта й наука куди краще розвивалися під владою Кремля, ніж у демократичній парламентській Польщі. Цифри про знищення шкільництва свідчать самі за себе. 1922 року було 2993 українських шкіл, 1926 року їх залишилося лише 947. На Волині, де українці не мали, на відміну від Галичини, міцних громадських організацій, кількість українських шкіл зменшилася з 442 у 1922 до 2 (двох!) 1926 року³. Ідучи нібито нелюбим нам російським і німецьким шляхом, ми накинули школі й адміністрації польську мову. Хотіли, дослухаючись до Станіслава Грабського чи так само до Дмовського, полонізувати «русинів»,

¹ «Стався випадок, коли військова частина після знищення банди заарештувала бандитів і, замість розстріляти їх на місці, передала їх судовій владі... Військові відділення повинні без затримок розстрілювати кожного схопленого на гарячому або озброєного бандита, кожного, щодо кого доведено його приналежність до банди». Свідчення генерала Галлера (31 жовтня 1922 року), цитую за: *Papierzyńska-Turek M.* Op. cit. – S. 325–326 (прим. авт.).

² Повідомлення Габріеля Нарутовича в пресі від 26 серпня 1922 року. Цитую за: *Papierzyńska-Turek M.* Op. cit. – S. 318 (прим. авт.).

³ *Papierzyńska-Turek M.* Op. cit. – S. 259. Див. також: *Grabski S.* Szkoła na ziemiach wschodnich. W obronie ustawy szkolnej z 31 lipca 1924 r. – Warszawa, 1927; *Iwanicki M.* Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 // *Rozprawy Wyższej Szkoły Pedagogicznej.* – T. 5. – Siedlce, 1975 (прим. авт.).

яким відмовляли навіть у назві українців і України. Хворобам мозку й серця, на думку Пілсудського, багато які поляки приписували небажання наших національних меншин стати поляками, забуваючи, що такою ж мовою говорили й росіяни з німцями – вони так само приписували хворобам мозку та серця спротив поляків Росії й Німеччини¹.

Часто цитую Пілсудського, оскільки він, як і Нарутович, краківські й віленські консерватори та соціалістична партія, не підтримував колонізаційної помилки. Однак після травневого замаху, окрім змін урядовців (часом дуже корисних), небагато змінилося в трактуванні українців. Пілсудський хотів надати їм хоча б такі права, які вони колись мали в Австрії, але – навіть після 1926 року – не зміг поновити діяльність українського університету у Львові. Принаймні його боротьба проти українського націоналізму не керувала Галлеровим мотто розстрілів на місці, а радше, придушенням опору шляхом демонстрації сили. Велику пацифікацію Східної Галичини й Волині (16 вересня – 30 листопада 1930 року), котра принесла населенню необхідність розташовувати у своїх оселях військових, знищення майна й, часто, жорстокі побиття, супроводжував також наказ маршала, який забороняв убивства (кровопролиття)².

Не лише підпільній українській боротьбі, яку очолював Коновалець і яка проголошувала, що «український націоналізм не рахується з жодними загальнолюдськими засадами солідарності, справедливості, милосердя, гуманізму»³, а й поміркованим українським

¹ Юзеф Пілсудський. Цитую за: *Pobóg-Malinowski W.* Op. cit. – S. 225 (прим. авт.).

² *Jędrzejewicz W. Józef Piłsudski.* – S. 226–227. Сучасний історик показує розбіжності, наявні між українськими підрахунками жертв пацифікації (від 7 до 35 вбитих); *Budurowicz B.* Op. cit. – S. 486–487. Іван Рудницький, відповідаючи на моє запитання про кількість задокументованих жертв пацифікації, ствердив, що, згідно з наявними в нього даними, безпосередніх убивств не було. Цитовані українськими джерелами жертви можуть походити з групи побитих осіб, котрі померли внаслідок отриманих тілесних ушкоджень (прим. авт.).

³ Цитую за: *Pobóg-Malinowski W.* Op. cit. – S. 725. Терористична діяльність Коновальця викликала гостре засудження з боку митрополита Андрея Шептицького. – *Budurowicz B.* Op. cit. – S. 490. Про український націоналістичний рух останнім писав: *Motyl A. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism 1919–1929.* – Boulder, CO, 1980. Заяви польських націоналістів мало відрізнялися від гасел Коновальця: «Ми є поляками, хочемо Польщі передусім для себе, хочемо навіть у тому випадку, якщо зможемо мати Польщу лише зі шкодою для свободи народів і прогресу, для цивілізації й соціальної справедливості» (Przeгляд Wszepcholski. – 1901. – № 581. Вступна стаття. Цитую за: *Leon Wasilewski. Nasi nacjonalisci.* – Londyn, 1904. – S. 7 (прим. авт.).

автономістським угрупованням у Польщі після травневого замаху протиставлялася настільки радикальна, дріб'язкова й ворожа позиція, що дійшло до ситуації, в якій український воєнізований націоналізм став у Східній Галичині керівною силою.

Заскочені українською ворожістю і повсюдним серед українців вигуком-мрією «Ляхи, геть за Сян», перед тим, як виступити з контробвинуваченнями, згадаймо спочатку власну задавнену ворожість, викликану болем, який нам завдали німці й росіяни. Згадаймо ганебне нищення українських церков на Волині¹ перед війною і повоєнне приречення на загибель українських церков і цвинтарів у Бещадах.

Наша католицька церква, котра так добре вміє поєднувати християнську оборону прав особистості з обороною нашої національної культури, на жаль, від часів Другої Речі Посполитої, не записує добрих сторінок у нашому ставленні до національних меншин. Польські єпископи 1965 року могли пробачати й просити пробачення в німців. Але до сьогодні вони не можуть оточити *справжньою братерською* опікою литовців, словаків, білорусів і українських уніатів. Так сильно – і слушно – шанованого нами й любого нам перемиського єпископа в українській історії буде записано як людину, котра, змінюючи старовинну архітектуру уніатських церков, нищить свідчення їхніх прав на власну батьківщину. Борючись за права особистості, за християнську соціальну справедливість, а також за права нашого історичного спадку, католицька церква – від часів Вишинського – здобула загальновизнане моральне право керувати народом. Тим більше, вона несе відповідальність за долю тих, хто не належить до нашої родини, але кого наші сучасні урядовці хочуть у моменти громадських заворушень зробити «цапами-відбувайлами».

У місці, яке особливо поважають усі поляки – на могилі невідомого солдата, – Іван Павло II зміг нагадати нам про братів, котрі жили й загинули серед нас – про польських євреїв. Українці не загинули. Живуть, борються й боротимуться за свою свободу. Вони також моляться за неї в церквах, розсіяних по усій земній кулі. Сором нам, якщо ми не зможемо захистити їхні доми молитви на терені польських дієцезій або, під приводом модернізації чи зручності, й надалі змінюватимемо їх на наші польські костели. Комуністичний інтернаціоналізм десятиліттями вмів використовувати

¹ *Купранець О. Ф.* Православна церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939. – Рим, 1974. – С. 135–184; *Memoriał Józefa Gieysztora*, 10.VIII.1938. Opr. J. Lewandowski // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż, 1982. – Т. 61. – С. 209–213 (*прим. авт.*).

запеклі націоналізми. Тож, пам'ятаючи про це, уміймо, в ім'я права людини, а не лише права людини/поляка, захищати кожну святу й кожну національність, що живуть серед нас.

Кожне польське покоління, що вирросло з політичної культури й дій своїх попередників, має вирішувати нові завдання. Коли постала Україна Хмельницького, покоління Чарнецького й Собеського силою показали, що *її не буде*. Коли український народ Східної Галичини кров'ю засвідчив своє право на самовизначення, тоді польський народ, представлений у Сеймі переважною більшістю, заявив, що *України немає*. Нині, пропонуючи українцям співпрацю в боротьбі за суверенітет України й Польщі, стверджуємо, що *Україна буде*. Нашій культурі й тим, хто прийде після нас, ми повинні довести, що Україна – всупереч нам – *була*. Отож, не наслідуймо більше російського імперіалізму у фальсифікації історії підкорених народів і не нищимо хрестів – цих свідків історії – на спорожнілих цвинтарях.

Українці, котрі тепер живуть у Кошалінському¹ чи в Силезії, опинилися там не з власної волі. Кошалін – це не Магадан, але бе-щадська депортація є нашою темною сторінкою. Українець, котрий досі мешкає в Польщі, не афішує свого походження. Досі йому «краще» бути русином, лемком або бойком. Досі його доля не є предметом турботи українців із-над Дніпра.

Хоч як нам це важко, однак слід пам'ятати, що поки ми у своїй історії та культурі не розрахуємося з Україною, поки ми не повернемо українському населенню їхні села та церкви, відібрані під час «боротьби з бандами», доти наша рука, простягнена до сусіда, котрий мешкає над Сяном і Дніпром, зависатиме у повітрі.

[1984]

¹ Тобто в районі міста Кошалін (тепер – у Західнопоморському воєводстві на північному заході Польщі), на території Повернених земель (*Ziem odzyskanych*), приєднаних до Польщі 1945 року (прим. перекл.).

*Богдан Скарадзінський
(Казімеж Подляський)*

Українцям: «Пробачаємо
й просимо пробачення»?

...Немає епох, які було б огорожено парканами, а людство, котре ми можемо зрозуміти, бо воно нам близьке за походженням чи традиціями, відходить у минуле, несучи із собою заборони й накази. Помістя, замки й будинки розсипаються на порох, а те, що залишається людству, тримає його у своїх обіймах... історія ніколи не закінчується остаточно, бо є майже вічною...

Станіслав Вінценз. На високій полонині. Пасмо III: Барвінковий ранок. Книга перша: Вітер над Покуттям. – Варшава, 1983.

*А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!*

*Тарас Шевченко. Повне видання творів. –
Чикаго, 1961. – Т. II.*

Сидить завзятий Русин із своїм лютим, тисячолітнім ворогом Ляхом у тісній тіснєві між двома морями, і надихана століттями омани ярость робить обох їх біснуватими. Мов два леви... з великого жалю про те, що було та й минуло, з великої розпуки перед тим, що мусить певно бути, роздирають вони тепер один одному груди до самого серця і позирають кривавими очима злості на ту втіху, котрою втішають спільних ворогів своїх. На сю мерзенну боротьбу втрачють вони останні сили, останні свої засоби і, мов ті гладіатори перед римським соборищем народів, обоюдно готують собі смерть, котрою не хвалитиметься ні один із їх потомків.

*Пантелеймон Куліш. Крашанка русинам і полякам
на Великдень 1882 року. – Львів, 1882.*

1. *Країна та її мешканці.* Це велика країна. Українська РСР налічує близько 600 тис. кв. км. Це майже двічі стільки, скільки становить Польща, а ФРН та НДР разом заледве мають половину цієї площі. До них треба додати цілу Британію, щоб прирівняти до України. Але це не все. На думку українців, їхні етнографічні межі виходять за їхній державний кордон із усіх боків, найбільше – на схід, аж за Дон та далеко за Кубань, на територію, де вмістилася б не одна європейська держава, а також углиб Польщі, за Влодаву, Холм і Перемишль, а також під Горлицю.

У наших уявленнях, сформованих Сенкевичем, Україна – це безкрай степів і безмір чорнозему. Цього багато, так, але є ще й Східні Карпати з Гуцульщиною й Чорногорою, розлоге чорноморське узбережжя з Одесою й Кримом, ліси й піски Волині й Чернігівщини... Господь Бог залишив Україні дуже багато. Вона має багато вугілля й заліза, значні поклади нафти й газу, рідкісних металів, таких як нікель та ртуть, хімічної сировини. Завдяки цьому в ній працює потужна промисловість, передусім металургійна, машинобудівна й енергетична. Коли згадати ще й відомі чорноземи, котрим не потрібні добрива, то слід сказати, що ця земля має текти молоком і медом. На жаль, люди тут живуть у бідності й скруті, а в народній пам'яті зберігається катастрофа голоду 1930-х років, котра – у роки миру, у Європі ХХ століття! – викликала загибель мільйонів українців.

У республіці налічується, як ми вже згадували, понад 50 мільйонів мешканців. Із них близько 10 мільйонів – це росіяни, які, окрім «політично-поліційних» кадрів, є настільки ж корінними, переважно на Задніпров'ї, Донбасі та в Кривому Розі, а також поляки, яких тут іще близько 500 тисяч. Незважаючи на непоганий природний приріст, 1955 року населення тут було меншим, ніж 1939-го. Кілька мільйонів українців живуть у діаспорі від США та Канади до Сибіру й Казахстану. Переважна більшість українців нині мешкає в містах, є робітниками й інтелігентами – сильною є група технічної інтелігенції, – хоча село, звісно колгоспне, зберегло своє значення, як ніде в СРСР. Сучасний Київ є справжнім Мегалісом (2 250 000 мешканців), а сакраментальну мільйонну межу перетнули Харків, Дніпропетровськ, Одеса й Донецьк.

Україна як культурна формація взагалі не існує в польській свідомості. Так, ніби ця сусідня земля не мала жодної літератури та преси, науки, музики, кінорежисерів, поетів, інженерів або відкривачів... Так, ніби тамтешнє суспільство жило без жодних проблем і змін, прагнень і настроїв. Цей брак контактів та інформації, оскільки він не є справою випадку, схиляє до чорних припущень.

Бо у відчитуванні – а радше довигадуванні – стану українського духу, страхів і надій українців, ми приречені мати лише поодинокі уривкові відомості чи думки, інтерпретація яких вимагає найвищої обережності.

Неоціненний ксьондз Владислав Буковинський узагальнює свій душпастирський, в'язничний і табірний досвід із українцями у такий спосіб: «Сучасний український народ не є народом цілісним, як литовці. Це – народ розділений і розрізнений. Тут ідеться не про такі розрізнення, які має кожен народ... Складається враження, що український народ досі народжується в муках. Кажучи загально, серед сучасних українців виокремлюються: 1) старі радянські громадяни, мешканці “Великої України”, 2) т. зв. западенці, котрі походять із західних областей... Особливо характерним... є поділ українців, старих радянських громадян, на свідомих українців і т. зв. хохлів. “Хохол” є прізвиськом українця... так, як “кацап” – росіянина... Українець, але той, свідомий, ображається, коли назвати його “хохлою”... Хто це?.. Українець, але повністю русифікований. Він добре говорить українською, часто немилосердно калічить російську, але не хоче зізнаватися, що є українцем. Хоче сам себе називати й називатися “хохлою”. Таких... мільйони. Їх узагалі немає серед “западенців”. Знаменна річ, кордон... більш-менш збігається зі східним кордоном... Польщі до поділів... Це не означає, що там справді немає свідомих українців, але їх там радше пригнічує більшість “хохлів”». «Усе майбутнє українського народу, – підсумовує кс. Владислав, – залежить від питання про те, що в ньому переважить – українізація хохлів чи хохолізація українців»¹.

¹ Wspomnienia z Kazachstanu. – S. 23–24. Відзначимо також те, що автор зауважив щодо Польщі й поляків: «З огляду на настільки великий внутрішній розкол... важко говорити про якісь цілісні відносини... Найкраще до нас ставляться українці із Закарпаття (бо найменше нас знають. – Прим. автора статті)... загалом добре... волиняни, і це незважаючи на трагічні ексцеси щодо поляків під час Другої світової війни... Про ставлення галичан, на жаль, не можу нічого сказати... здається, що вони до нас іще менш прихильні, ніж литовці. Коли вести мову про галичан-інтелігентів, то серед них немало хворих на особливу національну мегаломанію. І в нас до війни були думки про панування... Тим часом, незалежної України ще немає. Вони самі не хочуть визнати й не визнають Радянську Україну незалежною. Мають на своїх плечах багатомільйонний горб... “хохлів”. Однак упиваються візією могутньої України уже не від Бугу й Сяну, а від Любліна й Кракова по Кавказ... Галицькі візіонери легковажно дивляться на нас, поляків... Очевидно, що за такої позиції не вдасться побудувати якихось кращих стосунків... Набагато поважніше до нас ставляться українці з Київщини й Полтавщини. Вони бачать у поляках цінних... співчасників у боротьбі за краще завтра... Хохол же дивиться на Москву» (прим. авт.).

«Соціалістичний» устрій, як відомо, не сприяє формуванню – а передусім виявленню – ідейних поглядів і позицій людей. Автентичних! Отже, в українському випадку ми маємо справу зі справжньою загадкою. З одного боку, видається неправдоподібним, що настільки великий народ переноситиме своє поневолення в усіх царинах життя, від культури через господарство до політики, без будь-якого спротиву. І це українці, про яких із польського досвіду можна почути багато злого, але тільки не того, що вони не є патріотами своєї землі й культури чи що їх відрізняє безпорадність чи лянність! З іншого боку, в Україні не видно опору, який був би пропорційним станові національної загроженості, яке кс. Буковинський назвав «хохолізацією». Знак запитання, який ми ставимо, ведучи мову про українську загадку, є постановкою під питання якщо не самого існування однорідного народу (як натякає кс. Владислав), то, напевно, засадничого майбутнього цього народу. Зваживши ж якісну вагу України для СРСР, з цієї причини під знак питання треба поставити й майбутнє щонайменше всієї Центральної Європи, а отже, й Польщі.

З усього, що ми знаємо про Україну, не складається враження, що там ведеться боротьба за повалення «влади рад» чи навіть що таку боротьбу готують. Натомість опір «хохолізації» очевидний, зокрема, коли цей термін поширити так, щоб він, окрім відступництва й відмови від національності, містив також і позицію масового «радянського» конформізму щодо прав людини, соціальної справедливості, економічних кривд, релігії... Видається, що діяльність «самвидаву» в Україні поширюється не гірше, ніж будь-де в СРСР, окрім... маленьких балтійських країн (найважливіші тексти з минулих років доступні польською мовою в збірці Івана Кошелівця «Ukraina 1956–1968». – Paryż: Instytut literacki, 1969). Від 1970 року – скільки вже років? – за системою «Прочитай, перепиши, передай далі» виходить підпільний «Український вісник», який публікує приховувану російсько-хохольською владою основну суспільну інформацію з особливим наголошенням на переслідуваннях і національній дискримінації. Це значне досягнення, на рівні литовської «Хроніки церкви в Литві» чи російської «Хроніки текущих событий». Однак, зваживши на умови життя й культурної діяльності в СРСР, стан дезінтеграції суспільства, його інтелектуальну й ідейну деморалізацію, безнадію й знекровлення, не порівнюймо його з Польщею.

Оскільки вже згадали про «Хроніку текущих событий»... Маю перед собою книжкове видання польською мовою (Лондон: Polonia Book, 1972) дванадцяти чисел та змісту чотирьох наступних із періоду з квітня 1968-го по вересень 1970 року. Ця публікація принципово є загальносоюзною, але, зі зрозумілих причин, концентрує увагу на Центральній Росії. Вражає, як багато тут інформації про Україну й українців.

Погляньмо на кілька епізодів, напевно, випадково захоплених «Хронікою», але доволіно відібраних нами. Наскільки ж тут красномовно виглядають реалії і наскільки переконливо вони представляють атмосферу й настрої принаймні українських інтелігентських кіл. 1969 рік. «Друга спроба самоспалення в Україні». «Хроніка» інформувала про самоспалення Василя Макухи, котрий помер у лікарні. 10 лютого... перед Університетом у Києві намагався вчинити акт самоспалення Микола Бреславський... учитель, 45 років, батько трьох дітей, в'язень сталінських таборів. Бреславський розвісив транспаранти з протестом проти русифікації. Його одразу ж заарештовано й ув'язнено у слідчому ізоляторі КДБ. Обвинувачено в «антирадянській пропаганді й агітації». Інший епізод, теж із Києва. «Зиновію Франко, онуку Івана Франка, звільнено з праці в Інституті мовознавства... за те, що вона листувалася з приятелькою, котра мешкає в Канаді, (і) писала про різні форми дискримінації в Україні». Там, в університеті та Академії наук УРСР, мабуть, мала з'явитися резиденатура ЦРУ, бо ж побачимо, що робиться. З Інституту зоології треба було нагально звільнити трьох «наступних» наукових працівників за підписання «Листа української інтелігенції» (Лист 139) до партійної й державної влади СРСР у справі русифікації культури. Розкрито також Назаренка, Кондюкова й Карпенка, «робітників київської гідроелектростанції, котрі навчалися на вечірньому відділенні університету... їх було ув'язнено на термін від 1,5 до 5 років суворого режиму (за)... розповсюдження листівок і книжок, виданих у Західній Україні у 20–30-х роках», тобто за Другої Речі Посполитої! «У квітні 1968 року після появи в місті листівок запроваджено вхід за перепустками майже до всіх київських навчальних закладів... Студенти... мають різноманітні перепустки, котрі дозволяють заходити до університету в різні години й унеможливають контакти між студентами...». Нарешті, «22 травня 1969 року в чергову річницю перенесення праху Тараса Шевченка на рідну землю... організовано офіційне відзначення. Після його закінчення, пізно

ввечері, під пам'ятником залишилася група студентів, котрі довго не розходилися і (о жах!) співали українських пісень. Виявилось, що, незважаючи на нічну темряву, всіх їх було сфотографовано, а все, що вони співали та про що говорили між собою, було записано на магнітофонну плівку. Покликано на допомогу адміністрацію університету, щоб допомогла за голосом пізнати тих, кого не вдалося (на жаль, на жаль) пізнати за фотографіями.

Київ здається головним вогнищем «націоналістичної зарази», але трапляються також назви Харків, Дніпропетровськ, Одеса. Записано також прізвиська людей, дії яких в умовах «розвиненого соціалізму» так часто мають характер «самоспалення»¹. Автор цього нариса не був би, однак, польським... шовіністом, якби не завважив, що за річкою Збруч трапляються заворушення, неспівмірні з розмірами й населеністю цих земель.

¹ Символічно загаємо кілька прізвиськ, бо жертвами й учинками саме таких людей над Дніпром триває духовне життя і саме на них сподівання, що польсько-українське завтра може бути кращим.

Петро Григоренко «із... Запоріжжя, інженер, переслідуваний і засуджений за позицію, генерал-майор Червоної армії, пацієнт в'язничної психіатричної клініки, нині в еміграції, попередньо працював... носильником; між іншим, публічно виступив проти введення військ до Чехословаччини; у своїй діяльності особливо не наголошував українську проблематику, уславився захистом прав кримських татар, яких колективно переслідують за національного ознакою і які походять із земель, що входять до складу України».

Валентин Мороз, «український історик і письменник... Відсидів п'ятирічний термін у таборі й після 9 місяців волі 1970 року був знову ув'язнений на 14 років за протест проти культурної революції не в Китаї, а в Україні, проти ліквідації української мови».

Святослав Караванський, «народжений 1920 року, 1944 року засуджений за участь у молодіжній організації, що діяла в Одесі за часів окупації... під гаслом "Теть кривавий терор Гітлера й Сталіна", на 25 років... Звільнений 1960 року. На волі Караванський пише поезії, працює над "Словником українських рим" і публікує численні статті. Виступає проти русифікації України й 1965 року звертається до лідерів комуністичних партій Польщі, Румунії, Чехословаччини та Югославії із відкритим листом, у якому просить їх втрутитися в справу політики русифікації й переслідувань української інтелігенції... Того ж року його було заарештовано й засуджено... (1967 року Караванського разом із Валентином Морозом, Михайлом Горинем та Михайлом Масютком було перевезено на три роки з II мордовської групи таборів до в'язниці у Владимирі за писання скарг до урядових інстанцій та читання матеріалів про ситуацію в Україні). Під час судового процесу, на якому мало бути прийнято рішення про зміну вироку, Караванський вимагав перекладача (з російської на українську!)... 1969 року проти Караванського, який перебував у в'язниці у Владимирі, відкрито нову справу... м. ін. про збирання у в'язниці і таборах матеріалів, що стосувалися Катинського вбивства. Караванський, котрому нині (1970) п'ятдесят років, відсидів 21 із них і має сидіти ще 10...» (цит. за згаданим виданням «Хроника текущих событий») (прим. авт.).

Можна зустріти також назви Кам'янця-Подільського, Дрогобича, Тернополя... В останньому місці відбувся «процес групи складом близько 10 осіб, обвинувачених у розповсюдженні.., зокрема, текстів, що стосувалися національної проблеми та подій у Чехословаччині». В іншому місці, назва якого живе в польському виразі «англієць із Коломиї», дійшло до виступів Ганни Стадницької, працівниці відділу архітектури «соціалістичного магістрату», якій заборонено складати технічну документацію... українською мовою. Також чути про Івано-Франківськ, Львів та Львівську область... Ніби чути зойки людей, котрі там мешкають: «Іван Гель зі Львова відсидів 3 роки за розповсюдження українського самвидаву. Після повернення не отримав права на проживання у Львові і не був поновлений як студент Львівського університету... Богдан Горинь зі Львова, історик мистецтва.., засуджений на три роки за розповсюдження українського самвидаву... Йому не дозволено жити у Львові, працює теслею... Струтинський із Львівської області відсидів 10 років... Мирослава Терешівська з Дрогобича відсиділа три роки за виготовлення й розповсюдження спільно з чоловіком писаних від руки листівок. Після звільнення з табору... заслана на три роки до Красноярського краю. Її чоловік Дикий перебуває в Мордовії.., засуджений на 5 років таборів і 3... заслання... В'ячеслав Чорновіл за виготовлення матеріалів під назвою "Горе з розуму" про репресії щодо української інтелігенції в 1965–1968 роках. Михайло Осадчий, кандидат філологічних наук, викладач Львівського університету, інструктор обласного комітету Компартії України, поет.., засуджений за розповсюдження українського самвидаву... Після відбуття покарання працює як робітник у Львівському комбінаті глухонімих»¹.

Явище не стає слабшим. «Ніна Ратушинська, заарештована 17 вересня 1982 року в Києві, у березні 1983 року засуджена на 7 років табору й 5 років заслання за друк власних поезій. В. Андрушко засуджено 28 вересня 1982 року у Тернополі на 10 років

¹ Довго, надміру довго можна б було продовжувати цей перелік, але для ще одного повідомлення слід знайти місце: «Навесні 1969 року для відбуття решти двадцятип'ятирічного вироку із в'язниці у Володимирі, де вони відсиділи 20 років (!), було привезено до табору суворого режиму у Мордовії Катерину Зарицьку, Одарку Гусій та Галину Ділик. Вони брали участь у антисталінському партизанському русі в Західній Україні в післявоєнні роки й були організаторками нелегального (!) Червоного хреста... Зарицьку вперше було ув'язнено... в Польщі у зв'язку із замахом... на польського міністра внутрішніх справ (пак Перацького). Чоловік Зарицької, Михайло Сорока, перебуває в 17-му таборі тієї ж Мордовської групи...» («Хроника текущих событий») (прим. авт.).

таборів за боротьбу з русифікацією. Він уже відсидів один п'ятирічний термін. П. Дутова засуджено у серпні 1982 року на 5 років табору й 2 роки заслання за самвидав. В. Монбланова засуджена на 5 років табору за "хуліганство". У Києві КДБ намагалося заарештувати "за паразитизм" ваїтку цього року А. Геращенко. Розшукуваний успішно переховується»¹.

У робітничих заворушеннях «Країни рад» Україна також брала участь. На межі 1960–1970-х років дійшло до «економічних демонстрацій (наскільки дісталися повідомлення на Захід): кілька разів у Києві, а потім також у Кривому Розі, Дніпропетровську, Одесі, Червонограді (біля Сокаля). У Новочеркаську ці події було виражено найгостріше». «Кілька тисяч робітників із підприємств із будівництва електричних локомотивів, а також інших підприємств, – стверджує авторка нарису "Робітничі виступи в СРСР" Бетсі Гідвіц², – зібралися в середмісті на площі перед будинком комітету партії, щоб висловити свої побажання, однак влада втекла... Повідомлення свідчать, що солдати з місцевого гарнізону відмовилися... стріляти в натовп і що їхній командир наклав на себе руки... До дії було залучено частину солдатів-неросіян, можливо, з Кавказу. Спочатку вони стріляли в повітря, цілячи в малих хлопців, котрі сиділи на деревах, а потім – у натовп. Оскільки демонстрація перейшла в паніку, дехто загинув від пострілів. Загинуло близько 70–80 осіб, приблизно половина з них – від куль дум-дум».

Нам, полякам, це все щось нагадує. Принаймні слова балади про Янка Вишневецького з Гдині. Так само складно звільнитися від асоціацій, коли чуємо про спробу Володимира Клебанова з товаришами заснувати в Донецьку 1978 року «Ассоциацию свободных профсоюзов трудящихся в Советском Союзе», тобто незалежних профспілок. Але не шукаймо точних відповідностей, бо занадто великі відмінності в умовах і – що найважливіше – стані інтеграції й громадянської свідомості. Згадана американська авторка зазначає: «Російській владі не вдається відокремити опозиційних робітників від націоналістів у неросійських прикордонних республіках. Насправді, – пише вона, – самвидав у західних республіках систематично поєднує робітничі конфлікти з фактом російського домінування».

¹ Obóz. Pismo poświęcone problemom krajów ościennych. – № 7 (непідцензурне видання) (прим. авт.).

² Zeszyty Edukacji Narodowej «Raport z obozu». – Warszawa: Wyd. Oświata niezależna, 1983 (непідцензурне видання) (прим. авт.).

Тим більш неможливим є відокремлення «націоналістів» від релігії в Україні.

Наддніпрянське населення не є надто побожним. Як і в усьому СРСР, тут домінує безвір'я, настільки ж щире, наскільки й вимушене. Існує також і православна церква, слабка вже своїм приниженням перед владою, у чому ті «робітники й селяни», котрі знаходяться у владі, продовжують «прогресивну течію» із царських часів. У «польській» Україні від XVI століття, однак, діяла церква, яку нині називають греко-католицькою або уніатською, що поєднувала східний обряд богослужінь із визнанням зверхності Риму. У часи після поділів її було знищено Миколою I, придушувачем нашого листопадового повстання, коли він її просто включив, наче взятого в солдати рекрута, до складу святої православної церкви. Збереглася лише та частина греко-католицької церкви, котра опинилася в складі католицької Австрії, а пізніше «санаційної» Польщі. До часу! Побожну справу закінчив... Йосип Сталін 1946 року. Але йому не повністю вдалося виконати всі формальності. Єпископат на чолі з митрополитом о. Шептицьким, котрий помирав, а пізніше – його наступником, нинішнім кардиналом у Римі Йосипом Сліпим, чинив героїчний опір. Неважко здогадатися, що в тому він мав підтримку більшості західних українців. Усю справу з рук «духовного» відділу НКВС змушене було перейняти «операційне відділення» цієї фундаментальної для справжніх суспільних змін установи. Було наповнено в'язниці й табори. Сам отець-митрополит відсидів повний двадцятирічний термін, поки – у час розрядки – його було випущено за умови, що він залишить «радянську землю». Саме через це під час церемонії інтронізації Іван Павло II, коли приймав почесні від кардиналів, сам піднявся з трону, віддаючи почесні українському патріархові й мученику¹. І, щонайгірше, українські святоші-шовіністи досі не припинили змов.

¹ Неодноразово згаданий вище о. Владислав Буковинський описав «архієпископський» (його характеристика) спеціальний табір для «релігійних», у якому він перебував 1961 року разом із польським єпископом Волині і архієпископом Сліпим. «Православних було близько ста, але православних священників лише шестеро. Більшість із них становили православні опозиціонери, але були й ті, хто визнавав верховенство московського патріарха. Сектантів різного гатунку було приблизно 400. Нарешті... (таборову лівцю представляло) близько 50 "стукачів", або довірених людей табірної адміністрації... Стосунки між священниками різних народів були братніми. Нас, поляків, було троє, дев'ять литовців, один латиш, один угорець і тринадцять українців. Митрополит Сліпий був дуже достойний, хоч і не правив служб для інших, як це робив єпископ Шельонжек» (прим. авт.).

Греко-католицька церква – поза еміграцією і, певною мірою, в ПНР, у рамках структури нашої церкви, – продовжує діяти в таборах, буває, що вона діє під маскою «прогресивної» (православної) церкви, діє в підпіллі. Налічуються тисячі, як свідчать українські джерела, душпастирів, котрі правлять служби нелегально; відповідно, в Україні налічуються сотні тисяч вірних Богу, своєму обряду й Святому Отцеві в Римі. Російська «Хроніка», котру ми вже цитували вище, на межі 1960–1970-х років відзначає, що діяльність релігійного підпілля «останніми роками активізувалася». Тож не дивно, що оживилася й відома діяльність відомих органів «світоглядного діалогу». Отож, читаємо: «19 жовтня 1968 року було здійснено обшуки в десяти духовних колишньої греко-католицької митрополії: єпископа Василя Величковського, священників... Городецького... Овсянка, Цегельського, Лопадачка... та ін. Конфісковано предмети релігійного культу..., релігійні книжки, фотоапарати, магнітофони, гроші. Тоді ж заарештовано одного зі священників, Петра Городецького. Його обвинувачено в поширенні свідомо неправдивої інформації, що плямує радянський державний та суспільний лад... Під кінець 1968 року в Коломиї заарештовано... літнього (близько 70 років) єпископа Василя Величковського. Величковський хворів і лежав у в'язничній лікарні в тяжкому стані. Ходять чутки, що він помер в ув'язненні, але немає жодного офіційного підтвердження. Навесні 1969 року на всій території Західної України проведено десятки обшуків у католицьких кліриків...».

Цей список можна продовжувати без кінця. Пам'ятаймо тут, що не може бути душпастирської діяльності, якщо навколо духівника не збирається сильніша чи слабша спільнота вірних. А якщо поставити питання про те, наскільки змінилася ситуація за минулі 15 років, то відповідь – думаю – міститься у виважених дипломатичних формулюваннях Івана Павла II, адресованих до українців і нелегально опублікованих у ПНР. Це каже Папа, але одночасно – поляк, а донедавна – митрополит, що діяв неподалік Львова, який за своїми обов'язками особисто орієнтується в ситуації. У соборі Українсько-Візантійської церкви у Філадельфії 1979 року було промовлено такі слова:

«Слава Ісусу Христу! З цим християнським привітанням звертаюся до вас, дорогі брати й сестри, вашою рідною українською мовою перед тим, як почну говорити англійською... Віддавна я високо ціную український народ. Я знаю про безліч терпінь і неправд,

які ви змушені зносити... Пам'ятаю також і про боротьбу української католицької церкви протягом її історії... Я не можу забути незліченних українських мучеників давніх і нових часів, імена яких переважно залишаються відомими... Згадую їх для того, щоб висловити свою глибоку повагу до української церкви і її глибокої вірності, проявленої в терпінні»¹.

Коли виключити припущення, що Папа тут плутає уряди Сполучених Штатів і СРСР та переслідування греко-католиків і... чорних, то маємо прийняти, що духовна боротьба в Україні є не лише історичним питанням.

2. *Українці тут і тепер.* Очевидно, проблемним є встановити їхню кількість. Наприкінці війни в ПНР було близько 650 тисяч українців. 488 тисяч із їх числа було переселено до СРСР, більшість ніби добровільно. Сильний тиск здійснювався з метою знищення простору компактного проживання українського населення, але людям залишали вибір – виїхати з країни чи переселитися на західні землі Польщі. Це одразу фальсифікувало будь-які дані щодо національного питання. Однак, якщо вірити урядовим повідомленням, під кінець 1946 року у Польщі залишалось 162 тисячі українців. Не відомо, чи в це число входили партизани УПА – тоді добрі 2 тисячі, – а також українці в польських в'язницях та «місцях відокремлення». Не відомо також, як сприймати т. зв. прикордонний рух. Відділи УПА перетинали Сян і, таким чином, загалом поступово залишали «радянську» територію, рухаючись на захід. Причому, на захід у дослівному розумінні, пересуваючись із Польщі до Словаччини й навіть Німеччини. Ніхто не знає, скільки українців загинуло в Польщі вже після війни – у боротьбі або в підземеллях районних військових трибуналів, – але у кожному разі тут також ідеться про тисячі людей. Після вбивства бійцями УПА Сверчевського навесні 1947 року, коли було ухвалено рішення про цілковите «очищення» компактно населених українцями теренів, переважно за Повернені землі було переселено 140 тисяч осіб. Це число слід збільшити за рахунок тих українців, яким, незважаючи ні на що, вдалося переховатися (у тому числі в лісових «бункерах»), котрі заповнили «соціалістичні заклади ресоціалізації» та які переселилися до великих міст. Таким чином, ідеться щонайменше про 170 тисяч людей. Природний приріст, за аналогією до поляків, мав би дотепер збільшити це число до 250 тисяч.

¹ Jan Paweł II w Irlandii i Stanach Zjednoczonych. Przemówienia i homilie. – Warszawa: W. PAX, 1981. – S. 213–215 (прим. авт.).

Але багато даних свідчить, що їх менше. Багато українців емігрувало на Захід. Якусь частину, переважно зі змішаних сімей, було фактично або духовно полонізовано. Щодо цифр ми, очевидно, є безпорадними. Кількість у 150 тисяч на нинішній момент ще якось можна обґрунтувати, але, що є цілком правдоподібним, церковні кола подають інформацію про число українців в кількадесят тисяч більше, іноді навіть про 300 тисяч, і ці цифри не можна одразу відкинути.

Легше характеризувати суспільні умови життя українців у Польщі. Вони є відносно розпорошеними. Більш-менш скупчено вони мешкають у Мазурії, а також в околицях Кошаліна, Щецина, Легніці та – незважаючи ні на що – біля Жешува на південній Люблінщині. Наскільки це можливо, вони тримаються разом, солідарно. У своїх середовищах вони замикаються подвійними бар'єрами – від можливого проникнення поліцейських сил та – аж хворобливо – від впливів польського суспільства. Вони являють собою громаду високого рівня національної та політичної свідомості. Це ж саме можна сказати й про їхню організованість і активність. Вони, як правило, є більшими антикомуністами, ніж пересічний поляк, так само вороже вони ставляться до росіян.

Офіційно українці мають два осередки громадської інтеграції – Суспільно-культурне товариство (УСКТ) та греко-католицьку церкву. Товариство, так само, як і аналогічні товариства білорусів та литовців, спонсорує МВС. Характерно, що головним статутним завданням його є «включення» (людності) до загальнонародного (?) «будівництва соціалізму». Особливого успіху тут ми не бачимо, оскільки УСКТ змогло згуртувати 4,5 тисяч членів. Його головна – і позитивна – роль полягає в опікуванні українською мовою. У 1970-х роках існувало понад 130 осередків її вивчення, 5 українських шкіл (у тому числі 2 загальноосвітні ліцеї), досі видається тижневик «Наше слово» з літературним додатком «Наша культура».

Справжньою опорою автентичного українського духу, однак, залишається греко-католицька церква, яка являє собою автономний елемент римо-католицької церкви в Польщі. І, згадаймо, єдина офіційно збережена на схід від Лаби гілка потужної духовної спільноти. Балансуючи між поширеними серед поляків неприязню та невіглаством, ворожістю влади й «цікавістю» з боку відомого посольства, а також поміркованою симпатією єпископату, ця церква виконує свою місію скромно, тихо, але успішно. Вона теж створює враження замикання перед «римським обрядом»

(читай: перед поляками), але її стан насправді є складним¹. Після всього, що ми тут сказали про українські справи, немає чого розводитися про значення греко-католицького обряду – на схід від Лаби – для католицизму, для західної цивілізації, ситуації в ЄСРР, перспектив Центральної Європи. Нарешті – для Польщі.

У чому сьогодні полягає основний контакт польського суспільства з осередками українців? Соромно сказати. Правда, що час легальної «Солідарності» його результатом були кілька голосів у пресі, що суттєво й доброзичливо поставили питання про українсько-польське співжиття. У цьому є заслуга і профспілкової, і католицької (з нелегальними люблінськими «Spotkaniami») преси та – щоб не наврочити! – поки що легального краківського

¹ Однак, буває, що вона й виявляє свою діяльність назовні. Навесні 1982 року ця церква організувала людне – вірогідно, 2 тисячі осіб – паломництво до Ясної Гори. Можна собі уявити враження польських паломницьких мас, коли центром Ченстохова йшла колона, котра співала українською, яку вели клірики у «візантійському» одязі, коли ці люди входили в міцні мури... «Росіяни» штурмують монастир?» – здивувалися побожні люди, котрі не могли відрізнити українців. Похвалимося, скориставшись okazією – католики й поляки, – хоч не маємо для того особливого приводу, що для українців знайшлося місце перед чудодійним вівтарем на Святій месі, першій в історії монастиря в їхньому обряді та їхньому мовою. Знайшов час і кардинал-примас, котрий саме був у цьому місці, щоб узяти участь у цій месі.

Гомілію – звісно, українською – виголосив о. Йосип Романюк із Варшави, один із двох генеральних вікаріїв греко-католицької церкви в Польщі та виконувач обов'язків єпископа. Згідно з повідомленням католицького публіциста, котрий пише під псевдо «Туріан», о. Романюк висловив таку думку: «Уперше перед Ясногорською іконою офіційно стоять... паломники з числа вірян греко-католицького обряду. Прийшли, щоб віддати почесні... Марії, котру наші батьки читили в цій іконі протягом 400 років у Києві та Белзі перед тим, як вона опинилася тут. Ми хочемо бути гідними дітьми народу, котрий від миті прийняття християнства пов'язав свою долю в Христа з прив'язанням і любов'ю до Марії». Закінчуючи, о. Йосип перейшов на польську: «А тепер звертаюся до вас, брати у Христі, віряни римо-католицького обряду, що разом із нами беруть участь у Святій літургії. Ми разом стоїмо перед нашою спільною Матір'ю... Історія наших народів – польського та українського – століттями була спільна, нас об'єднує одна католицька віра... Культ Марії може допомогти нам перемогти всі образи, взаємну неприязнь і претензії та навіть ненависть. Тому вважаю, що ця хвилина... коли стоїмо поряд... як два братні народи й діти однієї Матері, може стати початком поєднання... Перед Її обличчям ми маємо подати одне одному руки як брат братові й взаємно пробачити все. Брати! Нехай, дивлячись на настільки численних своїх дітей..., котрі походять із двох слов'янських народів, Чорна Мадонна зрадіє й усміхнеться... Амінь».

На полях цього повідомлення знаходимо інформацію, що східний обряд у Польщі представляють 45 священників, 80 душпастирських осередків і 20 святинь, що «служби зазвичай правляться в римо-католицьких костелах». Формально їхнім єпископом є кардинал-примас (*прим. авт.*).

тижневика «Tygodnik Powszechny» на чолі. Але це лише слова. Суттю ж контакту, про який іде мова, є доля греко-католицьких церков, які залишили зруйновані громади. Питання не лише про їх використання, а й про їх фізичне існування. Це такі ж «божі дома», як і наші костели. Вони є чи, на жаль, були витворами мистецтва надзвичайної вартості. Світова кар'єра ікон на колекціонерському ринку починалася із знечечення, грабунку й руйнування саме українських церков. Вони є спадком минулого – українського та польського. Вони, нарешті, є духовними точками опори народу, котрий століттями сусідить із нами, котрий настільки часто випробовувався історією і який так бореться за власне майбутнє. І що діється з цими церквами? Погляньмо на один-єдиний приклад, описаний українцем, д-ром Володимиром Мокрим¹. Якесь прокляття тяжіє над тими сакральними об'єктами в Польщі. З ними скандали траплялися ще до війни, але історія в цьому випадку нічого не навчила.

Ідеться про висадження в повітря 27 травня 1982 року церкви в Клімковці² над річкою Ропа біля Горлиць... Там, на Лемковині, крім поляків римського обряду, живуть також русини обряду грецького, яким вдалося або перебути воєнні депортації, або повернутися на батьківщину після 1956 року, «часто перекуповуючи свою або батьківську землю». І церква перейшла у власність римо-католицької парафії. Політика влади «інтелігентна», і на поукраїнських теренах може існувати церква римська або православна, але в жодному разі не греко-католицька. Довго, дуже довго не можна було навіть здійснювати таїнства (вінчання, хрестини) за зневаженим обрядом. Не можна було ховати померлих за українськими звичаями, не кажучи вже про Святу месу. Але, незважаючи на це, вірянам цієї громади не велося аж так погано. Д-р Мокрий пише, що «як у небагатьох подібних місцевостях із національно змішаним населенням співжиття русинів із поляками якось упорядкувалося

¹ Машинопис використано тут без відома й згоди автора, він носить назву «Від церкви до костела». Довідуємося звідти, між іншим, що «з багатьох церков зникали іконостаси, ікони, причому навіть під наглядом хранителів і за згодою церковної влади – римо-католицької. Додаймо, щоб згадати, ремонт греко-католицького собору в Перемишлі, під час якого в 1970-х роках назавжди зник прекрасний іконостас». Злочинним і ганебним вчинком для римо-католицького обряду й поляків є знищення 1980 року в Лютовиськах (Бецзаци) церкви надзвичайної краси: «Церкву розібрано, а з її матеріалів побудовано в цілковито іншому стилі костел у Дверніку!» (*Прим. авт.*)

² Тепер – у Горлицькому повіті Малопольського воєводства, Польща (*прим. перекл.*).

і між ними панують нормальні стосунки. (Парафіяни)... підкреслюють, що між ними немає колотнеч, зламування замків, висадження дерев біля церкви, як, наприклад, у Полянах, про що вони знають із усних переказів, телебачення й газет. У результаті багаторічних старань про удоступнення... церкви для служб рідним обрядом тут не дійшло... до поділу русинів на греко-католиків, православних та інших, що, наприклад, ми бачимо в Криниці, Гладішові, Белянці, Полянах та, наостанок, у Перемишлі». Рішення держави про заливання терену¹ створила необхідність перенесення й реконструкції церкви-костела. Саме такими були обіцянки держави... і римо-католицької церкви. У ході їх здійснення об'єкт було висаджено в повітря, а з отриманих матеріалів було побудовано споруду, яка є «стилізованим на східний манер стрічатим костелом». Лемків було відсторонено від справи взагалі, вони почувалися ошуканими. «Це було зроблено, – продовжує автор, – незважаючи на те, що для тамтешніх русинів ця пам'ятка була останнім матеріальним свідоцтвом духовного життя їхніх батьків та виразом культурної окремішності національної меншини, що проживає в Польщі...».

Доктор Мокрий уболіває з приводу змарнованого шансу й узагальнює промовистість подій. «Таке спільне будівництво було б результатом згоди, що збільшував би віротерпимість, взаємоповагу. Бодай одна відбудована русинами й поляками церква на Лемковині стала б наріжним каменем... тривалого процесу... взаємного зближення обох народів, що відвічно сусідують один з одним. Парадокс полягає в тому, що про таку широку співпрацю, довіру... не може йтися наразі не лише (тут)..., а і в усій Лемковині, а, тим більше, у Бещадах, на Холмщині та Білосточчині»².

¹ Мається на увазі будівництво водосховища біля Клімковки (штучне озеро Клімковка), яке було розпочато у 1970-х роках і закінчено вже 1994-го (прим. перекл.).

² Далі читаємо: «Про причини взаємних упереджень... слід було б говорити довго. Вони виникають із непереборних особистих вражень часів війни та функціонування в українців негативних міфів і стереотипів, життєздатність яких слід ставити на карб елементарному незнанню... та браку рефлексії...». З польського боку так само напевно немає надміру знань і рефлексії, але, боюся, що тут ми достосовуватимемо недостосовуване. Справа є складніша. Ще складніша. В польській громадській думці українці постають колективно винними – на жаль – унаслідок злочину геноциду, котрий не було забуто з плином часу і який не став досі предметом серйозних розмов між представниками обох народів. Причому це стосується не лише краю, де умови цьому не сприяють, а й вільної західної еміграції (прим. авт.).

Про атмосферу з польського боку свідчить повідомлення Адама Шостакевича з Перемишля. Там було рішення місцевої «Солідарності» про повернення українцям малої дерев'яної церкви (вул. Пшеорського), яку було занедбано й напівзруйновано. Воевода відповів згодою. Буря вибухнула тоді, коли пленум міського комітету профспілки почав оцінювати дії своєї президії. Жодна зі справ не викликала стільки пристрастей і часу, як маленька уніатська церква. Зважмо, що це було 1981 року, на піку діяльності «Солідарності», коли було більше причин бути великодушними. Не забуваймо й про те, що ми тут бачимо місцеву найавтентичнішу польську еліту – інтелектуальну, громадську й політичну. Легше буде просто уявити собі, які почуття керували простими мало-польськими вірянами римо-католицького обряду.

Витягнуто золоту думку самого Сталіна: «Росія сягає тих земель, де стоять російські церкви». Той, хто про це заявив, давав зрозуміти, що повернення церкви стане переконливим аргументом для інвазії (?). Поміркованіші промовці заявляли, що «слід зачекати кілька років» і «потім дати їм цю свободу, але доти зміцнити самим». Люди були настільки роздратованими, а емоції запанували в дискусії настільки, що ані розумні зауваження голови міському профспілки, ані згадки про слова Івана Павла II, котрий просив підтримати й допомогти братів литовців та українців у їхній боротьбі..., не дали нічого. Того ж нещасного, який згадав про це із найкращих міркувань, одразу було розкрито усною пропагандою як українця... Так само, доброзичливе прийняття цієї ідеї отцем-єпископом Ігнатієм Токарчуком не змогло переважити... шаленства в цій безглуздій суперечці, хоча авторитет отця – керівника Перемиської дієцезії величезний. «Миттєво з'явилися чутки про “змову”... (з метою) захоплення українцями всієї влади на нашому терені... Не відомо, що буде далі, – продовжує автор, – але певним є одне: ненависть породжує ненависть, а зациклювання на минулому не відкриває перспектив у майбутньому».

Не без дискусії, але наскільки ж легше, було проведено пропозицію, яка в іншому випадку не заслуговувала на осуд: відбудову під патронатом «Солідарності» пам'ятника «перемиським орлятам», тобто молодим місцевим добровольцям, котрі загинули у війні проти українців за місто 1918 року та під час боїв за Львів. Шостакевич закінчує своє повідомлення так: «Потрібно багато зусиль, щоб поширити цю вже зароджену позицію відкритості, готовності до діалогу. Бо ж ми досі вперто тримаємося заїжджених

шляхів мислення, цінностей і дій. Нам бракує відваги, мудрості, ризику»¹.

Загальну проблему українських церков у Польщі та їхньої повоєнної долі представляє Ришард Бриковський у статті «Церкви в забутті» у двомісячнику Товариства польських архітекторів (SARP) «Архітектура» (№ 5 за 1983 рік), використовуючи рідкісні фотоматеріали. Довідуємося, що «...втрати дерев'яних церков у 1939–1972 роках становлять близько 220 будівель... лише в одному воєводстві (Жешувському). Промовистість цієї цифри буде тим виразнішою, коли візьмемо до уваги, що впродовж військових років безпосередньо від бойових дій (що... продовжувалися до 1947 року) було знищено лише кількадесят святинь. Переважна більшість втрат... є результатом років після переселення... українського населення... Для повноти образу додамо інформацію про дії польської неформальної групи «ентузіастів», котрі власними силами роблять, що можуть, щоб забезпечити хоча б документування об'єктів, їх ремонт, наскільки його ще не позбавлено сенсу, звертають увагу громадської думки. Їхнім найбільшим досягненням досі було відновлення однієї церкви та початок аналогічних робіт щодо другої».

Подано також зміст україномовної листівки без автора, назви, дати й місця видання. Контекст свідчить, що її було виготовлено (на найпростішій тиражувальній техніці і латинським шрифтом) у Польщі восени 1983 року. Нехай вона представить тут у нас незалежний український погляд на їхній стан у Польщі. Замість заголовка читаємо девіз: «Коли хто дбає тільки про свою націю, він є ворогом свободи. А. Міцкевич». Приймаємо, що думка Адама Міцкевича має стосунок до обох націй. До поляків, може, лише остільки більше, оскільки вони мають більші можливості та кращий стан.

Звучать слова «самостійність», «володарі Кремля та їхні агенти», «тюрми і концтабори», «яничари та ренегати», висловлюється тотальний вотум недовіри до Українського суспільно-культурного

¹ «Tam, gdzie sięgają cerkwie». Передрук із преси «Солідарності» в «Kulturze» (1982. – № I/II). Автор відважно відшукує причини: «На Перемищині пам'ять про криваві битви... у повоєнні роки, а також про роль, що відіграли українці під час радянської окупації 1939–1941 років, залишається живою й болючою. Серед профспілкових діячів на нашому терені є багато очевидців жорстокостей тих років. Багато хто втратив найближчих людей, вбивства, які вони бачили, темною тіною лягли на їхні слова під час пленарної дискусії в міській профспілці. Ми не знаємо, що їх могли б відповісти їхні ровесники української національності, бо такої можливості українці не мали».

Так треба цю можливість створювати з обох боків! (Прим. авт.).

товариства, до якого «служба безпеки постійно підкидає своїх агентів». Згадується, що «партія заборонила навчання молодих учителів у педагогічних ліцеях, а після створення збірних шкіл цілком ліквідовано викладання української мови в польських школах». Багато уваги присвячено релігійним питанням: «Українську греко-католицьку церкву в Польщі, як і в інших країнах соціалізму, заборонено, але її переслідують не так, як у СРСР». Ця церква, хоч і існує, але не має жодних прав, «не має своїх видавництв, семінарії, жодних церковних організацій, а цілу її діяльність... охоплено цензурою та наглядом комбезпеки». Особливе місце в документі посідає «Папа Римський Іван Павло II». Із його понтифікатом українцям полегшало, передусім завдяки тому, що він урівняв у правах римський та грецький обряди, наголошуючи на національному характері останнього, чим затвердив автономію української церкви в Польщі. «Від серпня 1980 до грудня 1981 року» українці почали подавати до влади «заяви» про своє право на культурно-суспільну та релігійну свободу, а завдяки польському єпископатові стали «можливими богослужіння в греко-католицькому обряді». У серпні 1981 року у Вамбечинах у Нижній Силезії повинна була відбутися демонстрація кількох тисяч греко-католиків. Однак, як усім полякам, так і українцям, було заборонено навіть звертатися з проханнями. Встановлений військовий стан перекреслив надії на більші свободи для всіх. Єдиною підпорою є «Св. Отець Іван Павло II».

Листівка закінчується заявою-закликом: «Найвищий час забути про старі образи, покинути гнів, не слухати жодної пропаганди, котра під'юджує до ненависті між поляками та українцями, стати разом до боротьби проти спільного ворога, котрого всі так добре знаємо». Дуже добре. Таких фраз годі й шукати в білорусів, та й литовці не надто охоче їх висловлюють. Вражає, що взагалі омитається питання про те, звідки взялися ті «образи і гнів», коли не враховувати згадку про те, що вони є наслідком ворожої пропаганди. На жаль, хоч і не слід на цьому акцентувати. Польська сторона має важкий досвід. Українці не можуть не знати, що поки вони якось не подолають вплив цього досвіду, не може бути мови про зміну ставлення до них. Звісно, брати-українці теж мають власний досвід щодо поляків. Не може бути й мови про те, що він був добрим і конструктивним. Їхня критичність є щирою, хоч це й гостро виглядає для обох сторін. Саме з нашого боку має бути перший крок, якщо ставлення українців до нас повинно хоч колись змінитися. Слабкість згаданої листівки – і якби ж то лише

її! – полягає в тому, що вона закінчується на місці, з якого насправді лише починається проблема.

3. *Додаток із подробицями.* Такими є умови праці... Саме під час неї авторові вдалося дістати деякий матеріал, про значення якого було відомо давно. Занадто пізно для того, щоб змінити будову всього українського розділу. Але було б зле – для читача, – коли б ми взагалі відмовилися від використання цього матеріалу. Саме через це друкуюмо ще «додаток із подробицями», що руйнує послідовну будову розділу. Чи це було слушно в цій вимушеній ситуації, нехай читач вирішить сам.

Матеріалом, про який ідеться, була велика стаття анонімного автора, вірогідно українця, опублікована в 3-му числі часопису «Обóz» (за 1981 рік) під назвою «Українці в повоєнній Польщі»¹. Цю статтю відзначає автентичність представлення українських

¹ У цьому ж числі «Обоzi» важливою для нас є також стаття Романа Шпорлюка, українського емігранта на Заході, «Сучасна Україна: проблеми й перспективи». Із неї ми дізнаємося, що 1979 року в УРСР мешкало 49,6 млн людей, 36,5 млн із яких становили українці, 10,5 млн – росіяни і 260 тисяч – поляки. Упродовж 1970–1979 років відсоток українців знизився із 74,9 до 73,6 %. Основну причину цього автор бачить у асиміляції, передусім – у високо урбанізованих і промислово розвинених південно-східних регіонах..., де практично зникли школи з місцевою мовою викладання». 61 % населення мешкав у містах і містечках (1979), тобто УРСР тепер є більш урбанізованою, ніж Польща. Поза Україною жило 5,9 млн українців, переважно в Росії (3,7 млн) та в... Казахстані (0,9 млн). «Населення України, європейської Росії, Латвії та Естонії не є самовідновлюваним, показники народжуваності є дуже низькими, приїзд дорослих осіб є більшим, ніж втрата». Шаленіє алкоголізм, високою є дитяча смертність, низькою – середня тривалість життя, зокрема серед чоловіків. Безкінечно тривають переслідування. «У 1979–1980 роках Москва намагалася ліквідувати залишки гельсінського руху в СРСР. В Україні репресії були особливо потужними. У цей період було заарештовано багато членів Української Гельсінської групи..., осіб, підозрюваних у нонконформізмі або “націоналізмі”... Зберігається погане ставлення до політичних в'язнів, і використовуються наркотики з метою тортур. Письменик із Києва Гелій Снегір'ов помер у в'язниці внаслідок їх використання. Нездатний терпіти постійні цькування й бажаючи обезпечити дружину й дочку від переслідувань за свої “злочини”, історик Михайло Мельник наклав на себе руки (1979). З приводу смерті (у травні 1979 року) Володимира Івасюка, дуже популярного композитора молодшої генерації, було офіційно заявлено, що це також було самогубство. Востаннє Івасюка бачили живим у товаристві співробітників КДБ, а його покалічене тіло було знайдене повішеним кількома тижнями пізніше... у лісі біля Львова. На похороні Івасюка були присутні близько 10 тисяч людей, він перетворився на політичну демонстрацію. Люди не припиняли збиратися біля могили... На одних із таких зборів Петро Січка... і його син Василь... закликали... підтримати гельсінський рух. Їх було заарештовано й ув'язнено» (прим. авт.).

поглядів та почуттів щодо свого стану в ПНР. Вона містить багато інформації «зсередини», якої нам так бракувало щодо білоруського й литовського питань. У центрі уваги – справа Українського суспільно-культурного товариства, ситуація з українською школою та мистецьким рухом у Польщі.

Читаємо: «У березні 1956 року було ініційовано перші після війни урочистості на честь народного пророка Тараса Шевченка, а у квітні було створено організаційний комітет УСКТ... До президії ввійшли лемко Стефан Макух, голова, Микола Щирба з Холмщини, заступник, і Микола Ситовецький із Дубна (Волинь), секретар... Усіх трьох перед тим було ув'язнено. Двоє перших сиділи до війни... за приналежність до КПЗУ, решта – трохи пізніше в радянських таборах у Воркуті. Це було генеральне примірювання до майбутньої кадрової політики... Інша група ентузіастів зайнялася виданням... першого числа тижневика “Наше слово”. 16–18 червня... у Палаці культури відбувся установчий з'їзд... Це було справжнє видовище не лише для українців... 239 делегатів, скликаних МВС, створило мініатюру обвинувачення військових злочинців у Нюрнбергу». «Право і життя» писало (№ 7 за 1956 р.): «Розв'язалися язики, вибухнула притишена зала. Дехто обвинувачує владу та всіх поляків. Спалені села, грабунки, засудження невинних, нарешті – виселення. Отримали найгірші господарства. Злостивість наших сусідів-поляків за мовчазного потурання влади. Лавина прикладів... Домагаються шкіл, книжок, церкви, будинків культури... Хочуть повернутися до рідних сторін, до Леска, Сянока, Горлиць, Грубешова... Напружено слухають промову міністра Ярославського... Визнає, що вони пережили численні кривди... Однак каже, що не бачить можливості масового повернення. Це можливо лише у виняткових випадках. Делегати знову своє: “Я хочу повернутися!”... У чвертьстоліття своєї діяльності (1981) товариство мало 168 осередків і близько 6500 членів. Це становить заледве 2–3 % українців Польщі».

Бувало, що й таке стиснуте в кулак середовище завдавало клопоту владі. «Адміністрація почала затяту боротьбу з осередками УСКТ, так само, як місцеві священики – з церквою 1971 року. 9 осередків УСКТ на чолі з повітовими комітетами Горлиць і Сянока подали VI з'їздові ПОРП меморандум із переліком фактів дискримінації..., таких як ліквідація всіх 14 центрів вивчення української мови, всіх 12 аматорських колективів і близько 300 церков, унеможливлення проведення пісенного фестивалю... Окрім того, було

розіслано скарги до різних державних діячів, навіть до Посольства СРСР... Наслідки були феноменальними. Було проведено розслідування, діяльність усіх цих комітетів припинено, організаторів виключено з партії та УСКТ... Лідера опонентів Михайла Донського було звільнено з посади директора; він упродовж кількох років не міг знайти навіть фізичної праці, нарешті йому було запропоновано подати заяву про еміграцію. Затятий лемко виїхав до Штатів... Про нього поширилася думка, що він – комуністичний шпигун... Це не був спорадичний випадок витіснення людей, залучених до діяльності товариства... Слід згадати Ольгу Васильків, генерального секретаря (1956–1960), виключену з партії (а потім і з Товариства) за те, що на зібранні якогось осередку не критикувала одного з дискутантів, якому не сподобався вираз “банди УПА”».

«У нормальних умовах “український бік” мають представляти штатні працівники... голова й секретар. На жаль, ми живемо в ненормальних умовах, – стверджує анонімний український автор. – Усі національні товариства... підпорядковано Міністерству внутрішніх справ, де ними займається суспільно-адміністративний департамент. МВС фінансує їх не через те, що інакше вони б не змогли існувати, а лише через те, що це зручніше для органів безпеки. Пан платить – слуга мусить... Отже, влада намагається добирати на центральний щабель таких кандидатів, які готові вірно служити, які становитимуть продовження рук органів або просто гратимуть роль безвільного знаряддя в їхніх руках».

Це, певно, не буде відкриттям для читача, оскільки так само функціонує й механізм «керівної ролі партії» та «номенклатури» в усій розлогій Польщі. Але прошу дослухатися до стану острівців іншого народу в польському морі. Вони мають потреби, ігнорування яких загрожує тим, що вони більше не будуть цим іншим народом, а цих потреб не можна заспокоїти поза офіційними структурами.

До них із певністю належать освіта та, певною мірою, діяльність у сфері культури. Читаємо далі: «4 грудня 1956 року Міністерство освіти санкціонувало відкриття осередків вивчення української мови в школах, у яких подано заяви від батьків принаймні сімох дітей. Не було вчителів, підручників та досвіду – як навчати, коли ці діти будуть із різних класів... До праці зголосилися так звані громадські вчителі, які... лише більш-менш володіли мовою на практиці... У Бартошичах... відкрито педагогічний ліцей,

у Щецині – післяматуральні¹ вчительські курси. У Варшавському університеті 1953 року відкрито кафедру української філології. Кільканадцять студентів навчалися в Київському університеті, дехто з них отримав там докторат. У період канікул група вчителів із Польщі систематично виїжджає на курс удосконалення мови до Києва. Таким чином було приготовано близько 300 кваліфікованих учителів... Підтримуючи традицію, що тягнулася з ХІХ століття, Ягеллонський університет відновив викладання української мови. Було видано всі підручники для вивчення мови... і літератури. Отже, було збудовано базу для розвитку рідної школи. А вона, – читаємо далі, – поступово помирає. Піку розвитку було досягнуто 1958–1959 навчального року. Тоді існувало 6 початкових українських шкіл, 3 загальноосвітні ліцеї, один педагогічний ліцей, у 152 школах здійснювалося викладання української мови. Загалом було понад 3000 учнів, тобто один відсоток українського населення... Відтоді... все занепадало. 1981 року залишалось лише 28 осередків, 551 учень, одна початкова школа із гуртожитком (Бяли Бур Кошалінського воєводства), два ліцеї (у Лігниці та Ґурові Ілавицькому). Катастрофічні “результати” є наслідком об’єктивних і суб’єктивних причин... Головним гальмом української школи стала ненависть шкільної адміністрації (діяльність учителів у таких умовах іноді виглядає як героїзм)... Типовим прикладом є постать Михайла Дуди. Він створив у Лігницькому ліцеї прекрасний хор і музичний колектив, однак після років праці осліпнув... Несподівано учні попросили диригента, щоб він проводив заняття й надалі, ніби нічого не сталося... І коли на фестивалі національних меншин у столиці одна з учениць вийшла під руку з диригентом у чорних окулярах, поставила його там, де треба, і пішла до хору, із тисячної публіки не дістав хустку лише той, хто не знав про таємницю окулярів.

Завдяки таким учням, студентам і активістам, – продовжує український автор, – розвивається культурна діяльність УСКТ... 1961 року УСКТ мало 62 колективи, у тому числі 27 хорів, 21 драматичний, 9 танцювальних і 5 музичних гуртків, що разом налічували 1200 осіб. Протягом 20 років серед них сталися лише структурні зміни... Так... діяв... український хор у Варшаві... під керівництвом Юзефа Курочка (старого директора колективу “Мазовше”, а потім – Ярослава Полянського..), працювали хори в Банях Мазурських, Новому Дворі Ґданському, Осецьку та Перемишлі.

¹ Тобто курси, студентів яких набирали після здобуття ними повної середньої освіти (матури) (прим. перекл.).

Існували хори на Лемковині, у Кракові, Катовіце, Вроцлаві, Гданську, Остродзі, Лелькові, Ґурові..., Любліні... Безпрецедентним явищем став чоловічий хор "Журавлі"... Репертуар колективу було записано на платівки у Польщі та США... У Тшембяткові, де Стефан Шумка почав виготовляти бандури, впродовж тривалого часу виступав колектив бандуристів... Упродовж майже чвертьстоліття при Головному управлінні УСКТ існує коло творчої інтелігенції, яке налічує близько 50 осіб – поетів, прозаїків, публіцистів, істориків, перекладачів, композиторів... Кожен член цього колективу кладе свою цеглину у справу збагачення української культури... Цей актив утримує ділові контакти з польськими літераторами й науковцями, що... увиразнюється в різних публікаціях... Започаткована у 1950-ті роки робота видавництва перебуває у стані цілковитої стагнації».

У цих словах стільки безнадії й понурості, що час закінчувати. Останні висновки анонімного й прекрасно поінформованого автора звучать так: «...до чергового бунту (якщо не брати до уваги лемківського) дійшло 1980 року, коли, на хвилі відновлення, до найвищих органів влади почали надсилатися... петиції до територіальних відділів УСКТ, у яких його члени домагалися скликання надзвичайного крайового з'їзду з метою зміни стану справ., а передусім – виборів (справжніх!) нової адміністрації». Згадаймо аналогічні намагання білорусів у Білостоку. «Що змінилося дотепер? – статтю датовано 22 листопада 1981 року, – аж нічого! Польща обминула актуалізацію українського питання. Щоправда, "Солідарність" на з'їзді згадувала про національні меншини, але настільки несміливо й розміто, що з того нічого не випливає... Змінилося кілька міністрів внутрішніх справ, але залишився полковник Єрмак – начальний першого відділу, який уже впродовж другого десятиліття займається українською проблематикою. Залишилася і його права рука в керівництві президії УСКТ – тов. Деманюк... І надалі головою є... Євген Кохан., на жаль, лише один із членів Головного управління УСКТ, Григорій Боярський, названий "почесним іменем" Енкаведиста, який постійно був то головою, то секретарем, то головним редактором..., вийшов на пенсію... Влада змушена рахуватися лише з силою, наприклад "Солідарності"... З німцями, котрі знищили мільйони людей та розорили країну, Польща встановила нормальні відносини й перейшла до розгляду минулого. І слушно, бо роз'ятрювання пам'яті нічим не допоможе. Тим більше, що Німеччина – це сильний партнер. Ніхто не примусить укласти такі ж відносини з власними громадянами, нечис-

ленною, слабкою та беззахисною групою. Ніщо не перешкоджає тому, щоб приректи їх на загибель».

Гіркі слова, і скеровані вони не до Міністерства внутрішніх справ, відомої структури, а до всіх поляків, до всього нашого народу. Характерно, що в описаній вище долі Товариства, українських шкіл, хорів, колективів... польський народ узагалі не виступає, не відіграє жодної ролі, не представляє хоч якоїсь позиції і, головне, зацікавлення. Що сталося з нами, поляками, серед яких досі завжди знаходилися люди та групи, захоплені східною, у тому числі українською, культурою, які завжди могли щось для неї зробити? Слід віднайти шляхи й способи! Згадаймо, що цього вимагає не лише історичний сентимент, а й наші національні інтереси.

4. *Два боки однієї медалі.* Прагнення обох народів уперше в сучасності зіштовхнулися у 1918–1920 роках, причому так, що від цього зіштовхування одразу посипалися іскри. Але й тоді мала місце практична співпраця на далеку перспективу. Як ми знаємо, ця співпраця пізніше лишилася лише епізодом, а з іскор було роздмухано пожежу. Здійснюючи огляд основних подій, пам'ятаймо, що вони мали різне значення для поляків та українців, спробуймо уявити собі той «інший бік медалі».

Обопільна недовіра та неприязнь була фактом ще за часів панування Миколи I та Франца Йосифа. Порозуміння й співпраця були поодинокими локальними випадками, а не загальним чи, тим більше, національним явищем. Причини тягнулися далеко вглиб історії, але мали поживу і в сучасній дійсності. Класовий конфлікт – боротьба за вплив у Галичині. Але передусім – «іншість»... Громом, який передував великій бурі, було відізвання німцями й австрійцями від окупованого конгресового Царства Польського частини Підляшшя й Холмщини, щоб подарувати ці землі тільки-но створеній українській державі, назвімо її «наддніпрянською». Українці прийняли дар, і їм навіть у голову не прийшло обговорити цей факт хоч із якимось із численних тоді – на переломі 1917–1918 років – польських політичних середовищ. Зрештою, логічно, що в Польщі теж ніхто не мав наміру з кимось дебатувати з цього приводу. Всіма трьома частинами розділеної Польщі пройшла хвиля протестів, яких доти ніколи не бачила польська земля. Цей алярм не лише розбудив чутливість, а й доволі сильно об'єднав поляків. Крім того, він остаточно знищив орієнтацію поляків на Австро-Угорщину та Німеччину, остаточно схилив їх до того, щоб терпляче вичекати

кінця великої війни й приготуватися, наскільки можливо, розпалив ворожість до українців та їхньої справи.

Львів! Столиця підавстрійської Польщі (Галичини) і найбільше її місто. Приблизно 200 тисяч мешканців 1918 року з великою перевагою польського населення. Важливий центр науки, культури, громадської й політичної діяльності, який поступався – та й то не в усьому – Варшаві, але був рангом вище за Краків і Познань, не кажучи вже про Вільно. Львів'яни не мали ілюзій щодо того, що «Австрію візьмуть чорти» й приймали цей факт без жалю. Це типовий випадок галицького «екстремізму», бо ж саме в Габсбургів було найбільше свобод. На жаль, це також і типовий випадок польського браку розторопності. Ніхто не орієнтувався в тому, що то пищить у траві. Ані середовище досвідчених політиків, ані вже цілковито вільна преса, ані підпільна (зрештою, дуже слабка тут) Польська військова організація... Навіть потужна церква обох обрядів, якій сам Христос велів запобігати проливанню крові. Отож на світанку 1918 року – коли Пілсудського ще було інтерновано в Магдебургу – львівські поляки, «юзки», як їх із відповідним акцентом називали в усій країні, пробудилися... з рукою по лікоть у нічному горщику. На ратуші, Замковій горі, цитаделі – всюди в місті – на осінньому вітрі майоріли жовто-блакитні прапори. Вокзал, пошту, палац намісника... охороняли загони у неавстрійських мундирах. Вулиці пішо й на автомобілях патрулювала регулярна армія, яку львів'яни знали під назвою «січових стрільців». Ця назва й досі нам дещо нагадує, а тоді вона тим паче не в'язалася з діалогом двох братніх слов'янських народів. Пробудження поляків було сумним, але швидким. Почали скрикувати, бо спочатку вони не мали ані власної організації, ані арсеналів, ані плану, ані якогось командного пункту. Постала групка польських військових – із армії Франца Йосифа та легіонів; ряди заповнювала молодь, а іноді й діти. Саме з них походить легенда про «львівських орлят», яких не було названо «левенятами» лише зі стилістичних міркувань. Натомість вона розбурхала всю Польщу, а організація «відсічі Львова» стала одним із найвідоміших державотворчих імпульсів... Зі зброєю ситуація була складна, оскільки великий львівський гарнізон цісарської армії розповзався своїми домівками в усі кути Австро-Угорської імперії¹.

¹ З українського боку так само, напевно, не стріляли, але гинули «пенсіонери». Не знаю, як щодо цього в українців, але в нас занадто часто діти мусять надолужувати – навіть ціною життя – брак політичного бачення й громадянської та військової відваги старших поляків (прим. авт.).

Ще того ж самого 1 листопада в районі Дому техніка чи школи ім. Сенкевича прозвучали перші постріли. На жаль, ми тут не маємо місця для опису драматичної боротьби за Львів та – це дуже важливо для нашої теми – їх відголосків у всій країні. Проілюструємо питання лише думкою тогочасного захисника – українці б назвали його загарбником – Львова, записаного безіменним для історії поручиком 60 років тому, і, взагалі, не винятковою: «У Мало-польщі два братні народи, польський і руський, або український, котрі століттями жили між собою в згоді, розпочали битви. Братня кров полилася на радість спільних ворогів і на пересторогу цим народам, щоб вони не слухали чужих голосів»¹.

У такий спосіб українці покликали до життя другу свою державу, після «наддніпрянської», – Західноукраїнську Народну Республіку. А що ще вони могли зробити? Ми ж не можемо відмовити їм у моральному праві на самовизначення. Починаючи від Сяну, українці становили більшість населення. На селі їхня перевага була беззаперечна, у містах зі Львовом на чолі – сумнівна або відсутня. Це місто тоді було не лише традиційною столицею Червенської землі і не лише геометричним центром території. Львів також був головним центром українського суспільного, економічного й культурного життя, без якого не могло бути й мови про функціонування держави у Східній Галичині. Українці розраховували на

¹ Пор.: *Władysław Jagiełłowicz. 40 pułk strzelców lwowskich // Zarys historii wojennej pułków polskich 1918–1920. – Warszawa, 1929. – S. 5.* Коротко про те, що діялося далі. Слід виразно сказати, що власних сил полякам вистачало на те, щоб зайняти місто, але їх було замало для того, щоб довгий час утримувати Львів, не кажучи вже про те, щоб зайняти всю Східну Галичину. Однак одразу почала надходити допомога з глибини країни, спочатку прибули імпровізовані легіонерські частини з Кракова під командуванням підполковника Токажевського (пізнішого творця Союзу збройної боротьби – АК), відбивши дорогою Перемишль. Потім прийшла підмога з Варшави і навіть із формально не приналежної до Польщі Познані. Із менших центрів найактивнішим у допомозі в цій ситуації був сусідній Люблін. Солідарність із містом, яке в Польщі називали «завжди вірним», була настільки сильною, що, не завжди погоджуючи це з центральною владою, добровільні відділи «Odsieczu» було відправлено з Ломжі, Седлець, Цеханова, Лодзі, Каліша, Пьотркува, Ченстохова, Радом'я, Кельців... Це вираження почуттів та – через жертви крові – посів в усій Польщі ненависті до українців. Ті, очевидно, так само не залишалися в боргу. Мобілізація значних засобів галицького села, хоча й повільна, дозволила їм не бути розбитими, хоч їх і було змушено відмовитися від облоги Львова. Із Києва допомога не могла прийти, бо там ішла війна на всі fronti – передусім проти «білих» і «червоних» росіян, а також проти румунів (Бессарабія) і трохи проти чехів (Закарпаття) і поляків (Волинь). Долю Західної України було остаточно вирішено у червні 1919 року, коли на фронт прибув генерал Галлер. Залишки військ, котрі зятято воювали проти поляків до кінця, перейшли на Наддніпрянську Україну (*прим. авт.*).

своїх січових стрільців, знаючи, що ніяких польських відділів в усій Східній Галичині немає. Коли б на них наступала і вся Польща, то ці сили могла удвічі переважити Східна Україна. Легко тепер говорити, що їхня помилка полягала передусім у переоцінці національної свідомості пересічних українців (причому більше саме над Дніпром, а не в Галичині). Коли б росіяни, «червоні» й «білі», обмежилися «діалогом» щодо власних справ у районі Волги, ми б, очевидно, мали велику польсько-українську війну за участю киян. За Львів, а також за Перемишль із Бещадами та південним Поліссям. Війни складаються по-різному, але української війни я б не переоцінював.

Я щиро вболіваю через їхній наступ на Львів. Він важким каменем ліг на всі наші взаємовідносини і тяжіє на них дотепер. Але не буду тим шокований. У ті часи всі починали таким або подібним чином, і це або вдавалося, або ні. Щоб не шукати далеко, то найближчою до львівської мені видається ситуація... Познані та Великопольського повстання із тією лише різницею, що в поляків «вийшло», хоча вийти не мало.

Черговий акт польсько-української драми розпочався у листопаді 1919 року над Збручем і Дністром. Там проходила демаркаційна лінія з Наддніпрянською Україною отамана Петлюри й нібито панував спокій. За цією лінією – у знаному всім полякам за своєю назвою Кам'янці-Подільському – мала остаточно закінчитися історична доля уряду республіки. Вичерпавши всі засоби оборони і піддаючись наступу «білих» – у цьому випадку росіян Денікіна, – Петлюра вирішив здатися полякам. Він лише попросив, щоб наші війська випередили борців за «єдину й неподільну» Росію і зайняли Кам'янець, узявши в опіку майно, яке не можна було евакуювати, – а також архіви та лікарні – української армії та уряду. Це завдання отримав 4-й полк підгалянських стрільців майора Борути-Спеховича¹ – єдиного з досі живих у країні генералів передвоєнного польського війська. З перших хвилин він був видатним організатором львівської самооборони. Нині він розповідає, що навіть свідомість того, що він приймає в польські руки місто, обороняючи яке загинув полковник... Міхал Володийовський, не завадила йому відчутти українську трагедію та великий український шанс для обох народів, шанс, який лежав у гострих кутах вуличок Кам'янця чи на дні глибоких наддніпрянських ярів...

¹ Мечислав Борути-Спехович (1894–1985) – польський військовий діяч, служив у польських легіонах, після здобуття Польщею незалежності вступив до Війська Польського. У вересні 1939 року командував оперативними групами «Бельсько» та «Борути». Командувач 5-ї дивізії генерала Андерса, у 1942–1945 роках служив у Польських збройних силах на Заході, після війни повернувся до Польщі.

Цей шанс скоро спробували використати. Полякам це далось легше. Не довелося навіть спеціально тлумачити людям, що самі ми Україну не переможемо і, тим паче, не утримаємо, що від часів Другого поділу ситуація засадничо змінилася, що серед сусідів, незважаючи ні на що, краще мати українців, ніж будь-яку Росію. Українцям було значно важче. Вони були змушені відмовитися від Східної Галичини. Це означало не лише, оперуючи загальниками, послаблення впливів отамана над Дніпром, а також і втрату основної суспільної бази українського національного руху. Мали піти разом із ляхами, які – бажаючи того чи ні – деформували історичний розвиток їхнього народу, а потім довели його до поразки. Слід оцінити важкість компромісу, на який пішов український уряд. Хтозна, чи не був цей тягар занадто важким.

У передніх рядах київського походу рушила кавалерія. Ротмістр Корнель Кшечунович – доброволець, у цивільному житті – багатий подільський землевласник, записав як *vox populi*¹ армії, яку на сході називали «яснопанською», таку «політичну інструкцію», отриману перед виправом від командування: «...Метою наступу є звільнення України від радянської окупації. На зайнятих польським військом територіях владу переймає... український уряд, який виступатиме посередником між польським командуванням... та цивільним населенням. Рішучим наказом Головного командування і польського уряду є те, щоб дії війська... не дали ані найменших приводів для скарг, навпаки, вони мають переконати місцеве населення в тому, що метою наступу є звільнення країни, а не ворожа окупація. Розгром радянської армії без одночасного здобуття симпатії українського народу не дозволить виконати наміри Головного Вождя. Підкреслюється, що місцеве населення недовіркою ставиться до Польщі, тож... “паперова” пропаганда не дасть результату, якщо дії кожного офіцера та солдата не рухатимуться в тому ж напрямку»².

У цьому нібито було чути відгомін... білоруського досвіду попереднього року. Але тепер найважливішою була реакція українців.

¹ Голос народу (лат.) (прим. перекл.).

² *Ułani księcia Józefa*. – Londyn, 1960. – S. 122–123. І далі: «Настрій у всіх був радісний. Перед полками був похід аж до давніх кордонів Речі Посполитої, а їхнім завданням було звільнити сотні тисяч поляків... Перед зібраною над Случчю кіннотою розкинувся найпрекрасніший і найпишніший край Кресів, вкритий зеленню, що того сонячного квітневого дня пахнув збіжжям і травами. Полки кінноти... вражали радісним виглядом, і було видно, з якою старанністю вони до цього походу готувалися; лише недавно організовані в настільки важких умовах, нині вони мають своєю кров'ю написати... нову сторінку в історії кавалерії – останньої кінної кампанії у світі.

Начальник держави того дня був над Случчю й оглянув полки» (прим. авт.).

Підозріло виглядає те, що в літературі бракує основних документів, цифр і фактів. Очевидно, що не мають тут чим похвалитися ані поляки, ані українці. Не відомо, нарешті, скільки ж українців рушило разом із Петлюрою й Пілсудським на Київ. Польські джерела говорять про «кадрову дивізію» та «бойову групу» або 5 тис. та близько 10 тис. людей. Це означало фіаско у справі залучення до цієї концепції західних українців, котрі самі спромоглися виставити й утримати на полі бою – але вже проти поляків – кількадесят тисяч боездатних бійців. Настрої над Дніпром? На жаль, у польській передвоєнній літературі стало прийнято трактувати київський похід як одну з багатьох військових кампаній 1919–1920 років, і то не найважливішу. Через це всю увагу сконцентровано на «більшовиках» та діях власних військ. Але навіть за такого бачення вражає майже повна відсутність українців як чинника сили.

Перші перемоги над росіянами були швидкими й ефектними. Наступ розпочато 25 квітня, Київ узято 7 травня. У аналітичній фактографії ані слова не сказано про те, що українці якось допомогли в цій справі. Саме взяття міста Ярослава Мудрого виглядає комічно, але водночас і симптоматично: патруль польської легкої кінноти, висланий із іншим завданням, випадково захопив у віддаленому передмісті... трамвай, озброїв його кулеметом і проїхав ним із краєзнавчим туром Києвом через Хрещатик (наддніпрянські Єрусалимські алеї¹)... Місто більше не оборонялося, у ньому буквально панувало повне «безголів'я» – чи не знайшлося навіть тисячі сміливців, які б виступили проти... поляків як озброєні господарі столиці? Чи були українці серед військ, що вступали в Київ? Двома днями пізніше на Хрещатику було проведено великий парад перед генералом Ридзем-Сміглім². Польські свідчення розписують видовище – відважно-легковажні постаті легіонерських відділів, пруські колони великопольських формувань, фанфари підгалянських стрільців. Але не можемо чітко визначити, чи там на трибуні був отаман Петлюра, чи ні.

¹ Єрусалимські алеї – одна з центральних вулиць у Варшаві. Автор проводить аналогію між нею та Хрещатиком (*прим. перекл.*).

² Едвард Ридз-Сміглий (1886–1941) – маршал Польщі, головнокомандувач під час оборонної війни 1939 року, політик, головнокомандувач Польської військової організації, військовий міністр в люблінському уряді (1918), потім делегований президентом і урядом на посаду Генерального інспектора Збройних сил, генерал зброї і маршал Польщі. 1941 року таємно повернувся до Варшави.

Хотілося б прийняти, що це помилка мемуаристів (усіх?), а не історичний польський злочин – *faux pas*¹.

Ротмістр Кшечунович із уланів кс. Юзефа не грається в дипломатію. Ще раз киньмо оком на фрагмент із його спогадів із тієї хвили великого, особливого, голосного шансу: «Гарна погода, як і впродовж усього часу наступу. Шлях переважно через ліси... Лісовою дорогою везуть поранених уланів із 9-го полку... Полки минають невеличку галявину, на якій місцеві поляки встановили вівтар, із якого якийсь хлопчина осіяв хресним знаменням тих, хто проїжджав... За якийсь час 3-й ескадрон повертається, ведучи 80 в'язнів, переважно з числа більшовицької інтелігенції... 4-й ескадрон бере... автомобіль із двома комісарами і двома пані (усі євреї, гарно вдягнені, що володіють кількома мовами... Сестринівка – це велике село, котре тоне в садах і є багатим на все. У селянських коморах тут гори цукру... Населення доброзичливе., мало повстанську організацію, що боролася з більшовиками й провела проти них серйозні бої. У тутешніх селах повно зброї та боеприпасів... Похорон у Козятині офіцерів і уланів, котрі загинули під час атаки на вокзал... Марш через найбагатші чорноземи Європи, вкриті збіжжям, серед сіл, що тонуть у квітучих садах... Перед полуднем авангард минає... зруйновану резиденцію Браницьких із величезним парком і... входить на ринок Білої Церкви. На вулицях кілька тисяч поляків, що зібралися тут із різних кінців України. Населення вітає військо з непередаваною радістю. В одну мить усіх уланів та коней уквітчано гілками бузку. На ринку якийсь старий падає на коліна перед командиром ескадрону з криком: “Ми ніколи не повинні були втратити віру, що ви нас визволите”... 17 травня... ескадрон прибув до Ставищ... У містечку незадовго до цього відбувся єврейський погром, євреї втекли до Білої Церкви, їхні будинки й крамниці повністю розграбовано. У Ставищах та їх околицях знаходилися численні українські повстанські організації., ворожо настановлені щодо більшовиків, але спочатку вони насторожено ставилися й до польського війська... Лише коли 18 травня більшовики підступили із сильними відділами., отамани з'явилися з проханням захистити околиці. З цієї миті вони допомагали, швидко повідомляючи про кожну появу більшовицьких патрулів., причому щоразу просили, щоб ескадрон рушив... переслідувати більшовиків. Також вони постачали провіант і фураж

¹ Неправильний крок (франц.), грубе порушення встановлених норм (*прим. перекл.*).

для ескадрону, завдяки чому зникала потреба в реквізиції. Із того, що казали, виходило, що вони охоче погоджувалися на утворення української держави, об'єднаної в міждержавний союз із Польщею за принципами Головного Вождя, їхні застереження стосувалися лише питання великої власності поляків в Україні. Однак як військова сила вони не являли собою ніякої цінності і без сліду зникли одразу після початку наступу більшовиків».

«Кінна армія Будьонного виступила наприкінці травня... Зранку 31 травня полки було піднято тривоною, – описує ротмістр далі, – через повідомлення про наближення ворожої кінноти. Однак виявилось, що... це бригада козаків, котрі хотіли здатися в полон. Вони розпочали переговори... і потім увійшли до села на чолі з оркестром. Це були солдати Денікіна, які... увійшли до армії Будьонного. Вони повбивали комісарів..., не бажаючи воювати за більшовиків... Значна їх частина вступила до полків польської кінноти..., частину було відіслано вглиб краю. Їхній вигляд нагадував татарські орди дикістю облич та розмаїтістю зброї...». Додамо, що це непоодинокий випадок переходу козаків на польський бік. І згадаймо український родовід чи не всіх козацьких «військ», через який українці й досі кидають оком на землі аж за Кубанню.

Наш симпатичний – лише для поляка? – автор не плакає ані найменших сумнівів з приводу того, що саме «конармія» вигнала нас із України. Саме такий погляд панував тоді в Польщі, і він ані на йоту не змінився дотепер. Слід нарешті це заперечити! Поляків вигнав брак української співдії! І український вотум недовіри до отамана Петлюри, який вони виразили своєю бездіяльністю. Будьонний командував щонайбільше 20 тисячами кінноти, інші більшовицькі підкріплення південного фронту становили – щонайбільше – ще 20 тисяч. Якби в рядах українців стало 100 тисяч селян, росіянам тут не було б чого шукати. Кажемо «сто тисяч», бо саме стільки бійців узяло участь у київському поході з польського боку. І також тому, що саме стільки Польща мала бійців у грудні 1918 року, тобто після першого місяця свого існування. Українці, передусім завдяки таким людям, як ротмістр Кшечунович, мали свій мінімум часу. Його полк – улани кс. Юзефа – вступив на українську землю із 434 «шаблями», а залишив її із 55. Людського матеріалу українці мали більше, ніж поляки. Не кажемо вже, хоч і свербить язик, про тих козаків, які мали би бути об'єктом коли не польської, то вже напевно української політики.

Шукаю причин великої поразки, смію сказати, обох народів, починаючи від провин поляків. І не знаходжу нічого, що було би

співмірним тим подіям. У всякому разі – на Наддніпрянській Україні. Можливо, хіба що це вищезгаданий брак тактовності, найкраще продемонстрований самим Пілсудським у статті (неавторизованій, для «Daily News» від 16 травня 1920 року): «Це експеримент... Зараз я даю українцям можливість. Якщо в них вийде – то вийде, коли ж вони не досягнуть успіху – вони його не матимуть. Є лише два способи навчити людину плавати. Мені подобається той, коли людину кидають на глибину і примушують плавати. Саме це тепер відбувається з українцями» (Pisma Zbiorowe. – Т. 5. – S. 158). Цей метод, можливо, був би не найгіршим, коли б не той факт, що ми й досі топимося разом із українцями ось уже 60 років і кінця цьому купанню не видно. Але чи був шанс? Дати іншим «народну демократію» у вигляді держави, накинutoї зовнішньою силою, ще не вдалося нікому. Зрештою, ми не мали такої сили. А її було потрібно багато. Передусім військової, бо українці не мали своєї, дуже легко піддавшись Денікіну (якості якого в Польщі теж не надто цінують, бо сам він дуже легко дав себе перемогти більшовикам; його якості непогано пізнали на фронті й самі поляки). Пізніше потрібні були економічні засоби, про які над Віслою годі й мріяти...

Я продовжую сумніватися в українцях у їхньому теперішньому становищі. Однак мені цікаво, що вони вирішать щодо двох лих (повторю свій погляд): недовіри народу до «ляхів», що тягнеться ще від батька Хмельницького й відсвіжилася під Львовом, та неготовності українського народу до незалежності¹. І я б дуже хотів

¹ Едмунд Харашкевич у праці «Перебудова Сходу Європи» (Przebudowa wschodu Europy. – Warszawa: In Cognitionem, 1983. Позацензурне видання) подає великі цитати важливих документів щодо київського походу, як, наприклад, відозви до українців Пілсудського та Петлюри. Довідуємося також, що українці переживали серйозну кризу внаслідок позиції галицьких січових стрільців, котрі спочатку перейшли на бік Денікіна, а коли він почав програвати, – на бік Червоної армії. Дуже красномовною є інформація про те, що над Дніпром Петлюра зміг завербувати ще 2–3 тисячі добровольців! Автор додає фрагменти української полеміки *ex post*, однак вони стосуються, на жаль, намірів Пілсудського, які для мене є очевидними, а не намірів і позицій українців, оцінка яких із історичної перспективи є необхідною. Однак найцікавішим документом є заклик командування українських військ до земляків у Східній Галичині від середини липня 1920 року, тобто виданий тоді, коли в усій Польщі ставала на ноги добровільна армія (зголосилися 80 тисяч людей), а «червоні» вже зайняли частину Західної України. У заклику говорилося: «Нині вирішується доля ваша та України... У такий час слід забути про всі порахунки, жалі і боротьбу... Зараз ідеться не лише про змагання між Польщею та більшовиками, зараз вирішуються питання Галичини та України. Коли не хочете залишитися рабами, то ви теж мусите... довести справу, що дозріла до свободи... Отже, до

почути українські голоси, які б хоча б частково жалкували з приводу втрачених шансів, жаль щодо яких висловлюю я тут.

Тоді незалежність України була в межах досяжності наших – українських і польських – рук. Припускаю, що гіпотетичний подальший устрій взаємовідносин не був би ідилічною пастораллю, а вдарити нас «ножем у спину» 17 вересня 1939 року могла б і Українська національна армія в поході за здобуття Львова. Далі кажу про найгірше: в пізнішій Україні панує «мир, прогрес і соціалізм» на зразок нинішнього. Але, після двадцяти років незалежного самоврядного життя український народ був би якісно іншим. Візьmemo хоча б приклад Литви. А інша Україна – це інший СРСР. Тоді б ми, поляки, мали на своїх південно-східних кордонах союзника, п'ятдесятимільйонний народ, який би, як і ми, вимагав свого в росіян.

5. *Найгірший досвід українців.* Тут ітиметься про відносини з поляками, а саме про міжвоєнне двадцятиліття. На початку цієї політичної драми мала місце трагічна подія. Настав час ризького перемир'я. Східний кордон Речі Посполитої був не кордоном із сусідами – Білоруссю й Україною, – а кордоном із СРСР, хоч тоді ще й із іншою назвою. Він був результатом не політичних і суспільних фактів, а шкідливої воєнної кон'юнктури та дипломатичних торгів. Тут не місце для того, щоб розмірковувати, наскільки причиною цього було польське безсилля та українська й білоруська неміч, а наскільки – передусім польська – сліпота й глупота. Ще раз звернемося до праці капітана Генерального штабу Пшибильського «Війна відродженої Польщі», повторімо той самий фрагмент, який ми вже цитували в білоруському розділі, бо полякам слід про нього пам'ятати: «Минуло... ще кілька тижнів, поки стихли

зброї! Головне командування військ Української Республіки... закликає всіх галицьких українців зголошуватися до українських бригад у Тернополі, Терехові, Чорткові та Станіславові!...».

Треба виразно сказати собі: без українських добровольців якимось тоді самі дали собі раду. Майже самі. Без українців неможливим був би людський уклад життя в цій частині Європи і тим більшою є ця неможливість сьогодні, завтра й позавтра. Для нас, поляків, цей досвід нехай буде мірою недовіри й ненависті, об'єктом якої ми є. Вона постійно ставить запитання про те, що робити, щоб засипати прірву, і вже точно, боронь Боже, її не поглиблювати... Українці теж мають тут над чим ламати голову. Коли закінчується ненависть до «ляхів», а починається національне беззладдя й політична бездумність українців? Бо ж не було іншого способу «стежити» за намірами й щирістю поляків, примушувати їх до згоди, ніж просто мати ті саакрементальні 100 тисяч січових стрілецьких, існування яких було можливим лише з польського боку фронту (*прим. авт.*).

останні відголоски боїв перед лінією польських військ. Це позбавлені до тогочасної підтримки... війська Петлюри та білоруські відділення Балаховича¹ вели розпачливу боротьбу... принаймні за честь своєї зброї. Висунувшись уперед за допомогою польських військ перед перемир'ям, ...українські війська зайняли Жмеринку, Літин і підійшли до Брацлава. Однак тут вони почали відступати під натиском переважних російських сил... Аж близько 20 листопада вони перейшли через Збруч... на територію Польщі».

Тут їх було змушено скласти зброю, а бійців було інтерновано. Не знаємо навіть, скільки їх залишилося з польського боку наприкінці війни. У результаті київського походу залишилася – певно, польські джерела тут сумнівні – одна дивізія. Так само залишено ту дивізію, яку Петлюра вислав у похід у квітні. Так само з п'ятьма (щонайбільше десяткама) тисячами людей. Частина з них загинула в самовбивчому поході або потрапила в руки росіян. Поляки в таборі під Калішем, у... Щепьорні, там, де лише трьома роками раніше німці тримали інтернованих польських легіонерів, що пішли за Пiлсудським під час так званої кризи присяги. Хочеться вірити, що українські товариші по зброї, уславлені обороною Замостя від Будьонного (повідомлення Генерального штабу), – хоча б мали кращі умови. Не лишен в той момент, коли інтернованих особисто відвідав... Пiлсудський. Не приховуватиму свого подиву відвагою (громадянською в цьому випадку) цієї людини чи його щирістю. Він зміг сказати їм лише: «...Прошу у вас вибачення, панове. Я щиро прошу у вас вибачення...». Та й про що тоді можна було сказати, коли не було ще й духу «Телебачення – Варшава», щоб сказати українцям, що все це зроблено для їхнього ж добра, тож вони мають бути лише вдячні полякам? Але слова маршала не перестають бути лише словами. Що зроблено з традицією польсько-української співдії, першої з часів Сагайдачного, Виговського й Мазепа? Що потім сталося з живими людьми, котрі були відкривачами цієї традиції – єдиними в наш час аж по сьогодні? Не знаю. Як польський шовініст обираю найбільш втішне для нас пояснення: поляки пізніше просто забули про цю справу, не згадували про неї взагалі, бо їм, як і маршалові, було жахливо соромно.

¹ Станіслав Балахович-Булак (1883–1940) – генерал російської армії, спочатку у російському війську, потім – у білогвардійській Добровольчій армії, від 1920 року – в Польщі. Співорганізатор і командувач білоруського військового угруповання, що воювало у Східній Галичині проти більшовиків. Після закінчення польсько-радянської війни спільно з С. Петлюрою продовжував боротьбу. Після закінчення Радянсько-Української війни війська під командуванням Балаховича було інтерновано в Польщі.

Але дійсність не давала їм забути чи переосмислити все. Її засадничим елементом у 1921–1939 роках була українська людність у межах Республіки Польща, що налічувала близько 4 мільйонів людей, тобто приблизно 15 % від усього населення. І не могло підлягати сумніву, що їх було пробуджено до політичної й суспільної активності. Навіть більше – історична кон'юнктура підштовхувала цих людей до створення власної державної організації, не без тимчасових успіхів, щоб потім підготувати їм гірку поразку. Додаймо до цього національний характер українців та об'єктивні риси їхнього політичного, економічного й культурного стану. Вони були динамітом, закладеним під мури Другої Речі Посполитої. Оскільки його знешкодження – у ситуації, що існувала, – лежить за межами людської уяви, залишається лише простежити, як і з якою потужністю він мав вибухнути¹. Не шукаймо тут оказії для легкого наліплювання ярликів – антипольських чи антиукраїнських, – бо результати війни створили дуже незручні умови для обох сторін. Щось на кшталт спільного тісного помешкання, із якого немає виходу. Незалежно від багажу минулого та польських і українських рис характеру існував об'єктивний конфлікт національних інтересів, у якій сильніший бік, поляки, не зупинялися перед застосуванням сили.

У вихідному пункті українці Польщі мали добре розвинене й організоване суспільне життя. Існувала мережа товариств, кооперативів, спілок – освітніх, спортивних, культурних, релігійних, господарських... У міжвоєнні роки вони зростали тим більше, чим сильніше посилювалися настрої й прагнення і чим більш виразно виявлялося, що це – єдиний... легальний форум української діяльності. Ясна річ, там не кривили душею на рахунок польсько-української дружби – якраз навпаки. Жоден із чергових урядів Польщі не був у захопленні від цього. Застосовувався тиск адміністрації, здійснювалися різноманітні утиски. Український громадський рух упродовж усього двадцятиріччя гартувався тими перешкодами, які йому створювали поляки. Жила там і численна й впливова польська громада, щодо якої наша адміністрація діяла як ліберали... Як і мало виявитися, це дало значні результати для українського... зцементування й активізації. Оскільки ж гартування,

¹ Польської літератури з теми, навіть із передвоєнних часів, майже немає. Слід, однак, згадати, поряд із книжкою А. Хойновського «Konsepce polityki narodowościowej...», працю «Sprawa ukraińska w II Rzeczypospolitej 1922–1926» М. Папезинської-Турек (Kraków, 1979). Там, зокрема, міститься важлива характеристика української громадськості та опис дій її парламентського представництва (*прим. авт.*).

як правило, не є дією, приємною для загартовуваного, ненависть до Польщі зростала й надалі.

Друга Річ Посполита починала своє недовге життя під широкими прапорами демократії, свободи, самовизначення. Одразу було організовано справжні політичні партії, парламент, вибори, конституцію. У той час і в тих умовах не можна було створити ідеальне життя для поляків і, тим паче, для українців. В усякому разі їхня демократично обрана парламентська репрезентація в межах польської держави публічно й виразно це ствердила, що звучало очевидно: «Декларація українського народу на Волині, Холмщині, Підляшші та Поліссі... Ми, представники..., обрані на підставі загального голосування, уперше входячи до Сейму Республіки Польща, вважаємо за свій обов'язок декларувати...: Волинь, Холмська земля, Підляшшя (sic!) й Полісся 10 століть тому входили до складу Київської української держави, потім, унаслідок воєнних подій 1919–1921 років, їх було приєднано до польської держави без отримання згоди на це від місцевого українського населення. Усе життя українського народу є доказом того, що метою його політичної боротьби є створення української держави... Ми, представники..., декларуємо з цієї сеймової трибуни перед усім світом, що метою народу... є відродження незалежної української держави. Однак, враховуючи дійсний стан речей, виражаємо нашу готовність співпрацювати з польським народом... за таких умов: Республіку Польщу має бути перебудовано в такий спосіб, щоб кожен народ... мав цілковиту можливість реалізувати своє право на самовизначення...»¹.

¹ Про те, як розумілося це самовизначення, свідчить програма парламентського Українського клубу. Між іншим..., земля на Волині, Поліссі й т. д. має належати «трудовому українському народу», щоб під час проведення парцеляції її не давали «загарбникам». В українських школах не повинно бути вчителів-поляків. Українцям слід повернути церкви, із яких зроблено костели (ті, що їх свого часу повідбирала в поляків Росія). Щоб українців допускали до державної служби без будь-яких обмежень. Щоб державним коштом було відбудовано всі «містечка, села й господарства», щоб було гарантовано «повну свободу слова, зібрань і організацій».

Треба додати, що тут ми бачимо позицію й вимоги поміркованої української течії, що географічно охоплювала лише колишні підросійські терени. Східна Галичина, засаднича база їхнього національного руху, узагалі не бажала мати справу з польською державою, гостро протидіючи «волинякам» і бойкотуючи вибори та Сейм.

У сумі вимагалось не більше й не менше, як політичної, економічної, суспільної й релігійної дезінтеграції польської держави, відродженої такими зусиллями й у такій ейфорії. Одне з двох: або українці дуже переоцінили польську... щедрість і великодушність, що є маловірогідним, або – як ми вище вже згадували – вони оголошували полякам і Польщі війну, для якої їм були потрібні мобілізаційні гасла (*прим. авт.*).

Таким чином українці знайшли в Польщі на ряд повоєнних років місце, у якому принаймні мали змогу про щось – насправді – заявляти «перед усім світом». І заявили, що не бачать для себе іншої можливості, окрім війни проти Польщі. Методи й засоби з того часу могли визначатися політичними та технічними обставинами, але принципи залишалися незмінними принаймні до 1945 року, а може, й довше... Українці самі повинні оцінити, скільки така позиція принесла їм здобутків і скільки втрат. Поляки ж мають сказати собі, що їхня політика не дозволила їм уникнути ситуації, в якій вони не мали ніяких позитивних можливостей. Узагалі нічого не робити було неможливо, залишалися лише погані засоби й кроки.

Теоретично Польща могла повільно рухатися до поміркованої автономії для українців, починаючи від їхньої школи, на чолі з університетом, сільського самоврядування, допомоги для кооперативів, культурних та спортивних організацій замість їх переслідувати. Однак польська політична еліта включно з опозицією була переконана, що в цій ситуації це було б нічим іншим, як підтримкою відцентрових сил у загроженій державі.

Від чотирьох до п'яти мільйонів українців, котрі мешкали, згідно з різними підрахунками, у Другій Речі Посполитій, ані не могли, ані не бажали спокійно чекати кращих часів. Зокрема, за таких настроїв. Сейм від початку не був для них ареною практичних дій, а пізніше, як ми знаємо, ця інституція увійшла у свою власну – польську – кризу. Українські суспільні й господарські діячі робили свою справу. «Римська» й «грецька» церква мали погані стосунки. Постає запитання – чи справді не можна було нічого зробити, щоб запобігти найгіршому? Скоро в «польській Україні» знайшлося й джерело вогню для національного руху – політична конспірація, поступово організовуючись, опановуючи й синхронізуючи всі форми антипольського опору. Напевно, досвід боротьби за Львів, а може, й фіаско походу на Київ, викликали те, що ця конспіративна організація, яка спочатку мала назву «Українська військова організація», а потім (від 1929 року) – Організація українських націоналістів (ОУН), обрала радикальні, воєнні форми діяльності. Організаційні результати в Польщі та в еміграції, зусилля й жертвність людей можуть імпонувати. А от політична думка, яка їм допомагала, не згадуючи вже про методи дії, вела український рух прямо до трагедії¹.

¹ Теоретично доступним у Польщі джерелом є праця А. Б. Щенсьяка та Веслава С. Шоти «Дорога в нікуди» («Droga do nikąd»), видана Міністерством народної освіти у Варшаві 1973 року. Її слід високо оцінити за багатство інформації,

Початком був замах на Юзефа Пілсудського у Львові (1921), а трьома роками пізніше було зроблено спробу вбити президента Войцеховського. Така ж доля спіткала і волинського воєводу Г. Юзефського, якого засуджували в усій Польщі за угодовську політику щодо українців. Не всім пощастило бути жертвами невдалих замахів. Було вбито С. Собінського (шкільного куратора у Львові), Б. Перацького (міністра внутрішніх справ), Т. Голувка (політика й публіциста), якого в середовищі польської еліти вважали головним прихильником... порозуміння з українцями. Коли хтось сумнівається, чи слово «трагедія» тут не є занадто пафосним, додамо кілька прізвищ українців, убитих власними співвітчизниками: С. Твердохліб¹ (поет), І. Матвіяс (директор української гімназії у Львові), І. Бабій (директор гімназії в Перемишлі)...

УВО/ОУН, певна річ, потребувала грошей. Що вдавалося, отримували від німців до Гітлера й за Гітлера. І хоча німці й не були, зрозуміло, скупі, коли йшлося про настільки плідні (для них) витрати, українці вдавалися й до засобів, про які знали з біографії... Юзефа Пілсудського. Відбувалися напади, перший уже 1924 року, на поштові автомобілі під Бородчанами, Каушаном і у Львові, на поштові відділення у Сьремі, Трускавці та Львові, державні каси у Грудку Ягеллонському, Долині, Бірчі... Мало які держави у світі терплять такі дії. Польща не була винятком. «Служба порядку» Другої Речі Посполитої розвинула особливу активність. Вона складалася зі знаних нам форм: арештів, обшуків, вироків, ув'язнень, стеження, застосування вогнепальної зброї та палиць, не було хіба що телебачення. Немає підстав сумніватися, що мали місце перевищення повноважень, садизм «апарату», поліцейські злочини.

що сягає 1948 року (підзаголовок: «Діяльність Організації українських націоналістів та її ліквідація в Польщі»). Ідеологічно та мовно вона не відходить від норм, затверджених Головним політичним управлінням Народної польської армії, але тим, хто має власну, *ненормалізовану* ідеологію, це не має перешкоджати. У всякому разі, авторам це не допомогло. Після публікації ця книжка не потрапила до книгарень, бо мимоволі апологетизує ОУН і УПА. Чутки свідчать, що до цього призвело втручання одного з посольств у Варшаві, а щоб уникнути непорозуміння, виключаємо підозри щодо посольств ФРН та США (*прим. авт.*).

¹ Сидір Твердохліб (1886–1922) – український поет, член модерністської літературної групи «Молода муза», автор модерністських поезій (наприклад, «В свічаді плеса», 1908), видатний перекладач, популяризатор української і польської літератури, убитий під час виборчої кампанії до Сейму Другої Речі Посполитої супротивниками польсько-українського порозуміння.

Апогей мав місце 1930 року, коли окреслилися певні, хоч і дуже слабкі, шанси із обох боків вийти із зачарованого кола (між іншим, розмови тодішнього міністра внутрішніх справ Юзефського з архієпископом А. Шептицьким, предстоятелем греко-католицької церкви й головним українським авторитетом у Польщі; щоб іще раз увиразнити всю складність нашої проблематики, у тому числі силу напруження й розміри драми, згадаємо, що рідний брат львівського архієпископа був генералом Польського війська, який у час війни та миру виконував «у ляхів» функції начальника Генерального штабу, командувача армії і фронту, інспектора армії..., що вів війська до повернутої... Силезії; брати – і онуки польського письменника А. Фредри – у повоєнній ситуації були змушені розірвати стосунки). Українське підпілля виступило з масовою саботажно-диверсійною акцією. Удари скеровано «...на маєтки польських колоністів та державні об'єкти, – цитуємо офіційну заяву УВО/ОУН, – щоб поширювати неспокій у краї, сіяти паніку серед польської людності..., підбурювати українські маси..., поглибити переконання в нетривалості польських державних кордонів у інших державах». За польськими даними, мали місце 191 терористичний акт, передусім – підпали приватних об'єктів. Ініціатори їх не помилилися в очікуваннях щодо того, що польська реакція полягатиме не в переговорах, а в чомусь іншому.

Поляки не пішли рутинним шляхом нищення українського підпілля – зрештою, досвід не обіцяв тут швидкого успіху – вони обрали пацифікацію загрозованих територій (16 повітів, 450 сіл) за принципом колективної відповідальності. З використанням фізичної й моральної сили, але з униканням проливання крові. Сам маршал сформулював принципи. Допомогу поліції надало військо. Із перспективи років і різноманітного досвіду – і польського, і українського – мене не шокує, що було заарештовано 1739 осіб, обвинувачено на суді 1143, засуджено – залишається знизати плечима над санаційним судочинством – 58. Але кров таки пролилася. Було вбито головного командира УВО Ю. Головінського. Були гірші випадки масового застосування сили проти беззахисного населення: безправ'я, жорстокість, інстинкт нищення, биття, приниження. Приватні й суспільні об'єкти «обшукувано» не в той спосіб, щоб щось знайти, але так, щоб зруйнувати. До людей ставилися не так, щоб щось від них отримати, а в той спосіб, щоб довести їх до зневіри.

Як могло дійти до цього на практиці, нехай розповідь... Я. Ю. Щепанський¹, колишній голова розпущеного Союзу польських літераторів, якого важко запідозрити в антипольській пропаганді. Він почув і записав у «Польській осені» такі оповідки про пацифікацію на Тернопільщині: «Наказали солтису оголосити, що за годину має дістати двісті білих курей із червоними гребінцями... Як ні, то будемо шмагати. Ну й, природно, шмагали. Одному різуну за іншим давали біля церкви по сраці так, що аж іскри летіли». Письменник каже про своє «остовпіння» й «шок» через те, що він почув. Багато має побачити польський читач, уявивши цю сцену. Озброєне польське військо.., плач українських дітей.., церква.., безсилля чоловіків, яких катують на очах усього села...

Саме так мусив масово закарбуватися в українській свідомості досвід часів Другої Речі Посполитої. Засадничий досвід. Політику й українсько-польське господарство розуміли не всі. Парламентські торги – ще менше. Навіть справи шкільництва та кооперації були лише проблемами активу. Навіть діяльність ОУН/УВО безпосередньо торкалася лише десятків тисяч. Натомість знищення майна, як правило, бідних людей – за те, що були українцями, отримання ними «по сраці біля церкви» – із тієї ж причини, творило фундаментальний досвід усього народу щодо Польщі й поляків. Це був наш злочин. А також помилка, яка не могла б нам минутися безкарно.

6. Найгірший досвід поляків. Настав вересень 1939 року. Українське суспільство здобуває не лише надзвичайну сатисфакцію від польської поразки, а й почуття, що «допомогло» полякам. Солдати українського походження були природними кандидатами принаймні в дезертирів, якщо не німецьких диверсантів. Коли військові дії почалися на території, де українці являли собою силу, вони почали збройне повстання, й дійшло до кривавих зіткнень. Мали місце місцеві порохунки, окремі й навіть групові вбивства, напевно, не провоковані в цей час поляками, яким падав на голову весь світ. Однак найбільший відгук у Польщі – який досі не змовк – у тих часах викликала їхня участь у добиванні – на жаль, часом

¹ Ян Юзеф Щепанський (нар. 1919 року) – польський прозаїк, есеїст, журналіст, учасник вересневої кампанії 1939 року, солдат Союзу збройної боротьби – АК, борець партизанського відділу на Келеччині, пов'язаний із редакцією «Tygodnika Powszechnego». Голова правління Союзу польських літераторів, голова правління Товариства польських письменників, пізніше – почесний голова того ж товариства.

у буквальному розумінні – залишків Польського війська, яке пробивалося через німців і росіян до південного кордону. Помста мала бути головним мотивом, за яким ішло полювання за зброєю та обладнанням. У безвихідній ситуації краще вже було потрапити до рук німців чи росіян. Бувало, що вбивали рядових, які йшли додому роззброєні й відпущені в інші українські села. Коли час дозволяв, поляки відплачували так само брутально. Українці наступали разом із німцями в мундирах Вермахту. Поляки масово це запам'ятали.

Хотілося б, щоб ми також знали, що війна несе із собою силу-силенну випадків, подій, інцидентів. Занотуймо в одного мемуариста такий епізод. Польські офіцери, в'язні, переважна більшість із яких уже не повинна була повернутися з цієї неволі, перебувають на вокзалі в радянському Києві: «...ми помітили багато жінок, котрі прийшли сюди спеціально, щоб нас побачити. Дивилися на нас очима, повними співчуття, дехто навіть плакав. Ця реакція була для нас несподіваною, зворушливою й поряд із тим дивною. Лише пізніше, коли в таборах ми стикнулися з українцями, зрозуміли її остаточно. Перед 1939 роком у столиці України було поширено легенду про потужну військову організацію польської держави, і багато людей жило надією, що колись польська армія принесе їм визволення. Тепер нереалізованих визволителів заганяли у вагони для худоби... Це породжувало сум і співчуття, але разом із тим і жаль до визволителів, котрі не виповнили покладені на них надії. У якусь хвилину одна жінка за кілька стрибків промайнула поміж озброєними конвоїрами, підбігла до полковника Новосельського (він безвісти загинув у Козельську. – *Прим. автора цього нарису*) й всунула йому в руку велику пшеничну гарно спечену булку. І втекла, коли полковник ще не встиг подякувати»¹.

...Українці Польщі лише впродовж короткого часу могли помилятися щодо того, що нова ситуація створює для них засадничо нові можливості. Над періодом, коли ще була чинною угода між Гітлером і Сталіним, зупинятися не варто. Натомість говоритимемо про національні та політичні можливості, а не шанси на індивідуальну кар'єру в допоміжній німецькій адміністрації з особливим наголосом на різні поліцейські формування та економічні привілеї, що урівнювали українців у правах із фольксдойче. Тут важило лише те, що звучало в рядах нетерплячої ОУН.

¹ Stanisław Swianiewicz. W cieniu Katynia. – Warszawa: wyd. Krąg (підпільне), 1983. – S. 84–85 (*прим. авт.*).

А там намічався розкол на дві течії, пов'язані з прізвищами Степана Бандери та Андрія Мельника. Політично їх відрізняла лише точка зору на питання тактики щодо німців. В українському житті взагалі завмерли всі інші напрями, проблеми й очікування. Ніби тоді не набирає сили світова війна безпрецедентного масштабу, у якій ніби не брав участі сам Гітлер. Ніби в українській мові невідомим є прислів'я про те, що успіх завжди ходить колом. Можна б було зрозуміти, коли б українці без жалю прийняли обіцянку Гітлера про те, що Польща зникне назавжди, що «справа поляків» є лише питанням... терплячості. Не можу зрозуміти відмови українців убезпечити себе на випадок, коли виявиться, що німецький фюрер – це просто жартівник... Бандера у ставленні до німців був радикалом. Використовуючи всі користі «співпраці», він хотів провадити власну політику, не без тиску на Рейх, ставленням їх перед фактом уже виконаних українцями дій. Мельник був «реалістом», хотів лояльністю і власне «співпрацею» виробити німецькі погляди, від яких, на його думку, в українському питанні залежало все. Наприкінці обидва вони опинилися у... «місцях відокремлення» Третього Рейху. Бандера втратив двох рідних братів, убитих у німецьких таборах.

А рух, яким вони керували, опинився в безвиході. Він «завжди» воював проти Польщі та СРСР. Автоматично до цього прийшов увесь західний альянс. Якби ж цього було мало, треба було також увійти в боротьбу з німцями, а потім уже було все одно, одним ворогом більше, одним менше – список доповнили румуни, угорці, чехи... Із білорусами українці не зіткнулися лише через те, що ті не змогли створити рух, який би підняв кинуту рукавичку.

На війну проти Росії (червень 1941 року) українці рушили з настроєм, який можна порівняти з польським, коли 1812 року поляки форсували Неман із Наполеоном. У двох складних структурах, які слід розрізняти і які не можна спрощувати. Першу з них становили українці на службі в німців – у мундирах та цивільні, у армії, поліції, розвідці, диверсійних групах, відділах пропаганди й адміністрації. Тисячі людей. Представницьким тут є «Український легіон» включно з легіоном «Нахтігаль» – названим так за гарні пісні й голоси – котрий перший, ще до німців, увійшов до Львова, бо командував ним (неформально, але із санкції ОУН) Роман Шухевич, пізніший генерал і головнокомандувач УПА. Врешті, із цим батальйоном пов'язано дуже дражливий епізод польсько-українських відносин.

Ідеться про погром у «визволеному» Львові, вчинений одразу після його зайняття, жертвами якого стали передусім поляки та євреї. З особливим інтересом передусім до інтелігенції. Саме тоді було вбито, між іншими, 51 львівського професора, деякого з дружинами й дітьми, серед них також Боя Желенського, колишнього прем'єра К. Бартля¹, професорів Ветуляні, Ломницького, Островського... Польська громадська думка однозначно обвинувачує українців. Німці нічого не мають проти того, щоб ставити справу саме так, хоча їхня відповідальність – у тому числі й за українців – є очевидною. Російські й польські комуністи прямо показують на них пальцем, додаючи, що «арешти польських науковців було проведено на підставі переліків, задалегідь підготованих бандерівцями», а цих людей «убив... батальйон “Нахтігаль”» (цит. вище книжка «Droga do nikąd»). Звісно, у відбитому в росіян місті панував хаос, і встановлення того, хто і що наказав, не є легкою справою. До кінця пояснити це полякам можуть лише українці, бо всі інші лише поглиблюватимуть їхню провину. Злочин є злочином. Я особисто тишився б, якби українцям вдалося переконати поляків і світ у тому, що їхня участь не є настільки обтяжливою, як про це все свідчить.

У той же час, як ми вже згадали, існувала й інша українська структура. Вона одразу почала створення нової влади у Львові, проголошуючи через радіо на всю Європу постанови незалежної України. Керівництво урядом обійняв Ярослав Стецько, але як заступник Бандери, якого було заарештовано в Кракові... німцями. Звісно, у прокламаціях були вірнопідданські слова про Рейх і Гітлера. Але вони не допомогли. Було проведено репресії за створення «держави без дозволу на це», а також розпуск німцями всього урядового апарату та роззброєння міліції ОУН. Рейх в Україні не потребував жодних партнерів, лише поліцаїв, охоронців в'язниць та шпигунів, коли їм бракувало власних людей. Українці довго не могли – не хотіли? – цього зрозуміти.

Німці, народ психологів і педагогів, вчинив розсудливо. Приєднуючи Східну Галичину до Генерал-губернаторства, вони помітно економили свої окупаційні сили. Поляки й українці діяли одні проти одних. Бандера залишався в ув'язненні, кількох його сорат-

¹ Казімеж Бартль (1882–1941) – політичний діяч, математик. З 1913 року – професор Львівської політехніки, у 1919–1920 роках – міністр залізниць, посол до Сейму, співзасновник Партії праці. Після травневого перевороту – триразовий прем'єр, потім – віце-прем'єр і міністр врівизнань і народної освіти. Прихильник ліберальних методів управління. Убитий німцями.

ників розстріляно, поліція у Львові атакувала конспіративні осередки ОУН, заарештувавши кількасот осіб, у тому числі греко-католицьких священників. ОУН реагувала на таку науку самообороною й навіть відповіддю, вбивши кількох «учителів». Відбулися езекуції українських націоналістів настільки масові, що навіть у «Drogі do nikąd» було сказано, що вони «підлягали знищенню гітлерівцями нарівні з іншими». Українці легко складають довгий поіменний перелік своїх жертв, убитих «союзником»¹. Цікаво, як це перенесли ті українці, які ще тривалий час перебували на службі в німців і виконували цю службу – принаймні в Польщі – зразково й старанно.

Уже звідси події прямою дорогою йшли в напрямку створення Української повстанської армії (УПА). Навіщо у воєнний час збройна сила, тлумачити не треба. Про ворогів українців теж уже йшлося, можливо, слід лише дещо конкретизувати... Німці? На переломі 1942–1943 років їх уже били на фронтах і проти них у Європі вже було налаштовано все. Для УПА вони не являли стратегічної проблеми. Вона, потребуючи зброї, нападала на німців і билася з ними, але не забуваючи, що німці відділяють Україну від Червоної армії. Власне, це був ворог № 1. Не лише на віддаленому – і на наближуваному вже фронті, а й на українській землі, навіть на тій, за яку йшла суперечка не на життя, а на смерть із поляками, під Рівним чи Станіславовим. Тут було постання російського партизанського руху або підпілля, яке називаємо так, незважаючи на участь у ньому «певних кіл українців», які обирали для себе службу в інтересах Росії. Щоб мати змогу протистояти ВКП(б) та НКВС, щоб мати в руках хоч щось для продовження війни, треба було організуватися, створити бази, опанувати територію. І тут на перешкоді ставав ворог № 2 – ляхи. Населення, яке в будь-якому разі треба було рахувати на мільйони. Військове й політичне підпілля, яке загрожувало УПА у випадку боротьби сам на сам, і ще й зміцнюване підтримкою ззовні. Його могли

¹ Порівняти хоча б: *Микола Лебедь*. УПА (Видано на Заході). Примірник, яким володію, виглядає, наче... український бункер у Бещадах. На обкладинці назва – «Український буржуазний націоналізм», видавництво Академії наук УРСР, місце видання – Київ, 1970. Усередині – нарис історії УПА, написаний одним із її принаймні не рядових творців. Це страшна лектура. Не лише через те, що українська мартирологія зворушує навіть «призвичаєного» до різних доль поляка і що трагедія новітньої історії – незважаючи ні на що – братнього йому народу звучить після рекордів Східної Європи. Але також і з причини, що з цієї праці не можна взяти нічого повчального, окрім фактів. Ані для себе, ані для українців (*прим. авт.*).

підтримати (і підтримували!) з центру Польщі через армію з еміграції, навіть за певних політичних умов, росіяни... У той час, коли українці вже нізвідки не могли розраховувати на допомогу, навіть із власної «розлогої» України, де їхня справа – як і за часів київського походу – знову склалася погано. А час підганяв. Ненависть пекла. З'являвся страх, що знову буде прогавлено історичну мить.

Проти російських та польських партизанів були змушені битися німці та українці на їхній службі. УПА могла допомагати їм лише вряди-годи, хоча й не без бажання. Зрештою, тут спрацьовував плин людей, засобів та інформації. Залишалося польське населення. Мимоволі, бо ж мали більші й важливіші справи, займалися ними німці. Але головною проблемою вони ставали для УПА. Атакувати їх було в межах технічних можливостей, бо ж місцеві поляки довго були фактично беззбройними і ослабленими двома інтенсивними окупаціями. Атака в їхній бік нищила соціальну базу польського опору на цих землях, а іноді й базу комуністичних партизанів. Зрештою, ця атака знищувала польськість, де колонізувала спірні території, у намірах українців, раз і назавжди, на всі можливі пізніші плебісцити, голосування чи битви.

І УПА почала діяти. Не мала таборів, ешелонів, домовленостей із закордоном, власними порожніми теренами. Бувало сутужно навіть із рушницями. Бралися за сокири, вили, мотузки, вогонь...

Ніхто вже точно не порахує кількість жертв. Польські «націоналістичні» джерела ведуть мову про 100 тисяч осіб¹. Комуністи

¹ У праці Б. Томашевського і Є. Венгерського «Lwowska Aka» (Warszawa: Wyd. Przedświt (підпільне), 1983) міститься цифра 10–12 тисяч жертв, але лише для терену навколо Львова, тобто частини відповідного воєводства та воєводства Тернопільського і Станіславівського. Там само вміщено інформацію: «...з ініціативи комендантів округу – генерала Савіцького та полковника Філіпковського – проводилися часто переривані та знов поновлювані переговори з метою встановлення порозуміння й припинення вбивств і братовбивчих боїв. Усі зусилля..., однак, не дали позитивних результатів... Після їх припинення навесні 1944 року вимушено розпочато відплатні акції... (Можна домислити, що вони не виглядали інакше, ніж українські. – Прим. автора нарису). Слід зазначити, що в одному випадку польське населення, яке УПА вигнало з села Раковці..., захистив від неминучої смерті греко-католицький священник Березюк. Однак, на жаль, це був поодинокий випадок».

Ці переговори... Поки сторони не відчули ножа на горлі (читай – Червону армію), розмови й контакти виглядали, наче дебати в ООН – довго й не по суті. Суттєво, що ООН заперечувала свою відповідальність за вбивства, заявляючи, що поляки робили так само. Поляки не пропонували нічого конкретного, окрім формули – зрештою, принципової, – що визнають право українців на незалежність. Допіру в лютому 1944 року дійшло до постанов, у яких можна побачити бажання віднайти компроміс і справжнє порозуміння. На жаль, було вже запізно для того,

нараховують 60–80 тисяч. Якщо українці можуть сказати лише те, що це перебільшення, нехай уже краще мовчать.

Маємо тут економити на описах. Мені не відомі документи, плани, накази, діловодство УПА. Усе почалося з Волині восени 1942 року й рухалося на південь, – однак Поділля й Гуцульщина перенесли менш жахливі події – далі до Львова та Рави Руської, до Перемишля й за Сян. Ані слова про справу випадку. І думати не слід про «гнізда комунізму». Польське населення, звісно, цивільне, там, де дійшло до битв або значної різанини поляків, справді реагувало масовим скупченням у великих центрах, які можна обороняти. Хто хоч трохи знайомий із історією польсько-українського «братерства», тому не будуть чужими назви деяких фортець ХХ століття – Малинськ, Панська Долина, Рогатин, Підгайці, Бережани, Берестечко, Збараж... У цих центрах урядував той, кому прийшлося, якщо він тільки не мав нічого спільного з Україною. А також комуна, і навіть, бувало, німці, які хотіли миру, не кажучи вже про АК, NSZ чи «Селянські батальйони» («Bataliony Chłopskie»). Це правда, що коли прийшла Червона армія, НКВС не мало жодних складнощів із тим, щоб узяти під своє командування поляків, щоб спрямувати їх проти УПА та на пацифікацію звичайних українських сіл. Не без нових злочинів.

Це колективне вбивство, яке в Польщі розуміють як реалізацію задуму винищення, було – і залишається – основним польським досвідом. Тим, що все собою перекриває. І розпачливий бій 40-тисячної легко озброєної УПА з Червоною армією, що йшла за переможеними німцями, бій, найефектнішим акордом якого було вбивство із засідки генерала армії Ватутіна, командувача Українського фронту, а символічним акордом – загибель у бою під Львовом 5 березня 1950 року Романа Шухевича, головнокомандувача УПА, а в цивільному житті – інженера-випускника Львівської

щоб відвернути психологічні наслідки озлоблення. Тим більше, що порозуміння вимагало свого роду ратифікації і, передусім, інструменталізації, а події не чекали. Узагалі оминалося питання про кордони. «Через це нетеоретичні вартості, – пишуть “народні” автори “Дороги в нікуди”, є сформульованими лише тоді, коли говорять про “спільних ворогів” обох народів та про потреби політичної і військової співпраці у боротьбі з ними». Не можемо з цим погодитися. Не знаємо, скільком українцям і полякам це врятувало життя, але факти свідчать, що терор і контртерор ослабнули радикально. Практичну цінність, як можна здогадатися, не в усьому, має й те, що навіть у випадку повного браку довіри з обох боків і повної свіжості кривавих спогадів може існувати важливий гарант порозуміння; зрозуміло, що тут роль гаранта, бажаючи цього чи ні, відіграли «органи державної безпеки СРСР» (прим. авт.).

політехніки, 43 років. І геєна українського народу. І реалізація третім принципу про двох, які б'ються. Увесь польський актив, який не втік, помандрував до концтаборів і в'язниць, а населення було виселено до Центральної Польщі, тільки-но скінчилися основні операції проти УПА. Переміщено не лише людей, а й цей основний польський досвід. Український національний актив, оскільки він не став жертвою російської чи польської кулі, помандрував слідом за... польським активом. Засадничий польський досвід щодо українців мав своє продовження й із західного боку Сяну й Бугу. Тут теж мали місце вбивства та підпали, поєднуючись із діяльністю українців у німецьких мундирах чи серед німецької адміністрації. Якщо тут масштаб терору й був меншим, то це можна пояснити більшою силою поляків на цій території¹. Ситуацію змінює

¹ Тут саме місце згадати про гадану роль українців у придушенні Варшавського повстання 1944 року, думка про яку дуже поширена серед поляків. Відповідний пасаж із вступу до цього нарису став об'єктом критики з боку читачів першої його версії. Я мав можливість відповісти одному з них прямо:

«Шановний читач, звісно, має рацію, коли стверджує, що «міф не можна знищити одним твердженням». Отож, додаю кілька наступних...

Я вжив вираз «Українська формація». Передусім я розумію під ним усі відділи, що складаються з українців і залишаються принаймні під ідейним впливом національного незалежницького руху ОУН... Я не вважаю за «українські формації» ані групи «радянських» партизанів, навіть складених із українців, ані окремі відділення німецької армії та поліції, у яких служили українці. Ці люди будували особисту кар'єру й діяли на користь СРСР або Третього Рейху, а не так чи інакше зрозумілої «самостійної України».

Виділяю три типи «українських формацій»: 1) міліція або поліція (на зразок польської «гранатової» поліції на німецькій службі) часом вдавалася до злочинних дій, переважно у Східній Галичині, але також і в південній Польщі, у будь-якому разі, далеко від Варшави; із хвилею повстання УПА у переважній більшості збунтувала проти німців і «пішла в ліси»; 2) Українська повстанська армія – найважливіша і найчисельніша формація (45 тисяч осіб на піку своєї діяльності), що воювала проти поляків, не без воєнних злочинів, а також проти Червоної армії й німців... З очевидних причин це діяло далеко від Варшави; 3) Добровільна дивізія СС «Галичина» (Galizien) – належала до «Waffen SS»; перебувала під німецьким командуванням, але ...залишалася під впливом ОУН, а саме того її крила, яке бачило... Україну у вигляді німецького дару, як поляки, котрі йшли слідом за Наполеоном. Налічувала близько 20 тисяч осіб. Ніколи не діяла в районі Варшави, можливо, окрім окремого випадку, про який нижче.

...Стан німецького гарнізону у Варшаві перед повстанням відомий із праці полковника А. Боркевича «Powstanie Warszawskie» (Рах, 1957), розділ II. Це докладна інформація. Чисельність гарнізону – 20 тисяч осіб. Полковник називає українськими дві групи, які разом налічували 300 осіб, із яких лише одну він окреслює – без певності – як приналежну до СС «Галичина» (нагадую, що тоді ж тут працювало близько 3000 польських поліцаїв). У відповідності до наведених вище принципів, я не вважаю ці групи «українськими формаціями», а випадок

і кінець війни. Із кожним півріччям стрілянина в Польщі стихала – біля Кельців, Любліна, навіть Білостока, але не в районі Холма чи Перемишля. Там, очевидно, продовжувала існувати Українська повстанська армія у кілька тисяч людей разом зі своїми спеціальними формаціями у понад 10 тисяч, якщо враховувати все їхнє підпілля. Як і в усій Польщі, тут відбувалося «зміцнення народної влади», тож мусили бути жертви. Найважливіше – тривало виселення до СРСР півмільйона українців. Їх було змушено залишити свою землю з усім, що змогли забрати, причому назавжди, як і поляків зі сходу. Очевидно, що ОУН/УПА була проти цього як із засадничих національних і політичних причин, так і з суто військових міркувань, оскільки вона втрачала свою соціальну та економічну базу. Метою дій українського партизанського руху

однієї непевної групи вважаю неважливою подробицею. Шановний читач, очевидно, має право не прийняти моїх тверджень... Однак тоді ми матимемо справу з тим, що українці становили 1,5 % гарнізону, тож про їхню важливу роль у придушенні Варшавського повстання не буде можливості говорити серйозно.

Коли повстання почалося, німці організували підкріплення для свого гарнізону... Книжка генерала Кірхмаера «Powstanie Warszawskie» (KIW, 1957) після сторінки 480 як додаток містить оригінальний німецький документ, у якому, між іншим, докладно представлено склад корпусу під командуванням Баха, до якого входили всі формації, котрі проводили бої з повстанцями. Легко переконатися, що серед них немає жодної української.., хоча ми бачимо “російські”, “татарські”, “туркменські”... Шановний читач пише: «...очевидці засвідчили, що там були українці. Або вживали окреслення “власівці”». Думаю, що саме тут і зарито собаку... «Власівцями» називали формування «Русской освободительной армии», тобто російські... Хоча, оскільки її бійців набирали серед полонених червоноармійців, до неї потрапляли люди різних «радянських» національностей.., тож там могли бути й українці (додамо ще, що так само й корпус Баха мав би включати в себе поляків із Помор’я чи Силезії, яких примусово набирали до Вермахту чи навіть поліції).

Думаю, що найгіршу славу українцям зробило найбільше формування такого типу, використане у Варшаві, – бригада Рона Камінського. Це були дикуни у такій мірі, що німці самі були змушені розстріляти їхнього командира! Бригада складалася переважно з росіян, а про українців у її рядах ми нічого не знаємо... Як кваліфікувати командира... Камінського? Його ім’я – Мечислав. Народився в Познані. Його батько був поляком, а мати – німкенєю. Мешкав у Ленінграді. У Червоній армії мав високий – як для офіцера запасу – чин капітана, що свідчить, що він був членом партії. Коли потрапив у полон 1942 року (не дезертирував!), то серед німців розпочав відому діяльність із відомим кінцем. У ньому було трохи від поляка – від батька, але нічого від українців.

Це не означає, що у Варшаві було б легше у випадку боїв із українцями. Навпевно, перебіг подій був би схожим, оскільки ненависть щодо нас була значною і вони, очевидно, мусили б виконувати німецькі накази. Але «українських формацій» тоді у Варшаві не було. Бог уберіг нас і їх від ще одного пункту... у і без того довгому переліку взаємних кривд і злочинів. Не дописуємо ж цього пункту самі, беззастережно довіряючи міфам (*прим. авт.*).

й підпілля стало тепер дотягнути до... вибуху Третьої світової війни та паралізувати акції переселення.

Принциповий український досвід щодо українців був настільки міцним, що взагалі не було зауважено – не бажали помітити? – що від 1945 року українці діяли виключно на оборону. І припинили «гайдамацтво»! З офіційного списку загиблих і вбитих на «українському фронті» випливає, що з 2200 осіб 1000 становили бійці Народного польського війська (LWP), Прикордонних охоронних військ (WOP) та Корпусу внутрішньої безпеки (KBW), 400 – працівники Уряду громадської безпеки (UBP), Громадянської міліції (МО) та Добровольчого резерву громадянської міліції (ORMO). Ті 800 цивільних жертв, що залишаються, є сумною нормою тогочасних «малих громадянських війн»¹. Масово спалювані села – це пусті нині українські села після виселення з них місцевих українців, щоб не дісталися польським осадникам – із Волині або Поділля! – і не служили як місце розташування гарнізонів LWP. Порозуміння польського підпілля з УПА, звісно, місцевого характеру й повне недовіри й застережень, зі зрозумілих причин не було широко відомим. Але навіть спільну польсько-українську акцію WIN² та УПА в Грубешові було погано сприйнято польським загалом³.

¹ А як кваліфікувати випадок села Верховини? 6 червня 1945 року відділи Національних збройних сил (NSZ) «Сірого» спалили це село, вбивши 198 осіб, у тому числі дітей, жінок та старих. Найбільше масове вбивство в Польщі після війни. Село було українське, NSZ – це NSZ. Отже, виходить, що ми й далі продовжуємо старі національні порухи. Однак тут було й дещо «нове». Верховини можна представити як вияв «класової боротьби», оскільки це село було бідняцьким, а NSZ, беззаперечно, не належали до лівих груп. Однак цим сумніви не закінчуються. Безпосередньою причиною інциденту став той факт, що Верховини були «прогресивним центром» і дали владі ряд «активістів» Уряду безпеки та Громадянської міліції і одними з перших створили власний осередок Добровольчого резерву громадянської міліції. Ці прогресисти перед тим вчинили у власному селі вбивство кількох бійців NSZ, спаливши їх живцем. Тож тут ми маємо змішування ряду мотивів із обох боків і вживання «традиційних» засобів.

Злочин є злочином. Але фактом залишається те, що найбільший «гайдамацький» вчинок у Польщі був справою не українців, а поляків, і то «найсправжніших» (прим. авт.).

² «Wolność i Niezawisłość» (пол. «Свобода і незалежність»), повна назва – рух опору без війни і диверсій «Свобода і незалежність») – польське цивільно-військове збройне формування антикомуністичного напрямку, створене 1945 року. Діяло до початку 1950-х років (прим. перекл.).

³ Подобиці цього епізоду представляє Євген Штендера, українець, у статті «У пошуку порозуміння: співпраця між УПА і WiN», опублікованій англійською мовою у збірці «Poland and Ukraine. Past and Present» (Toronto: CIUS, 1980).

Це незвична публікація. У ній вміщено 17 нарисів пера поляків та українців, підготовлених до конференції «Польща і Україна», що відбулася 1977 року. Вона

Ступінь «божевілля» нехай представить випадок із Нароля, де атакованому УПА відділку МО (квітень 1945) надав підтримку... відділ АК, звільнивши обложених і – плече до плеча – вбивши 16 українських бійців. Комуністичні автори тлумачать ці дивні події тим, що частина «функціонерів» мала... стосунки з АК! У цей час проти українців билися тисячі поляків, наприкінці операції «Вісла» – багато тисяч. Проти них було кинуте 5 регулярних дивізій, авіацію, бронепотяги, WOP, UBO, MO... Разом 20 тисяч людей. Через кордон надавали допомогу Чехословаччина та росіяни. Поляки-пацифікатори йшли до Бещад із ненавистю до українців і, воюючи чи виселяючи, зміцнювали в собі цю ненависть, щоб пізніше рознести їх усюю країною.

Через це слід відкинути зрозумілу інтерпретацію: мовляв, ми, поляки, не були тоді в Польщі господарями ситуації,

охоплює 1000 років взаємних відносин. Ініціатива і реалізація належала українцям. Характерно, що лише алязіями в збірці зачеплено найбільш пекучі справи – битву за Львів 1918–1919 років, фіаско київського походу, терор і контртерор міжвоєнних років, нарешті, польську політику УПА та виселення українського населення після війни. Щоб не роз'яструвати? Але ж без того, щоб казати одне одному правду – нехай і не узгоджувану – про ці події, важко й думати про те, щоб залишити їх історикам і архівістам. Найбільш важливим щодо якості є стаття Івана Лисяка-Рудницького з Університету Алабами «Польсько-українські відносини: тягар історії». Випишемо собі кілька думок: зайняття Польщею Східної Галичини, – пише Рудницький, – «для України означало більше, ніж просто втрату однієї провінції. Насправді це означало знищення самого фундаменту, на якому могла бути побудована незалежна держава...». І в іншому місці: «...нездатність поляків і українців по-дружньому вирішити свої конфлікти уже двічі призвела до знищення Польщі та України й тріумфу Росії». Переходячи до сучасності, автор перелічує ряд чинників – сучасні кордони, «екуменічний» дух, суспільні й культурні зміни, позбавлення поляками деяких рис шляхетської традиції – це все протидіє антагонізму. І робить висновок: «Найважливішим є те, що Польща й Україна нині мають і, напевне, ще довго матимуть у майбутньому, очевидні й важливі спільні інтереси. Систематична далекоюсяжна співпраця між поляками та українцями створює надію на зміну сучасного стану справ у Східній Європі».

Інший автор, Ярослав Пеленський із Університету Айови, представив статтю «Росія, Польща і Україна: історичні й політичні перспективи». Знаходимо там такий погляд: «Сучасна Польща не являє собою серйозної загрози для СРСР, як це було у 1920-х роках. Тим не менше, польський “буржуазний соціалізм” може являти собою виклик іншого роду, більш пристосований до сучасного трибу життя. Якщо еволюція Польщі в напрямку “буржуазно-соціалістичного” суспільства досягне значних успіхів до кінця століття, радянське керівництво може зіткнутися з серйозними ускладненнями в запобіганні поширенню цих процесів на своїй території. Уже тепер можна помітити деякі симптоми, котрі свідчать, що в Західній та Центральній Україні, так само, як і в Литві, цей новий польський експеримент зустрічає позитивний відгук» (*прим. авт.*).

а Сверчевський¹ був просто відрядженим до LWP генералом Червоної армії, за яким ніхто в нас не плакав – це все правда, – тож не відповідаємо як народ за все, що відбулося під час акції «Вісла» і її ближчих і дальших наслідків. Неправда! Ми відповідаємо принаймні за ненависть, про яку вже йшлося, за співучасть у злочинах. Бо ж злочином було зрівняння із землею осель кількох сотень тисяч людей, перетворення їх землі на пустелю, причення понад ста тисяч людей на поневіряння. Не згадую вже про вбитих, закатованих і згноєних у в'язниці². Ми брали в тому

¹ Кароль Сверчевський (1897–1947) – генерал, комуністичний діяч, учасник Жовтневої революції на боці більшовиків, потім – доброволець у складі Червоної гвардії та Червоної армії, командував батальйоном Червоної армії, що воював проти поляків на Західному фронті. У серпні 1943 року був делегований на посаду заступника командувача 1-го корпусу Польських збройних сил у СРСР, пізніше – заступник командувача 1-ї армії Польського Війська та командувач 2-ї армії Польського Війська. 1944 року увійшов до складу Центрального бюро польських комуністів, віце-міністр національної оборони.

² Нехай символічними постатями трагедії будуть тут: із усіх 23 командирів «куренив» (батальйонів) та «сотень» (рот), що діяли в Польщі, 13 загинуло в бою, 3 зникли безвісти, 3 упіймали чехи, щоб передати їх Польщі. Лише 4 удалося втекти на Захід і жоден не потрапив у польські руки сам і живий. Крайовий провідник ОУН у Польщі Ярослав Старух («Стяг») загинув разом зі своїм заступником у справах пропаганди Василем Галаною («Орланом») 17 вересня 1947 року в бункері біля Монастиря (маються на увазі т. зв. Монастирські Ліси – околиця міста Любачів (нині – у Підкарпатському воєводстві біля кордону з Україною. – *Прим. перекл.*), підірвавши себе після кількогодінного бою. Командувача УПА в Польщі Мирослава Онишкевича («Ореста»), схопленого у Вроцлаві 1948 року, було засуджено на смерть, але, здається, помилувано. Його рідний брат Степан був рядовим бійцем... польського корпусу в Італії. Чи ж це не є живою ілюстрацією до вступу нашого нарису про монумент біля Монте-Кассіно? Зрештою, саме його польське прізвище пов'язується з іншим часом, діями й організаціями – далекими від УПА.

Автор цього нарису мав можливість протягом кількох років ділити стіл, а іноді й нари з членами ОУН/УПА. Це було у двох великих в'язницях, однаково віддалених від Бещад і Мазовії. Ми мали однаково щедро присуджені терміни за сусідніми (85 і 86), однаково паскудними, статтями тогочасного Карного кодексу Польського Війська. І навіть у тих умовах не було поєднання. До кінця. Ми взаємно вважали одне одного винними в злочинах, відповідальними за них. Українці не бажали зі мною це обговорювати, навіть коли цілком довіряли. Ми були психічно більш вільними, дозволяючи собі, наприклад, критику польської політики в українському питанні. Вони не реагували на такі провокації. Думаю з перспективи, що це через те, що вони б мали порушити якесь табу й зі свого боку, а цього поряд із польськими – тоді ще – юнаками – робити не хотіли. Нічого, отже, я від них не навчився. Якщо не рахувати пісень. Їх знали безліч і співали їх так, що поляковим сором було навіть розтуляти рота. Ми були солідарні лише в тому, що стосувалося охорони. Тут українці були надійними товаришами – польська поголоска твердила, що вони ніколи не «стучали» (*прим. авт.*).

участь або спостерігали за цим, не чинячи опір. Здається, що акція «Вісла» проходила б за таким самим сценарієм навіть у тому випадку, якби Польща зберегла незалежність, а генерал Стефан Моссор¹ – довоєнний вищий офіцер Польського Війська, а потім – «герой» процесу «банди Татара й Кірхмаера», не працював у відповідності до вказівок центру НКВС у Москві.

Тадеуш Конвицький, письменник і бунтівник проти польської дійсності, ставить справу так: «Я іноді зустрічав у житті українців, але дуже рідко... Бо вони і є, і їх водночас немає. Щось сталося між ними й нами. Щось трагічне... І це все напосіло, немов крижана гора. А я, не знати чому, люблю Україну. Наштовхуюся на неї в документах, старих книгах, піснях. Усюди її шукаю. У наших прізвищах, географії, звичаях..., ту Україну, що полюбляла "різати ляхів", що любилася в гайдамацьких шаленствах, що з туги за свободою могла впрягти свої кудлату голову в ще більшу неволю... Знаю, знаю, що в історії було різне. Спочатку були трохи винними ми, потім вони, тоді знову ми, тоді вони і т. д., і т. д. Не слід лихварськи рахувати ці кривди... Вони дали нам розбещених магнатів і надзвичайних скандалістів. Дали нам квиток до Азії. Але, думаю, що вони подарували нам і відчуття поезії, дикої тяжкої ностальгії і ту степову метафізику, що назавжди позначила нашу долю... Так часто... тужу за прекрасною, дружньою нам Україною. Україною, яку ми колись заразили латинством, а вона нас – Великим Сходом» («Календар і клеписдра»).

Спочатку ми, потім вони, тоді знову ми... Гарно сказано. А я вже був переконаний, що саме мені належить авторство теорії «зачарованого кола». Бажаючи здобути лаври хоча б співавтора, думаю, слід дещо конкретизувати нашу теорію.

Між поляками й українцями є багато природних контроверсій та конфліктів інтересів – як часто буває між сусідами, – а діє ще й автомат «зачарованого кола». Ворожість не має жодної противаги в почутті схрещеності доль. Якраз навпаки, ця ворожість штовхала поляків та українців, залежно від того, хто з них у той момент мав перевагу, чинити протилежній стороні кривди на випередження, викликаючи в неї непереможне бажання відплатити, як тільки-но з'явиться можливість. Помсти «з горою» і за будь-яку ціну. Існує якась межа національної «необхідної оборони», встановлена мораллю, є якась межа форм агресії, яку, на жаль,

¹ Стефан Моссор – командувач оперативної групи «Вісла», яку було спрямовано з метою цілковитого знищення відділів УПА 1947 року.

завичай роблять можливою між народами. Я називаю кривдою порушення цієї межі, зокрема атаку в політичну суб'єктність супротивника чи базу його національної культури. Яскрава кривда, з ознаками фізичного чи психічного винищення людей, є вже атакою не на політичні чи військові структури супротивника, а на його соціальну субстанцію, тобто – кажучи прямо – на весь народ. Бувало, що так робили поляки, бувало, що й українці.

Коли одного разу штовхнути «зачароване коло», воно розпочне чергове обертання. Ми не маємо позитивного досвіду зупинки такого обертання, але знаємо, що необхідно свідомо докласти до цього якнайбільших зусиль. З обох боків. Уперто. Тривало. Розпочавши в політичних і культуротворчих колах, але якнайглибше занурених у обидві національні субстанції. Ініціатива й більші шанси належать кожній хвилини тій стороні, яка перебуває в кращому становищі. Вона менше ризикує втратити обличчя, є сильнішою перед підштовхуваннями ззовні (від інших народів), може легше в чомусь поступитися слабшій стороні або чимось для неї пожертвувати. Спільність загроженості діє, на жаль, сильніше, ніж бачення спільної користі.

Коли теорію «зачарованого кола» наближено до складної дійсності не гірше, ніж інші наукові теорії, то вона одразу наштовхує на дві тези.

По-перше, обертання «зачарованого кола» має залежати від ініціативи українців... Вони лише повинні отримати певні умови для цього. Стороною, яка тимчасово перебуває в сильнішій позиції, незважаючи ні на що, є поляки. Як у країні, так і в еміграції. Отже (це вже по-друге), на нас покладено більшу відповідальність.

[1985]

*Текст являє собою розділ
із книжки «Білоруси, литовці, українці»*

Джерела текстів, що увійшли до тому

Stanisław Tarnowski. O Rusi i Rusinach. – Kraków, 1891.

Wilhelm Feldman. Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906. T. I. – Rzeszów, 1999.

Leon Wasilewski. O usamodzielnienie Ukrainy // *Przedświt*. – 1908. – № 11.

Leon Wasilewski. Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, 1911.

Tadeusz Hołowko. Metody i drogi sanacji stosunków we wschodniej Galicji i województwach wschodnich // *Droga*. – 1926. – № 6–7.

Piotr Dunin-Borkowski. Wytyczne zbliżenia polsko-ukraińskiego // *Droga*. – 1931. – № 5.

Mikołaj Zdanowicz. Kwestia polsko-ukraińska // *Droga*. – 1932. – № 11.

Włodzimierz Bączkowski. Nie jesteśmy ukrainofilami // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1935. – № 3.

Adolf Bocheński. Polityczne oblicze asymilacji narodowej // *Droga*. – 1935. – № 6.

Aleksander Bocheński, Stanisław Łoś, Włodzimierz Bączkowski. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. – Warszawa, 1938.

Józef Łobodowski. Przeciw upiorom przeszłości // *Kultura*. – 1952. – № 2(52)–3(53).

Józef Z. Majewski. List do Redakcji «Kultury» // *Kultura*. – 1952. – № 11(61).

Zespół «Kultury». Nieporozumienie czy tani patriotyzm? Nota Redakcji // *Kultura*. – 1953. – № 1(63).

Juliusz Mieroszewski. Polska «Ostpolitik» // *Kultura*. – 1973. – № 6(309).

- Juliusz Mieroszewski*. Rosyjski «Kompleks polski» i obszar ULB // Kultura. – 1974. – № 9(324).
- Deklaracja w sprawie ukraińskiej // Kultura. – 1977. – № 5.
- Jacek Kuroń, Antoni Macierewicz, Adam Michnik*. Sprawa polska – sprawa rosyjska // Głos. – 1977. – № 1(X).
- Ks. Jan Zieja*. Dawniej, dziś, jutro // Głos. – 1977. – № 1(X).
- Redakcja «Spotkań» // Do braci Ukraińców // Spotkania. – 1979. – № 8(VII).
- Rada Polityczna KPN. Rezolucja o prawie Ukrainy do niezawisłego bytu // Droga. – 1980. – № 10(X).
- Redakcja «Rzeczypospolitej. Pisma Komitetu Porozumienia na rzecz Samostanowienia Narodu». Ukraina i Polska – wolni z wolnymi – równi z równymi // Rzeczypospolita. Pismo Komitetu Porozumienia na rzecz Samostanowienia Narodu. – 1980. – № 6. – R. II.
- Zespół Problemy PPN. Polska – Ukraina. № 50 (listopad 1981).
- NSZZ «Solidarność». Posłanie I Zjazdu Delegatów NSZZ «Solidarność» do ludzi pracy Europy Wschodniej // Solidarność. – 1981. – 18 września. – № 25.
- NSZZ «Solidarność». Uchwała w sprawie mniejszości narodowych // I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ Solidarność. Dokumenty II Tury Zjazdu. – Gdańsk, 1981, październik.
- Andrzej Sulima Kamiński*. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Сучасність (Мюнхен). – 1985. – № 1–2 (специвипуск польською мовою).
- Bohdan Skaradziński* (Kazimierz Podlaski). Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Londyn, 1985.

Відомості про авторів

ВЛОДЗИМЕЖ БОНЧКОВСЬКИЙ (1905–2000) – один із найвишнзначніших польських публіцистів, що займалися проблематикою Східної Європи, засновник часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński», співробітник паризької «Kultury». Після Другої світової війни в еміграції у США.

ПЬОТР ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ (1890–1949) – публіцист, дипломат, консервативний політичний діяч, пов'язаний із національним режимом. Співробітник часопису «Bunt Młodych», львівський (1927–1928) та познанський (1928–1929) воєвода. Після того, як залишив цю посаду, вже не виконував чиновницьких функцій, але активно залучився до української проблематики. Був гарячим прихильником надання автономії Східній Малопольщі. Після Другої світової війни – генеральний консул ПНР у Римі, до смерті підтримував приятні стосунки зі своїми довоєнними приятелями, у тому числі з Єжи Гедройцем.

АДОЛЬФ МАРІЯ БОХЕНСЬКИЙ (1909–1944) – публіцист і політик, видавець і редактор «Głosu Zachowawczego», співробітник багатьох консервативних видань, наприклад «Myśli Konserwatywnej». Представник правого крила санаційного табору, прихильник польсько-німецької співпраці, співробітник МЗС і учасник вересневої кампанії 1979 року. Офіцер Самостійної бригади карпатських стрільців, учасник оборони Тобрука. Загинув у битві під Анконою. Співробітник «Orła Białego» й автор багатьох статей, які було опубліковано у фронтовій пресі. Найважливіші праці – «Між Німеччиною та Росією» (1937) та «Польська імперська ідея» (1938).

АЛЕКСАНДЕР БОХЕНСЬКИЙ (1904–2001) – публіцист і есеїст, пов'язаний із часописом «Bunt Młodych». Під час вересневої кампанії 1939 року – доброволець 22-го уланського полку, співробітник підпільного політичного часопису «Wawel». Під час окупації було надруковано його найважливішу працю «Історія глупоти в Польщі», яку вперше було опубліковано 1947 року. Між іншим, серед його праць можна відзначити «Подорож історією польської промисловості» та «Дещо про психіку польського народу».

ЛЕОН ВАСИЛЕВСЬКИЙ (1870–1936, псевдоніми Осаж і Леон Плохоцький) – публіцист, дипломат, історик. Діяч ППС, від 1906 року – в її революційній фракції. Редактор видань «Robotnik» і «Przedświt». Під час Першої світової війни активно працював у Головному національному комітеті, а потім у пов'язаних із Ю. Пілсудським Конвенті Організації А¹ і Польській військовій організації. У повоєнній Польщі – перший міністр закордонних справ у кабінеті Є. Морачевського. Після відходу уряду від влади – радник Начальника держави Ю. Пілсудського зі східноєвропейських справ. Із цією посадою увійшов до складу Польського національного комітету. Після закінчення Польсько-Більшовицької війни – член польської делегації на переговорах із більшовиками в Ризі. Голова Інституту вивчення новітньої історії Польщі, член, а пізніше – віце-голова Головної ради ППС. Редактор «Niepodległości». Автор численних статей, книжок та інших праць із теми польської східної політики й національного питання, у тому числі «Україна й українська справа» (1911), «Литва й Білорусь» (1912), «Юзеф Пілсудський, яким я його знав» (1935).

ТАДЕУШ ГОЛУВКО (1889–1931, псевдоніми Киргиз, Отвіновський, Голодинський) – польський політичний діяч, публіцист, близький співробітник Ю. Пілсудського. Один із найвидатніших представників т. зв. прометейського руху в Польщі. Діяч ППС (революційна фракція), співзасновник Польської військової організації (POW). Віце-міністр пропаганди в «люблінському» уряді І. Дашинського. Від 1921 року – головний редактор часопису «Trybuna». Співзасновник Безпартійного

¹ Конвент Організації А (пол. Konwent Organizacji A) – конспіративна організація керівництва польського підпілля у 1917–1918 роках, пов'язана з Юзефом Пілсудським. Виступила ініціатором створення тимчасового народного уряду Республіки Польща (уряду Ігнатія Дашинського) у листопаді 1918 року (прим. перекл.).

блоку співпраці з урядом. Від 1930 року – посол до Сейму, прихильник розширення компетенцій президента і виконавчої влади за рахунок Сейму. Намагався просувати федералістську концепцію в національному питанні. Убитий 29 серпня 1929 року бойовиками ОУН. Опублікував праці «Національне питання в Польщі», «Про зміни конституції», «Зауваження з приводу урядового проекту посилення виконавчої влади».

ЯН ЗЕЯ (1897–1991) – католицький священник, підполковник, капелан Польського війська. Пов'язаний із Союзом сільської молоді Республіки Польща і середовищем підваршавських Лясек¹. Брав участь у Польсько-Більшовицькій війні 1920 року. Під час Другої світової війни – капелан 84-го піхотного полку, а пізніше – Сірих Рядів (Szarych Szeregów). Під час Варшавського повстання – капелан полку «Башта». 1944 року добровільно виїхав на примусові роботи до Німеччини, щоб нести полегшу польським робітникам. Організовував допомогу євреям. 1953 року, після арешту кардинала Стефана Вишинського, публічно виступив на його захист, за що був висланий із Варшави владою. Співзасновник і член Комітету захисту робітників, речник екуменізму й діалогу з юдаїзмом.

ЯЦЕК КУРОНЬ (нар. 1934 року) – політик і публіцист, нагороджений французьким орденом Почесного легіону. Походить зі Львова, почесний громадянин цього міста. Після Другої світової війни – учасник молодіжного руху, організатор т. зв. вальтеровських дружин із Союзу польських гарцерів². Член ПОРП, виключений із неї після публікації (спільно з К. Модзелевським) відкритого листа до членів партії. Ув'язнений у зв'язку з опозиційною діяльністю, співзасновник КОР, радник НСПС «Солідарність», інтернований під час воєнного стану, співорганізатор переговорів «Круглого столу». Посол до Сейму (список кандидатів Громадянського комітету Солідарності, пізніше – від Демократичного союзу і Союзу Свободи), міністр праці й соціальної політики, співзасновник і віце-голова Демократичного союзу, після його реформування – член Союзу Свободи. Автор публіцистичних нарисів, що до

¹ Середовище підваршавських Лясек – неформальна група (передусім включала представників католицького кліру), що займалася доглядом за сліпими людьми. Її засновником і ідейним натхненником був о. Владислав Корнілович (прим. перекл.).

² Польська скаутська організація (прим. перекл.).

1989 року виходили в «другому обігу» (самвидаві): «Політика і відповідальність» (1984), «Зло, яке я чиню» (1984), «До і від комунізму» (1989), «Мій суп» (1991), «Мир, або Квадратура кола» (1992), а також автобіографії «Віра й провина» (1989).

ЮЗЕФ ЛОБОДОВСЬКИЙ (1909–1988) – поет, прозаїк, публіцист. Багато років провів у Росії, у тому числі у Петербурзі та Грузії. Був наближений до радикальної лівиці, редактор марксистських часописів «Barykada», «Trybuna», «Dziwigary». 1935 року розійшовся з лівицею, зав'язав відносини з українською та кавказькою еміграцією в Польщі. Воював під час вересневої кампанії, інтернований в Угорщині, потім дістався до Франції, де працював редактором часопису «Wrocławu». Був заарештований і ув'язнений в Іспанії, де й залишився після закінчення війни. Співробітник еміграційної преси та польської служби «Радіо Мадрид».

СТАНІСЛАВ ЛОСЬ (1890–1974) – дипломат, літератор, історик старожитностей. Автор ідеї (спільно з Пьотром Дуніним-Борковським) надання Східній Малопольщі ширшої автономії, ніж мала Силезія.

ЮЗЕФ З. МАЄВСЬКИЙ (нар. 1928 року) – випускник Духовної семінарії ім. Жана Віаннея в Преторії. 1940 року вивезений до Сибіру, з 1942 року перебував у Персії, з 1943-го – в Південній Африці. У 1952 році написав лист до редакції «Kultury».

АНТОНІЙ МАЦЕРЕВИЧ (нар. 1948 року) – історик, публіцист, політичний діяч. Засновник і член Комітету захисту робітників, пізніше – член Комітету суспільної оборони KOR, діяч «Солідарності», засновник підпільного часопису «Głos». Від 1989 року, серед іншого, віце-голова Християнсько-національного об'єднання, міністр внутрішніх справ в уряді Яна Ольшевського. Залишив посаду разом із усім кабінетом після скандалу з т. зв. списком Мацеревича. Віце-голова Руху відбудови Польщі, від 1997 року очолює власне угруповання – Католицько-Національний рух. Посол до Сейму від Ліги польських Родин.

ЮЛІУШ МЕРОШЕВСЬКИЙ (1906–1976, псевдонім Лондонець) – журналіст, публіцист, співредактор часопису «Ilustrowany Kurier Codzenny». Під час Другої світової війни перебував у Бухаресті, борець Карпатської бригади. Співредактор і автор багатьох статей до видань «Orzeł Biały», «Ku Wolnej Polsce i

Parade». Після війни – в еміграції у Лондоні. Був лондонським кореспондентом «Kultury», із якою співпрацював до кінця життя. Вважався її основним публіцистом, автор кількох сотень статей із питань польської східної політики, міжнародних відносин, відносин краю й еміграції, аналізів політичної ситуації в ПНР. Переконаний критик ситуації в польському еміграційному середовищі в Лондоні.

АДАМ МІХНІК (нар. 1947 року) – історик, публіцист, політичний діяч. Ув'язнений за участь у студентських протестах 1968 року, член Комітету захисту робітників, радник Мазовецького регіонального управління НСПС «Солідарність». Редактор і автор багатьох видань «другого обігу» (самвидаву) – «Biuletyn Informacyjny», «Krytyka», «Zapis». Під час воєнного стану інтернований і ув'язнений. Учасник переговорів «Круглого столу», радник Леха Валенси, засновник Незалежного видавничого підприємства «Nowa». Від 1989 року – головний редактор «Gazety Wyborczej», посол до Сейму, член Громадянського парламентського клубу, лауреат численних нагород. 1975 року опублікував відомий есей «Тіні забутих предків». Крім того, у позацензурних виданнях вийшли його праці «Церква, лівця, діалог» (1977), «Шанси польської демократії» (1984), «Польське питання» (1985), «З історії честі в Польщі» (1985). Автор збірки «Диявол нашого часу. Публіцистика 1985–1994 років» (1995).

БОГДАН СКАРАДЗІНСЬКИЙ (нар. 1931 року, псевдоніми Казімеж Подляський, Ян Бжоза, Казімеж) – публіцист, економіст. Після Другої світової війни вивчав економіку в Головній школі планування й статистики. Політв'язень у 1952–1956 роках. Після виходу із в'язниці здобув докторський ступінь із економіки. У 1965–1967 роках працював в Іраку, після повернення опублікував працю «Враження від пісків». Активно працював у підпільному видавничому русі, друкувався в багатьох самвидавчих часописах. Між іншим, опублікував працю «Польський 1919 рік» (1987). Його найвідоміша праця «Білоруси, литовці, українці» витримала 10 підпільних видань.

СТАНІСЛАВ ТАРНОВСЬКИЙ (1837–1917) – аристократ, політичний публіцист, історик літератури і літературний критик. Один із галицьких кореспондентів т. зв. Польського бюро,

створеного готелем «Ламбер»¹. Був ув'язнений в Оломунці за участь у т. зв. Краківському бюро редакції «Czasu» та у військовому відділі т. зв. Громадянського комітету Західної Галичини. Один із засновників «Przeglądu Polskiego», один із авторів «Теки Станчика»². Співзасновник «Czasu», посол до Галицького крайового сейму. Голова Академії наук, дворазовий ректор Ягеллонського університету.

АНДЖЕЙ СУЛІМА-КАМІНСЬКИЙ – від 1982 року працював у Джорджтаунському університеті у Вашингтоні, професор цього університету. У 1953–1958 роках – студент Ягеллонського університету, де 1966 року здобув докторський ступінь. Спеціалізується передусім на історії Польщі і Центрально-Східної Європи, опублікував ряд праць і статей із цієї теми. Остання книга – «Історія Речі Посполитої Багатьох Народів. 1575–1795» (Люблін, 2000).

ВІЛЬГЕЛЬМ ФЕЛЬДМАН (1868–1919) – критик та історик літератури, драматург, прозаїк, публіцист, речник єврейського асиміляційного руху. Діяч молодіжних незалежницьких організацій, у тому числі Союзу польської молоді Зет. Навчався в Німеччині, звідки його було вислано за патріотичну агітацію на користь Польщі. Співзасновник часопису «Ognisko» і редактор літературно-громадського місячника «Крытука». Активний учасник освітнього руху, співзасновник Народного університету в Кракові і Вищих вакаційних курсів у Закопаному, де він викладав літературу. Близький до незалежницького кола Ю. Пілсудського, вступив до Легіонів. У Берліні провадив пропаганду на користь Польщі, видаючи газету «Polnische Blatter». Автор праці «Сучасна польська ітература» (1930³) та «Історія польської політичної думки періоду після поділів» (томи 1–3, 1914–1920).

¹ Будинок у центрі Парижа, який був головним центром польської політичної еміграції впродовж XIX століття (*прим. перекл.*).

² «Тека Станчика» – політичний памфлет, нібито складений із листів, знайдених у портфелі придворного блазня XV–XVI століття. На честь цього памфлету консервативна течія політиків піддавстрійської Польщі отримала назву «станчики» (*прим. перекл.*).

³ Мається на увазі посмертне найповніше видання, допрацьоване Станіславом Лямом. Перше видання цієї праці під заголовком «Польська література останнього двадцятиліття» побачило світ 1902 року (*прим. перекл.*).

Іменний показчик

Абрагамович Давид 71, 73, 74
Александр III Великий, македонський цар 158
Альбрехт Ведмідь (Альберт I Бранденбурзький, маркграф) 282
Амальрик Андрій 330
Андерс Владислав 398
Андрушко В. 378
Антонович 60
Антонович Володимир 93, 95
Антоновичі, родина 278
Анжу, династія 249
Аркас Микола 190
Ататюрк Кемаль (Мустафа Кемаль-паша) 167

Бабій Іван 409
Багінський Казімеж 299
Бадені Станіслав 123
Балахович-Булак Станіслав 405
Бандера Степан 240, 241, 243, 350, 413, 414
Баран Степан 177
Бартль Казімеж 110, 112, 349, 414
Басараб Ольга 253
Бах Ерїх фон дем 419
Безручко Марко 347
Бек Макс Владімір фон 123
Бек Юзеф 246, 317
Бердиховська Богуміла 9, 32
Березюк 416
Белецький Тадеуш 299
Бжезінський Збігнев 12
Беліна-Кенджицький Юліан 335
Бирський Збігнев 330
Бібіков Микола 155
Білас Василь 185
Бісмарк Отто фон 171, 258, 361
Бобжинський Міхал 122
Бобжинський Ян 122, 180, 275

Богун Іван 267
Богданович 74
Бой Желенський Тадеуш – див. Желенський Тадеуш Бой
Бончковський Владзімеж 13, 18, 19, 22–24, 145, 215, 234, 252, 257, 427
Боркевич Адам 418
Борковський Лешек Дунін 66
Борковський Пьотр Дунін 18, 20, 23, 120, 174, 203, 253, 427, 430
Борута-Спехович Мечислав 398
Бориславський 183
Бохенський Адольф Марія 15, 23, 151, 322, 427
Бохенський Александер 19, 23, 121, 122, 126, 173, 215, 234, 428
Боярський Григорій 394
Браницькі, династія 401
Брежнев Леонід 307, 309, 313, 317, 325
Бреславський Микола 376
Бриковський Ришард 388
Будурович Богдан 369
Будьонний Семен 402, 405
Буковинський Владислав 374, 375, 380
Буковський Володимир 330
Бурбони, династія 249

Ваза, династія 272
Вакер Владзімеж 364
Валевський 74
Валенса Лех 431
Валуа, династія 249
Вандич Пьотр 367
Вапінський Роман 14
Вартовий П. 95, 96
Василевський Леон 9, 15, 16, 18, 80, 87, 428
Васильків Ольга 392
Васютинський Войцех 195, 286, 307
Ватутін Микола 417

- Величко Самійло 248
 Величковський Василь 381
 Венгерський Є. 416
 Вершлер І. 17
 Ветуляні Казімеж 414
 Вельгорський Владислав 364
 Виговський Іван 342, 365, 405
 Виспянський Станіслав 114
 Вишинський Стефан 370, 429
 Вишневський Янек 379
 Вишневецький Дмитро (Байда) 268, 270
 Вілсон Вудро Томас 142, 169
 Вінценз Станіслав 372
 Вітвицький 65
 Владислав II Ягайло, король Польщі 273
 Владислав IV Ваза, король Польщі 272
 Водзицький Людвик 67
 Воїцховський Станіслав 348, 409
 Володійовський Міхал 398
 Володимир Великий св., великий князь
 київський 278
 Володимир Кирилович, князь 256
 Володимир Мономах, великий князь
 київський 273
 Волховський 94
 Вольтер Франсуа-Марі Аруе 184
 Врангель Петро 240
 Врецьона Євген 260, 262, 263, 270, 272,
 281, 286, 287, 289
 Вуйцик Збігнев 365
- Г**абсбурги, династія 396
 Галлер Станіслав 345, 368, 369, 397
 Галана Василь («Орлан») 422
 Гандельсман Марцелій 18
 Гауке-Новак Александр 270
 Гель Іван 378
 Генріх Лев, князь Баварії 282
 Геращенко А. 379
 Герлінг-Грудзінський Густав 330
 Герцен Олександр 93
 Гірік Сергій 10
 Гітлер Адольф 147, 150, 303, 314, 322–
 324, 353, 360, 377, 409, 412–414
 Гоголь Микола 239
 Гоголь-Яновський – див. Гоголь
 Микола
 Головінський Ю. 410
 Головня 110
 Голувко Тадеуш 17, 108, 120, 122, 134,
 185, 253, 263, 409, 428
- Гольцер Єжи 29
 Гольше Август Карл фон 163
 Гонта Іван 240, 241
 Гораций 164
 Горбаневська Наталія 330
 Горинь Богдан 378
 Горинь Михайло 377
 Горишевський Станіслав 248
 Городецький Петро 381
 Гофман Якуб 251
 Грабар, уроджена Добрянська 57
 Грабик Клавдіуш 250
 Гранчак Тетяна 9
 Грінченко Борис 95, 96
 Григоренко Петро 377
 Грушевський Михайло 238
 Гулак-Артемовський Петро 90
 Гунчак Тарас 359
 Гусій Одарка 378
- Г**арпаріх 110
 Гедройць Єжи 18, 22–25, 27, 322, 330,
 427
 Георг V, король Англії 150
 Гергард Ян 25
 Гете Йоганн Вольфганг 239
 Герек Едвард 313
 Гертих Єнджей 152, 154, 164, 174, 175,
 178, 181, 195, 236, 239, 244–260,
 263, 264, 271, 286, 304
 Гейштор Юзеф 370
 Гжимутовський Кшиштоф 325
 Гідвіц Бетсі 379
 Глонбінський Станіслав 126
 Глузінський Антоній Владислав 195
 Гневош Владислав 77
 Грабський Станіслав 112, 114, 153, 162,
 164, 176, 186, 189, 194, 195, 249,
 348, 368
 Грохольський Казімеж 70, 71
- Д**анилишин Дмитро 185
 Данило, перший князь московський
 362
 Дашинський І. 428
 Деманюк 394
 Дембінський Генрик 340
 Дембський 110
 Демосфен 158
 Денкінін Антон 240, 345, 346, 398, 402, 403
 Деруґа Алексій 359

Джимала Міхал 361
 Дзедушицький Войцех 71, 72
 Дзевановський Мар'ян Казімеж 359
 Дикий 378
 Ділик Галина 378
 Дітль Юзеф 67
 Дмовський Роман 11, 12, 14, 29, 153,
 162, 192, 304, 308, 309, 344, 368
 Добрянський Адольф 57
 Добрянський Мирослав 57
 Домбровський Ян Генрик 288
 Домбський Александер 253
 Донський Михайло 392
 Донцов Дмитро 162
 Дорошенко Дмитро 190
 Дорошенко Петро 247, 364
 Драгоманов Михайло 94, 95
 Драч Іван 90
 Дубчек Александер 307
 Дуда Михайло 393
 Дунін-Борковський Лешек – див.
 Борковський Лешек Дунін
 Дунін-Борковський Пьотр – див.
 Борковський Пьотр Дунін
 Дутов П. 379
 Дюбуа Станіслав 122
 Дюльц 76

Есхін 158
 Ефіальт 158

Еглінський Пьотр 335
 Єлачич Йосип 64
 Єнджевич Вацлав 367, 369
 Єрмак, полковник 394

св. **Ж**ан Батист Марі Віанней 20, 430
 Жасмін Жан 249
 Желенський Тадеуш Бой 414
 Желіговський Едвард 92
 Жеромський Стефан 114
 Жиборський 183
 Жолкевська Ванда 25
 Жолкевський Станіслав 285

Залевський А. М. 299
 Заленко Константій (Богдан
 Сагайдачний) 28
 Залеський Броніслав 91, 92
 Замойський Ян 248

Заранський Ян 340
 Зарицька Катерина 378
 Збишевський Вацлав Альфред 236,
 254–258
 Зданович Міколай 131
 Зембінський Войцех 27
 Земялковський Флоріан 67
 Зей Ян 334, 429
 Зублікевич Миколай 72

Іван Грозний, цар московський 248
 Іван Павло II, Папа Римський 29, 338,
 370, 380, 381, 387, 389
 Іваницький М. 368
 Іванчишин Іван 185
 Іванчишин Михайло 185
 Івасюк Володимир 390
 Іловайський Дмитро 247
 Ісократ 158

Йоффе Адольф 249

Каганович Лазар 21
 Казимир III Великий, король Польщі
 278, 341, 361
 Калінка Валеріан 56
 Калінський Ян 41
 Камінський Анджей 358, 432
 Камінський Броніслав Мечислав
 Владиславович 419
 Караванський Святослав 377
 Карл XII, король Швеції 255
 Карпенко 376
 Карпінський Войцех 340
 Катерина II, імператриця російська 36,
 37, 39, 49, 91, 258
 Качковський Михайло 55
 Квітка-Основ'яненко Григорій 90
 Кедрин-Рудницький Іван 18
 Кемаль – див. Ататюрк Кемаль
 Кеннан Джордж 266
 Керенський Олександр 240, 255, 266, 284
 Кібальчич 94
 Кійовський Анджей 340
 Кілінський Ян 36
 Кірхмаєр Єжи 419, 423
 Клебанов Володимир 379
 Кльоновський Г. Т. 299
 Ключицький Францишек Ксаверій 364
 Коваль Павел 13
 Ковальчик Анджей С. 20

- Ковпак Сидір 351
Козловський Владзімеж 76, 77
Колаковський Лешек 313
Конашевич (Сагайдачний) Петро 241,
248, 274, 405
Конвицький Тадеуш 423
Кондрюков 376
Кониський Георгій 90
Коновалець Євген 369
Конопчинський Владислав 275
Конюшевський 45
Копернік Миколай 277
Кордуба Мирон 274
Коритовський 257
Корнат Марек 18
о. Корнілович Владислав 429
Косаренко-Косаревич Василь 263
Коссак-Щуцка Софія 275
Костомаров Микола 93, 238
Косцюшко Тадеуш 36, 115
Котляревський Іван 90
Котович Павло 240, 263
Котовський Григорій 246
Кохан Євген 394
Кошелівець Іван 375
Керзон Джордж 353
Кирило, св. 249
Кравчинський-Степняк Сергій 94
Крайчиха 45
Красінський Зигмунт 240
Крип'якевич Іван 190
Круль Мартин 19
Куліш Пантелеймон 93, 190, 239–241,
372
Купала Янка 334
Купранець О. Ф. 370
Куронь Яцек 332, 429
Курочек Юзеф 393
Куземський Міхал 42, 53
Куспіш 181
Кшечунович Корнель 71, 399, 401, 402
Кшижановський Адам 152
- Л**авровський 54
Лебедь Микола 415
Лев XIII, Папа Римський 47
Левандовський Й. 370
Левицький Микола 338
Лендзьель Йозеф 149
Ленін Володимир 96, 306, 309, 346
Леонід, цар Спарти 158
- Лепкий Богдан 18, 190, 274
Леся Українка 190
Лизогуб 94
Лисяк-Рудницький Іван 366, 369, 421
Литвинович Спиридон 52, 53, 65
Літвінов Максим 317, 318, 324–327
Лободовський Юзеф 9, 23, 236, 238, 240,
243, 254, 260, 263, 301, 302, 330, 430
Ломницький Антоній 414
Лондонець – див. Мерошевський Юліуш
Лопадачко 381
Лопушанський Тадеуш 114
Лось Ян Станіслав 18, 173, 190, 197, 215,
216, 234, 253, 263, 430
Любомирський Станіслав 274
Людендорф Еріх 171
Люксембурги, династія 154
Лям Станіслав 432
- М**аєвський Юзеф 3, 20, 23, 299–301, 430
Мазепа Іван 90, 241, 255, 270, 285, 343, 405
Майроніс (справжнє ім'я – Йонас
Мачуліс) 334
Майський Іван 288
Максімов Володимир 330
Макуха Василь 376
Макух Стефан 391
Малаховський Ян 364
Малачевський Євгеніуш 275
Малиновський Владислав Побуг 346, 362
Малковський 76
Маркс Карл 309
Мархлевський Юліан 279
Масютко Михайло 377
Матвіяс Іван 409
Моррас Шарль Марі Фотіус 162
Махляс 190
Махно Нестор 240, 246
Махновський 181
Мацеревиц Антоній 332
Мацкевич Станіслав 153, 291
Мельгунов Павло 241
Мельник Андрій 350, 413
Мельник Михайло 390
Мераї Тибор 330
Метлінський Амвросій 90
Мечиславська Мокрина 38
Мерошевський Юліуш (Лондонець) 24,
25, 301, 303, 316, 430
Микола I, імператор російський 37–40,
240, 380, 395

Міколайчик Станіслав 318
 Мілютін Дмитро 93
 Містраль Фредерік 248, 249
 Міхал Корибут Вишневецький 247
 Міхнік Адам 332, 431
 Міхновський Микола 97, 98
 Міщевич 38
 Міщевич Адам 114, 115, 239, 240, 249,
 322, 328, 334, 388
 Млодзяновський Казімеж 112, 349
 Могильницький 65
 Модзелевський К. 429
 Мокрий Володимир 30, 385, 386
 Молотов В'ячеслав 20, 21, 258, 341, 353
 Мольєр Жан Батист 238
 Монбланов В. 379
 Морачевський Єнджей 15, 251, 428
 Моравський Домінік 330
 Мороз Валентин 377
 Моссор Стефан 423
 Мочульський Лешек 336
 Муравйов Михайло, названий
 Вішателем вісімдесяти 93
 Муссоліні Беніто 150
 Мушальський 236, 260, 262
 Мьодонський Антоній 366

Найдер Здзіслав 26, 340
 Наливайко Северин 248
 Наполеон I Бонапарт, імператор фран-
 цузський 50, 245, 314, 323, 324, 413,
 418
 Нарутович Габріель 344, 368, 369
 Наумович 53, 57
 Назаренко 376
 Нестор Літописець 278
 Некрасов Віктор 330
 Немирич Юрій 241, 365
 Немцевич Юліан Урсин 36
 Норвід Ципріан Камілі 334
 Новак-Єзьоранський Ян 12, 27
 Новосельський 412

Овсянко 381
 Огоновський Омелян 88
 Олександр I, російський імператор 36
 Олександр II, російський імператор 35,
 38, 41, 45, 46, 171, 258
 Олександр III, російський імператор 46,
 155, 171

Ольгерд, великий князь литовський 272
 Ольшевський Ян 430
 Ольшовський Анджей 364
 Онішкевич Мирослав («Орест») 422
 Осадчук Богдан 20, 23
 Осадчий Михайло 378
 Островський Тадеуш 414
 Острияниця Яків 248

Павло I, імператор російський 36
 Пачковський Анджей 29
 Папежинська-Турек Мирослава 368, 406
 Пашкевич Іван 90
 Пеленський Ярослав 421
 Пелеш Юліан 58
 Перацький Броніслав 350, 378, 409
 Петлюра Симон 20, 25, 29, 31, 115, 184,
 240, 241, 249, 268, 270, 335, 338,
 345–347, 359, 360, 366, 367, 398,
 400, 402, 403, 405
 Петро I, імператор російський 91
 Петрушевич Євген 359, 366
 Підгайний О. С. 359
 Пій IX, Папа Римський 46
 Пізик С. 299
 Пілсудський Юзеф 11, 15–17, 25, 29, 31,
 110, 115, 192, 193, 251, 252, 268, 288,
 309, 338, 345–349, 360, 362, 366–
 369, 396, 400, 403, 405, 428, 432
 Пінінський Леон Ян 74, 75, 77
 Піттар Ежен 156
 Піщковський Тадеуш 286
 Плаутарх із Хероней 158
 Плуґа-Чаховський Казімеж 339
 Побуг-Малиновський Владислав – див.
 Малиновський Владислав Побуг
 Подляський Казімеж – див.
 Скарадзінський Богдан
 Полетика Василь 90
 Полянський Ярослав 393
 Помян Кшиштоф 23
 Попель 42, 46
 Порш Микола 80–82, 85, 86, 99
 Потоцький Адам 65
 Потоцький Анджей 123, 137, 208, 345
 Потоцький Ігнатій 36
 Прушинський Конрад 114
 Прушинський Ксаверій 253
 Пшибильський 404

Пузина 75
 П'ясецький Болеслав 306
 П'ясти, династія 154, 280, 341

Раковський Християн 249
 Ратушинська Ніна 378
 Рачинський Едвард 338
 Рачинський Ю. 212
 Ридз-Сміглий Едвард 400
 Ріббентроп Йоахім фон 20, 21, 258, 353
 Рокосовський Костянтин 265
 о. Романюк Йосип 384
 Романови, династія 273
 Романович Тадеуш 68
 Романчук Юліан 60, 61
 Ромер Евгеніуш 198
 Рудницький Іван – див. Лисяк-
 Рудницький Іван
 Рутівський 70
 Ручка 66

Савіцький Казімеж 416
 Сапега Адам 74
 Сарницький 58
 Сверчевський Кароль 382, 422
 Св'яневич Станіслав 412
 Седелецькі, родина 278
 Семашко Йосип 37–39, 42
 Сембратович Йосиф 61
 Сенкевич Генрик 275, 343, 358, 363–365,
 373
 Ситовецький Миколай 391
 Сікора 110
 Сікорський Владислав 288, 344, 348
 Січинський Мирослав 137, 208, 345,
 Січка Петро 390
 Скарадзінський Богдан (псевдонім
 Казімеж Подляський) 31, 372, 431
 Складковський Феліціан Славой 193,
 268, 269, 271
 Скрипник Степан 268
 Скшинський Александер 348
 Скшипек Станіслав 238
 Славек Валерій 268
 Славой Складковський Феліціан – див.
 Складковський Феліціан Славой
 Сліпий Йосиф 339, 380
 Словацький Юліуш 114, 115, 239, 240,
 249, 320

Смолка Францишек 344
 Смоляр Александер 330
 Снегірьов Гелій 390
 Сноу Едгар 317, 327
 Собінський Станіслав 17, 409
 Сокіл Іван 185
 Солженіцин Олександр 327
 Сорока Михайло 378
 Соснковський Казімеж 317
 Стадіон Франц Серафім фон 131, 155
 Стадниченко Ганна 378
 Сталін Йосип 21, 22, 185, 240, 255, 277,
 303, 318, 322, 324, 330, 352, 353, 360,
 377, 380, 387, 412
 Станіслав Август Понятовський, король
 Польщі 241, 245
 Станіслав І Лещинський, король Польщі
 285
 Старух Ярослав («Стяг») 422
 Шашко Марко 179
 Стефан Баторій, король Польщі 272, 364
 Стецько Ярослав 414
 Стороженко Олекса 93
 Стронський Станіслав 366
 Струтинський 378
 Студницький-Пізберт Владислав 236–243,
 245, 254, 256, 258, 286
 Суйковський Антоній 349
 Сьюта Тадеуш 247

Тарновський Станіслав 8, 15, 34, 35, 65,
 74, 431
 Татар Станіслав 423
 Твардовський Самійло зі Скрипни 363–
 365
 Твердохліб Сидір 409
 Терешівська Мирослава 378
 Тігрід Павел 330
 Тов'янський Анджей 239
 Токажевський Мар'ян 251, 268
 Токажевський-Карашевич Міхал 397
 Токажевські, родина 279
 Токарський Ян 236
 Токарчук Ігнатій 387
 Томашик 183
 Томашевський Б. 416
 Торосевич 73
 Трайчке Гайнрих фон 161
 Троцький Лев 245

Трумен Гаррі 256
Туриан 384

Уяздовський Міхал Казімеж 19
Унамуно Мігель де 238

Фельдман Вільгельм 15, 64, 432
Фельштинський Юрій 245
Фемістокл, афінський вождь 158
Фердинанд I, імператор австрійський 50
Філіп II, цар македонський 158
Філіпковський Владислав Якуб 416
Франко Зиновія 376
Франко Іван 115, 190, 376
Франц Йосиф I, імператор австрійський 133, 395, 396
Фредро Александр 264, 410
Фридрих II Гогенцоллерн, прозваний Великим, король Пруссії 163, 258

Харашкевич Едмунд 403
Хмельницький Богдан Зиновій 49, 51, 62, 247, 248, 267, 269, 274, 285, 342, 363, 365, 371, 403
Ходкевич Ян Кароль 274
Хойновський Анджей 359, 406
Хомишин Григорій 120, 121
Хомінський 65
Хрущов Микита 304–307, 309, 322, 330

Цегельський 381
Цейнова Флоріан 244
Целевич 177, 179, 191
Циммерман К. 163

Чайковський Міхал (Садик-паша) 240
Чапський Юзеф 23, 25, 330
Чарнецький Стефан 371
Чарторийський Адам Єжи 91
Черкаський Володимир 41
Чернявський Г. І. 245
Черчилль Уїнстон 169, 299
Чикаленко Євген 148
Чорновіл В'ячеслав 378

Шевченко Тарас 90–92, 115, 190, 241, 248, 249, 254, 375, 334, 335, 372, 376, 391

Шевчук Валерій 90
Шекспір Уільям 239
Шельонжек, єпископ 380
Шептицький Андрей (у миру – граф Роман Олександр Марія Шептицький) 287, 291, 350, 369, 380, 410
Шептицькі, родина 278
Шимчак Павло 177
Шмерлінг Антон фон 66, 67
Шнайдер 299
Шопен Фредерік 277
Шостакевич Адам 387
Шота Веслав С. 408
Шпорлюк Роман 390
Штендера Євген 420
Шуйський Юзеф 74
Шумка Стефан 394
Шухевич Роман 413, 417

Щенсяк А. Б. 408
Щепанський Ян Юзеф 411
Щирба Микола 391
Щурат Василь 201

Юзефський Генрик 20, 251, 268, 350, 409, 410
Юзвенко Адольф 11

Яворський Аполінарій 71, 73
Ягеллони, династія 342
Ядвіга, королева польська 273
Ян II Казимир, король Польщі 365
Ян II Собеський, король Польщі 323, 364, 365, 371
Янушайтіс Мар'ян Юзеф Жегота 251
Ярослав Мудрий, великий князь київський 248, 400
Яросинський 391

Науково-популярне видання

МИ НЕ Є УКРАЇНОФІЛАМИ

Польська політична думка про Україну і українців

Антологія текстів

Переклад з польської
Сергія Гіріка

Редактор *Наталія Єгоровець*
Художнє оформлення *Олександра Остапова*
Комп'ютерна верстка *Наталії Єрмак*

Підписано до друку 21.11.2011 р. Формат 60×90^{1/16}.
Гарнітура «Warnock Pro». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 27,5. Наклад 1000 прим.
Зам. 11-51.

ТОВ «Видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну
М57 і українців. Антологія текстів. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська
академія», 2012. – 440 с.

ISBN 978-966-518-584-0

У антології зібрано тексти польських політичних мислителів 90-х років XIX – 80-х років XX століття, предметом яких є українсько-польські стосунки, проблеми співжиття українців і поляків на землях етнічного прикордоння, питання незалежності України та можливі сценарії розвитку відносин між Україною та Польщею як самостійними державами. Книга дає читачеві можливість сформуванню уявлення про еволюцію поглядів польських інтелектуалів на Україну та українців протягом одного з найдраматичніших періодів історії двох народів.

Для науковців, журналістів, політиків та всіх, хто цікавиться історією українсько-польських відносин.

УДК 94(477+438):32]”189/198”(082)
ББК 63.3(4УКР)6-6я43+63.3(4Пол)6-6я43

МИ НЕ Є УКРАЇНОФІЛАМИ

ПОЛЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА
ПРО УКРАЇНУ І УКРАЇНЦІВ

